9117

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMEVÎLERİN KURULUŞ DEVRİNDE İSLÂM ÂMME HUKUKUNUN GELİŞMESİ

(Doktora Tezi)

Danışman
Doç.Dr.Hayreddin KARAMAN

Hazırlayan
Vecdi AKYÜZ

İSTANBUL-1989

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Ö N S Ö Z

Emevîler'in kuruluş devri, İslâm âmme hukuku tarihinde hilafetin saltanata dönüşmesinin ortaya çıktığı bir devirdir. Meydana gelen değişiklik böylesine köklü ve önemli olmakla birlikte, çeşitli sebeplerle müstakil bir inceleme konusu yapılmamıştır. İncelememiz işte bu dönüşümü konu edinmek suretiyle, bu dönemde yürürlük kazanmış âmme hukukunu tesbit etme gayesini taşımaktadır.

Çalışmamız bir Giriş ve iki kısımdan meydana geldi. Giriş'te konu ve sınırları, kaynaklar ve metod üzerinde duruldu. Birinci Kısım'da "Emevî Devleti'nin Unsurları ve Şekli" ele alındı. Bu kısım altı bölümden oluştu. Birinci Bölüm'de devletin insan, İkinci Bölüm'de ülke, Üçüncü Bölüm'de siyasî ve hukukî teşkilatı, Dördüncü Bölüm'de iktidar, Beşinci Bölüm'de şahsiyet unsuru, Altıncı Bölüm'de ise devletin şekli ve nitelikleri ortaya konulmaya çalışıldı.

İkinci Kısım'da "Emevî Devletinin Organları" ele alındı. Bu kısım yedi bölümden oluştu. Birinci Bölüm'de yasama, İkinci Bölüm'de yürütme, Üçüncü Bölüm'de idare, Dördüncü Bölüm'de maliye, Beşinci Bölüm'de savunma ve ordu, Altıncı Bölüm'de milletlerarası ilişkiler, Yedinci Bölüm'de ise yargılama fonksiyonu ve organı incelendi. İkinci Kısım'daki İkinci Bölüm'ü teşkil eden "Yürütme" bölümü,

diğer bölümlerden biraz daha uzun bir şekilde ele alındı. Zira, bu bölümde, az önce sözü edilen hilafetin saltanata dönüşmesi konusu ele alındı; zaten tezimiz ağırlık noktası da bu bölümdedir. Emevîler'in kuruluş devrinde meydana gelen hadiseler birçok konuyu birden ilgilendirdiği için, her defasında ayrı bir yönden ele alındılar, dolayısıyla sanki her defasında aynen tekrarlanmış gibi bir izlenim uyandırabilir.

Çalışmalarımız sırasında bize yardımcı olan danışman hocamız Doç.Dr.Hayreddin KARAMAN'a, bazı bölümleri okuma-zahmetine katlanan Doç.Dr.Mehmet ERKAL'a ve Mehmet ERDOĞAN'a teşekkürlerimi bir kere daha belirtmek isterim.

İstanbul 1989 Vecdi AKYÜZ

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ I
İÇİNDEKİLER III
KISALTMALAR IX

GİRİŞ

§ 1. Konu ve Sınırları 1
§ 2. Kaynaklar ve Metod 3

B İ R İ N C İ K I S I M
EMEVÎ DEVLETİNİN UNSURLARI ve ŞEKLİ

BİRİNCİ BÖLÜM
Devletin İnsan Unsuru

§ 3. İnsan Unsuruyla İlgili Terimler 10
§ 4. İnsan Unsurunun Niteliği ve Niceliği 12
I. Genel Açıklama 12
II. Kabîle ve Özellikleri 12
III. Şehirleşme ve Bazı Sonuçları 21
IV. Mevâlî 24
§ 5. İnsan Hakları 28
I. Temel Haklar ve Hürriyetler 28
II. İktisadî ve Sosyal Haklar ve Hürriyetler .. 46
III. Siyasî Haklar ve Hürriyetler 53

İKİNCİ BÖLÜM
Devletin Ülke Unsuru

§ 6. Devlet-Ülke İlişkisi 54

§ 7. Emevî Ülkesinin Sınırları 55

§ 8. Emevî Ülkesinin Devletle İlişkisinin Hukukî Mahiyeti 61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Devletin Siyasî ve Hukukî Teşkilatı

§ 9. Devletin Merkezîleşmiş Teşkilatı 65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Devletin İktidar Unsuru

§ 10. İktidar Kavramı 68

§ 11. Devlet İktidarının Kaynağı ve Meşruiyeti 71

§ 12. Devlet İktidarının Sınırlandırılması 86

I. Devlet İktidarının Sınırlandırılması Kavramı 86

II. Devlet İktidarını Sınırlayan Faktörler ... 87

BEŞİNCİ BÖLÜM
Devletin Şahsiyeti

§ 13. Devletin Şahsiyeti 93

ALTINCI BÖLÜM
Devletin Şekli ve Nitelikleri

§ 14. Devlet Şekilleri 98

§ 15. Hâkimiyetin Kaynağı Açısından Emevî Devleti . 99

I. Emevî Devletinin Monarşik Niteliği 99

II. Emevî Devletinin Cumhurî Niteliği 108

§ 16. Hâkimiyetin Yapısı Açısından Emevî Devleti .. 112

I. Basit Devlet 112

II. İmparatorluk Niteliği 113

§ 17. Hâkimiyetin Sınırlandırılması Açısından Emevî Devleti 116

İ K İ N C İ K I S I M

EMEVÎ DEVLETİNİN ORGANLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

Yasama

§ 18. Emevî Devlet Sisteminin Özellikleri 118
§ 19. Temsilciler Meclisi(Vufûd) 119
I. Niteliği ve Çalışma Düzeni 119
II. Hâcib 125
§ III. Yasama ve Cami 129

İKİNCİ BÖLÜM

Yürütme

§ 20. Yürütme Organının Yapısı 131
§ 21. Devlet Başkanı:Halîfe 133
I. Terminoloji 133
II. Seçimi 137
A - Seçilme Yeterliği 137
B - Seçici Organ ve Seçim Usûlü 169
C - Bey'at 244
III. Görev Süresi 250
A - Görevin Süresi 250
B - Halîfeye Vekâlet 254
IV. Halîfenin Görevleri ve Yetkileri 257
A - Temsil ve Gözetme Görevi 257
B - Yasama ile İlgili Görevleri 258
C - Yürütme ile İlgili Görevleri 259
D - Yargılama ile İlgili Görevleri 259
§ 22. Vezîr 262
§ 23. Vali 264

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İdare

§ 24. İdarî Kuruluşlar 265
I. Genel İdare 266
A – Merkez Teşkilatı 266
B – Taşra Teşkilatı 282
II. Mahallî İdare 301
A – Genel Olarak 301
B – Menkîb ve Arîf 304
C – Dihkân 306
D – Merzübân 307

§ 25. İdare Görevlileri 307

§ 26. İdare Malları 311
I. İdare Mallarının Çeşitleri 311
A – Sahipsiz Mallar 311
B – Özel Mallar 312
II. Devlet Malı Niteliğinin Kazanılması ve Kaybedilmesi 312
A – Devlet Malı Niteliğinin Kazanılması 312
B – Devlet Malı Netiliğinin Kaybedilmesi 315

§ 27. İdarenin İşleyişi 316

§ 28. İdarenin Denetlenmesi 319
I. İdarî Denetim 319
II. Siyasî Denetim 321
III. Kamuoyu Denetimi 322
IV. Yargı Denetimi 324

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kamu Maliyesi

§ 29. Maliye Politikası 326

§ 30. Malî İdare 328
I. Beytülmal 328
II. Dâru'r-Rızk 329
III. Dîvânu'l-Harâc 330
IV. Dîvânu'l-Atâ 332

§ 31. Bütçe 335

§ 32. Gelirler 339

I. Vergi Gelirleri 339

II. Vergi Dışı Gelirler 349

§ 33. Harcamalar 353

I. Câri Harcamalar 353

II. Yatırım Harcamaları 361

III. Transfer ve Sosyal Güvenlik Harcamaları 363

BEŞİNCİ BÖLÜM
Savunma ve Ordu

§ 34. Ordunun Yapısı ve Dîvânu'l-Cund 365

§ 35. Sivil İktidar-Askerî Otorite İlişkileri 370

§ 36. Deniz Kuvvetleri 372

§ 37. Muhafız Birliği:Hares 375

ALTINCI BÖLÜM
Milletlerarası İlişkiler

§ 38. Devletin Temsili 378

§ 39. Andlaşmalar 378

§ 40. Savaş İlânı 382

YEDİNCİ BÖLÜM
Yargılama

§ 41. Yargılama Makamları 384

§ 42. Yargılamanın Bağımsızlığı 384

I. Hâkimlerin Bağımsızlığı 384

II. Hâkimlik Teminatı 385

III. Hâkimlerin Denetlenmesi 388

§ 43. Mahkemelerin İşleyişi 389

SONUÇ 393

BİBLİYOGRAFYA 39

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz,bkz.	: Bakınız
Ç.	: Çoğulu
Çev.	: Çeviren
İA	: İslâm Ansiklopedisi
r.a.	: Allah razı olsun
s.	: sayfa
s.a.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınlayan

NOT:

1) Kitap adlarıyla ilgili kısaltmalar Bibliyografya'da gösterilmiştir.
2) 47, 158 ve 252. sayfalar sehven atlanıp, numara verilmemiştir.
3) Transkripsiyona başvurulmamıştır.

G İ R İ Ş

§ 1. KONU ve SINIRLARI :

Emevîler'in kuruluş devri (41-64/661-684), İslâm âmme hukuku tarihi açısından hilafetin saltanata dönüşmesi olayının başlangıcını temsil eder. Bu yüzden incelediğimiz dönemi belirleyen en önemli gelişme, iktidara geliş şeklinin hem İslâm, hem de Câhiliye Devri Arap siyasî kültürünün yabancısı olduğu bir hüviyet kazanmasıdır. Ortaya çıkan bu durum, siyasî rejimin de buna göre şekillenmesine yol açmıştır. Geleneksel Arap siyasî kültürünü çok iyi özümseyen Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye (41-60/661-680), önemli ölçüde yabancı kültürlerin etkisinde gelişen yeni rejimin kuruluş ve işleyişinde başarılı olmasını bilmiştir. Babasının edindiği siyasî tecrübelerden yoksun olan Yezîd (60-64/680-683) ise, bu kültürlerin her ikisine de yabancı olmasından dolayı, klasik kültür ile yeni siyasî kültürün bağdaştırılmasını da sağlayamamıştır. Yezîd'in başka bir şanssızlığı, halîfelik döneminin siyasî özelliklerini göstermeye ve geliştirmeye yetmeyecek ölçüde kısa sürmesidir. Muaviye b. Yezîd dönemi (64/684) ise, babasınınkinden de kısadır. Bu yüzden incelememizin ağırlık noktasını ister istemez Muaviye dönemi teşkil etmiştir. Zaten onun uygulamaları bir yerde "kurucu iktidar" rolünü oynamış, âmme hukukuyla ilgili kendinden sonraki gelişmelerin önemli ölçüde

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

belirleyicisi olmuştur. İncelememiz, taşıdığı bu özellikler dolayısıyla, işte bu tarihî dönemi, Emevî Devleti'nin kuruluş dönemini, başka bir deyişle Emevî ailesinin Sufyânîler kolunun iktidarda olduğu zaman dilimini ele alıyor.

"Âmme Hukuku", devletin veya diğer âmme hükmî şahıslarının kuruluşlarında ve birbirleriyle ya da özel hukuk şahısları ile doğrudan doğruya genel yararı sağlamak amacı ile giriştikleri münasebetlerinde uygulanan hukuk kurallarının bütünü, bu kurallarla ilgili hukuk müesseseleri ve bu kuralları ve müesseseleri inceleyen hukuk ilmi dalıdır. Görüldüğü gibi, "âmme hukuku", devlete uygulanan hukuk kurallarının tamamı, devlete ilişkin hukuk, devlet hukuku demektir; bu hukukun konusu, devletin bizzat kendisidir. Başka deyişle, devlet kuruluşu ve organları, hükûmet ve idare, idarenin faaliyetleri ve bütün bunlarla vatandaşlar arasındaki ilişkiler âmme hukukunun konusu içinde yer alırlar. "Amme hukuku", geniş manada ve dar manada olmak üzere iki büyük grupta ele alınır. Geniş manada âmme hukukunun içine, "amme hukuku", "anayasa hukuku", "idare hukuku", "devletler umumî hukuku", "devletler hususî hukuku", "ceza hukuku", usûl hukuku" ve "maliye hukuku"; dar manada âmme hukukunun içerisine ise, ceza ve usûl hukukundan gayri âmme hukukuna ait bütün dalların esasları girmektedir; hatta bu iki hukuk dalının dahi en genel esasları bu çerçevede ele alınabilir. Bu "dar manada âmme hukuku"nu, "geniş manada âmme hukuku"ndan ayırt edebilmek üzere, birincisinin başına "umumî" ya da "genel" kelimesi de eklenmektedir; ancak dar manada âmme hukukuna sadece "âmme hukuku" da denilmektedir. Esasen, geniş manada âmme hukukunun doğrudan doğruya devleti inceleyen, "amme hukuku", "anayasa hukuku" ve "idare hukuku" dallarının sınırlarının açık ve kesin bir şekilde çizilebilmesi çok zordur. Bununla birlikte, teorik olarak "âmme hukuku"nun inceleme sahası, devletin menşei, pozitif ve teorik cephelerden tarihî tekâmülü, hukukî mahiyeti, unsurları, şekli, organları, fonksiyonları ve fertlerle olan münasebetleri şeklinde belirlenebilir.[1]

---

1. Y. Abadan, Âmme Hukuku, 79-80 ; A. F. Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, I-1/45-47 ; H. N. Kubalı, Anayasa Hukuku, 7-10 ; H. N. Kubalı, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, 18-23 ; R. G. Okandan, Umumî Âmme Hukuku Dersleri, 13-18 ; Y. K. Zabunoğlu, Kamu Hukukuna Giriş, 31-34.

Çalışmamızda esas olarak Emevî Devleti'nin pozitif tekâmülü ele alınmıştır.Zira,incelediğimiz dönem için devletle ilgili teorik gelişmeler de daha çok bu tekâmülle ilgilidir.Çeşitli siyasî grupların düşünce temelleri bu devirde ortaya çıkmıştır.Ne var ki bu temeller henüz sistematik bir yapıya kavuşturulmuş değildir.Buna rağmen çeşitli siyasî grupların devletin unsurları,şekli ve organları ile ilgili görüşlerine ve bunların Emevî Devleti'ni etkileme durumlarına da yer verilmesi ihmal edilmedi.Böylelikle Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde devlet açısından ortaya çıkan gelişmenin dinamik bir çerçevesi ortaya konulmaya çalışıldı.

§ 2. KAYNAKLAR ve METOD :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrindeki âmme hukukunun gelişmesine ait arşiv belgelerine sahip değiliz.Bu konudaki kaynaklarımız genellikle tarih kitapları olmuştur.Kaynağımız olan tarih kitapları da, incelediğimiz dönemde yazılmış değildir.Bu yüzden,bazan taraflı ve ayrıca çok dağınık olan bilgilerin derlenmesi ve değerlendirilmesi tarih metoduna uygun bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

Kaynaklarımızın bu genel durumunu belirttikten sonra,bir sınıflandırma yapmak suretiyle,hangisinden ne ölçüde ve nasıl yararlandığımız üzerinde kısaca durmalıyız.Çalışmamızda yararlanılan kaynakları;genel tarih,biyografi(neseb),futûh,evâil,edebiyat ve hukuk ana başlıkları altında sınıflandırabiliriz.

Genel tarih kitapları içinde Taberî'nin (v.310/923) Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk(Tarih) adındaki kitabı en önemli kaynağımız olmuştur.Taberî,haberleri ravileriyle birlikte verir.Onun rivayet senedlerinde yer alan raviler farklı bölgelere ve eğilimlere sahiptirler. Dolayısıyla verdikleri haberlerin bu açılardan da değerlendirilmesi gerekir.Emevîler devri hakkındaki eski rivayetleri henüz katışıksız ve üzerinde oynanılmamış bir halde olduğu için en itimada şayan bir şekilde toplayan Taberî'nin dayandığı ana raviler;Ebu Mihnef(v.157/774),Ebu Ma'şer(v.170/787),Şa'bî(v.104/722),Vâkıdî(v.207/822),Avâne, ve Medâinî(v.225/785)'dir.Aslında mutedil bir şiî olan Ebu Mihnef,

Kûfe'deki ve şiî-hâricî muhalefet grupları çevresindeki olayları zikreder.[1] Taberî, onun rivayetlerini ekseriya İbnu'l-Kelbî'ye atfen vermektedir. Şa'bî de Kûfe'li olup, önceleri şiî iken sonradan bu görüşünden vazgeçen bir ravidir.[2] Medine'li olan Ebu Ma'şer ve Vâkıdî, daha çok resmî denilebilecek kayıtları zikrederler, diğer olaylar hakkında hemen hemen suskundurlar. Abbasî yanlısı olan Medâinî, Ebu Mihnef ile Medine'liler arasında yer alıp, eyaletleri olan Basra ve Horasan haberlerini verirler. Kelb kabîlesine mensup Avâne, Emevî Devleti'nin başkentinin ve dayandığı insan unsurunun bulunduğu Suriye hadiselerini rivayet eder.[3] Belazurî'nin dayandığı ana raviler de bunlardır. İbnu'l-Esîr'in (v.630/1232) el-Kâmil fi't-Tarih'i (Kâmil) ile İbn Haldun'un (v.808/1406) Kitabu'l-İber'i (İber), Taberî'nin haberlerini sened zikretmeksizin vermektedirler. Bu yüzden olayların daha sistematik bir gelişmesi onlardan izlendi. İbnu'l-Esîr'in Taberî'den ayrıldığı yerler pek azdır. İbn Haldun'un İber adlı kitabının birinci cildini teşkil eden Mukaddime'sinde ve yer yer Emevîler bölümünde özellikle hilafetin saltanata dönüşmesiyle ilgili tahlil ve değerlendirmeleri çalışmamızda önemli ölçüde kullanılmıştır.

Genel tarih kitaplarından Halîfe b. Hayyât'ın (v.240/854) Tarih'i özellikle fetihler ve sonuçları, isyan hareketlerinin bölgedeki gelişmesi ve diğer durumları yansıtır biçimde vermesiyle çalışmamıza katkada bulunmuştur. İbn Habîb'in (v.245/859) Muhabber ve Munammak adlı eserleri, başka kaynaklarda rastlanmayan nâdir durumlarla ilgili bilgiler vasıtasıyla çalışmamıza kaynak olmuşlardır. En eski şiî müelliflerden biri olan Dîneverî'nin (ö.282/895) el-Ahbâru't-Tıvâl'i özellikle sonraki şiî kaynaklarda Muaviye ile ilgili abartılmış veya uydurulmuş haberlerin doğrulanması açısından çalışmamıza yardımcı olmuştur. Ya'kubî'nin (v.284/897) Tarih'i, müellifin şiî eğilimlerini açık bir biçimde yansıtır. Bununla birlikte, idarenin organizasyonu ve maliye ile ilgili başka kaynaklarda rastlanmayan bilgileri ihtiva eder. İbn Kuteybe'ye (v.332/889) nisbet edilen el-İmâme ve's-Siyâse

1. Bu konuda bkz. J. Wellhausen, Arap Devleti, VII.
2. Bu konuda bkz. M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, 87-88; M. Akîlî, Şîa, 65.
3. J. Wellhausen, age, IX-X.

(İmâme) ile ona ait el-Ma'ârif de kaynaklarımız arasında yer almıştır.Üslûbu,verdiği haberlerin diğer kitaplarında bulunmayışı ve hatta kendisinden sonraki olayları zikretmesine bakılırsa,İmâme'nin ona nisbet edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılır,bu kitaptaki haberler şiî eğilimli bir müellif tarafından düzenlenmiş izlenimi uyandırmaktadır.[1] el-Ma'ârif ise özellikle biyografilerin satır aralarında verdiği nâdir haberlerler bakımından çalışmamıza kaynak olmuştur.İbn Asâkir'in(v.571/1175) Tarihu Dımaşk,Makrîzî'nin(v.845/1442) Hıtat,Suyûtî'nin(v.911/1505) Tarihu'l-Hulefa ile Husnu'l-Muhâdara adlı kitapları çoğunlukla diğer kaynaklarımızda bulunan haberleri vermektedirler.

Biyografi(neseb,tabakât) kitapları,çeşitli kişilerin hayatını anlatırken inceleme dönemimizle ilgili noktalara da temas etmektedirler.Bu çeşit kaynaklarımız arasında yer alan İbn Sa'd'ın(v.230/845) et-Tabakâtu'l-Kubrâ(Tabakât) adlı kitabı bazı nâdir haberler dışında çalışmamıza önemli bir yardım sağlamadı.Mus'ab ez-Zubeyrî'nin(v.236/850) Nesebu Kureyş'i bazı nâdir haberleriyle çalışmamıza yardım sağlamıştır.Belazurî'nin(v.279/892) Ensâbu'l-Eşrâf'ı(Ensâb),her ne kadar bir biyografi kitabı gibi görünürse de,aslında her biri ayrı kitap teşkil edebilecek uzunluktaki biyografileri dolayısıyla,bir genel tarih kitabından farksızdır.Belazurî'nin bu kitabı ve birazdan ele alacağımız Futûhu'l-Buldân'ı Taberî'nin Tarih'iyle birlikte çalışmamızın ikinci sıradaki ana kaynaklarını oluşturmuştur.Belazurî aynı zamanda Taberî'nin de kaynağıdır.Metod olarak,haberleri senedleriyle zikretme yolunu seçmiştir.Belazurî'nin bu kitabı,hem genel olarak dönemimiz,hem de bu dönemdeki idarî-malî-sosyal yapı konularındaki haberleriyle çalışmamıza çok büyük yardım sağlamıştır.Isfahânî'nin(v.356/967) Mekâtilu't-Tâlibiyyîn'i şiî eğilimle yazılmış olmakla birlikte yer yer çalışmamıza kaynaklık etmiştir.İbn Hacer el-Askalânî'nin(v.852/1449) el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe'si(İsâbe) de çeşitli biyografileriyle kaynağımız olmuştur.

Fetihlerle ilgili iki kitap ana kaynaklarımız arasında yer almıştır.Bunlardan birincisi Belazurî'nin Futûhu'l-Buldân'ı,ikincisi

---

1. Bu konuda bkz.M.el-Hatîb,Avâsım,248,dn.2.

İbn Abdilhakem'in(v.214/829) Futûhu Mısr'ıdır.Belazûrî'nin kitabı fetihleri genel olarak,İbn Abdilhakem'in kitabı ise yalnızca Mısır ve Kuzey Afrika fetihlerini ele almaktadır.Dolayısıyla bu iki kitapta yer alan bilgiler de bu çerçevede çalışmamıza kaynak olmuşlardır.

Evâ'il kitapları arasında Ebu Hilâl el-Askerî'nin(v.395/1005) ve Suyûtî'nin Evâ'il adını taşıyan kitapları çeşitli konulardaki ilk olayları vermeleriyle kaynaklarımız arasında yer almıştır.

Çeşitli müelliflerin edebiyat alanındaki kitapları da çalışmamızın kaynağı olmiştur.Bunlar,her ne kadar edebiyat alanına ait görünürlerse de,sosyal olayları temelalarak verdikleri bilgiler tarihî değer taşımaktadır.Bu tip kitapların en önemlilerinden biri olan mu'tezilî Câhız'ın(v.254/868) el-Beyân ve't-Tebyîn'i(Beyân) mu'tezile sempatizanı Muberred'in el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb'i (Kâmil),İbn Kuteybe'nin Uyûnu'l-Ahbâr'ı(Uyûn),İbn Abdrebbih'in(v. 328/940) el-Ikdu'l-Ferîd'i(Ikd) ve Isfehânî'nin el-Egânî'si sosyal hayatın çeşitli yönlerini ele alırken konumuzla ilgili gelişmelere de ışık tutmuşlardır.

İslâm âmme hukukuna ait eserlerden "el-Ahkâmu's-Sultâniyye", "Harâc-Emvâl","Siyer","Edebu'l-Kâtib","Vulât" ve "Ahbâru'l-Kudat" edebiyatının elimizde bulunanları çalışmamızın kaynakları arasında yer almıştır.Maverdî(v.450/1058) ve Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın(v.458/ 1066) aynı adı taşıyan,üslup ve sistematik açısından da birbirine çok benzeyen "el-Ahkâmu's-Sultâniyye"leri,doktrinér yönleri ve az da olsa incelediğimiz devirdeki âmme hukuku gelişmeleri açısından çalışmamızın kaynağı olmuşlardır."Harâc-Emvâl" edebiyatı eserlerinden Ebu Yusuf'un(v.182/798) "Kitabu'l-Harâc"ı(Harâc),bilhassa Ebu Ubeyd'in(v.223/838) el-Emvâl'i ve çoğu defa Belazurî'nin Futûhu'l-Buldân'ından yararlanan Kudâme b.Ca'fer'in(v.310/922) el-Harâc'ı özellikle idare ve maliye konularında kaynaklık görevi yapmışlardır.Devletler umumî ve hususî hukuklarına ait bilgiler veren "Siyer" kitaplarından hanefî hukukçu Muhammed eş-Şeybânî'nin(v.189/804) es-Siyeru'l-Kebîr'i ve onun Serahsî(v.490/1097) tarafından yapılan şerhi,Ebu İshak el-Fezarî'nin(v.186/802) Kitabu's-Siyer'i ile hanbelî hukukçu İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye'nin(v.751/1350) Ahkâmu Ehli'z-Zimme'si,incelediğimiz devir konusunda pek az bilgi ihtiva eden kaynaklarımızdandır.İslâm devletinin idarî ve malî gelişmelerini konu

edinen "Edebu'l-Kâtib" kitaplarından Cahşiyârî'nin(v.331/942) el-Vuzerâ ve'l-Küttâb'ı, Sûlî'nin(v.335/946) Edebu'l-Kâtib'i ve Kalkaşandî'nin(v.821/1418) Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ'sı (Subhu'l-A'şâ) kendi alanlarında çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almıştır.Çeşitli devirlerdeki yöneticilerden söz eden "Vulât" kitaplarından Kindî'nin(v.350/961) Vulâtu Mısr'ı (Vulât),muhtelif bölgelerdeki yargılama faaliyetlerinden söz eden "Ahbâru'l-Kudât" kitaplarından yine Kindî'nin Kudâtu Mısr'ı(Kudât), Vekî'in(v.306/918) Ahbâru'l-Kudât'ı ve İbn Tûlûn'un(v.953/1546) Kudâtu Dımaşk'ı,hem kendi konuları,hem de incelememiz açısından kaynaklık görevi yapmışlardır.

İslâm'ın hem genel,hem de müesseseler ve hukuk tarihi konularındaki yeni çalışmalar da bize yardımcı olmuşlardır.Bunlar arasında,müsteşriklardan J.Wellhausen'in Arap Devleti ve Sukutu(Arap Devleti),H.Lammens'in Etudes sur le Siecle des Omayyades(Etudes), Etudes sur le Regne du Calife Omaiyade Moawia I'er(Mawia),le Califat de Yazid I'er(Yazid I),P.Hitti'nin Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,B.Lewis'in Tarihte Araplar,E.Tyan'ın Institutions du Droit Public Musulman(Institutions),S.A.Tritton'un Ehlu'z-Zimmet,D.Dennet'in el-Cizye ve'l-İslâm adlı kitaplarını,müslüman araştırıcılardan S.A.Husaini'nin Arab Administration,S.A.Ali'nin et-Tanzîmâtu'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra(Tanzîmât),S.İ.Kâşif'in Mısr fî Fecri'l-İslâm,(Mısr) M.D.Reyis'in el-Harâc ve en-Nazariyyâtu's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye,F.Amar'ın İslâm Adliye Teşkilatı,H.Karaman'ın İslam Hukuk Tarihi ve Mukayeseli İslâm Hukuku,M.Erkal'ın İslâm Vergi Hukuku ve C.Yeniçeri'nin İslâm'da Devlet Bütçesi adlı çalışmalarını sayabiliriz.

Kaynaklarımızın "dolaylı belge" özelliği taşımaları dolayısıyla, "belge üzerinden gözlem" metodu,çalışmamızın temel metodu oldu.Hukukî-tarihî bir araştırma yaptığımız için,hem tarihin geribakış,dış ve iç analiz metodları,hem de olan-olması gereken ayrımını gündeme getiren hukukun kendi analiz metodu uygulanmaya çalışıldı.Kaynaklarımızda yer alan bilgiler "düzenli çözümleme" yoluyla tahlil edildi ve yorumlandı.Çalışmamızda konunun sınırları ölçüsünde sosyolojik,özellikle sosyo-politik bazı açıklamalar da yapıldı.Böylece "Emevî Devleti'nin

Unsurları ve Şekli" ve "Emevî Devleti'nin Organları" şeklinde iki kısma ayırdığımız incelememizde, Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde uygulanan şekliyle âmme hukuku ortaya konulmak istendi. Bu şekildeki bir yaklaşım, kelâm tartışmalarındaki değerlendirmeye yönelik spekülatif metod yerine, "olan"a yönelik bir metod izlenmesini gerektirmiştir.

Çalışmamızdaki sistematiğin belirlenmesinde Y. Abadan'ın Âmme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri (Âmme Hukuku), R. G. Okandan'ın Kadîm Yunan'da Âmme Hukuku, Roma Âmme Hukuku, Âmme Hukukumuzun Anahatları ve Umumî Âmme Hukuku Dersleri, Y. K. Zabunoğlu'nun Kamu Hukukuna Giriş, A. F. Başgil'in Esas Teşkilat Hukuku, H. N. Kubalı'nın Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Siyasî Rejimler (Anayasa Hukuku) ve S. Tanilli'nin Devlet ve Demokrasi adlı kitapları en önemli hizmeti görmüşlerdir. Yeri geldikçe siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi kitaplarından da yararlanılmıştır.

BİRİNCİ KISIM

EMEVÎ DEVLETİNİN UNSURLARI ve ŞEKLİ

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN İNSAN UNSURU

§ 3. İNSAN UNSURUYLA İLGİLİ TERİMLER :

Devleti meydana getiren unsurlardan birisi de,beşerî unsur, yani insan unsurudur.Beşerî unsuru bulunmayan bir devlet düşünülemez.Böyle olduğuna göre,acaba kuruluş devrinde Emevî Devleti'nin beşerî unsuru ne gibi özellikler taşıyordu? Bu bölümde işte bu soruya cevap aramaya çalışılacaktır.

İnsan unsurunu ifade etmek üzere,belli bir tek terim seçilip kullanılmamıştır.Bu açıdan çeşitli sebeplere bağlı olarak,değişik terimler kullanılmıştır.

Genellikle kullanılan terim,"ümmet"tir.Halîfeler yazdıkları mektuplarda [1] ,yaptıkları görüşmelerde [2] ve konuşmalarda [3] hep

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/154 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/506.
2. İbn Kuteybe,age,1/159 ; Taberî,Tarih,5/304.
3. İsfahanî,Mekâtil,69 ; Ya'kubî,Tarih,2/216.

Ümmet terimini kullanmışlardır. Ayrıca valiler [1] ve vatandaşlar [2] tarafından da çok sık kullanılan terim "Ümmet" olmuştur.

Beşerî unsuru ifade etmek üzere kullanılan başka bir terim "ra'ıyye"dir. Halîfelerin yaptıkları konuşmalarda [3] ve görüşmelerde [4], valiler [5] ve vatandaşların çeşitli münasebetlerinde [6] bu terim kullanılmıştır. "Ra'ıyye", birinin sorumluluğu altında bulunan, gözetilen anlamına gelir. Bu terimin kullanılmasındaki gaye, yöneten ve yönetilenlere sorumluluğu bulunduğunu hatırlatmaktır. Terimin bu anlama geldiğine en güzel örnek, Yezîd'e veliahd olarak bey'at alınan Dımaşk toplantısında Abdullah b. Usâm'ın yaptığı konuşmadır. Abdullah, bu konuşmasında şöyle diyordu: "(..) Sen, ey mü'minlerin emîri! Ra'ıyyenden sorumlusun. Yöneticiliğinden (vilâyet) sorumlusun." [7]

En sık kullanılan Ümmet ve ra'ıyye terimlerinin yanısıra, nâs [8] müslimûn [9], ibâd [10], cemâ'at [11] ve ehlu't-tâ'at [12] terimleri de kullanılmıştır. Bu arada çeşitli bölgelerin adlarıyla birlikte "ehl" teriminin kullanıldığını da unutmamak gerekir. [13] Buradaki "ehl" terimi, halk anlamına gelmektedir.

---

1. Taberî, Tarih, 5/414 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/55.
2. İbn Kuteybe, İmâme, 1/171 ; Taberî, age, 5/302-303 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/505-506.
3. İbn Kuteybe, age, 1/160 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/243 ; Taberî, age, 5/253 ; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 86 ; M. Mahir Hamâde, Vesâ'ik, 1/146, no: 114.
4. İbn Kuteybe, age, 1/157 ; Belazurî, age, 4-1/80, 259 ; İbn Abdrabih, İkd, 1/352.
5. İbn Abdrabbih, İkd, 1/25-26.
6. İbn Kuteybe, age, 1/145, 147, 149 ; Belazurî, age, 4-1/99-100, no: 308 ; İbn Abdrabbih, İkd, 1/25 ; Mes'ûdî, Murûc, 3/66.
7. İbn Kuteybe, age, 1/145.
8. İbn Kuteybe, Uyûn, 3/46, 290 ; Câhız, Beyân, 2/59 ; Taberî, age, 5/303-304 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/511 ; İbn Kesîr, Bidâye, 8/134.
9. Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/255 ; İbn Abdrabbih, İkd, 5/120.
10. İbn Kuteybe, İmâme, 1/145.
11. İbn Kuteybe, age, 1/145.
12. İbn Kuteybe, age, 1/145, 150 ; Halîfe b. Hayyât, age, 1/251.
13. Muaviye'nin oğlu Yezîd'e yaptığı vasiyetinde ehlu'l-ırak, ehlu'ş-şâm ve ehlu'l-hicaz terimlerini kullandığını biliyoruz. Bkz. tez metni, s. 239.

Gayri müslimlere çeşitli mükellefiyetler açısından verilen "ehlu'l-harâc","ehlu'l-cizye" gibi isimler bir yana bırakılırsa, devletle olan hukukî ilişkilerini belirtmek üzere kullanılan terimin "ehlu'z-zimmet" olduğu görülür.Gayri müslimleri göstermek üzere kullanılan başka bir terim "vâliye" terimidir."Câliye",sürgün edilen anlamına gelir.Bu terimin kullanılmaya başlama tarihi,Hz.Umer'in yahudi ve Hıristiyanları Arap yarımadasından çıkartmasından sonradır.Câliye terimi,sözkonusu bu olaydan sonra,sürgünle hiçbir ilişkisi olmaksızın,cizye mükellefi bütün gayri müslimleri ifade eder olmuştur.[1] Anlamı itibarıyla bu terim gayri müslim unsur için pejoratif bir özellik kazanmış görünüyor.

§ 4. INSAN UNSURUNUN NİTELİĞİ ve NİCELİĞİ :

I. Genel Açıklama :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde bir milletler mozayiğinden söz edilebilir.Devletin hâkimiyeti elinde bulunduran unsuru müslüman Araplardır.Pek tabiîdir ki Araplar içinde başta gelenler,halîfe ailesi,idareci müslümanlar ve Arabistan'lı fâtihler zümresinden oluşuyordu.Bu sınıfın ne miktar insandan meydana geldiğini kestirmek mümkün değildir.[2]

Emevîler'in kuruluş devrinde Arap yarımadasında ve fâtih Arapların ulaştıkları bölgelerde,global toplum olarak kabîle ve şehir yanyana yer alır.Bu durumda,önce,devletin hâkimiyeti elinde tutan unsuru olarak Arap kabîlelerinden,kabîlelerin yapı ve işleyişinden, daha sonra da şehirleşme hâdisesinden ve kabîlelerin buralardaki varlığından söz etmek uygun olacaktır.Bundan sonra da Arap olmayan unsurdan,yani mevâlî'den söz edilecektir.

II. Kabîle ve Özellikleri :

---

1. S.I.Kâşif,Mısır,203,dn.1.
2. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/363 ; P.Hitti, Suriya,2/95.

A - Kabîlenin Yapısı :

Global toplum olarak kabîle (ç.kabâ'il), birbirlerine en geniş anlamda akrabalık bağlarıyla bağlı olan grupları ve kişileri içine alır. Gerçekten de kabîlenin -küçükten büyüğe doğru gidersek- fasîle (ç.fasâ'il), aşîret (ç.aşâ'ir), fahz (ç.efhâz), batn (ç.butûn) ve imâra (ç.amâ'ir) gibi kan bağı gruplarından oluşmasında en önemli etken neseb yakınlığıdır.[1] Kabîle denince ilk akla gelen de bu grupların oluşturduğu birimdir. Bununla birlikte kabîlede, kan bağı dışında başka bir takım bağlar da, kabîleye mensup olma özelliğini kazandırır. Bunlar; mu'âhât, istirkâk, istilhâk ve velâ bağlarıdır. Muâhât, kabîle fertlerinden birinin başka bir kabîleye mensup biriyle ya da bir kabîlenin başka bir kabîleyle yardımlaşma ve güvenlik konusunda kardeşlik ilan etmesi durumudur. İstirkâk, esirlerin köle edinilmesi, savaş ve barışta hizmetçi olarak kullanılmalarıdır. İstilhâk, ister hür, ister köle, isterse âzâdlı olsun, birinin nesebini başkasının nesebine katma olayıdır. Velâ, âzâd edilen kölenin âzâd eden efendisine veya kabîlesine nisbet edilmesidir.[2] Görüldüğü gibi, kabîle yalnızca kan bağına dayanmamakta, kabîleye damgasını vuran bu bağ yanında, ikinci derecedeki bir takım bağlar da devreye girmektedir. Bu ikinci derecedeki bağlardan biriyle kabîleye mensup olma hakkını kazananlar, kabîle içindeki hukukî statüye tâbi olurlar.

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde de kabîlenin bu temel yapısı ve özellikleri gemeî olarak varlığını sürdürmüştür. Kabîleler, aile (usra) ve aşîretlerden oluşmuştur.[3] Kabîleler arasında "hılf" denilen koalisyonlar kurularak, dayanışma ve yardımlaşma yoluna gidilmiştir.[4] Bu, özellikle Yezîd'in ölümünden sonra Basra'daki kabîleler arasında olmuştur.[5] Kabîleler arasındaki yardımlaşmanın başka bir çeşidi, "icâre" ya da "civâr" denilen himaye hakkının tanınmasıdır. "Icâre" ya da "civâr", herhangi bir gruba mensup olan bir kişinin, başka bir gruba mensup bir kişiyi koruyacağına dair yapılan bir anlaşmadır. Bu, Câhiliye Devri'nden beri Araplar arasında bilinen ve

---

1. Maverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 204-205.
2. İbn Haldun, İber (Mukaddime), 1/226, 229, 231, 237 238; A.el-Hûfî, Edebu's-Siyâse, 8-9.
3. Muberred, Kâmil, 1/65 ; Taberî, Tarih, 5/6.
4. Taberî, age, 5/393.
5. Taberî, age, 5/514, 516-517, 519 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/136.

uygulanan bir yardımlaşma çeşidirir.Sözkonusu bu yardımlaşma şekli,Emevîler'in kuruluş devrinde de devam etmekteydi.Hiciv söyleyen şâirler [1] ,zimmet suçu işleyen valiler ve memurlar [2] ,iç savaştan kurtulup kaçanlar [3] veya Basra'dan kaçan vali Ubeydullah [4] gibi himayeye muhtaç kişiler icâre hakkından yararlanmışlardır.İcâre hakkının gereğini yerine getiremeyecek olanlar bu hakkı tanımazlardı.[5] Bu hakkı tanıdıktan sonra dönenler,kamuoyunca kınandığı gibi,himaye hakkı tanıyanlar da himayeye mazhar olan kişi ellerinden kamu otoriteleri tarafından alınınca tepki gösterirlerdi.[6]

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde sosyal yapı ile siyasî yapı arasındaki ilişki,asabiyet kavramıyla açıklanabilir.İbn Haldun'a göre,asabiyetin gerçekleştirmek istediği hedef "mülk"tür.Kabîlenin koruma,savunma ve sorumluluk vb. ortaklaşa gerçekleşebilecek işleri asabiyet sayesinde olur.Bu asabiyetle insanları otoritesine itaat ettiren (mütegallib) birinin bulunması zorunludur.İşte bu itaat ettirme (tegallub),"mülk"tür.Mülk,"riyâset"ten daha ileri bir seviyedir.Çünkü riyâset,bir liderliktir,bunun sahibi itaat edilen (metbû) biridir,ancak onun otoritesi kararlarını zorla uygulatacak güce (kahr) sahip değildir.Mülk ise,itaat ettirme ve kararlarını zorla uygulatmadır.Asabiyet sahibi,belli bir seviyeye erdikten sonra,onun daha üstününü ister.Liderlik ve itaat edilirlik derecesine ulaşıp, itaat ettirme ve kararlarını zorla uygulatmaya yol bulursa,bunu bırakmaz,çünkü,insan nefsi bunu arzulamaktadır,asabiyet burada etkilidir.Mülk biçimindeki tegallub,asabiyetin gayesidir.Her ne kadar bir kabîlenin bünyesinde başka aileler ve çeşitli asabiyetler varsa da,bütün bunların üstünde bir asabiyetin bulunması zorunludur,yoksa ayrılık ve çekişme olur.Bu asabiyetle kavmine tam hâkim olması gerçekleşince,pek tabiî ki başka bir asabiyet ehline hâkim olmak ister.Mülk,asabiyetin gayesidir.Gayesine ulaşınca,kabîle için çağın durumuna göre tek başına hâkimiyet (istibdât) kurmakta veya

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/376,no:996,997,4-2/79-80 ; Taberî,Tarih, 5/241,249,318 ; İbn Abdrabbih,İkd,6/168 ; Askerî,Emsal,1/ 208-211.
2. İbn Abdrabbih,İkd,1/122.
3. İbn Kuteybe,İmâme,1/182,183 ; Taberî,age,5/362 ; İbn Abdrabbih,İkd,1/123 ; Mes'ûdî,Murûc,3/59.
4. Taberî,age,5/525 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/141.
5. İbn Sa'd,Tabakât,7/57 ; Taberî,age,5/525.
6. Taberî,age,5/318,512.

yardımcı (muzâheret) unsur olmaktadır.Eğer bazı engeller bu gayeye erişmesini engellerse uygun zamana kadar durumunu böylece sürdürmektedir.[1]

İbn Haldun'cu yaklaşımı benimseyen Ahmed Cevdet Paşa,Emevîler'in kuruluş devrindeki sosyal yapı ile siyasî yapı arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:"Kûfe'de Hz.Hasan'a bey'at alındıysa da Şam'da dahi dâiye-i asabiyyet ile Muaviye b.Ebî Süfyân'a bey'at olunmuş idi ve devr-i saltanat hulûl etmiş olduğundan mesâlih-i Ümmetin rü'yet ve temşîti kuvve-i kâhireye muhtaç olup bu yolda idare-i maslahata Muaviye enseb görünmüş idi.Binaenalâzâlik,Hz. Hasan hilafetten istifa ile mesâlih-i ümmeti,Emevîler'in reîsi ve Şam ve Mısır'ın emîri olan Muaviye'ye teslim ve tevdi eyledi.Elhâsıl, hilâfet-i nebeviyye,ibtidâ gâyet sade ve her tekellüfden âzâde olarak bir şiâr-ı irşâd göründü.Sonra tavrını tebdîl ederek kabây-ı saltanata büründü.İşte bu sûretle Devlet-i Emeviyye zuhûr eyledi ve ahkâm-ı şer'iyye mücerred halîfenin bir emriyle icrâ olunurken ondan sonra kuvvet-i saltanat ile icra olunmağa başladı.Maksad-ı aslî ise ahkâm-ı şer'iyyenin icrası olduğundan o zaman mevcud olan eshâb-ı güzîn,Muaviye'ye bey'at eyledi.".[2]

Gerçekten Ahmed Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi,kabîle asabiyetine yöneliş ile İslamî yaşayışa yöneliş arasındaki mücadelede birincâi galip geldi.İslâm,Arapların Câhiliye Devri'ndeki asabiyetinin olumsuz yönlerini tanımadı.Ama nübüvvet nurundan uzaklaştıkça bu eski bağ,her yönüyle yeniden gün ışığına çıktı.Emevî Devleti işte bu bağ ile kuruldu.Devletin kurucusu Umeyye ailesine mensuptu.İktidarını sürdürürken,bu aile yanında,kendilerinden kız aldığı Kelb kabîlesine ve diğer Suriye'lilere dayandı.Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde asabiyetin üç boyutlu bir görünüşü olduğu söylenebilir:Arap olmayanlara ve mevâlyi'ye karşı Arap asabiyeti,Kays'lara karşı Yemen'liler asabiyeti,Benî Hâşim'e karşı Benî Umeyye asabiyeti.Bu görünüşleri iki temel asabiyette,yani kabîle asabiyeti ve ırk asabiyeti şeklinde özetlemek mümkündür.Önce kabîle asabiyetinden,daha sonra da mevâlî ve ona bağlı olarak ırk asabiyetinden söz edilecektir.

---

1. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/244-245.
2. A.C.Paşa,Kısâs-ı Enbiyâ,1/600.

B - Kabîle Asabiyeti :

Bilindiği gibi Arap geleneği,kabîleleri Adnânî (Kuzey) ve Kahtânî (Güney) olmak üzere iki büyük gruba ayırır.Bu kısımlardan her biri,aynı grubun içindeki farklı kabîlelerin karşılıklı münasebetlerini ve onların müşterek bir atadan geldiklerini gösteren geniş bir şecereye sahiptir.Emevîler devrinde Arap yaşayışına bunlar yön veriyordu.[1]

Emevî ailesi genellikle Şamaşk'ta değil,Medine'de ikamet etmekteydi.Hicaz valileri Emevîler'den seçiliyordu.[2] Muaviye,Medine'deki ailesinin muhtelif kollarını birbirine karşı kışkırtıyor,böylece onları kendisine karşı mücadelede zayıflatmayı düşünüyordu.[3]

Muaviye,halîfelik konusundaki tartışmaları daima Haşimoğullarına karşı yapmıştır,diğer Araplarla bu çeşit bir mücadelesi olmamıştır.Muaviye,Hz.Hasan'la Hâşimîlerle ilgili çeşitli tartışmalara girişmiş,Hz.Hasan da kendilerini Emevîlerle mukayese eden cevaplar vermiştir.[4] Hz.Hasan vefat ettiğinde,Muaviye'nin Medine valisi Mervan ve diğer Emevîler'in Hz.Peygamber'in yanına defnedilmesine izin vermemişlerdir.Bu durum,çatışmaya dönüşmeden zorlukla yatıştırılabilmiştir.[5] Muaviye'nin halîfeliğin kendi hakları olduğunu doğrudan Hâşimîlerle tartıştığını biliyoruz.[6] O,yaptığı bir konuşmada Hâşimîlerin cesur ve cömert,Emevîlerin malını iyi kullanana ve öfke ânında sabırlı (halîm) kişiler olduklarını belirtmiştir.[7] Muaviye'nin İbn Abbâs'la yaptığı tartışmaların konusu çoğu kez Hâşimîler ile Emevîlerin üstünlükleri olmuştur.[8] Muaviye,Hz.Ali'nin kardeşi Akîl b.

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/430 ; B.Lewis, Tarihte Araplar,87-88.
2. Bu konuda bkz.tez metni,s.285.
3. Taberî,Tarih,5/293-294.
4. Mesela bkz.İbn Abdrabbih,İkd,4/104.
5. Ebu'l-Fidâ, Muhtasar ,2/97.
6. Bunun örneklerini ileride ele alacağız.Bkz.tez metni,s.151vd.
7. Câhiz,Beyân,4/61 ; İbn Kuteybe,Uyûn,1/196 ; Belazurî,Ensâb, 4-1/108,no:318 ; Taberî,age,5/332.
   Câhız'ın belirttiğine göre,bu sözü kulağına gelince Hz. Hasan şöyle dedi:"Kendi çıkarına söylediği ne kadar güzel! Hâşimîlerin mallarıyla cömertlik yapıp,ona muhtaç olmasını istiyor(...)."
8. İbn Kuteybe,age,2/210 ; İbn Kuteybe,Maârif,589 ; İbn Abdrabbih,4/91 (İbn Abbâs yerine Akîl b.Ebî Tâlib'i zikrediyor).

Ebî Âlibe hep yakınlık göstermiş,ona ihsanlarda bulunup kardeşi aleyhinde olması için çaba göstermiyitir.Ayrıca Muaviye,onunla başimîlerin çeşitli özelliklerini tartışmış,Akîl de kendilerinin üstün özelliklerini emevîlerin olumsuz özellikleriyle mukayese ederek ortaya koymuştur.[1]

Muaviye,Abdullah b.ez-Zubeyr ile de asabiyeti dile getiren konuşmalar yapmıştır.[2] Abdullah b.Ca'fer,Muaviye'yi ziyaret ettiğinde,sohbetin konusu yine asabiyet idi.[3] İbn Hacer'in belirttiğine göre,Hz.Ali'nin ölümünden sonra Muaviye,Hz.Ali'yi destekleyen Rebîa kabîlesine mensup kişileri esir muamelesine tâbi tutacağına ve onların çocuklarını satacağına yemin etmişti.[4] Yezîd,Kureyş'ten birini hicveden Fedâle b.Şureyk'i himayesine aldı.[5]

Bu arada Ensâr'ın çeşitli kollarına karşı da asabiyet davası güdülmüştür.Muaviye,Leysîlerden dört kardeşin hep birlikte Bedr'e katılmasından iftihar etiğini Ensâr'a söylerdi.[6] Yezîd,Ensâr'dan bir gruba öfkelenmiş ve Kâ'b b.Cu'ayl'ın onları hicvetmesini istemişti.Kâ'b bu teklifini reddetmiş,hıristiyan bir şair olan Akhtal bu işi üstlenmişti.Bunun üzerine Nu'man b.Beşîr,derhal Muaviye'ye giderek protestosunu bildirmiştir.[7] Yezîd,Harre vak'asından sonra Bedir'de öldürülen atalarını hatırlayıp,Hazrec'i suçlamıştı.[8]

Diğer kabîle mensupları da kendi kabîlelerinin özelliklerini belirterek kamuoyunu kazanmaya çalışmıştır.[9]

İktidar nimetini tadan Muaviye ve oğlu Yezîd,bu özelliklerini dikkate alarak,Kureyş'in çeşitli kişilerine ihsanda bulunmayı ihmal etmemişlerdir.Bunun yanında Muaviye,bazı kabîleler arasındaki çatışmalardan endişe duyup,onların barışması yolunu aramıştır.Adî b.Kilâb

---

1. İbn Abdrabbih,İkd,4/90,91-92.
2. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/377.
3. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/36-37 (Şa'bî).
4. İbn Hacer,İsâbe,2/146 (Merzubânî).
5. Belazurî,Ensâb,4-1/10.
6. İbn Kuteybe,Maârif,591.
7. Muberred,Kâmil,1/232.
8. Câhız,Resâil,Sendûbî),296, Belazurî,age,4-2/42.
9. Belazurî,age,4-1/122-123,no:351,Medâinî).

ailesinin çatışmasını önlemek için Ebu'l-Cehm b.Huzeyfe'yi Şam'a çağırtmış,kendisine bu konudaki endişesini bildirmiş ve yüzbin dirhem göndererek barışı temin etmesini istemiştir.Ebu'l-Cehm,Muaviye'nin bu isteğini yerine getirip onları barıştırmıştır.[1]

İslâm'dan önce Kuzey Arabistan'da yaşayan kabîleler,Irak'a hicret etmişler ve Dicle nehri boyunca Diyar Rebîa ve Fırat boyunca da Diyâr Mudar adı verilen iskân bölgelerini tesis etmişlerdi.Benû Mudar içinde Kays'lar en ileri ve yüksek mevkii işgal ediyorlardı. Suriye'ye gelip yerleşen diğer kabîleler,aslında Güney Arabistan menşeli idiler ve bunlara Yemen'liler deniliyordu.İşte bu Yemen'liler içinde önde gelen zümre Benû Kelb topluluğu idi.[2] Bu iki grup, Emevî ülkesinin çeşitli bölgelerine dağılmış bulunuyordu.Sözgelişi, İran'ın Kuzey-Doğu eyaleti olan Horasan'da yaşayan Araplar,çoğunlukla Basra'dan gelmişlerdi ki bu sebeple bunlar ekseriyetle Kuzey Arabistan'lı sayılırlar.Fırat bölgesindeki Kays'lara mukabil oradaki önde gelen kabîle Temîm idi.Horasan'daki Yemen'li zümre,önde giden aileden sonra gelmek üzere Ezdîler adıyla anılıyordu.[3] Diğer bölgelerde yaşayan Kaysîler,Nizarîler,yahut Ma'addîler şeklinde adlandırılıyordu.Kendilerini Adnanî olarak isimlendiren Kuzey Arabistan'lılar, Kahtân soyuna mensup Güney Arabistan'lılarla asla tam bir şekilde karışıp kaynaşmamışlardır.Çok eskiden beri aralarında çeşitli mücadeleler olmuştur.Senelerin ilerlemesiyle Kaysîler ve Yemenîler ayrı ayrı siyasî fırkaların çekirdeğini teşkil etmişlerdir.[4]

Muaviye,gerek kendi iktidarını emniyet altına almak ve gerekse ülkenin sınırlarını genişletmek hususunda esas itibarıyla henüz hıristiyan olan yerli Suriye'lilere ve ekseriyetle Yemen'den gelmiş Suriye'li Arap halk unsuruna dayanıyor ve Hicaz'dan yeni müslüman muhacirlerin gelmesine meydan vermiyordu.[5] "Bütün Emevî Devleti boyunca Suriye'nin hâkimiyeti hep bu temele dayanmış ve bundan kuvvet almıştır.Hâkimiyet üzerinde müşterek olan menfaat onları Muaviye'ye bağlıyordu.(...) Fakat Suriye ruh bakımından da Irak'tan ayrıl-

---

1. İbn Habîb,Munammak,313-314.
2. A.Dûrî,Mukaddime,76 ; A.el-Hûfî,Edebu's-Siyâse,421 ; P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/430 ; M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,131.
3. Devletin zayıf zamanını kollayan Horasan'daki bu kabîlelerin mücadeleleri için bkz.J.Wellhausen,32-33 ; Belazurî, Belazurî,Futûh,577-578 ; M.Hudarî,Muhâdarât,2/224-225 ;
4. P.Hitti,age,2/431.
5. P.Hitti,age,2/308-309 ; H.Lammens,"Muaviye,İ ,8/440.

makta idi.Kûfe ve Basra,göl ve İslâm'dan başka bir an'aneye malik değildiler.Muhtelif kabîlelerden müteşekkil Arap orduları harb sebebiyle oraya atılmış ve askerî koloniler halinde iskân edilmişlerdi.Bunlar en iptidaî vaziyetten kendilerini birdenbire kültür dairesine girmiş ve büyük bir devletin merkezi hissetmişlerdi. Bunların derhal bedâveti terk ile uslu,akıllı vatandaşlar haline inkılab etmemiş olmalarına şaşmamalıdır.Suriye'de de İslâm istilası sebebiyle birçok bedevî kabîleleri,bilhassa eyaletin şimaline Kayslılar muhaceret etmişlerdi.Fakat merkezde ağırlık noktasını,asırlardan beri orada yerleşmiş olan,yani ancak İslâm ile birlikte oraya gelmemiş bulunan Kelb ve bazı Ezd Serât grubuna mensup addolunan kabîleler,yanında,diğer Kudâalılar teşkil etmekte idiler.Grek-Aramî kültürünün,hıristiyan kilisesinin ve tâbi oldukları Bizans devletinin tesirleri bunların üzerinde hiçbir iz bırakmadan geçip gitmiş değildi.Muntazam bir devlet müessesesi.askerî ve siyasî disiplin onlar için yeni mefhumlar değildi.Bunlar uzun zamandan beri itaat ettikleri eski bir hanedana sahiptiler.Eski alışkın oldukları itaatı şimdi,hanedanlarını hukuken istihlaf etmiş olması sıfatıyla Muaviye'ye çevirdiler.Saltanat hakkını onlara sopa ile öğretmek icap etmedi.Mevcut dünyevî hükümdarlığın meşruiyetini tanıdılar.(..)Emirlerine,onları götürdüğü her yere gidereketaat ettiler.(..) Bizans'a karşı bitip tükenmeyen harpler onları sistematik bir şekilde daima ekzersiz üzerinde tuttuğu için askerî bakımdan bunlar diğer Araplara karşı daima bir üstünlük sağladılar.(..) Muaviye,Dımaşk'ta Kalblerin muhitinda yaşıyordu.Burası onların eski krallarının başşehirlerine pek uzak değildi.Kelblerden asîl bir kadınla evlenmiş ve ondan olan oğlu Yezîd'i devlete veliahd tayin etmişti.Bu Arap düşüncesine göre bir nevi ittifak idi,nitekim netice de böyle oldu.Bütün Kelbliler kendilerini halîfenin kayınbiraderi ve halefinin dayıları addetmekte idiler.Suriye'de itaat altına alınan Arapların buraya zorla giren fâtih Araplara nazaran arka plana atılmış olmaları bahis mevzuu bile değildir.". [1]

Suriye'liler Muaviye'ye uzun süren valiliğinden itibaren çok bağlıydılar.Bu bağlılık onun halîfeliği döneminde de varlığını devam

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,62-63.

attirdi.Muaviye,Sıffîn'de ordusunu denetlerken,Amr b.el-As'a,"Bunları nasıl görüyorsun?" diyerek Suriye'lilerin durumunu sordu.Amr, ona şu cevabı verdi:"Ey mü'minlerin emîri! İnsanları din ve dünya esaslarına göre idare edenleri gördüm.Yönetilenlerin bağlılığı açısından bunların sana gösterdiği bağlılığa muhatap olanı görmedim.".[1] Bizzat Muaviye,Suriye'lilerin kendisine olan bağlılığını,Irak'lıların Hz.Ali'ye gösterdikleri bağlılıkla mukayese ederek şöyle demiştir:"Ali'ye karşı üç durumla yardım gördüm:1)Her şeyi açıktan yapan birisiydi,ben ise sırrını çok saklayan biriyim.2)İhtilaf açısından en çetin ordunun başındaydı,ben ise,en itaatkâr ve ihtilafı en az bir ordunun başındaydım.3)Cemel ashâbıyla karşılaştı,eğer onlara karşı zafer ederse,bunun onun gücünü zayıflatacağını,Cemel ashâbı zafer kazanırsa,bunların bana karşı Ali'den daha güçsüz olduklarını düşündüm.".[2] Muaviye vefat ettiği gün,bir konuşma yapan Halîfe vekili Dahhâk b.Kays,cenazeyi sadece Kureyş'lilerin taşıyacağını belirtti.Fakat daha sonra Suriye'liler de cenazeyi taşımak için izin istediler ve şöyle dediler:"Hayatında olduğu gibi,ölümünde de bize bir pay ayırmalısın.".Dahhâk,cenazeyi taşıma izni verince, büyük bir izdihamla cenazeyi taşıdılar.[3]

Kahtân'a mensup Kelb'in reîsi Hassân b.Mâlik'in Yezîd'in dayısı olduğunu ve oğlu Muaviye'yi veliahd seçerken halîfenin onun tavsiyesine uyduğunu biliyoruz.[4] Kelb kabîlesi böylece iktidar açısından önemli bir dayanak oldu.Mes'ûdî'nin Mervan b.el-Hakem'in halîfe seçilişiyle ilgili olarak verdiği bir haber bu açıdan çok ilgi çekicidir.Bu habere göre,Hassân b.Mâlik,Mervan'a,Muaviye,Yezîd ve Muaviye b.Yezîd'e karşı ileri sürdükleri şartların ynen geçerli olduğunu hatırlatmıştır.Bu şartlardan bazıları şunlardır:Bin kişinin atâsının ikişer bin dirhem olması,öldüğünde yerine oğlunun veya amca oğlunun geçmesi,yapılan işlerde kendilerine danışılması,meclîste en başta yer alması(sadru'l-Meclis),veliahd tayininde kendilerinin de görüşünün alınması.[5] Bu habere göre,iktidarı elinde tutan aile,çeşitli kabîlelerle koalisyonlar kurarak hâkimiyetini sürdürmektedir.

---

1. İbn Abdrabbih,Ikd,1/25.
2. Ebu'l-Fidâ,Muhtasar ,1/104.
3. İbn Kuteybe,İmâme,1/174.
4. Bu konuda bkz.tez metni,s.241.
5. Mes'ûdî,Murûc,3/86-87.

Muaviye,kabîlelerin çeşitli özelliklerini yakından bildiği gibi,[1] ,bu konuda bilgisi olanlara kabîlelerin özelliklerini sorardı.[2] Şairler kabîlelerin çeşitli özelliklerini belirterek onları yerer ya da överlerdi.[3] Yezîd öldüğü sırada,Mudar ile Rebîa arasındaki mücadelede,en-Nu'man b.Suhbân hakemlik yapmıştı.[4]

III.Şehirleşme ve Bazı Sonuçları :

Emevîler'in kuruluş devrinde kabîle yanında yer alan ikinci bir global toplum şehirdir.Bu devirde şehirleşme olayı,yeni şehirler kurulması ya da mevcut şehirlere yerleşme şeklinde gerçekleşmiştir. Şehirlerin imar ve iskânı için önemli harcamalar yapılmıştır.[5] Şehirleşme olayının ortaya çıkardığı en önemli sonuçlar,çeşitli grupların bir arada yaşaması,merkezî yönetime alışması ve dil ve kültür birliğine adım atılmasıdır.Bu gelişmeler,özellikle yeni veya -Basra, Kûfe,Fustât gibi- çok yakın bir tarihte kurulan şehirlerde daha net bir şekilde görülmüştür.Şehire yerleşen veya yerleştirilen gruplardan bazıları ise,bu gelişmeye ayak uyduramayıpbedevî hayatına dönmüşlerdir.Buna en güzel örnek olarak,Muaviye'nin karısı Meysûn'un,oğlu Yezîd'i de alarak bâdiyeye gidişi hatırlanabilir.[6] Şehirleşme olayının yönetilenler açısından ortaya çıkan bu sonuçlarından daha az önemli olmayan başka bir sonucu,yönetenlerin çeşitli kamu hizmetlerini görmek üzere,idarî kuruluşları yeniden düzenlemeleri veya özel kuruluşlar ihdas etmeleridir.[7]

---

1. Câhız,Beyân,2/53-54,4/61 ; İbn Kuteybe,Uyûn,1/124 ; Belazurî,Ensâb,4-1/15,no:46,122-123,no:351(Medâinî) ; Muberred, Kâmil,1/90-91 ; Taberî,Tarih,5/322,323,332 ; Ebu Hâtim,Muammerîn,155-158 ; Beyhakî,Mehâsin,154.
2. Câhız,age,3/312-313 ; Câhız,Hayâvân,6/460 ; Belazurî,age, 4-1/27,no:[illegible] ; Muberred,age,1/218 ; İbn Abdrabbih,Ikd,1/ 121,3/283-284,2/305 (Asma'î),7/278 ; İbn Habîb,Munammak, 9 ; Mes'ûdî,Murûc,8/39-40,42-43 ; İbn Asâkir,Dımaşk,3/395.
3. Taberî,age,5/336 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/12.
4. Belazurî,Futûh,512.
5. Bkz. tez metni,s.363.
6. Ebu'l-Fidâ,Muhtasar,2/108.
7. İleride ele alınan bu konu için bkz.tez metni,s.301vd.

Araplara mevâlî'nin de katılmasıyla giderek artan Basra'nın nüfusu, 50/670'te üçyüzbini aşmıştı.[1] Basra'ya Türk unsurundan da bazıları yerleşti.[2] Ubeydullah b.Ziyâd, Orta Asya'daki seferleri sırasında elde ettiği ikibin esir Türk'ü Basra'ya yerleştirdi.[3] Onları Yemâme'deki isyankâr Arapları bastırmakta kullandı.[4] Bu kişilere Buhâriyye denilirdi. Bunlar Yezîd'in ölümünden sonra Ubeydullah'a yardım etmediler.[5]

Basra valisi Ziyâd, daha önce çeşitli kabîlelerin belli mekanlarda yerleştirildiği Basra'yı, sosyal, idarî, malî ve askerî açıdan beş büyük gruba (ahmâs) ayırdı. Bu gruplar Bekr, Abdulkays, Temîm, Ezd ve Ebu'l-Âliye idi. "Humâ" denilen her bir gruba, bir re'îs tayin edilmişti. "Hums"lar, birkaç aşîreti içine alıyordu.[6]

Muaviye'nin son zamanlarında Basra'da kabîle rekabetleri başlamıştı. Ezd'ler gelip şehirde yerleştiler ve Temîmler ile Kayslar aleyhine Rebîalar ile birleştiler.[7] Taberî'nin naklettiğine göre, Muaviye'nin son, Yezîd'in ilk döneminde Ezdler Basra'ya gelince, Temîmler el-Ahnef b.Kays'a gidip, "Rebîa onlarla anlaşmadan sen kendileriyle görüş." dediler. Fakat el-Ahnef, "Size gelirlerse kabul edin, ama gelmezlerse siz onlara gitmeyin. Çünkü eğer giderseniz siz onlara tâbi olmuş sayılırsınız." diyerek bu teklifi reddetti. Mâlik b.Misma' onlara giderek Hilf'lerini yenilemelerini istedi. el-Ahnef b.Kays bu konuda da şunları söyledi: "Ama onlara giderlerse, onların tâbileri ve kuyrukları olmaktan kurtulamazlar.". Nitekim, Bekr'ler Ezdler'den Mudar'a karşı yardım isteyince re'îsin kendilerinden olmasını şart koştular ve bunda başarılı oldular.[8] Yezîd vefat edince, Ubeydullah

---

1. P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/379.
2. Taberî, Tarih, 5/527.
3. Taberî, age, 5/297-298 (Medâinî).
4. İbn Kuteybe, İmâme, 1/133.
5. Belazurî, Ensâb, 4-2/102 (Ebu Ubeyde) ; Taberî, age, 5/511 (Medâinî).
6. Bu konuda bkz. S.A.Ali, Tanzîmât, 41-42.
7. R.Hartman, "Basra", İA, 2/320-321.
   Aslında, daha Abdullah b.Âmir'in valiliği döneminde (41-44/661-664), Horasan'a tayin ettiği Kays b.el-Heysem'i görevden aldığında, Basra'daki Kaysîler konuyu Muaviye'ye kadar götürmüşlerdi (Taberî, age, 5/210 ; İbn Asâkir, Tarihu Dımaşk, 4/230-231). Ubeydullah'ın valiliği sırasında ise, şair İbn Muferrig'in başına gelenler için Yemen'liler Muaviye'ye başvurup serbest bırakılmasını sağladılar (Belazurî, age, 4-2/79-80).
8. Taberî, age, 5/516-517 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/136.

Ezd'in reîsi Mes'ûd b.Amr'dan iltica hakkı istedi.Ezd,Ubeydullah'ın bu isteğini kabul etti.Yezîd'in ölümünden üç ay sonra Ezd ve Bekr'den bir grupla onu Şam'a ulaştırdı.Şam'a yola çıkarken Mes'ûd b. Amr'ı vali vekili bırakmıştı.Fakat Temîm ve Kays,kendilerinin razı olmadığı bir kişiyi tanımadıklarını belirttiler.Mes'ûd b.Amr,kabîlesinden bir grupla vali konağına gitti.Temîmler,el-Ahnef b.Kays'e giderek durumu haber verdiler.el-Ahnef bu hakkın kendilerinde olduğunu belirtti.Böylece bir kabîleler arası çatışma zinciri ortaya çıktı. [1]

Ziyâd,Basra'dan sonra Kûfe'deki halkı da dört büyük gruba (rub',ç.erbâ') ayırdı:1)Ehlu'l-Medine,2)Temîm ve Hemedân,3)Rebîa ve Kinde,4)Mezhic ve Esed.Bu ggruplar yerleşim durumlarına göre ve denk kuvvetler oluşuracak şekilde tamamen sun'î olarak ortaya çıkarılmıştır.Kûfe'de en kalabalık kabîleler,Mezhic ile Hemedân olmuştur.Ziyâd'ın oluşturduğu bu birimlerin başında artık kabîle reîsleri değil,valinin tayin ettiği yöneticiler (ruesâu'l-ahmâs) bulunuyordu. [2] Böylece Ziyâd,kuzey ve güney kabîlelerini aynı "rub" içinde topladı.Her grupta iki büyük kabîle ile sayıca az diğer kabîleler bulunuyordu."Erbâ"ın reîsleri,gruba ismini veren kabîlelerden olurdu.Bu düzenleme,kabîle çatışmalarını haifletti. [3] Ziyâd'ın bu düzenlemesi Emevî Devleti'nin sonuna kadar varlığını sürdürdü. [4]

---

1. Taberî,Tarih,5/517-519,525-526 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/137, 142.
2. Taberî,age,5/268(Ebu Mıhnef) ; İbnu'l-Esîr,age,3/482-483.
3. Daha önceki vali Mugîre b.Şu'be,çıkan isyan hareketlerinde,kabîle reîslerine önemli roller veriyor,herkesin kabîlesine sahip çıkmasını istiyor,isyanı bastırmaya gönüllü olanı isyankârların üstüne gönderiyordu(Taberî,age,5/185, 188 ; İbnu'l-Esîr,age,3/426-428).
3. Taberî,age,5/369(Ebu Mıhnef),427 ; Cûde,Ard ,178.
   Daha önce Ziyâd,Hucr b.Adî'yi yakalamak üzere kabîleleri çağırdığında,Mudar'ı Yemen'lilere göndermedi;çünkü ihtilaf çıkıp,asabiyetin aralarını bozmasından endişe ediyordu(Taberî,age,5/260-261 ; Isfahanî,Egânî,16/4).
4. Taberî,age,5/369,391 ; İbnu Ebi'l-Hadîd,Şerhu'n-Nehci'l-Belâga,4/180.

Basra ve Kûfe'de her kabîle belli yerlere iskân edildiği için,cadde ve sokaklar kabîlelerin ya da bu kabîlelere mensup kişilerin adlarını taşırdı.[1] "Hıtat" denilen bu bölgeler istikrar bulduktan sonra kente gelenler (revâdif) şehrin kenar semtlerine yerleştiler.Verilen toprak parçaları (hıtat) sınırlı olduğundan,kendi kabîlelerinin yanına yerleşemezlerdi.[2]

IV. Mevâlî :

Fethedilen bölgelerin yerli sâkinleri müslüman olunca,velâ yoluyla Arap kabîlelerinden birine katılır ve böylece onlardan biri ve onların mevlâ'sı kabul edilirdi.Mevâlî'ye âzâdlı kölelerden ayır demek üzere "mevlâ'l-hılf"[3] ,"mevâli'l-islâm"[4] veya Arap olmayanlar anlamında "e"âcim"[5] denilirdi.

Doğuştan bir Arap kabîlesine mensup olmayan herhangi bir müslüman "mevlâ" olabiliyordu.Böylece "mevâlî",İran'lılar,Aramîler, Mısırlılar,Berberîler,Türkler,Arap olmayıp da İslamiyeti kabul edenlerden ve dil yahut menşe bakımından Arap olup da herhangi bir sebeple hâkim sınıfa mensubiyetini kaybetmiş veya bu hakkı elde edememiş olanlardan meydana geliyordu.Mevâlî,vergi ödeme karşılığında devletin müsamaha gösterdiği dinlerin sâlikleri olan ve "zimmî" adı altında tanınan müslüman olmayanları içine almıyordu.[6]

D.Dennet,İslâm toplumunda devlet ile vatandaşı arasındaki ilişkiyi şöylece belirtiyor:"İslâm toplumunda,'vatandaşlık' veya 'teb'alık' düşüncesi,siyasî açıdan İslâm devletine bağlılık anlamına gelmez,bilakis kabîleye bağlılık anlamına gelir.Bunun için,Arap olmayan birisi müslümanlığı kabul ettiğinde,bir seyyidin veya kabîlenin 'mevlâ'sı olmakla siyasî bir itibar kazanır,tabiî ortada bir itibar varsa.Böylelikle,İslâm dinine giren,hukuken veya fiilen,Arapların altında bir mertebede bulunur.Şayet zekâ ve uzmanlığı varsa,işini biliyorsa,kavminin aristokratlarındansa,şans ona güler,servet,makam,

---

1. Taberî,Tarih,5/261-262.Ayrıca bkz.tez metni,s.302.
2. İbn Kuteybe,Uyûn,2/60.
3. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/237.
4. S.A.Ali,Tanzîmât,67.
5. Ya'kubî,Tarih,2/221.
6. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/365 ; P.Hitti, Suriyâ,2/97 ; B.Lewis,Tarihte Araplar,82.

ve parlak gelecekle nimetlenir.Dihkân'ların pekçoğunun fiilî durumu böyleydi.Onların pekçoğu için fiilen atâ ödenmesi kararlaştırılmıştı.". [1]

Emevîler'in kuruluş devrinde mevâlî'nin siyasî muhalefet grubu olarak önemli bir rolü yoktur.Yalnızca Kûfe'de Mugîre b.Şu'be'nin valiliği zamanında,Hâris b.Kâ'b oğullarının mevlâ'sı olan Ebu Ali,mevâlî'den bir grupla isyana girişti.Vali onlara Buceyle kabîlesinden birinin komutasında askerî birlik gönderdi.Bâdûryâ'da karşılaştılar.Bu savaşta mevâlî dinî açıdan Araplara eşitliklerini özellikle vurguladı.Çatışma sonunda hepsi öldürüldü.Bu,mevâlî'nin ilk isyan hareketi olmuştur. [2] Muaviye,el-Ahnef b.Kays ve Semura b.Cundub'la yaptığı görüşmede,mevâlî sayısının arttığını,onların selefi kınadığını,Araplara ve iktidara karşı bir ayaklanma yapmalarından endişe ettiğini,çarşı ve inşaatta çalışanlar dışındakileri öldürmeyi düşündüğünü belirterek görüşlerini sordubel-Ahnef b.Kays, onlarla akrabalık kurduklarını belirterek bu görüşe karşı çıktı.Semura b.Cundub,ise,bu işi kendisinin yapabileceğini belirtti.Ancak Muaviye,birinci görüşü benimseyerek bu işten vazgeçti. [3]

Mevâlî,kendilerini ilmî tetkiklere ve güzel sanatlara veren ilk kimseler olmuştur.Zira uzun asırlardan beri gelen bir kültürel geleneği temsil ediyorlardı.Müzik alanında,Türk soyundan gelen bir babanın oğlu olan İbn Sureyc(yaklaşık 634-726) çok ünlüydü. [4] Ayrıca onlar,ticaret,sanat ve çiftçiliği de meslek olarak yürütürlerdi. Mevâlînin bu özelliği dolayısıyla atâ almamış olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte,Ubeydullah b.Ziyâd,Basra'ya yerleştirdiği Türk'lere atâ ve rızk vermiştir. [5] Bunun yanında Muaviye ve valilerinin (mesela Amr,Ziyâd,Ubeydullah),birçok idarî kuruluşun başına mevlâ'larını getirdiklerini biliyoruz. [6] Mevâlî'nin bir kısmı,seyyidlerinin yanında ya da onların yerine savaşırdı.Abbâd b.Ziyâd'ın yanında savaşan ikibin mevlâ'sı bulunmaktaydı. [7]

---

1. D.Dennet el-Cizye ve'l-İslâm,73.
2. Ya'kubî,Tarih,2/221.
3. İbn Abdrabbih,Ikd,3/361.
4. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/423b
5. S.A.Ali,Tanzîmât,68,72.
6. Bu konu ileride ele alınacaktır.Bkz.tez metni,s.266vd.
7. Belazurî,Ensâb,5/165 ; S.A.Ali,age,65.

Mevâlî, fâtih Araplarla evlilik ilişkilerine girmiştir. Bu Arap kanının sâfiyetine halel getirdiği gibi, en sonunda da Arapları, çok çeşitli insan ırkları arasında gözle görülmeyen bir halk unsuru durumuna düşürmüştür, hatta Arap kelimesi, ırkına bakılmaksızın Arapça konuşan bütün müslümanlara kullanılır olmuştur.[1] İbn Abdrabbih'in belirttiğine göre, Araplar İslâmı kabul eden yabancılara "müslimânî" derlerdi. "Musâlimetu'a-Sevâd" terimi de buradan gelmektedir. Araplar, babası Arap, anası yabancı olanlara "Hecîn" anası Arap, babası yabancı olana "Muzerrâ" derlerdi.[2] Muhtemelen ortak terim olarak "Ahlât"(melez) kullanılıyordu. Nitekim, Belazurî, Harre savaşında, altınbinbeşyüz kadar "ahlât"ın öldürüldüğünü belirtir.[3]

Basra'da velâ akdinin seyyid ve aşîret lehine verdiği ya da yüklediği hak ve borçlardan yararlanarak, oraya kendi iradeleriyle yerleşen ve kendilerini fertlerin veya aşîretlerin himayesine aldırmış, yabancılardan oluşan bir mevâlî grubu vardı. Hukukî durumları, hemen hemen âzâdlı köleler(mevâli'l-itâka) ile eşit seviyededir. Velâ akdi yaptıkları aşîret diyetlerini ödemezse, bu aşîretten ayrılabilirlerdi. Bunların çoğunluğu işadamı, ve sanatkâr olmalıdır. Sosyal durumları aslen hür oluşları, yüksek manevî durumları ve medenî seviyeleri açısından mevâli'l-itâka'dan daha iyiydi. Bazıları Kuran, Arapça öğretiyor, çeşitli ilimlerde tebârüz ediyordu. Çoğu orduda istihdam edilmedi. Başlangıçta aşîretin nüfûzu güçlü ve büyük olunca, sayıları çoktu. Ama valinin otoritesi arttıkça ve medenî hayat geliştikçe aşîret himayesine ihtiyaçları ve ayrıca zamanla sayıları azaldı.[4] Ticarî bir merkez oluşu dolayısıyla insanları kendisine çeken Basra gibi, Mervânîler döneminde çeşitli isyanları görülen mevâlî'nin sayısı Kûfe'de de çok olmalıdır. Bunun yanında fâtih Arapların gittiği diğer bölgelerde de böyle bir mevâlî grubunun varlığı bilinen bir husustur.

Emevî ülkesinin diğer bölgelerinde, her bölge kendi sosyal yapısını koruyor, askerî gayelerle bu topraklara giden Arap ordularından

---

1. İbn Abdrabbih, Ikd, 3/361 ; P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/366 ; P.Hitti, Suriyâ, 2/98.
2. İbn Abdrabbih, Ikd, 7/140-141.
3. Belazurî, Ensâb, 4-2/42(el-Heysem b.Adî).
4. S.A.Ali, Tanzîmât, 67-68, 73.

bir kısmı yerleşik düzene geçiyordu.Bu açıdan özellikle İran ve Mısır gibi yakın bölgelerde Arap nüfus giderek artıyordu.Bu gelişme,İslâmlaşma olayını da ortaya çıkarıyordu.

Horasan'da,Araplar ve İranlılar görünüşte mesela ayrı ikamet mahalleriyle birbirinden ayrılmamıştı.Arap ordugâh şehirleri olan Nisabur(Bivard,Serahs,Nesa),Merv,Mervrûz ve Herât'ta eski sakene yerlerinde kalmıştı.Kaleler tabiatıyla fâtihler tarafından işgal edilmişti.Ayrıca Araplar da miktarı az bazı noktalarda kapalı kalmışlar ve askerî koloni olarak seçmiş oldukları şehirlerle yetinmişlerdi.Bunlar memleket içinde köleleri de olan çiftliklere sahip olup kısmen buralarda,bilhassa şehrin müşterek sulama sistemi içinde bulunan çok miktardaki köylerin merkezini teşkil eden Merv vahasında ikamet ediyorlardı.Bunların İran'lı işçileri vardı.ve İran'lı kadınlarla evleniyorlardı.Bunun tesiri çocuklarda daha ikinci nesilden itibaren tezâhür etmek mevkiinde idi.Irak'tan tekrar tekrar gönderilen takviyeler,mütemadi seferlerle sayıları azalmakta olan Arap unsurunu miktar bakımından İran unsuru ile boş ölçüşebilecek bir derecede kuvvetlendirmekten uzaktı.Arada sırada tesadüf edilen bilgiye göre Horasan'da takriben ellibin kadar silah taşıyan erkek vardı.Orduya hizmet vazifesi çok geniş tutulduğu ve herhalde erkek nüfûsunun yarısını kaplamış olacağı kabul edilebileceğine göre buradaki Arap nüfusu ikiyüzbini pek geçmiş olamaz.Araplar iklime uydular,kendilerini memleketin insanları ile aynı,yani Horasan'lı hissettiler.Diğer taraftan İran'lılar da Horasan'da Araplara karşı kapanmadı,düşmanca ve reddeder bir durum takınmadılar.Birbiri içinde erime prosedürü onları da daha az kavramış değildi.Durumları umumiyetle Arap fethi yüzünden pek az değişmiş ve hemen hemen fenalaşmıştı.Dışarıya karşı,yani Türklere karşı koruma işini Araplar, Sasani idaresinde bu hususta yapılana nazaran daha muvvaffakiyetle başarıyorlardı.[1] İran'ın sosyal yapısında yer alan merzubân,dihkân ve çiftçiler varlıklarını yeni siyasî düzende de sürdürdüler.[2]

Benzer gelişme diğer bölgelerde de kendisini göstermiş olmalıdır.Sözgelimi,Mısır'ın Araplaşması ve İslâmlaşması fetihten iti-

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,234-235.
2. Merzubân ve dihkân için bkz.tez metni,s.306-307.

baren başlamış,Memlukler devrine kadar devam etmiştir.Ama bu iki önemli olay,aynı anda ortaya çıkmış değildir.Mısır'ın Araplaşmasında en önemli etken,Arap kabîlelerinin Mısır'ın verimli topraklarında yerleşmesi olayıdır.Böylelikle Arap ve Kobt unsurlar birbiriyle karışmış,Arapça da böylelikle yayılmıştır.Bu iki olay,Mısır'ın yerli halkı Kopt'ların İslâmlaşmasında da etkili olmuştur. Yeni durumun ortaya çıkardığı malî ve sosyal avantajlar da İslâmlaşma açısından önemli rol oynamıştır. [1] Makrîzî,Muaviye'nin Mısır'la ilgili olarak şu sözünü naklediyor:"Mısır halkını üç sınıf gördüm:Üçte biri insan,üçte biri insana benzeyenler ve diğer üçte biri de insan olmayanlar.İnsan olan üçte bir Araplardır,insana benzeyen üçte bir mevâlî'dir,insan olmayan üçte bir ise Kobt'lardır." [2] Bu sözün Muaviye'ye ait oluşu çok şüpheli olmakla birlikte,ana çizgileriyle sosyal mozayiği ifade etmekte olduğunu kabul edebiliriz. Aslında aynı mozayik,diğer bölgelerde de sözkonusudur.Mısır,İbnu'z-Zubeyr'in muhalefet hareketini ancak Yezîd'in vefatından sonra,orada bulunan ve İbnu'z-Zubeyr'i kendilerinden sayan Hâricîler vasıtasıyla destekledi. [3]

§ 5. İNSAN HAKLARI :

I. Temel Haklar ve Hürriyetler :

A - Kişi Dokunulmazlığı ve Güvenliği :

Emevîler'in kuruluş devrinde muhalefet gruplarına karşı genellikle sert bir politika izlenmiştir.İster Şîa,isterse Havâric'e mensup olsun iktidara karşı fiilî bir hareket durumunda,isyancı kabul edilen bu kişilerin üstüne acımasız bir şekilde gidilmiştir.Birinci derecede veya daha alt seviyede lider pozisyonunda görülenler,iktidarın sert tutumundan mutlaka nasibini almıştır.Bu konudaki en önemli iki örnek,Hucr b.Adî ile Hz.Hüseyin'in katledilmesi olaylarıdır.Bazı

---

1. S.İ.Kâşif,Mısır,304-306.
2. Makrîzî,Hıtat,1/50.
3. Kindî,Vulât,40-41 ; Makrîzî,Hıtat,1/50,2/237.

şiî müellifler,Muaviye'yenin Hz.Hasan'ı zehirleterek öldürdüğünü ileri sürerlerse de,en eski şiî müelliflerden biri olan Dîneverî, bu iddiayı kabul etmez.[1] Muaviye'nin kendisine rakip olma ihtimali bulunan Hâlid b.Velid'in oğlu Abdurrahman'ı bazı vaadlerde bulunduğu İbn Usâl adında bir hıristiyana zehirlettiği de rivayet edilir.[2] Basra valisi Ziyâd,Muaviye'nin emriyle Kûfe'de iki kişiyi asarak idam etti.Hz.Hüseyin,Muaviye'ye bu durumu kınayan bir mektup yazdı.[3] Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah da,Hz.Hüseyin'in temsilcisi Müslim b.Akîl'i evinde saklayan Hânî' b.Urve'yi,Kûfe çarşısında,Müslim b.Akîl ile Abdullah b.Afîf el-Ezdî'yi Sebha'da asarak idam etti.Bu sonuncusu,Ubeydullah'ın,Hz.Hüseyin'in şehadetinden sonraki hutbesini protesto ettiği için,Hz.Osman'la ilgili sorgulamadan sonra idam edildi.[4] Ubeydullah,daha önce Hz.Hüseyin'in Basra'ya gönderdiği elçiyi katletmişti.[5]

Muaviye,Hz.Ali'nin katili İbn Mulcem'in arkadaşlarından Şebîb b.Ebcer'in kendisini öldürmesinden korkunca,onun katledilmesini emretti;Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be bu emri yerine getirdi.[6] Muaviye'nin Kûfe valisi bazılarının isyan edeceğg haberini alınca,bunlardan Ma'n b.Abdillah el-Muhâribî'yi hapsetti,daha sonra Muaviye'ye bey'at etmesini istedi,ancak kabul etmeyince onu katletti.[7]

Bazan valiler hutbe okurken kendilerini protesto edenlere el kesme cezası vermişlerdir.Basra valisi Abdullah b.Amr b.Gaylân,bu sebeple Cubeyr b.ed-Dahhâk'e böyle bir ceza vermiştir.[8]

Yezîd'e bey'at alınırken Hicaz'daki muhaliflerin kişi dokunulmazlıklarının kaldırılacağı tehdidi altında kaldıklarını biliyoruz.[9] Yezîd'in Medine'ye gönderdiği Müslim b.Ukbe,Harre savaşından sonra, "Yezîd'in kölesi olmak üzere" bey'at alıyordu.[10]

---

1. Bu konuda bkz.tez metni,s.178.
2. Taberî,Tarih,5/227-228 ; İbn Habîb,Munammak,360-361; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,27 ; Askerî,Emsâl,2/385.
3. İbn Habîb,Muhabber,479.
4. Taberî,age,5/350,378-379 ; İbn Habîb,Muhabber,480 ; İbn Tiktakî,Fahrî,85.
5. Taberî,age,5/357-358 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/23.
6. İbn Haldun,İbre,3/304-305.
7. İbn Haldun,age,3/305.
8. Belazurî,Ensâb,4-1/241,no:640 ; Taberî,age,5/299-300.
9. Bkz.tez metni,s.246.
10. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,222,371.

Çeşitli suçlara karşılık olarak verilen cezalar,kişi dokunulmazlığını kaldıran bir rol oynamışlardır.Bu cezaların en önemlisi ölüm cezasıdır.Ziyâd b.Ebîhi'nin Basra ve Kûfe'de uyguladığı sıkıyönetim sırasında çeşitli suçlar için ölüm cezası verilmiştir.Basra'da ilk olarak hakkında iktidara muhalif olduğuna dair ihbarlar bulunan Evfâ b.Hısn et-Tâî'yi katletti.[1] Ziyâd,hutbe okurken,"baban kim?" diye soran birinin boynunu vurdurmuştur.[2] Ziyâd'ın bu sıkıyönetim döneminde kefen soyguncularını diri diri gömdüğü,bitkilere zarar verenleri suda boğduğu,ev yakanları ateşe attığı da rivayet edilir.[3] Ziyâd'ın bu sırada Basra'ya vekil bıraktığı Semura b. Cundub'un da birçok kişiyi katlettiği rivayet edilir.[4]

Hapis cezası kişi hürriyetini kaldıran bir ceza olmuştur.Muaviye'nin hapishane yapan ilk halîfe olduğu rivayet edilirse de[5], bu zayıf bir rivayettir.Basra valisi Ziyâd,kaçmasından endişe edilen Hucr b.Adî ve arkadaşlarını tutukladı ve hapsetti.[6] Oğlu Ubeydullah,Basra'daki Havâric'in lideri Mirdâs b.Udeyye'yi hapsetmiştir.[7] Medine valisi Mervan b.el-hakem,aralarında kavga çıkan iki kişiden birini hapsetti.[8] el-velîd b.Utbe,İbnu'z-Zubeyr yanlısı Abdullah b.Mutî' ile Mus'ab b.Abdirrahman b.Avf'ı tutukladı ve hapsetti.[9] Ubeydullah,Abdullah b.Hâris b.Nevfel'i öç almak için hapsetti,ancak Yezîd'in emriyle onu serbest bıraktı.[10] Amr b.Sa'îd b.el-As,Medine valisi iken Ebu Râfi'in bir oğluna üç kez yüzer sopa dayak attırmıştır.[11]

Kişi hürriyetinin zedelendiği durumlardan birisi olarak -özellikle başkasının suçu dolayısıyla- ortaya çıkan haksız tutuklamaları görüyoruz.Amr b.el-hamık kaçınca,Muaviye karısını tutukladı.Bu sebeple

---

1. Taberî,Tarih,5/235-236 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/462.
2. İbn Abdrabbih,Ikd,1/52.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/197,no:486(Şa'bî),487(derler ki).
4. Taberî,age,5/236-237(Ömer b.Şebbe),292.
5. Makrîzî,Hıtat,2/187.
6. Taberî,age,5/266.
7. Taberî,age,5/313 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/519.
8. İbn Habîb,Munammak,319.
9. Belazurî,age,4-2/14.
10. Belazurî,age,4-1/384,no:1020(Medainî),4-2/85-86 ; Taberî, age,5/381.
11. İbn Hacer,İsâbe,7/65.

Hür erkekler yüzünden kadınları tutuklayan ilk kişi olarak tanıtılır.Muaviye,karısını serbest bıraktı,ama Hıms'a sürgün etti. [1] Muaviye,Busr b.Ebî Ertât'ı Basra'ya gönderdiğinde,ilk önce henüz Hz.Ali yanlısı olan Ziyâd'ın oğullarını tutukladı. [2] Hucr b.Adî ile birlikte olan Abdullah b.Hâlîfe et-Tâî,şehirden uzaklaşıp saklanınca,Ziyâd, Adî b.Hâtem'i tutukladı. [3] Şair Ferazdak ve babası Basra'dan kaçınca, vali Ziyâd,amcaları Zuheyl ile Zehhâf'ı tutukladı,daha sonra serbest bıraktı. [4] Yezîd,61/681'de Selm b.Ziyâd'ı Horasan'a vali tayin ettiğinde,eski vali Kays b.el-Heysem'in oğlu Hâris'i tutuklayıp hapsetti. [5] Arîf'lerin de kendilerine bağlı kişiler dolayısıyla tutuklandıkları olmuştur. [6] Bütün bu haksız tutuklama uygulamalır,İslâm hukukunca benimsenmiş olan suç ve cezanın şahsîliği prensibinin ihlali demektir.

Kişi dokunulmazlığının kalktığı bir başka durum,el kesme cezasıdır.Muaviye,bir hırsızlık suçunun cezasını affetmiştir. [7] Basra valisi Ziyâd,bir gemiyi durdurarak vali adına bir dirhem aldığını belirten adamı yakalayıp elini kesmiştir. [8] O,bir kefen soyguncusuna de el ve ayak kesme cezası vermiştir.Zaten Basra'daki ilk hutbesinde nebbâşı diri diri gömeceğini de açıklamıştı. [9]

Kişi dokunulmazlığını kaldıran bir ceza olarak recm cezasının uygulanmasına ait pek örneğimiz yoktur.Yalnızca Muaviye'nin Ba'lebek valisi Revh b.Zinbâ',bir erkek ile bir kadına zina suçu dolayısıyla recm cezası uygulamıştır. [10]

B - Kişi Hürriyeti :

Emevîler'in kuruluş devrinde çok eski çağlardan beri devam eden kölelik müessesesi kişi htrriyetini kaldıran bir rol oynamıştır.Erkek

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/273,no:724 ; Ya'kubî,Tarih,2/231-232.
2. Belazurî,age,1/492,493,505.
3. Taberî,age,5/267 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/478.
4. Taberî,age,5/242.
5. Taberî,age,5/471.
6. Belazurî,age,4-1/293,no:786,295,no:787.
7. İbn Kuteybe,Uyûn,1/99 ; Belazurî,age,4-1/123-124,no:353.
8. Belazurî,age,4-1/223,no:581.
9. Belazurî,age,4-1/236-237(Şa'bî) ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/270.
10. Belazurî,age,4-1/86,no:283(Heysem b.Adî),147,no:415(derler).

kölelere "abd"(ç.abîd),"gulâm"(ç.gılmân) [1] ,kadın kölelere ise "eme"(ç.imâ) [2] denir.Kölelere "ılc"(ç.ulûc,a'lâc) da denirdi. [3] Efendisinden çocuğu olan câriyeler "ummu'l-veled" adını alırdı. [4]

En önemli köle edinme yolu,savaşta esir edilenlerin köleleştirilmesidir.Müslüman fâtihler şiddetli mukavemet gösteren ya da teslim olduktan sonra ayaklananlar dışındaki esirleri genellikle salıvermişlerdir.Savaşta köle edinilen esirler,ganimet hükümlerine tâbidir.Dolayısıyla beştebiri devletin payıdır.Devlete ait bu kölelere,"rakîku'l-humâs" ya da "rakîku'l-imâre" denir. [5] er-Rebî b. Ziyâd,Sicistân'daki seferlerinde kırkbin kişiyi köleleştirdi. [6] Ubeydullah b.Ziyâd,Orta Asya'daki seferleri sırasında çok sayıda köle edinmişti. [7] Basra'ya yerleştirdiği bu kölelere "Buhâriyye" denilmiştir.Sa'îd b.Osman,Maveraunnehr'de otuzbin kişiyi köleleştirdi. [8] Hatta Sa'îd,Horasan valiliğinden alınınca elindeki rehine durumundaki Sogd'luları da yanında getirdi.Onları ziraat işçisi olarak kullandı.Bu durum çok ağırlarına gitti.Bir gün Sa'îd'i evin içinde kıstırarak öldürdüler.Kendileri de intihar etti. [9]

Başka bir köle edinme yolu,satın almadır.Muaviye,köle ticaretini pek hoş karşılamamıştır. [10] Yezîd,Abdullah b.Ca'fer'in satmak istemediği Ammâre adındaki câriyesini satın almak istediyse de bunu başaramadan vefat etti. [11] İskenderiye patriği Agatho(Agâtôn),Bizans'lı harp esirlerini satın alıp âzâd etmeyi âdet edinmişti. [12]

Köleliğin başka bir yolu,efendisinin kölesini başkasına hediye etmesidir. [13]

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,1/284.
2. Ebu Yusuf,Harâç,351,no:305,306; Taberî,Tarih,5/457 ; Vekî, Ahbâru'l-Kudât,1/293.
3. Taberî,age,5/529. Ayrıca güçlü İran'lılara ve onlardan alınan kölelere de "ılc" denilirdi.
4. Taberî,age,5/497 ; Vekî,age,3/222.
5. S.A.Ali,Tanzîmât,58-59. Bu kölelerle devlet arasındaki ilişki, efendi olarak ferdin yerine devletin almasıdır.Çoğunlukla kamu hizmetlerini yürütmekte istihdam edilmişlerdir.
6. S.A.Ali,age,50.
7. Narşahî,Tarih-i Buhara,62 (sayıyı dörtbin verir).
8. Narşahî,age,65.
9. İbn Kuteybe,Ma'ârif,202 ; Ya'kubî,Tarih,2/237 ; Narşahî, age,65.
10. İbn Kuteybe,Uyûn,1/250.
11. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/58-61.
12. Savirus,Siyeru Âbâi'l-Batârika,112'den S.A.Tritton,Ehlu'z-Zimmet,150-151.
13. İbn Kuteybe,Maârif,527.

Köleler sosyal ve ekonomik hayatın birçok alanında hizmet görüyorlardı.Saraydaki köleler oldukça şanslı idiler.Muaviye'nin sarayındaki kölelerden bir grup yatsı namazından sonra hükümdarların biyografileri,haberleri vb.nin bulunduğu defterleri getirir ve okurlardı.Bu köleler,bu defterlerin korunmasıyla da görevliydiler. [1] Yezîd,bir köleyi döverken Muaviye onu azarlamıştı. [2] Yezîd'in av köpekleriyle meşgul olan köleleri bulunuyordu. [3] Yezîd'in çeşitli ummu'l-veled'lerden sekiz tane oğlu vardı. [4] Muaviye,Kâbe'nin hizmetlerini görmek üzere köle satın almıştır. [5] Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi,sokakların temizliği için köleler almıştır. [6] Araplar,Ehvâz ve Basra bölgelerinde zenci köleleri tarlalarda çalıştırırlardı. [7] Muaviye,Bahreyn'deki bir tarlasını işletmek üzere aileleriyle birlikte sayıları dörtbini bulan köleler gönderdi. [8] Hâlid b.Yezîd'in Hıms'ta yaptırdığı caminin inşaatında çalışan dörtyüz kölesi vardı. İnşaat bitince onları âzâd etti. [9] Basra halkının vali seçtiği Abdullah b.Hâris el-Hâşimî'nin annesi ölünce,kendisini defnedecek kişiler bulunamayınca dört köle tutularak cenazeyi kabre taşıdılar ve defnettiler. [10]

Kölelerin atâ almak üzere dîvan'a kaydedilme hakları yoktur. [11] Kölelerin kendileri bir meta'dır,onların malları da efendilerinindir.Dolayısıyla köle ölünce mirasçısı efendisidir.Köleler insan oluşları dolayısıyla,istedikleri dini benimseme hakkına sahiptirler.İşlediği suç dolayısıyla gereken diyeti efendisi öder.Kölelerin medenî hakları hür kişilerden daha azdır. [12]

---

1. Mes'ûdî,Murûc,3/31.
2. İbn Kuteybe,Uyûn,1/284.
3. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/360.
4. Taberî,Tarih,5/500.
5. Ya'kubî,Tarih,2/238 ; Ezrakî,Ahbâru Mekke,2/79.
6. Belazurî,Ensâb,4-1/237,no:621(Medainî).
7. Câhız,Buhalâ,2/29.
8. Câhız,Buhalâ,2/53,60.
9. Belazurî,age,4-1/364,no:947,4-2/69.
10. Taberî,age,5/529(Ömer b.Şebbe).
11. Belazurî,age,5/300 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/310.
12. Bu konuda bkz.S.A.Ali,Tanzîmât,53-56.

Kölelerle ilgili ihtilaflar kadı'lara götürülüp,çözüme kavuşturulmuştur.[1] Kölelerin işledikleri had cezasını gerektiren suçlar efendileri tarafından değil,kamu otoriteleri tarafından cezalandırılır.Ma'kıl b.Yesâr el-Muzenî'nin kölesi,efendisinin malından çalmıştı.Kûfe valisi Ubeydullah'a gelip kezayı kendisinin mi,yoksa valinin mi uygulayacağını sorduğunda,Ubeydullah,malında kölesinin de hakkı olduğu gerekçesiyle her ikisini de kabul etmemiştir.[2] Kölenin kabahatleri ise efendisi tarafından çezalandırılır.[3]

Bazı köleler efendilerinin aksine davranarak,Havâric ve Şîa gibi muhalefet gruplarının görüşlerini benimsemişlerdir.Yeşkur'lerden birinin kölesi olan Suleym,Havâric'in görüşünü benimsiyordu. Efendisi onu evde hapsetti.Bunun üzerine Havâric,arkadaşlarının serbest bırakılmasını istediler.Aneze kabîlesinden bir grup köleyi satın almak istedilerse de,efendisi bunu kabul etmedi.Daha sonra kölenin efendisi tarafından öldürüldüğünü öğrendiler.Haricîler,efendinin develerine zarar verdiler.Bu yüzden neredeyse Yeşkurler ile Anezeler arasında çatışma çıkacaktı.[4]

Efendilerini baskı altında tutmak için köle ve mevâlî'ler tutuklanmış ve hapsedilmişlerdir.Medine valiliğinden alınan Amr b.Sa'îd'in üçyüz kadar köle ve mevâlî'si yeni vali el-Velîd b.Utbe tarafından tutuklandı ve hapsedildi.[5]

İslâm'ın köle âzadı yollarını çok geniş tuttuğunu biliyoruz. Müslümanlar kölelerini bu yollarla âzâd etmekteydiler.Bazı kişiler köle âzâd etme konusunda temâyüz etmişlerdir.Ubeydullah b.Ebû Bekre, bu konuda çok cömertti,her bayramda yüz köle (satın alıp) âzâd ederdi.[6] Henüz büluğa ermeyen çocuk yaşta bir kölenin âzâdı hâkim tarafından kabul edilmemiştir.[7]

Köleler mükâtebe akdi sonunda da âzâd ediliyordu.Horasan valisi Rebî' b.Ziyâd,Ferruh ile yüzbin dirhem karşılığında mükâtebe akdi yapmıştı,ama daha sonra bundan vazgeçerek onu âzâd etti.[8]

---

1. Vekî,Ahbâru'l-Kudât,1/297.
2. Abdurrezzâk,Musannef,10/287 ; Ebu Yusuf,Harâc,351,no:305-306 (A.Özek tercümesi,268,no:70) ; Rahbî,Ritâc,2/355.
3. S.A.Ali,Tanzîmât,53.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/388-389,no:1033.
5. Taberî,Tarih,5/480.
6. Zehebî,İber,1/66.
7. Vekî,age,1/293.
8. Belazurî,age,4-1/222,no:576.

Azâd edilen köleler, köleler ile hürler arasında yeni bir medenî statü kazanırdı. "Mevla'l-İtâka" (ç. mevâlî'l-itâka) ya da kısaca "mevlâ" denilen toplumun hürriyet kazanmış bu yeni üyeleri, kendilerini âzâd eden efendilerinin aşîretine "velâ" denilen hukukî bağ ile bağlıydılar. Bu yüzden de, hürriyetleri bir yerde sınırlıydı denilebilir. Çünkü kendisi ve büluğa ermeyen çocukları, efendisinin ya da çocuklarının mevlâ'sı idiler. Eğer seyyidin erkek çocuğu yoksa, İslâm miras hukukundaki esaslara göre en yakın erkek akrabalarına mevlâ olurlar. Mevâlî neslinden kadınlar, genellikle kocalarının velâ'sına tâbi olurlar. Mevâlî, kan bağını değil, sosyal bağı göstermek üzere, "mevlâ" kelimesiyle bitişik olarak efendilerinin aşiret adını taşır. [1] Basra valisi Ziyâd, Sakîf'in mevlâ'sı idi. [2]

Mevlâ ile efendisi (seyyid) arasında karşılıklı borç ilişkisi vardır. Her biri mirasçısı olmadığı takdirde birbirlerinin mirasçısı olur. Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin bir bayan mevlâ'sı vardı. Bu mevlâ'nın erkek kölesi tarlasındaki işleri yürütüyordu. Mevlâ ölünce Ebu'l-Esved tarlayı miras yoluyla kendine aldı ve kölenin işine son verdi. [3] Bu durumdan daha çok efendi yararlanırdı. Efendiler gerektiğinde mevlâ'larına yardım ederler. Aşîretler bazan mevlâ'ların diyet ödemelerine katılmamışlardır. Bunun için Muaviye, "Ya onun adına diyet öderler, ya da biz öderiz, o bizim mevlâ'mız olur." demiştir. [4] Yardım görevi daha çok geleneklere ve seyyid ile mevlâ arasındaki şahsî ilişkilere göre gerçekleşir. Mevâlî de iktisadî darlık dönemlerinde efendilerinin yanında hizmet verirler ve onlara yardım ederlerdi. Bazı mevlâ'lar efendilerinin yerine veya yanlarında savaşa katılırdı. Yezîd'in Medine valisi Amr b. Sa'îd, Medine'lilerin mevâlî'sinden yediyüz tanesini Mekke'ye İbnu'z-Zubeyr ile savaşa gönderdi. [5] Ab-

Mevâlî yabancı birinin zulmüne karşı, efendisinin ve aşîretinin himayesinden yararlanır, aşîret de özellikle ekonomik yüklerini hafiflettiği için mevâlî'den yararlanır. [6] Efendilerin birçoğu, hiz-

---

1. S. A. Ali, Tanzîmât, 63-64.
2. Cahşiyârî, el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, 27-28.
3. Isfahanî, Eğânî, 13/330 ; Ç.M. Ğöde, Ard , 248-249.
4. Abdurrezzak, Musannef, 9/419, no: 17852.
5. Taberî, Tarih, 5/344.
6. S. A. Ali, age, 66.

metlerinde eski kölelerini kullanmayı tercih ederdi.Çünkü onlar güven vermekte ve tanınmaktaydılar.Mevâlî de efendisinin yanında bulunmayı tercih ediyordu.Onlar,mensup oldukları aşîretlerin müstakil birer üyesidirler.Aşîret fertlerinden birinin hata yoluyla cinayetinin diyetini ödemeye katılır,aşîret savaşında onun yanında yer alır,aşîretin hutta'sında ikamet eder,idarî ve sosyal açıdan aşîrete bağlıdır.[1]

Mevâlî,devlet hizmetlerinin birçoğuna tayin edilmiştir.Muaviye, Irak harâcının başına mevlâ'sı Abdullah b.Derrâc'ı [2] ,hâcibliğine mevlâ'sı Ebu Eyyûb'u [3] tayin etti.Ayrıca Muaviye,Ziyâd b.Ebîhi'ye mevâlî'yi çeşitli görevlere tayin etmesini tavsiye etmiştir. [4] O da Muaviye'nin bu tavsiyesine uyup,işinin ehli mevâlî'yi resâ'il kâtibi yapmıştır. [5] Yezîd de hâcibi olarak mevlâ'sı Safvân'ı tayin etmiştir. [6]

Mevâlî'nin çoğu atâ almıyordu;aldığı takdirde bu atâ Araplarınkine eşit değildir. [7]

Hz.Hüseyin'in amca oğlu Müslim b.Akîl'in evinde saklandığı Hâni b.Urve'yi Ubeydullah'ın Türk asıllı bir mevlâ'sı kılıç darbesiyle öldürdü. [8] Harre savaşında İbnu'z-Zubeyr tarafında bulunan mevâlî,Yezîd b.Hurmuz komutasında ayrı bir askerî birlik olarak savaşmıştır.Müslim b.Ukbe de onlara müstakil bir askerî birlik göndermiştir. [9] Bu savaşta üçbinbeşyüz kadar mevâlî katledilmiştir. [10]

C - Seyahat ve Yerleşme Hürriyeti :

Fertler veya gruplar istedikleri yere seyahat etme ve yerleşme hürriyetine sahiptiler.Kişi veya gruplar,çeşitli sâiklerle ikamet-

---

1. S.A.Ali,Tanzîmât,64-65.
2. Kudâme b.Ca'fer,Harâc,169 ; İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/254.
3. İbn Habîb,Muhabber,259.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/30,no:105.
5. Ya'kubî,Tarih,2/234.
6. İbn Habîb,age,259.
7. Belazurî,age,4-2/58-59,5/188 ; S.A.Ali,age,66.
8. Taberî,age,5/378-379.
9. İbn Kuteybe,İmâme,1/186 ; Belazurî,age,4-2/35.
10. İbn Kuteybe,age,1/185,188.

gâhlarından ayrılarak başka yerlere göç etmişlerdir.Sa'd b.Ebî Vakkâs,Muaviye'nin izlediği politikayı tasvip etmediği için Medine'nin dışında bir köşk yaptırarak oraya yerleşti.[1] Basra gibi sosyal ve ekonomik istikbal vadeden yerler,yabancıları ve köylüleri kendine çekiyordu.Ziyâd b.Ebîhi devrindeki kıtlık,bedevîlerin Kûfe ve Basra'ya göç etmesini ortaya çıkarmıştır.[2] Ezd kabîlesinin geniş çaplı bir göçü Muaviye devrinin sonunda gerçekleşti.[3] Ferdî veya ailece göçler olmuştur.Sa'd b.Huzeyfe b.el-Yemân'a bağlı şiî bir gmup,Muaviye zamanında Kûfe'den Basra'ya göç etti.[4] Bedevî hayata alışkın olanların bir kısmı,şehir hayatına ayak uyduramayarak yeniden çöle dönmüştür.Kûfe'ye yerleşen Lebîd b.Rebî'a,Muaviye'nin halîfeliğinin ilk yıllarında vefat edince oğulları yeniden çöle döndü.[5] Muaviye'nin diğer zeyceleri arasından gözdesi olarak seçtiği,Suriye'ye vaktiyle gelip yerleşmiş Kelb kabîlesinin Benû Bahdel koluna mensup olan Meysûn,Şam'daki saray hayatını hakîr görüp çölün âzâde hayatının hasretini çekiyordu.Kendisi asla inşad etmemiş olsa bile,ona izafe edilen şiirler,o sırada yerleşik hayat sürmeye doğru adım atan birçok bedevî kitlelerinin çektikleri vatan hasretini bize ifade etmektedir.[6] Fakat bazı kişilerin göç etmesine izin verilmiyordu.Muaviye,Suriye'deki hıristiyan halka ve ekseriyetle Yemen'den gelen Araplara dayandığı için,Hicaz'dan yeni müslüman muhacirlerin gelmesine meydan vermiyordu.[7]

Ülkenin çeşitli bölgelerine değişik sebeplerle iskân yapılmıştır.Benî Erkam'dan bir grup Hz.Ali devrinde Kûfe'de oturuyordu.Bazı Kûfe'liler,Hz.Osman aleyhinde sözler edince,Muaviye'ye geldiler,o da onları Urfa'ya yerleştirdi.[8] Muaviye,cemaat yılında(41/661),Benî Akafân'ı Irak'a nakletti.[9] Muaviye,aynı yıl bir grubu Hıms'tan ayırdığı Kinnesrîn'e yerleştirdi.[10]

---

1. Ya'kubî,Tarih,2/237.
2. C.M.Cûdî,Ard ,265.
3. Taberî,Tarih,5/516(Ebu Ubeyde).
4. Belazurî,Ensâb,5/206.
5. İbn Sa'd,Tabakât,6/21.
6. Ebu'l-Fidâ,Muhtasar ,1/202 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/309.
7. P.Hitti,age,2/308-309.
8. İbn Hacer,İsâbe,1/271.
9. İbn Haldun,İber,2/875.
10. el-Halebî,A'lâmu'n-Nubelâ,1/106.

Muaviye, Suriye ve sahillerine siyasî-askerî sebeplerle, çeşitli toplulukları iskân etti. Bundaki gayesi, denizden ve Lübnan dağlarında yerleşmiş olan Cerâcime (Merdeîler)'den gelecek tehlikeyi bertaraf etmekti.[1] Bu çerçevede olmak üzere 42/662'de Ba'lebek, Hıms, Antakya'da yaşayan Fars'lardan bir topluluğu Ürdün sahilindeki Sûr, Akkâ ve diğer bölgelere nakletti. Onların kumandanı Müslim b. Abdillah idi. Yine Muaviye cemaat yılında (bir yıl önce veya sonra) Basra ve Kûfe'de oturan Esâvire'den bazılarını Ba'lebek ve Hıms'taki Fars'ları Antakya'ya iskân etti.[2] 49/669'da Rumlar sahillere çıktılar. O sırada tersaneler yalnızca Mısır'da bulunuyordu. Muaviye, gemici ustası marangozların toplanmasını emretti. Onları sahillere yerleştirdi. Ürdün ve Akkâ'da tersaneler kuruldu.[3] Muaviye, 49/669 veya 50/670 yılında, Basra zutt'ları ile Seyâbice'den bazı toplulukları sahillere nakletti, onlardan bir kısmını da Antakya'ya gönderdi.[4] Muaviye, sadece Suriye bölgesine değil, düşmanla komşuluğu olan diğer yerlere de çeşitli grupları iskân etmiştir. Rum ülkesine gitmek isteyen Muaviye, Malatya'ya geldi ve şehri Şam ve el-Cezîre ile başka yerlerden gelen insanlarla doldurdu. Bundan sonra Malatya ya Rum ülkesine yazın savaşlar (sâife) düzenleyen bir ordunun güzergâhı oldu.[5] Muaviye, Hz. Osman'ın Kureyş'e ilhak ettiği Benî Harb b. Huzeyme'yi Şam'da bir köye yerleştirdi.[6]

Basra valisi Ziyâd, Kadisiye savaşında Rüstem ile birlikte olan şehinşah askerlerini Muaviye'nin emriyle Şam'a gönderdi. Bunlra Furs deniyordu. Ziyâd, onların bir kısmını da Kûfe'den Basra'ya gönderdi. Onlar da oradaki Esâvire'ye katıldılar.[7] Horasan'daki istikrar Ziyâd'ın Basra valiliği devrinde gerçekleşti. O, 51/671'de Rebî b. Ziyâd el-Hârisî'yi vali tayin etti. Onunla birlikte Basra ve Kûfe'den yirmibeşer bin kişiyi (mukâtile) de aileleriyle birlikte Horasan'a gönderdi.[8] P. Hitti, Ziyâd'ın ellibin kişiyi kabîle harplerinin neticesinde Arapları yola getirmek için sürdüğünü belirtir.[9] J. Wellha-

1. P. Hitti, Suriyâ, 2/54.
2. Belazurî, Futûh, 168, no: 323 (Ebu'l-Yesa' el-Antâkî), 211.
3. Belazurî, age, 169, no: 326 (Muhammed b. Sehm el-Antâkî).
4. Belazurî, age, 232, 545.
5. Belazurî, age, 266.
6. Belazurî, Ensâb, 1/44.
7. Belazurî, Futûh, 401.
8. Taberî, Tarih, 5/226, 286 ; Belazurî, age, 596.
9. P. Hitti, Suriyâ, 2/37.

usen bunun sebebi için "siyasî bir hacâmat" diyor.[1] Halbuki Ziyâd'ı buna iten sebepler,dîvanı yeniden düzenlemesi ve sonradan göç edenlerin (revâdif) baskısını hafifletme düşüncesidir.Ama bu baskı yine de durmamıştır.Irak'tan gelenler bu konuyu tâ Muaviye'ye kadar götürmüşlerdir.[2] Horasan'daki Arap askerî gücü böylece Ziyâd tarafından sağlanmış oldu.[3] Aileler Arap âdeti üzere müstahkem şehre yerleştirilmiştir.Bunların bu şekilde yerleştirilmelerinde iki gaye gözetilmiştir:Biri elde edilen fütuhatı emniyet altına almak,diğeri müstakbel yayılmalarına gerekli olan kuvveti sağlamaktır.

Ubeydullah,Buhara'dan ikibin Türk'ü getirip Basra'ya yerleştirdi.Bunlar okçulukta çok mahir idi.[4] Belazurî'nin belirttiğine göre,Ubeydullah onları esir almıştı.Bir rivayete göre ise onlar, Ubeydullah'ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı.Bir başka rivayette ise,Ubeydullah onlara eman vermeyi ve maaş bağlamayı teklif etmiş,onlar da bunu kabul etmişler ve kalelerinden inmişlerdir.

Çeşitli bölgelere giden fâtihler,fethedilen yerlerde iskân edilir,yerli halkla birlikte yaşarlardı.Ziyâd b.Ubîhi,45/665'te Nâfi' b.Hâlid et-Tâhî'yi Herât,Badgîş,Bûşenç ve civarına vali tayin etti.Nâfi,Arapları Merv'e ilk yerleştiren kişidir.[5] 53/673'te Kıbrıs'ın Cünâde b.Ebi Ümeyye vasıtasıyla fethinden sonra müslümanlar oraya yerleşti.[6] Mukrân'ı anveten (savaş yoluyla) fetheden Sinan b.Seleme,fâtihlerden bir kısmını bu bölgeye iskân etti.[7]

Seyahat ve yerleşme hürriyetini sınırlandıran durumlar,dîvandan atâ almak ve sürgün cezasıdır.İleride ele alınacağı gibi,atâ almanın yüklediği borçlardan biri,kişinin atâ bölgede ikamet etmesi zorunluluğudur.[8]

Sürgün cezası,yerleşme hürriyetini sınırlandıran bir rol oynamıştır.Muaviye,Kûfe'de 43/663'te isyan eden mevâlî'nin bir kısmını

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,68.
2. Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/696(derler ki) ; S.A.Ali,Tanzîmat, 36-37 ;C.M.Cûde,Ard ,165-166.
3. H.A.R.Gibb,Orta Asya'da Arap Fütûhatı,16 ; H.D.Yıldız,İslamiyet ve Türkler,10-11.
4. İbn Kuteybe,İmâme,1/132 ; Belazurî,Futûh,545 ; Taberî,Tarih,5/298 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,405.
5. Kudâme b.Ca'fer,age,404.
6. Taberî,age,5/288.
7. Suyûtî,Evâ'il,96,no:708.
8. Bkz.tez metni,s.368.

göç etmeye zorladı ve Suriye'ye yerleştirdi.[1] O,Sakîf kabîlesini Suriye'ye nakletderek,itaatkâr Suriye'lilerin yanına yerleştirdi.[2] Muaviye,Hucr b.Adî'nin affedilmesini isteyenlerin bir kısmını ayrı ayrı bölgelere iskân etti.[3] Muaviye,Nâbiga el-Ca'dî'yi valilerinden biriyle beraber,Isfahan'a gönderdi.[4] Muaviye,kendisinin talip olduğu kadınla evlenen Mugîre b.Nevfel'i Safra'ya sürgün etti.[5] O,Amr b.Hamık'ın karısı Âmire'yi hapsetmişti.Amr ölünce,kafası Muaviye'ye gönderildi.Onu karısına gösterdi.Karısı bu olayı kınayınca, Muaviye onu Hıms'a sürgün etti.[6] Irak valisi Ziyâd,Basra'da isyan eden Havâric'e mensub Kurayb el-Ezdî ve Zehhâf et-Tâhî'nin bu hareketlerinden dolayı Ezd'den bir grubu sorumlu tutmuştu.Muaviye'ye mektup yazarak onları katletmek için izin istedi.Ancak,halîfe bu izni vermedi.Bunun üzerine sürgün izni istedi.Ziyâd,bu grubu 53/673'te Mesleme b.Muhalled'in valiliği döneminde(yaklaşık yüzotuz kişiyi) Mısır'a sürgün etti.Fustât'ta yerleştikleri yerde bir çarşı yaptılar.Bu çarşıya adlarına nisbetle,"Suveykatu'l-Irakıyyîn" denildi.[7] Ziyâd,Hucr b.Adî ile birlikte olan Abdullah b.Halîfe'yi Kûfe'den uzaklaşması şartıyla affetti.[8] Yine Ziyâd,kendisine jurnal edilen el-heshâs b.Sevr'i sürgün etti.[9] Ziyâd'ın Sa'sa'a b.Sûhân'ı Muaviye'nin emriyle Bahreyn'de bir adaya belli bir süre için sürgün ettiği rivayet edilir.[10]

D — Konut Dokunulmazlığı :

Muhalefet gruplarının,kişi dokunulmazlığı gibi,konut dokunulmazlığı da çiğnenmiştir.Halîfe veya valilerin emriyle konutlar aranmış,suçlu görülen kişiler evlerinden alınmıştır.Ziyâd,Hucr b.Adî

1. A.Mahmud,el-İslâm fî Asya'l-Vustâ,59.
2. İbn Habîb,Munammak,321-322.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/268,no:710(derler ki).
4. Câhız,Buhalâ,436-437.
5. Belazurî,age,1/400.
6. Belazurî,age,4-1/273,no:724(rivayet edilir ki) ; Ya'kubî, Tarih,2/231-232 ; İbn Habîb,Muhabber,292,490.
7. Makrîzî,Hıtat,1/298,2/107.
8. Taberî,Tarih,5/281 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/478.
9. Belazurî,age,4-1/391,no:1036(derler ki).
10. İbn Hacer,İsâbe,3/260.

ile birlikte olan Abdullah b.Halîfe'yi evine şurta göndererek yakalatmak istemiş,şurta evine girip onu tutuklamış,ancak kabîlesinin onlara karşı çıkmasıyla kurtulabilmiştir.[1]

Konut dokunulmazlığı ev yakma cezası verilerek de çiğnenmiştir.Ubeydullah devrinde bu çeşit cezalar daha fazla uygulanmıştır.[2] Medine valisi Mervan'ın şurta reisi Mus'ab b.ez-Zubeyr kentteki anarşiyi önlemek için ev yıkma cezasını bol miktarda tatbik etmiştir.[3] Vali Ziyâd,İbn Âmir'in yaptırdığı köşk ve imalathaneleri yıktırdı.[4] Ayrıca o,ruhsatsız inşaata izin vermiyor,bu şekilde yapılan yerleri yıkıyordu.[5] Yezîd dönemindeki Harre savaşından sonra Medine'de mesken dokunulmazlığı kalmamış,Yezîd'in askerleri üç gün şehri yağmalamıştır.[6]

E — Din ve Vicdan Hürriyeti :

Emevîler'in kuruluş devrinde gayri müslim gruplar din ve vicdan hürriyeti açısından çok büyük bir hürriyet içinde yaşamışlardır.Çeşitli dinî grupların liderleri iç işlerinde bazı yetkilere sahipti.Dinî liderler belki de Arap aşîretlerinin arîf'leri tarafından gerçekleştirilen bazı görevleri yapmaktaydılar.[7]

Muaviye,hıristiyanlara oldukça müsamahakâr davranmıştır.Bu yüzden,onların minnettar sempatilerini kazanmıştır.Hıristiyan teb'aası kendilerini onun hâkimiyeti altında,bunlardan intikal eden rivayetlerin bıraktığı intibadan anlaşılacağı gibi,en az Bizans devrinde olduğu kadar iyi hissetmişlerdir.[8] Abdülmelik'in karşılaştığı bir rahip,Muaviye'yi överek anmıştır.[9] Özellikle halîfenin çevresinde yer alan hıristiyanlar rahat bir hayat yaşıyorlardı.Sözgelişi, Sercûn b.Mansûr,Yezîd'in çocukluk arkadaşı şair Ahtal bunlar ara-

---

1. Taberî,Tarih,5/281 ; İbnu'l-Esîm,Kâmil,478.
2. Taberî,age,5/393.
3. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,268.
4. Câhız,Hayavân,1/73.
5. Bkz. tez metni,s.304.
6. İbn Kuteybe,İmâme,1/182-183.
7. S.A.Ali,Tanzîmât,77.
8. J.Wellhausen,Arap Devleti,64.
9. Belazurî,Ensâb,4-1/82,no:267(Medainî).

sında sayılabilir.Mümtaz bir Emevî şairi olan Ahtal,Yezîd'in çok yakın bir çocukluk arkadaşı olup,Hîre bölgesinde yaşayan Tağlib hıristiyan kabîlesine mensuptu ve St.John'un dostu idi.Ahtal,hilafet sarayına boynunda asıp sarkıttığı haç olduğu halde girebilir ve gerek halîfe,gerekse onun etrafında bulunanların zevki selîmine hitaben şiirlerini yüksek sesle okurdu. [1]

Muaviye ve Yezîd,hıristiyanları çeşitli devlet görevlerine tayin etmişlerdir.Sercûn b.Mansûr,her ikisinin de maliye işlerini yürütüyordu,onların veziri yerindeydi. [2] Muaviye,İbn Usâl adındaki hıristiyanı Hıms haracının başına getirdi. [3] Müsteşrık J.Wellhausen,bu tayin haberini uydurma olarak değerlendiriyor. [4] Ülkenin diğer bölgelerinde de hıristiyanlar çeşitli devlet görevlerini yürütmekteydiler.

Yezîd'in İbnu'z-Zubeyr'e karşı gönderdiği ordusunda Suriye'li hıristiyanlar da vardı. [5]

Muaviye,rahiplerin bırakıp kaçtığı kiliseleri çeşitli kişilere ikta etti.Bu kiliselerden birini Benû Nadr'e vermişti. [6] Muaviye, halîfe olunca Yuhanna kilâsesini merkez camiine katmak istedi.Ancak hıristiyanlar buna tepki gösterince bu fikrinden vazgeçti. [7] el-Hadrâ sarayına çok yakın olan bu kilisenin çanları onu son günlerinde çok rahatsız ediyordu.Hatta İbn Kuteybe'nin naklettiğine göre,Arraplardan birini Bizans kayserine gönderip,huzurunda ezan da okutmuştur. Bundan sonra,ezan okuyanı öldürürse,Muaviye de Yuhanna kilisesini yıkacaktı. [8] Bunun yanında Muaviye'nin yapımına yardım ettiği kiliseler de vardır.Urfa(Edessa)'da 60/680 ve 61/681'de zelzele sonunda harap olan kiliselerini birkaç kez yeniden inşa ettirmiştir.Bunu

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/310-311.
2. Taberî,Tarih,5/227,228,239.
3. Ya'kubî,Tarih,2/223 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,27 ; Askerî,Emsâl,2/385.
4. J.Wellhausen,Arap Devleti,64.
5. P.Hitti,Suriyâ,2/57.
6. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,2/127 ; S.A.Tritton,Ehlu'z-Zimme, 42.
7. Belazurî,Futûh,178(şerler ki) ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,294.
8. İbn Kuteybe,Uyûn,1/198(Lutbî).

özellikle hıristiyan kaynakların nakletmiş olması manidardır.[1] Mısır'da da İskenderiye ve Fustât'ta valiler tarafından kilise yaptırılmıştır.[2] Mısır valisi Mesleme b.Muhalled, sabah ezanı sırasında çan çalınmasını yasaklamıştı.[3]

Süryanî hıristiyan kilisesi, İslâm'ın doğuşundan önce birkaç gruba ayrılmıştı. Bunlar, a) Süryanî Kilisesi ya da Doğu Kilisesi, b) Süryanî Batı Kilisesi'dir. İkinci asrın sonlarında ortaya çıkan Süryanî Doğu Kilisesi, yanlışlıkla Nesturî Kilisesi olarak da isimlendirilir. Bu kiliseye Keldanî Kilisesi de denilmiştir. Şark Kilisesi, dördüncü asırdan sonra Urfa'dan Fâris bölgesine kadar doğuya doğru yayıldı. Patriklik merkezi burada oldu. Altıncı asrın ortasında Orta Asya'ya ve Hind'e yayıldı.[4]

Süryanî Batı Kilisesi'ne mensup olanlar Suriye'de, Yunan'lıların verdiği isimle, Ya'kubî olarak bilinir. Suriye'de oturan Araplardan Gassanîler ve diğerleri bu mezhebi benimsemişlerdi. Kınnesrîn öğretilerini yaydıkları en önemli merkezleriydi.[5]

Monofizit Kilise'lerden iki bağımsız kilise daha vardı. Bunlar Süryanî Doğu ve Batı kiliselerinden daha alt derecede olan Ermenî ve Kobt-Habeş kiliseleriydi.[6] Mısır'da Kobt'ların patriği Bünyamin, 39/659'da İskenderiye'de öldü. Ya'kubîler, Agatho (Agâtôn)'yu patrik seçtiler. Agatho, 56/676'da vefat edene kadar onyedi yıl patrik olarak kaldı. İskenderiye'deki Markos Kilisesi, onun zamanında yapılmıştır. Bünyamin ve Agatho dönemlerinde Ya'kubîler Mısır'a hâkim olmuşlar ve Nûbe ile Habeşistan'a papaz göndererek onları da Ya'kubî yapmışlardır. Agatho döneminde Bizans resmî kiliseleri Ya'kubîlerce geri alınmıştır. Agatho'dan sonra İsak patrik olmuş, iki yıl onbir ay görev yapmıştır.[7]

---

1. Theophanes, p.356 (6170 hılkat yılı)'dan P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/311 ; P.Hitti, Suriyâ, 2/49 ; F.Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 108, dn.2 ; J.V ellhausen, Arap Devleti, 64.
2. Suyûtî, Husnu'l-Muhâdara, 1/585 ; Makrîzî, Hıtat, 2/492 ; S. A.Tritton, Ehlu'z-Zimmet, 45.
   İbn Abdilhakem'in (Futûhu Mısr, 132) belirttiğine göre, halk buna şiddetle karşı çıkmış, vali onları yatıştırmıştı.
3. Makrîzî, age, 2/248.
4. P.Hitti, Suriyâ, 2/135-137.
5. P.Hitti, age, 2/137-139.
6. P.Hitti, age, 2/139.
7. Makrîzî, age, 2/492 ; Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 5/314.

Mısır'da Ya'kubî Kobt Kilisesi ile Bizans resmî kilisesi arasında çok eskiden beri devam eden çekişmeler,Emevîler'in kuruluş devrinde de devam etti.Müslümanlar Mısır'ı fethedince daha çok Ya'kubîlerin yanında yer aldılar.Mulkânîler çok sınırlı dönemlerde hür ve hâkim olabildiler.Mulkânîlerin tanınmış kişilerinden Theodosius, Dımaşk'a giderek,halîfe Yezîd'e önemli miktarda hediye verdi.Bunun üzerine,Mısır valisine karşı bir sorumluluğu olmaksızın,doğrudan halîfeye sorumlu olarak İskenderiye valisi tayin edildi.Onun Kobt patriği Agatho'ya karşı öfkeliydi.Valilik otoritesini kullanarak ondan talebesi için yıllık otuzaltı dînar cizye aldı.Ayrıca donanma için yapılacak harcamalarına katılmasını sağladı.Hatta patrik Agatho ölünce,patriklik merkezini kapatmıştı.Theodosius,kendisine bağlı olanlara,ortodoksların patriğini dışarı çıktıklarında öldürmeleri talimatını vermişti.[1]

Suriye'de de hıristiyan mezhepleri arasında ihtilaflar çıkıyordu.Yakubîler ve Mârunîler,aralarında çıkan dinî ihtilafları hakem olarak çözmesi için Muaviye'ye getirdiler.Muaviye'nin huzurunda yaptıkları münazarada Marunîler üstün gelmişti.Muaviye,Süryanîlerin 20.000 dînar ödeyip barışmalarını istedi.Bundan sonra aralarında ihtilaf çıkmaması için kendisine bu ödemenin yapılması kural haline geldi.Bu yüzden de Ya'kubîlerin patriği,bu meblağın ödenmesi için rahip,rahibe ve din adamlarının çoğuna vergi saldı,Muaviye'yi de mirâsçı kıldı.Süryanîler böylelikle Muaviye'ye boyun eğdiler.[2]

Hıristiyanların başka bir grubu,Merdeîlerdir.İslam ordularının Kuzey taraflarına doğru nüfûz ve ilerleyişinin durdurulmasında en önemli âmil,Bizans hizmetinde çalışan hıristiyan monofizit yahut monoteist olup olmadıkları bilinmeyen Merdeîlerin gösterdikleri faaliyetlerdir.[3] Irkî menşeleri bilinmeyen ve Lukkâm (Amonus) kale ve müstahkem mevkilerinde yarı bağımsız bir millî hayat sürdüren ve Araplar tarafından Cerâcime[4] diye adlandırılmış olan bu halk kitlesi, gayri muntazam askerî birlikler çıkarır ve Suriye'deki İslam halîfe-

---

1. S.İ.Kâşif,Mısır,176 ; S.A.Tritton,Ehlu'z-Zimmet,22-23,80.
2. P.Hitti,SNriyâ,2/40 ; S.A.Tritton,age,109 ; J.V ellhausen, Arap Devleti,64.
3. P.Hitti,age,2/53.
4. Lukkâm dağlarında Amanus bölgesindeki büyük şehirleri Curcûme dolayısıyla bu ad verilmiştir(Belazurî,Futûh,228 ; Yakut,Mu'cemu'l-Buldân,2/55).

liği için bir diken teşkil ederdi. Anadolu'nun müdafaası için bunlar İslâm-Bizans hududu boyunca "pirinç madeninden bir duvar" oluşturuyordu. Yaklaşık 46/666 yılına doğru bunların teşkil ettiği askerî kıt'alar Lübnan'ın ortalarına kadar ilerlemişler ve etrafında mültecilerin, aralarında Marunîlerin de bulunduğu gayri memnunların toplandığı bir çekirdek vazifesi görmüşlerdir. Bizans imparatorunun gönderdiği nizamî askerî birliklerle birleşerek Filistin hududuna kadar hassas bölgeleri işgal etmişlerdi. Büyük bir ihtimalle Lübnan dağında oturanların sayısı azdı, sadece sahilde ikamet ediliyordu. Muaviye'nin bu sırada Şîa ve Havâric ile problemleri vardı. Dahildeki bu düşmanı[n] desteklemekten elini çekeceğini düşünerek Bizans imparatoruna yıllık ağır bir vergi ödemeye rıza göstermişti, bu insanlara dahi bir vergi (tribut) ödemeye mecbur kalmıştı.[1] Sonunda Muaviye, 49/669'da Irak ahalisinden bir grubu (Zutt ve Seyâbice'yi) Suriye'nin Akdeniz sahiline ve Antakya'ya yerleştirdi.[2] Bu iskândaki gayesi Cerâcime problemini çözüme kavuşturmaktı. Fetihten sonra da Bizans'lıların boşalttığı yeri doldurmak üzere Fâris'ten çeşitli grupları buralara yerleştirmiştir.[3] Görüldüğü gibi, Merdeîler veya Cerâcime, karşıt bir siyasî alt-kültür grubu olarak Emevî Devleti'ne itaat etmekten kaçınmıştır. Buna karşılık, gerek diğer hıristiyan gruplar, gerekse yahudiler Emevî Devleti içinde sadece alt-kültür grupları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ülkenin çeşitli bölgelerinde manastırlar görev yapmıştır.[4] Hıristiyanların ölülerini defnettikleri özel kabristanlar vardı.[5]

Yahudîlerin dinî liderliğini Re'su'l-Câlût denilen kişiler yapardı.[6] Muaviye ile yahudilerin çeşitli münasebetlerle zikredilmesinden Şamaşk'ta da yahudi bulunduğu ve Muaviye'nin onlara da hoşgörüyle davrandığı anlaşılıyor.[7]

---

1. P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/324 ; P.Hitti, Suriyâ, 2/53-54. Ayrıca bkz. tez metni, s.
2. Belazurî, Futûh, 545.
3. P.Hitti, Suriyâ, 2/53-54.
4. Isfahanî, Egânî, 2/31 ; Bağdadî, Hızânetu'l-Edeb, 7/312.
5. Ezrakî, Ahbâru Mekke, 2/298.
6. İbn Abdrabbih, Ikd, 5/132.
7. Belazurî, Ensâb, 4-1/66, no:227(Medainî), 98-99, no:396(Medainî), 160, no:448(Medainî).

Yahudiler siyasî hareketleri yakından izliyorlardı. Ebu'l-Esved ed-Duelî, karşılaştığı bir re'su'l-câlût'tan Hz. Hüseyin'in katlini kınayan sözler duydu. [1]

Ürdün ve Filistin'deki Samirîler, Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh ile yaptıkları andlaşmaya göre, müslümanların ajanları ve rehberleri olacaklar, buna karşılık cizye ödemeyecekler ve topraklarını da kendileri işleyecekti. Bu andlaşma Yezîd dönemine kadar geçerli oldu. Yezîd, Ürdün'de ikamet edenlere kişi başına ikişer, Filistin'de ikamet edenlere ise kişi başına beşer dînar cizye vergisi koydu. [2]

Muaviye, Kelb kabîlesine mensup birini memur tayin etmişti. Bu memur mecusîler aleyhinde konuşunca onu derhal görevden aldı. [3] Görüldüğü gibi Muaviye, yalnızca hıristiyan ve yahudilere değil, mecusîlere de hoşgörülü davranmıştır.

II. İktisadî ve Sosyal Haklar ve Hürriyetler :

A – Mülkiyet Hakkı :

Mülkiyetin en önemli kaynağı alım-satım işlemi olmuştur. Harac arazisinin satın alınıp alınmadığı konusunda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bunun sebebi belki de ihyaya muhtaç ölü arazinin ve savâfînin çokluğudur. Oysa aslı ikta, ihya edilmiş veya uzun süredir Araplarca işlenen toprakların alım-satımı ile ilgili bol miktarda örnek bulunmaktadır. [4] el-Huttât b. Iyâd'ın bir çiftliğini Muaviye'ye satışını [5], Muaviye'nin dâru'n-nedve'yi satın alışını [6], Tâif'teki yahudilerden toprak satın alışını [7], Ziyâd b. Ebîhi'nin Basra'da çok sayıda arazi satın alışını [8], Abdullah b. Ziyâd'ın Osman b. el-As'tan toprak satın aldığını [9] hatırlamamız bu çerçevede mümkün görünü-

---

1. İbn Abdrabbih, İkd, 5/132.
2. Belazurî, Futûh, 226 227, no: 420, 421 (Hişam b. Ammâr).
3. İbn Abdrabbih, İkd, 7/175-176.
4. Bu konuda bkz. C.M. Cûde, Ard , 245 246.
5. Belazurî, Ensâb, 4-2/897.
6. Belazurî, Futûh, 75 ; Belazurî, Ensâb, 1/53 ; İbn Habîb, Munammak, 34, 190-191.
7. Belazurî, Futûh, 80.
8. Belazurî,
9. Taberî, Târih, 5/522.

yor.[1] Bunlar dışında hibe[2], ganimet, iktâ ve ihya da mülkiyetin önemli kaynaklarıydı.[3]

Muaviye, Ziyâd'ın Basra'da Abdurrahman b. Ebî Bekre'ye bıraktığı malları alması için Mugîre b. Şu'be'ye bir mektup yazdı. Bütün baskılara rağmen Abdurrahman, bu malları Muaviye'ye teslim etmedi.[4]

Muaviye, Medine valisi Sa'id b. el-As'a mektup yazarak Mervan b. el-hakem'in evini yıkmasını istedi. Sa'îd, bu emrini yerine getirmeyince onu valilikten aldı. Yerine Mervan'ın vali tayin etti. Muaviye, bu defa Mervan'a Sa'îd'in mallarına el koymasını yazdı. Sa'îd, Muaviye'nin kendisine yazdığı mektupları gösterince Mervan bundan vazgeçti. Bunun üzerine Sa'îd, Muaviye'ye bu konudaki politikasını eleştiren bir mektup yazdı.[5]

Ukbe b. Âmir, Muaviye'ye mektup yazarak ev yapacağı bir yer istedi. Muaviye ona 1000x1000 ziralık bir yer verdi. Etrafındakiler Mısır'lıların arazisinden beğendiğini almasını teklif ettiler. Ama Ukbe bunun yapılan andlaşmaya aykırı olduğu gerekçesiyle tekliflerini reddetti.[6]

Muaviye, Sıffîn'de Hz. Ali'nin yanında yer alan en-Nâbiga'nın ailesine ve malına el koymak istedi. en-Nâbiga, Muaviye'nin huzuruna girdiğinde yanında Mervan b. Abdillah b. Amir vardı. en-Nâbiga, konuyu Muaviye'ye arzedince, Mervan'a ne yapacağını sordu. Mervan, iade etmesine karşı çıktı. Ama Muaviye, malını iade etmesini istedi. en-Nâbiga bir yıl sonra İbnu'z-Zubeyr'in yanında yer aldı.[7]

Bazı valiler ellerindeki otoriteyi kötüye kullanarak çeşitli kişilerin mallarını mülkiyetlerine geçirmeye çalışmışlardır.[8]

---

1. Muaviye'nin satın aldığı diğer ev ve arazi parçaları için bkz. Câhız, Beyân, 3/196 ; İbn Sa'd, Tabakât, 3/163 ; İbn Kuteybe, Ma'ârif, 311, 312 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/61 ; Mus'ab ez-Zubeyrî, Nesebu Kureyş, 176-177 ; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 100, 132-133 ; Ezrakî, Ahbâru Mekke, 2/237-240, 246, 265, 275 ; M.D. Reyis, Harâc, 186.
2. İbn Abdrabbih, Ikd, 4/134.
3. Bu konular için bkz. tez metni, s. 63, 349.
4. Belazurî, age, 1/493.
5. Taberî, Tarih, 5/293-294.
6. İbn Abdilhakem, age, 86.
7. Belazurî, Ensâb, 4-1/82-83, no: 269 (İbn De'b) ; Isfahânî, Egânî, 4/138, 5/26.
8. Bkz. tez metni, s. 351.

Yezîd'in Medine'ye gönderdiği Müslim b.Ukbe Medine'deki evleri üç gün yağma etti.[1]

Mülkiyeti sınırlayan en önemli durumlar istimlak,devletleştirme ve valilerin müsaderesidir.[2]

B - Miras Hakkı :

Aslında mülkiyet hakkıyla ilgili olan haklardan birisi de miras hakkıdır.Fakat biz bu konuyu müstakil bir başlık altında ele almak istiyoruz.

Muaviye,babası Ebu Sufyân'ın Cahiliye Devri'nde Şam'a yaptığı ticaret kârıyla edindiği Belkâ'daki Kubbe çiftliğini miras olarak almıştır.[3] Hz.Peygamber,Muaviye ile el-Huttât b.Yezîd'i kardeş yapmıştı.el-Huttât,Muaviye'nin halîfeliği döneminde vefat etti. Muaviye'nin bu kardeşlik hakkına dayanarak el-Huttât'ın terikesini aldığı söylenir.Ancak İbnu'l-Esîr,"Muaviye,bu kardeşlik hakkıyla miraslı olunmayacağını bilmiyor değildi." diyerek bu iddiayı kabul etmiyor.[4] İbn Hacer de böyle bir miras kabul etme olayının gerçek dışı olduğu kanaatindedir.[5]

Ziyâd'ın vefat ettiğinde bıraktığı yüzbin dînar para ile Iraktaki arazilerinin Muaviye tarafından alındığını öne sürenler vardır.[6] Bizce bu haber taşıdığı çelişkiler dolayısıyla doğru görünmüyor.

Bilindiği gibi mirasçı olma sebeplerinden birisi "din birliği"dir.Din farklılığı durumunda çoğunluğa göre,taraflar birbirlerine mirasçı olamazken,Muaviye ile Muaz b.Cebel'e göre,müslüman kâfire mirasçı olabilir.[7] Muaviye"nin bu görüşü benimsemesi ve uygulamaya koymasıyla ilgili olarak birbirine benzemeyen iki olay nakledilmektedir:

---

1. Dînevarî,el-Ahbâru't-Tıvâl,265-266.
2. Bu konular ileride ele alınacaktır.Bkz.tez metni,313-314,351.
3. Belazurî,Futûh,184.
4. İbnu'l-Esîr,4/470.
5. İbn Hacer,İsâbe,1/325-326.
6. İbnu'z-Zubeyr,ez-Zehâ'ir,1/207. Oysa,Belazurî(Ensâb,4-1/282,no:757,derler ki),yalnızca onbin dirhem para ile birlikte birkaç elbise bıraktığını belirtiyor.
7. Muaz b.Cebel'in bu görüşü,gerekçesi ve tenkidi için bkz. Cassâs,Ahkâmu'l-Kur'an,2/101-102.

1) Şa'bî'den rivayet edildiğine göre, Araplardan bir grup insanın babalarına mirasçı olamayacakları gerekçesiyle İslâm'ı kabul etmediklerini öğrenen Muaviye, şöyle dedi: "Biz onlara mirasçı oluruz, onlar bize olamazlar.". [1]

2) Yine Şa'bî'den rivayete göre bir adam Muaviye'ye gelip, "İslâm'ın izzeti bana yarar mı, zarar mı sağlıyor?" diye sordu. Muaviye, "Elbette yarar sağlıyor, zarar sağlamıyor" cevabını verdi. Bununüüzerine adam, "Babam hıristiyandı, onun hıristiyan bir oğlu var. Ben ise müslümanlığı kabul ettim. Babam öldü ve geriye çok mal bıraktı. Kardeşlerim malın kendilerinin olduğunu, benim hakkım bulunmadığını belirttiler." dedi. Muaviye ona, "Sen ve onlar mirasta aynı haklara sahipsiniz." cevabını verdi. Bundan sonra Muaviye, Ziyâd b. Ebîhi'ye bir mektup yazarak, müslümanı kâfire mirasçı kılmasını, kâfire ise bu hakkı vermemesini emretti. Ziyâd bu emri kadı Şurayh'a gönderdi. Kadı Şurayh, daha önce bu şekilde hüküm vermezdi. Ayrı dinlere mensup olanların birbirlerine mirasçı olamayacaklarını benimsiyordu. Buna göre hüküm verdiğinde, "Bu, emîru'l-mü'minîn'in görüşüdür." derdi. [2]

Muaviye ile Muaz b. Cebel'in görüşlerini ve gerekçesini hanefî hukukçu Serahsî, şu şekilde açıklıyor: "Muaviye ile Muaz'a göre, müslüman gayri müslime, Hz. Peygamber'in "İslâm yücedir, ondan yüce olunmaz." hadisine dayanarak mirasçı olamaz. Çünkü, mirasçılıkta, mirasçının miras bırakan önünde bir nevi velâyeti vardır. İslâm'ın yüceliği dolayısıyla, kâfir lehine böyle bir velâyet hakkı yoktur, ama müslümanın kâfir için böyle bir hakkı vardır. Çünkü mirasa bazan genel, bazan da özel sebeple hak kazanılır. Müslüman kâfire genel sebeple mirasçı olur. Çünkü İslâm ülkesinde mirasçısı olmayana müslümanlar mirasçı olurlar. Ama kâfir müslümana genel sebeple hiçbir şekilde mirasçı olamaz. Aynı şekilde özel sebeple de mirasçı olamaz. Bunun delili, mürtedin durumudur. Çünkü müslüman, mürtede mirasçı olur. Ama mürted, müslümana hiçbir şekilde mirasçı olamaz. Diğer kâfirler

---

1. Dârimî, Sünen, 397 ; Sa'îd b. Mansûr, Sünen, 1/66, no: 145. Bu rivayetin sonunda, Mesruk b. el-Ecda'ın İslâm'da bundan daha garip bir şey ortaya çıkmamıştır." dediği kaydedilir.
2. Belazurî, Ensâb, 4-1/234-235, no: 606. Aynı senetle, ama biraz farklı ifadelerle yapılan rivayet için bkz. Sa'îd b. Mansûr, Sünen, 1/67, no: 146.

de bu şekildedir.Hz.Peygamber,'Artar,eksilmez.',yani müslüman olanın hakkında artma olur,ama eksilme olmaz,demektedir.Müslüman olmazdan önce yakını olan kâfire mirasçı olma hakkına sahipti.Şayet müslüman olduktan sonra bundan mahrum olursa,müslüman oluşu hakkını azaltmış olur ki bu da caiz değildir.". [1]

Hanbelî hukukçu İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye ise şöyle diyor: "Bu,Muaz b.Cebel,Muaviye ile Muhammed b.el-Hanefiyye ve başkalarının benimsediği bir görüştür.İbn Teymiye de bu görüşü tercih etmiştir.Hz.Peygamber'in 'Müslüman kâfire mirasçı olamaz.' hadisinde geçen 'kâfir'den kastedilen,münafık,mürted ve zimmî değil,harbîdir, derler.". [2]

Görüldüğü gibi,Muaviye,müslümanın kâfire mirasçı olacağını hem teorik olarak savunmuş,hem de uygulamıştır.

Miras hakkıyla ilgili olarak vasiyet hakkından da bahsetmek yararlı olur.Vasiyet de mülkiyetin intikali yollarından birisi olmuştur.Muaviye,malının yarısının beytülmale geri verilmesini vasiyet etmiştir. [3] Abdulmuttalib b.Rebî'a el-Hâşimî,Yezîd'e vasiyette bulunmuş,o da bu vasiyeti kabul etmiştir. [4] Şeybe b.Osman,Abdullah b.ez-Zubeyr'e vasiyette bulunmuştur. [5]

Mülkiyet hakkının uzantılarından birisi olarak vakıf kurma hadisesinden de söz edilmelidir.Muaviye'nin Ukbe b.Amir'e verdiği toprağı,Ukbe kızı Ummu Kulsûm'a vakfetti. [6] Ukbe b.Amir'in Muaviye'nin kızı Remle için yaptığı evi,Muaviye müslümanlar için vakıf kılmasını emretti. [7] Yezîd'in Medine'ye bir ordu başında gönderdiği Harre kahramanı Müslim b.Ukbe el-Murrî,Havvân'daki arazisini Murre oğullarına vakfetti. [8] Basra'daki Kurre köprüsünün yanındaki eski bir kanalı,Abdullah b.Amir'in annesi satın aldı ve su toplanacak bir yer olmak üzere vakfetti.Abdullah b.Amir de es-Şûk'u satın aldı ve vakfetti. [9]

---

1. Serahsî,Mebsût,30/30.
2. İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye,Ahkâmu Ehli'z-Zimme,2/462-463,647.
3. Taberî,Tarih,5/327.
4. İbn Sa'd,Tabakât,4/59, Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,87.
5. İbn Hacer,İsâbe,3/218.
6. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,100.
7. İbn Abdilhakem,age,100-101.
8. Taberî,age,5/497.
9. Belazurî,Futûh,538.

Hz.Hüseyin'in külliyetli miktarda borcu vardı.Muaviye,babası Hz. Ali'nin vakfettiği Ebû Neyzer suyunu ikiyüzbin dînara satın alma teklifinde bulundu.Ama Hz.Hüseyin,onun bu teklifini babasının vakfı olduğu gerekçesiyle reddetti.[1] Şu halde Emevîler'in kuruluş devrinde çeşitli hayrî ve zürrî vakıflar kurulmaya devam edilmiştir.

C - Çalışma ve Kazanç Hürriyeti :

Çalışma hürriyeti nadiren sınırlanmıştır.Muaviye,tersaneler yalnızca Mısır'da bulunduğundan ve yetersiz kaldığından dolayı, gemici ustası marangozları sahillere yerleştirdi,Ürdün ve Akkâ'da tersaneler kurdu.[2] Muaviye döneminde zorla çalıştırma(angarya) örneklerine rastlanıyor.Ya'kubî'nin belirttiğine göre Muaviye,çeşitli inşaatlarda zorla çalıştırmış olup,bu uygulamayı da ilk yapan kişi odur.[3] Mısır valisi Mesleme b.Muhalled,53/673'te Mısır'lıları camilere minare yapmakla mükellef tutmuştur.Ayrıca cami yapımını da halka bırakmıştır.[4]

D - Eğitim ve Öğrenim Hakkı :

Eğitimin şeklî ve müessesevî görünüşü Emevîler devrinde yaygın ve umumî hale henüz gelmemiştir.İlk Emevî veliahdları için Suriye Çölü (Bâdiye),genç yaştakilerin "saf ve fasîh" Arapça'yı öğrenmek ve şiirde iyice yetiştirmek için gönderildiği bir okul vazifesi görmekteydi.Halîfe Muaviye,oğlu müstakbel halîfe Yezîd'i oraya göndermişti.Ama kendi dilinde okuma yazması olan,ok ve yay kullanan, yüzmesini bilen bir kimse olarak Yezîd'i halk tahsil ve terbiye görmüş biri olarak kabul ediyordu.Bu devirde eğitimden beklenen ahlakî idealler,cesaret,zorluklar karşısında uzun süre metanet ve azim göstermek olan sabır,komşu insan ve ailelere(civar) karşı vazifelerini yerine getirme ve onların haklarını koruma,mertlik ve erkeklik demek olan murû'et,cömertlik ve misafirperverlik ,kadına

---

1. Muberred,Kâmil,3/1128-1129.
2. Belazurî,Futûh,169,no:326(Muhammed b.Sehm el-Antâkî).
3. Ya'kubî,Tarih,2/232.
4. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,131 ; Kindî,Vulât,39.

saygı ve itibar göstermek,nihayet ahde vefa gibi ana ideallerdir. Bunların çoğu esasen bedevî hayat süren topluluklarda son derece yüksek faziletler olarak tanınmış idiler.[1]

III. Siyasî Haklar ve Hürriyetler :

A — Vatandaşlık Hakkı :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde vatandaşlık,ülke sınırları içinde kalan herkesi kapsıyordu.Yabancı ülkelerden Emevî ülkesine sığınanlar da vatandaşlığa kabul ediliyordu.Nitekim Muaviye,45/665'te iltica eden bir İslav askerî birliğini Suriye'de iskân etmiştir.[2] Vatandaşlıktan çıkrama yerine,ülke içinde sürgün cezaları uygulanmıştır.

B — Murakabe ve Dilekçe Hakkı :

Vatandaşların kendileri ya da kamu işleriyle ilgili dilek ve şikâyetlerini gerek doğrudan,gerekse mektuplar vasıtasıyla halîfe ya da valilere iletme hakları geniş bir şekilde uygulama alanı bulmuştur.Nitekim Muaviye,her gün belli zamanlarda vatandaşların dilek ve şikâyetlerini dinlerdi.[3] Halîfe ve valilerin vatandaşlar tarafından murakabe edildiğinin sayısız örneği vardır.[4] Nitekim vali Ziyâd,kendisine verilen çok değişik konularla ilgili dilekçeleri kabul etmiş ve onlara cevap vermiştir.[5]

Askerlik ve vergi yükümlülüğü konularını ileride ele alacağımız için burada her ikisine de kısaca değinmek istiyoruz.Askerlik zorunlu olmayıp,kişilerin isteğine bağlı olarak dîvâna kaydedilmesiyle zorunlu hale gelir.[6] Vergi yükümlülüğü de müslüman ve gayri müslimler için farklı şekillerde düzenlenmketedir.[7]

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/396.
2. Theophanes,348'den G.Osrogorsky,Bizans Devleti Tarihi,109.
3. Mes'ûdî,Murûc,3/30 ; İbn Abdrabbih,Ikd,4/288-289 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/93.
4. Bunlar ileride ele alınacaktır.Bkz.tez metni,s.322.
5. İbn Abdrabbih,Ikd,4/299-300.
6. Bkz.tez metni,s.365.
7. Bkz.tez metni,s.339.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN ÜLKE UNSURU

§ 6. DEVLET-ÜLKE İLİŞKİSİ :

Devlete vücut veren unsurların ikincisi ülkedir.Ülke, devletin muayyen bir mekândaki varlığını sağlayan tabiî ve fizikî bir unsurdur.İnsan unsuruna nisbetle vatan,devlet denilen hukukî şahsiyete nisbetle ülke ismini alan bu maddî yapıcı unsur,devlet hâkimiyetinin doğrudan veya dolaylı olarak uygulandığı muayyen bir sınırla çevrilmiş olan coğrafî alandır.Bu coğrafî alanın esası topraktır.Bir devletin ülkesi denilince sadece o devletin üstün iktidarının geçerli bulunduğu toprak parçası (kara ülkesi) anlaşılmaktadır.Toprak altı ile ülke parçası üstüne isabet eden atmosfer sütunu ve hava sahası (hava ülkesi),varsa denizin muayyen açıklıktaki kara suları,nehirler ve göller (su ülkesi),toprağın tamamlayıcı parçalarıdır.Ülke, muayyen bir sınırla çevrilmiş olmalıdır.Bu sınır,dağlar,nehirler ve denizler gibi,bir anlaşma ile belirlenen sun'î sınırlar da olabilir.Fakat bir ülkenin sınırını tayin eden en tabiî vâsıta,bir millî birlik teşkil eden topluluğun devamlı surette

ikamet ettiği sahaların hudududur.[1]

§ 7. EMEVÎ ÜLKESİNİN SINIRLARI :

Emevî Devleti Ülkesinin sınırları,ilk fütûhat hareketlerinden sonra ortaya çıkan sınırların,yeniden başlayan fetihler sonucu daha da genişletilmesiyle belirlenmiştir.Hz.Ömer ve Hz. Osman devirlerinde,Bizans ve Sasanî devletlerinin sınırları içinde alan Suriye,Irak,Fâris ve Mısır fethedilmiş ve böylelikle İslâmî fetihlerin ilk dönemi kapanmıştır.Hz.Osman'ın şehid edilmesinden sonra,halîfe seçilen Hz.Ali ile Suriye valisi Muaviye arasındaki iktidar mücadelesi yüzünden fetihler duraksamış oldu. Hz.Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye devretmesinden sonra,çeşitli bölgelerde yürütülen fetihler yeniden başladı.Emevî ülkesinin doğusunda,Basra'dan idare edilen fetih harekâtıyla (43-51/663-671),bütün Horasan fethedilmiş,Ceyhun (Amu Derya) nehri aşılmış, Türkistan içlerinde bulunan Buhara'raya kadar gidilmiştir(55/ 675).Hindistan'ın kuzey-batı kısımları da fethedilmiştir.Kuzeyde Bizans Ülkesine her yıl yaz ve kış mevsimlerinde sürekli akınlar yapılmış ve iki ülke arasındaki sınırlar sürekli değişmiştir.Ukbe b.Nâfi' tarafından yürütülen fetih harekâtıyla Kuzey Afrika'da da sınırlar,geçici daralmalar dışında sürekli bir şekilde genişlemiştir.

Böylelikle Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde,Orta Doğu (Arap yarımadası,Suriye,Irak,Mısır,Anadolu'nun bir kısmı),Yakın Doğu (İran,Azerbeycân,Ermîniyye,Hindistan),Orta Asya (Sind,Sogd ve Türkistan) ve Kuzey Afrika[2]. Emevî kara ülkesinin başlıca bölgelerini meydana getirmiştir.Ülkenin bu genişlemesi özellikle

---

1. H.N.Kubalı,Esas Teşkilat Hukuku Dersleri,İstanbul 1955, 156,158 ; Y.K.Zabuneğlu,Kamu Hukukuna Giriş,Ankara 1973, 101-102.
2. "40/660'tan sonra dünya mülkü,Buhara hududundan Magrib'de Kayravân'a,Yemen'den Kostantîniyye'ye,Hicaz,Yemen,Şâm, Mısır,Magrib,Irak,Cezîre,Ermîniyye,Rûm,Fâris,Horasan,Cibâl ve Maveraünnehr,Muaviye'nin hükmü altına girmiştir."(Zehebî,Duvel,45).

devletin kurucusu Muaviye devrinde gerçekleşmiştir.Bu yüzden,P. Hitti'nin belirttiği gibi,"Bütün bunlara bakarak olursak görürüz ki,Muaviye sadece bir hânedan,sülale müessisi değil,aynı zamanda Hz.Ömer'den sonra İslâm Hilâfetini ikinci olarak yeni baştan kuran bir Devlet Başkanıdır." [1]

Emevî Devleti'nin,Arap yarımadasını çevreleyen Hind Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıl Deniz'de,Anadolu,Suriye ,Mısır ve Kuzey Afrika'yı çevreleyen Akdeniz'de sınırları bulunuyordu.Kuruluş devri Emevî Devleti'nde ülkenin jeopolitik durumu yüzünden özellikle Bizans Devleti ile Akdeniz ve Marmara'da hâkimiyet mücadelesi olmuş,Girit,Kıbrıs ve Sicilya gibi büyük adalara,hatta bizzat Kostantîniyye'ye akınlar yapılmıştır.Girit ve Kıbrıs adalarına Yezîd dönemine kadar bir süre hâkim olunmuştur. [2] Bunlar sonucunda,Akdeniz'de bir anlamda Emevî barışı hâkim olmuştur.Emevî su ülkesinin diğer kısımları hakkında ne yazık ki fazla bilgiye sahip bulunmuyoruz.Emevî ülkesinin özellikle Akdeniz'de sınırı bulunması,başta güvenlik ihtiyacı olmak üzere çeşitli sâiklerle müslüman Araplar'ı denizciliğe yöneltmiştir.Bu maksatla gemi inşası için tersaneler kurulmuş,sahillere kaleler yaptırılmış ve iskân hareketinde bulunulmuştur. [3] Mısır'da Nil nehrinin sağladığı imkânlardan yararlanmak için çeşitli tedbirler alınmış,mevcut mikyaslara yenileri eklenmiş,bu coğrafî durumu dolayısıyla Mısır eyaletinde diğerlerine nazaran daha merkezî bir idarenin kurulması yoluna gidilmiştir. [4]

Emevî ülkesinin genişlemesi nasıl izah edilebilir? Bu genişlemede ne gibi faktörler rol oynamıştır? Bu konuda müslüman Araplar'ın kudret gösterileri mi,ekonomik güç mü,yoksa din faktörü mü ön planda yer alır? Bu sorulara cevap arayan müsteşrıkların bir kısmı Arap kudreti üzerinde dururken,bir kısmı ekonomik zorunluluklar,bazıları ise din faktörü üzerinde daha fazla durmuşlardır.

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/308.
2. İleride ele alanıcak olan bu konu için bkz.tez metni,s.373.
3. İleride ele alınack bu konular için bkz.tez metni,s.374.
4. Bu konu ileride ele alınmıştır,bkz.tez metni,s.285.

J. Wellhausen, Emevî Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi, gerileyiş ve çöküşünü incelediği eserine "Arap Devleti" adını vermiş ve bu suretle, Emevî halîfeliğinin, gerçekte Araplar'ın dünyada millet olarak kudretlerini belirtmek üzere, giriştikleri bir teşebbüsü temsil ettiğini ve bu teşebbüste dinin ancak tâli bir rol oynadığını göstermek istemiştir. G. Levi Della Vida'nın da eleştirdiği gibi, "Şayet Wellhausen'in geniş ve etraflı görüşünde değiştirilmesi icab eden bir nokta varsa, o da belki müellifin Arap tarihinin inkişâfı hakkında ileri sürdüğü pek fazla siyasî bir kanaattir ki, buna göre, Emevî halîfelerinin icraatında münhasıran millî kıymetleri belirtmeğe çalışan şuurlu bir irade görülmektedir. Her ne kadar, bilhassa Emevîler devrinde, Araplık şuurunun mevcudiyeti şüphe götürmezse de, bugün şuna kani bulunuyoruz ki, şahsî teşebbüslerin harekete geçişinde gayr-i aklînin payı kadar, mühim olmuştur. Bizi alakadar eden hususlarda Wellhausen'in ve daha ziyade kendisini bu yolda takip edenlerin din âmilinin ehemmiyetini bir az ihmal ettiklerini göz önünde tutmak icap eder.".[1]

Koyu bir Arap milliyetçisi olan P. Hitti de, ilk fetihlerdeki başarılara hakkında, J. Wellhausen'in görüşlerini Emevî Devleti'ne özgü olarak değil, daha geniş bir çerçevede destekler bir açıklama getiriyor: "İbranî tarihini Tevrat tefsirlerine ve Hıristiyanlık tarihini de Ortaçağ felsefesine bağlayan yorumlamalara mukabil, İslâm Fütûhatını daha çok ilâhî iradeye ve lütfa bağlayan din uleması çevrelerine has görüş, yanlış bir filolojik temele dayanır. 'İslâm' terimi üç manada kullanılabilir: 1. Esas itibariyle bir '<u>din</u>'dir. 2. Daha sonra bu bir '<u>Devlet</u>' olmuştur. ve nihayet, 3. İslâm, bir '<u>kültür</u>' haline inkılab etmiştir. Yahudilik ve Budizm'den tamamen farklı bir şekilde İslam Dini, en az Hıristiyan Dini kadar, çeşitli insan topluluklarında yayılma ve tebliğ edilme vasfını taşır. Bunun bir neticesi olarak da bir '<u>Devlet</u>'i ortaya çıkmıştır. İşte kuzey ülkelerini fetheden bu yapıda bir İslam, artık <u>İslam Dini</u> değil, fakat <u>İslam Devleti</u>'dir. Arap Yarımadasından

---

1. G. Levi Della Vida, "<u>Emevîler</u>", İA, 4/241.

çıkıp dünya üzerine yayılan ilk müslümanlar,millî bir teokrasinin üyeleri olarak hareket etmişlerdir.İlk muvaffakiyetler bu izah tarzına göre,Hz.Muhammed'e tâbi olmaktan değil ve fakat Araplık'tan doğmuştur." [1]

İtalyan müsteşrik L.Caetani,'İslamlaşmış Araplar'ın yayılmalarını,yarım adalarının kuzeyinde daha verimli alanlar bulmak için harekete geçen çöl kabîlelerinin uzun bir süre birbirini tâkip eden birçok gazâlı göçleri" ile açıklar. [2] P.Hitti de, İslam'ın Arapları birleştirici bir rol oynadığını,ama gerçekleşen fütûhatın izahının hayli güç olduğunu,iktisadî zorunluluklarında dikkate alınması gerektiğini belirtiyor:"İslâm,yeni bir savaş çağrısı,uygun bir derlenip toparlanmaya vesîle ve yürütülen davanın perolası olmuştur.O,hiç şüphesiz evvelce aslâ birleşmemiş darma dağınık halk yığınları için bir araya getirici ve kenetleyici bir âmil rolü oynamış ve sürücü bir kuvvetin en geniş kısmını temin etmiştir.Fakat gerçekleştirdiği fütûhatı izah hayli güç olmaktadır.Bedevî aşîret ve yığınlarını harekete getirerek olan şey,bir fanatizmden çok,iktisadî zorunluluklar olmalıdır ve gerçekte de Fetih Orduları,kıraç iskân mıntıkalarından daha kuzeydeki câzip ve bereketli ülkelere doğru olmak üzere, Bedevîler arasından teşkil edilmiştir.Bunların bazılarında,Âhirette Cennete gitmek hırs ve arzusu tahrik edici bir rol oynamış olsa bile,diğer bazılarında,Basra Körfezi'nden İskenderiye'ye doğru uzanan yay üzerinde kalan medenî bölgelerin konforlu ve lüks hayatı aynı derecede harekete getirici olmuştur.(..) Kendisine has gidişatı gözönüne alındığında ilk İslâm Fütûhatının, ıssız ve çorak çöllerden hareketle hemen bitişiğindeki Mezopotamya ve Suriye'ye doğru sürdürülen en sonuncu büyük Sâmî Göçü'nün asırlar süren tedricî gelişiminde nihaî safhayı teşkil ettiği söylenebilir.". [3]

G.Levi Della Vida,ırk ve ekonomik faktörlerin de ihmal edilemeyeceğini,ama din faktörünün ikinci plana atılmasının yanlış

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,1/221.
2. G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4/241.
3. P.Hitti,age,1/219,220).

olacağı düşüncesindedir:"Hakikatte İslamiyet ile başlangıçta mücadele etmiş olan bu Mekke aristokrasisinin ahfâdına zâhidâne veya mutasavvıfâne temâyüllerin tamamiyle yabancı olduğu ve bu aristokraside daha ziyade câhiliye devrinden kalma sayyid (seyyid) kafası ve tüccar cumhuriyetinin iş adamı zihniyeti bulunduğu kabul edilecek olursa,diğer taraftan,arap âleminin bu misli görülmemiş zaferinin islâmiyet sâyesinde vukû bulduğu, en moderni ve en ağnostiki de olsa,yine hiçbir zihniyetin islâmiyet damgasından kurtulamayacağı göz önünde tutulmamış olacağından,tarihî hakikatlerden uzaklaşmak tehlikesi baş gösterir. Emevî halîfeleri zamanlarının ve muhitlerinin adamı olmak sıfatı ile,islâmî akîdelerin taammümü ile kendi ülkelerinin genişlemesini,samimiyetle,aynı şey addetmişler ve ister şi'î,ister hâricî olsun,kendi siyasetlerine düşman olanların aynı zamanda hakîkî müslümanlığa da hasım olduklarına kanaat getirmişlerdi.Emevî halîfelerinde böyle bir kanaatin mevcudiyetini,vekayinâmelerde gördüğümüz bir çok şehâdetlerden açıkça anlamaktayız.Her ne kadar bunların sukutundan sonra,zâhid muhitlerinde hâkim olan fikirlerin tesiri altında vücut bulan bazı şehâdetler,Emevîlerin hatırasını tel'îh etmiş ise de,İslâmiyetin,bilhassa onların devrinde ve kısmen onların hamlesi sâyesinde,âlemşumûl bir din haline geldiğini unutmamak lâzımdır.". [1]

Gerçekten,Emevî ülkesinin genişlemesinde,müsteşrikların ön plana çıkarttıkları Arap kudreti,ekonomik göç yoluyla hayat sahası bulma ve din faktörlerinden her birinin değişik oranlarda etkisi bulunduğu inkâr edilemez.Ancak bu etkiyi,sadece belli biri üzerinde ağırlıklı olarak durmak suretiyle açıklamak,bu tek faktörün payını biraz abartmak olur.Emevî ülkesinin genişlemesinde İslâm'ın payı üstünde de durulmasına dikkat çeken G.Levi Della Vida,bu görüşünü iyi bir şekilde temellendirememiş,konuyu çok sathî bir şekilde geçiştirmiştir.Bu açıdan P.Hitti'nin açıklamaları daha derinliklidir ve konuyu tarihî perspektif içinde ele

---

1. G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4/241.

olarak, İslâm'ın, tarihin bu oluşumunda son halkayı meydana getirdiği temeline dayanmaktadır. Bize kalırsa, Emevî ülkesinin bu genişlemesinde asil önemli rolü oynayan Islâm dininin özellikleri olmalıdır. İslâm'ın bu özellikleri, yepyeni bir ideal meydana getirmiş, sosyal-siyasî yapıyı güçlendirmiş ve yeni bir insan tipi yaratmıştır. Müslümanların İslâm devletinin hâkimiyetine giren çeşitli din ve ırklara mensup insanlara dinlerinin bir gereği olarak dinî, hukukî ve bir ölçüde siyasî hürriyet vermeleri, iktisadî hayatlarını vergileri en aza indirerek ve çalışma hürriyeti vererek sürdürme imkânı bahşetmeleri, kısacası onlara düşmanca tavır takınmayıp, adalet ve eşitlik açısından önceki hâkimlerinden daha üstün konumda bulunmaları, İslâm'ın yayılışı yanında, Emevî ülkesinin genişlemesi sonucunu da doğurmuştur. Nitekim P. Hitti, bu konu üzerinde de durmuş ve İslâm dininin özellikleri ve bu dinin yarattığı insan tipine dikkat çekmiştir: "(...) Mısır'ın Hâmî ırkа mensup insanları kadar Suriye ve Filistin'in Sâmî menşee sahip insan toplulukları da, Arabistan'dan gelen bu Müslüman kuvvetleri, nefretle baktıkları ve müttefiki bulundukları zâlim hükümdarlarından kendilerine daha yakın bulduılar. Gerçekte de bu İslâm Fütûhatı hareketine, eski Orta ve Yakın Şark'ın kendi ilk ve asıl hâkimiyet alanlarını yeniden ele geçirmesi şeklinde bakabiliriz. İslâm'ın tahrik ve teşvikiyle Doğu, şimdi artık doğrulup ayaklanıyor ve bin sene kadar süren bir Batı hâkimiyetinden sonra kendi varlığını yeniden kabul ettiriyordu. Bundan da öte yeni fâtihler tarafından vazedilen 'başvergisi'nin nisbeti bile eski hâkimlerinden daha azdı ve fethedilen topraklar ahâlisi bundan böyle dinî hayatlarını daha fazla bir hürriyet içinde ve müdahaleden uzak bir biçimde sürdürebileceklerdi. Bizzat Müslüman fâtihlere gelince onlar, fütûhat arzusu ile dopdolu ve yeni imanları icabı ölümü son derece küçümseyecek şekilde yeni bir heyecan ile âlevlenmiş taze ve dinç bir insan kitlesini temsil etmekteydiler. Fakat Romalıların aslâ mahâret ve ustalık kuramadıkları, Müslümanların ise Batı Asya ve Kuzey Afrika'nın açık bozkırlarına uydurdukları, at ve develere bindirilmiş süvari kıtalarına has harp tekniğinin kullanılmasının bu başarı-

daki hissesini aslâ küçümsememelidir.". [1]

"Sugûr" denilen ve diğer devletlerle sınırı oluşturan bölgeler,sahipsiz arazi hükmünde kabul edilmiş,buralardaki kale ve hisarlar sık sık el değiştirmiştir.

§ 8. EMEVÎ ÜLKESİNİN DEVLETLE İLİŞKİSİNİN HUKUKÎ MAHİYETİ :

Hz.Peygamber,Hulefa-i Râşidîn ve Emevîler devrinde,tek bir İslâm devleti olmuştur.İbn Haldun'a göre,bunun sebebi,Arap asabiyetinin birliğidir. [2] Devletin tek oluşu,ülkenin de tek oluşu sonucunu doğurmuştur.

Emevî ülkesinin devletle ilişkisi,üstün aynî hak,yani mülkiyet hakkı anlayışı çerçevesinde düşünülebilir.Çok eski olan ve ülke-mülk veya ülke-aynî hak da denilen bu anlayışa göre,devletin ülkesi ile olan ilişkisi,egemenliğe dayanan bir mülkiyet ilişkisidir.Klasik dönemde egemenliğe sahip bulunan hükümdar,aynı zamanda ülkenin de sahibi sayılmıştır.Bu sebeple,hükümdarın ülke topraklarının belirli bir kısmını bağışlamak,satmak ve başkalarına terketmek hakkına sahip olduğu kabul edilmiştir.

Günümüzde ülkenin devletle olan ilişkisinde ülke-mülk anlayışı kısmen değiştirilerek devam ettirilmektedir.Buna göre, devlet üzerinde geçerli üstün bir buyurma kudreti vardır.Bu kudret,hem ülke,hem de onun üzerinde yaşayan herkes ve ülkede bulunan her şey üzerinde geçerlidir.Devlette toplanan ve belirgin bu üstün kudret,asıl olarak devlet tarafından,ülke üzerinde kamu güvenliğini sağlamak,kamu yararını oluşturmak için kullanılmalıdır.Devletin görevi,bu kudreti bu amaçlarla kullanmaktır. Kamu güvenliği ve kamu yararı amaç ve kavramları,devletin ülke üzerinde üstün bir aynî hakka sahip bulunmasını zorunlu kılmaktadır,bu aynî hakkın,ülke üzerinde de geçerli hâkimiyet hakkından kaynağını aldığı muhakkaktır. [3]

---

1. Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,1/217-218.
2. İbn Haldun, ,İber,3/363-364.
3. Y.K.Zabunoğlu,Kamu Hukukuna Giriş,107.

Emevî Devleti'nin yollar,meydanlar,devlet daireleri gibi doğrudan doğruya âmme hizmetine tahsis edilmiş olan âmme emlaki olmuştur.Bu yerler,âmme hukuku mülkiyeti denilen bir nevi mülkiyet hakkının mevzuudur.Bunlar üzerinde,kamu yararına uygun hareket edilmiştir. [1]

Emevî Devleti'nin ülke toprakları üzerinde,özel hukuktakine benzer aynî bir hakkı,daha doğrusu devletin hususî emlâki de bulunmuştur. [2]

Emevî Devleti,özel hukuk hükümleri uyarınca ülkesinin belirli kesimlerinde,özel hukuka uygun bir mülkiyet hakkı tanımıştır.Bu özellikle sahipsiz arazi veya devlete ait savâfî topraklar üzerinde sözkonusu olmuştur.Hem savâfî,hem de mevât topraklarından iktâ'ların sayısında büyük bir artış olmuştur.Devletin kurucusu Muaviye,özellikle siyasî amaçlarla çeşitli yerleri çeşitli kişilere ikta olarak vermiştir. [3] Oğlu Yezîd de aynı şekilde iktâ'larda bulunmuştur. [4] Emevî valileri de toprak iktâ etmişlerdir.Özellikle Basra valisi Ziyâd'ın iktâ'ları oldukça fazladır. [5]

Bu gelişme sonucunda Araplar'ın toprağa yönelişi ve Emevîler'in toprağı bizzat kontrol altında tutma istekleri,ölü arazilerin ihyasının izne bağlı olmasını gerektirmiştir.Basra'da yapılan iktâ'lar çok sıkı kontrole tâbi tutulmuştur.Basra valisi Ziyâd,Abdurrahman b.Tubbâ' el-Himyerî ve Sâlim b.Selem b.Amr el-Huzelî'yi iktâ edilen toprakların yönetimiyle görevendirmiştir. [6] İhya izni verilen toprakların belirli bir süre içinde ihya edilmemesi durumunda,toprak geri alınmıştır.Muaviye,Abdur-

---

1. Bu konuda bkz.,tez metni,s.61.
2. Bu konuda bkz.tez metni,s.312.
3. Belazurî,Futûh,429,521 ; Belazurî,Ensâb,1/214,4-1/376 ; İbn Abdilhakem,Futûh Mısr,101,103 ; İbn Habîb,Muhabber, 46-47 ; İbn Habîb,Munammak,425 ; İbn Asâkir,Dımaşk,1/ 595 ;,İbn Hacer,İsâbe,3/12 ; Makrîzî,Hıtat,1/97 ;C.Cûde, Ard,235-236.
4. Belazurî,Futûh,50,441-442 ; Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,245 ; Mes'udî,Murûc,3/67.
5. Bu konuda bkz.Belazurî,Futûh,506,521,525,530 ; İbn Sa'd, Tabakat,7/16 ; Taberî,Tarih,5/302-303 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil,3/505-506 ;C.Cûde,Ard,236-237.
6. Belazurî,Futûh,525 (Kahzamî) ; Belazurî ,Ensâb,4-2/785 (derler ki).

rahman b.Zeyd b.Hattâb'a verilen toprağı ihya etmediği için geri almıştır.[1] Ziyâd,Osman b.Ebi'l-Âs'ın Basra'da işlemediği toprağını geri aldı.Ziyad,ihya için gerekli süreyi iki yıl olarak belirlemiştir.[2]

Tarihçi Ya'kubî,Muaviye'nin,İran hanedanının şahsî mallarından olup,Hz.Ömer zamanında hazineye maledilen Irak'taki savâfî topraklarını kendisine ve iktâ yoluyla kendi yakınlarına malettiğini,başka bölgelerde de buna benzer uygulamalarda bulunduğunu belirtir.[3] Muaviye,bu yerlerin mülkiyetini değil de gelirlerini,yahut işletilme haklarını kendisine ve yakınlarına maletmiş olmalıdır.Çünkü devletin,hem bu devirde,hem de daha sonraki devirlerde bu yerlerden gelir tahsil ettiği görülmüştür.[4] Nitekim Ya'kubî,Muaviye'nin savâfî âmili'nin Hicaz'dan elde edilen geliri her yıl halîfeye gönderdiğini belirtiyor.[5]

Savâfî,Bizans ve Sasanî imparatorluk hanedanlarından kalan veya bu devletlerin ordularıyla müslümanların önünden kaçıp topraklarını terk eden,savaşlarda ölen arazi sahiplerinin bıraktığı tarlalar,sık ağaçlarla kaplı ormanlık,su yatağı,ateşgede, kilise ve berîd yolları gibi yerlerdir.Bu mülkler ve işlenmeyen topraklar "mevât"(ölü topraklar) statüsünde kabul edilmiştir. Bunların işletilmesini ve vergilerinin toplatılmasını garanti altına almak için halîfeler,kendi aile fertlerinin,yahut nüfuzlu Araplar'ın faydalandıkları katâ'i adı verilen imtiyazlı çiftlikleş teşkil ediyorlardı.Katâ'iden gelir elde edilmesine bakılırsa, bu toprakların askerî veya sivil bir hizmet karşılığı olarak değil,beytülmale bir kira bedeli ödenmek suretiyle iktâ edilmiş old; devletin bununla gelirini garanti etmek istediği anlaşılır.Yani, savâfî'nin iktâ'ı,"iktâu'l-icâre" statüsünde olmuştur.[6] B.Lewis' in açıklamasına göre,bu çiftlik kiralamaları Bizans'ın emphyteusis sisteminden ilham alınarak meydana getirilmiştir.Bu sistem,top-

---

1. Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/111 (Vâkıdî).
2. Belazurî,Futûh,523 ;C.Cûde,Ard,240.
3. Ya'kubî,Tarih,218,232,233,234.Ayrıca bkz.Sûlî,Edeb,219.
4. Bu konuda bkz.C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,363.
5. Ya'kubî,age,2/250.
6. Bu konuda bkz.B.Lewis,Tarih'te Araplar,80 ; O.Turan, "İktâ",İA,5-2/951.

rağın belirli bir süre zarfında işletilmesi,vergi gelirlerinin toplatılması ve hükûmete ulaştırılması mecburiyetini de ihtiva ediyordu.[1] H.İnalcık ise,"Bu iktâ,Romalıların locatio'sun(iltizam)dan alınmış görünmektedir."[2] diyerek,sistemin Bizans değil,Roma menşeli olduğunu belirtir.Bize kalırsa,Hz.Osman devrinden itibaren daha fazla gelir elde edilmesi amacıyla uygulanmaya başlayan bu sistem[3],kökeninin yabancı bir hukuk sisteminden değil,İslâm'ın kendi iç dinamiğinden almış olmalıdır.Hz. Osman devrinde,Hz.Ömer'in beytülmale ayırdığı Sevâd arazisi,[4] iktâu'l-icâre yoluyla işletmeye açılmış ve ekonomik yarar ön planda tutulmuştur.Temlîken iktâ,Hz.Peygamber devrinden beri esasen biliniyordu.İktâu'l-icâre sisteminin ise,mülkiyeti devlete ait olan topraklar üstünde uygulanması,yani öncelikle Sevâd arazisinde gerçekleşmesi,toprakların basit bir ekonomik yarar gözönüne alınarak işletilmesiyle ilgilidir.Bunun için mutlaka yabancı bir sistemi aramak gerekli olmamalıdır.

Yani fethedilen bölgelerde,Hz.Ömer devrinde şekillenen uygulama devam ettirilerek,sahipleri müslüman olmayan arazi haracî,sahipleri müslüman olanlar ise öşrî kabul edilerek özel mülkiyette bırakılmıştır.

Emevî Devleti,kamu yararı gerektirdiğinde,doğrudan doğruya kendisine ait kamu hukuku mülkiyet hakkına dayanarak,özel hukuk mülkiyet hakkına müdahale etmiş,bu hakkı yeniden düzenlemiş ve gerektiğinde izale etmiştir.[5]

---

1. B.Lewis,Tarih'te Araplar,80.
2. H.İnalcık,"İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi",AÜİİED, 1(Ankara 1959),33-34.
3. Mâverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,193 ; Ferrâ,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,230-231.
4. Sevâd arazisi hakkında bkz.M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku, 262-276.
5. İleride ele alınan bu konu için bkz.tez metni,s.313.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN SİYASÎ ve HUKUKÎ TEŞKİLATI

§ 9. DEVLETİN MERKEZİLEŞMİŞ TEŞKİLATI :

Devletin müşahhas mahiyetteki yapıcı unsurlarının sanuncusu, siyasî ve hukukî bir teşkilatı olmasıdır. Kısaca "devlet aygıtı" denilen bu örgütlenme, belli bir ülke üzerine yerleşmiş olan insan topluluğunun korunmasını ve devamını sağlamayı amaçlar. Devlet, bir yerde hâkimiyetin teşkilatlanmasıdır. Gerçekten de devletin hukukî şahsiyeti ve hâkimiyeti, merkezîleşmiş bir teşkilata lüzum göstердiği gibi, bu merkezîleşmiş teşkilat da ancak tek bir hukukî şahsiyete ve hâkimiyete dayanmakla fiilen ve hukuken devamlı ve müessir olabilir, birliğini ve devamlılığını elde eder. Devlet, bir insan topluluğunun, ortak hukukî ve siyasî düzenini kuran ve temsil eden bir müessesedir. Cemiyetin en kuvvetli denge, birlik ve devamlılık faktörüdür. En iptidâisinden en gelişmişine kadar bütün cemiyetlerde devletin tekâ-

mülûne hâkim olan bir esas varsa o da merkezîleşme ve ferdîleşme hadisesidir.Şekli ne olursa olsun bu merkezîleşme ve ferdîleşme çekirdeği etrafındadır ki,devlet teşkilatı gittikçe karışık ve geniş bir şekil alarak tekâmül etmektedir.Devlet teşkilatı,daima bir merkezîleşme sistemine tâbidir.Aksi takdirde devlet,bir memlekette hukukî ve siyasî birliğin,bir tek hukukî şahsiyete dayanan hâkimiyetin bir tezahürü olmaktan çıkar.[1]

Devlet iradesinin teşekkülü ve devletin faaliyette bulunması,her şeyden önce,bu iradeyi izhar edecek veya bu faaliyetleri yapacak organların mevcudiyetine bağlı olduğundan,bu organların faaliyetleri de keyfî bir şekilde cereyan edemeyeceğinden, devlet iktidarı kavramı ile devlet varlığının hukukî bir nizama sahip olma tasavvuru birbirinden asla ayrılamayacak esaslardır. Bu hukukî nizamın ilk mevzuu ise,organların faaliyetlerini tayin eden teşkilatı tesbit etmek olacaktır.Fakat sadece organların teşkili,devletin faaliyetlerini icra edebilmesi için yeterli değildir.Devlet organlarının faaliyette bulunmaları için,bu faaliyetlerin şekil ve muhtevasını bir dereceye kadar belirten bir hukukî nizamın mevcudiyeti de şarttır.Devlet organlarının,bu hukukî nizamla münasebet şekline göre devlet faaliyetleri bağlı veya hür kısımlarına ayrılır.[2]

Devletin çeşitli fonksiyonlarını yürüten organların bir kısmı siyasî-aslî,bir kısmı ise idarî-fer'î organlardır.Bu organlar devletin hâkimiyetine dayanan âmme kudretini (velâyetu'l-âmme) kullanırlar.Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde,devletin kurucusu Muaviye,gerek daha önceki dönemlerde kurulmuş olan organları geliştirmek,gerekse ihtiyaçların ortaya çıkardığı yeni durumlara göre yeni organlar kurmak suretiyle devletin organizasyonunu büyük bir başarıyla gerçekleştirmiştir.Onun bu faaliyeti İslâm âmme hukuku tarihinde etkisi daha sonraki dönemlere kadar uzanan önemli bir yere sahiptir.Emevî Devleti'nin merkezî-

1. H.N.Kubalı,Esas Teşkilat Hukuku Dersleri,187-188 ; E.Teziç,Anayasa Hukuku,İstanbul 1986,116.
2. Y.Abadan,Âmme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri,Ankara 1952,233.

leşmiş teşkilatı, çalışmamızın ikinci kısmında, yasama, yürütme-idare-maliye-savunma ve ordu-milletlerarası ilişkiler ve yargılama ana başlıklarıyla ele alınacaktır.

Devlet, organları vasıtasıyla diğer hak sahipleri ile münasebete girdiği zaman, devletin dışa karşı temsili sözkonusudur. Emevî Devleti'nde bu yetki, hem dış, hem iç hukuk münasebetlerinde esas itibarıyla halîfenin elindedir, ancak o bu yetkisini çeşitli âmme personeline devretmiştir. [1]

1. Bu konuda bkz., tez metni, s. 257.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN İKTİDAR UNSURU

§ 10. İKTİDAR KAVRAMI :

Devlet hükmî bir şahıstır. Devlete hukuk âleminin üstün bir realitesi değerini kazandıran sübjektif mahiyetteki unsurlarından birisi de "iktidar"dır. İktidar, devlet otoritesinin fiilen uygulandığı saha içinde ona rakip başka bir otoritenin varlığına imkan vermeyen bir otoritedir. Bu itibarla, iktidar, muayyen bir ülke içinde kullanılan ve devlet iradesine bağlı olan iktidar ve salahiyete "hakimiyet" denir. [1]

Toplumdaki hakim iktidara "devlet kudreti" ya da "devlet iktidarı" denir. Devlet düzeni demek, çeşitli içtimaî varlıkla-

---

1. Hellfriz, devlet kudretini "Ülke ve halka hükmetme hususunda münhasıran devlete teveccüh eden ehliyet" (Y. Abadan, Amme Hukuku, 232), İbn Haldun ise "(Mulk) kendi iradesi üstünde bir irade bulunmamasıdır" (İbn Haldun, İber (Mukaddime), 1/333) şeklinde tarif eder.

rın,esasite bakımından,bir mertebeler silsilesine tâbi olması demektir.İşte bu hiyerarşinin başında da,devletin ülkesi içinde, o devletin iktidarı gelmektedir.Hâkimiyet müessesesi,siyasî bakımdan emir ve kumanda etmek iktidarıdır.Hukukî yönden ise, emir ve kumanda etmek hakkıdır.[1]

Devletin maddî unsurları olan ülke ve insan topluluğu,iktidar niteliği bulunmaksızın siyasî bakımdan tamamen statik unsurlardır.Onlara siyasî dinamizmi bahşeden iktidar ya da hâkimiyettir.Hükmedenler (yönetenler) ile hükmolunanlar (yönetilenler) arasındaki ilişkiyi kurmak bakımından hâkimiyetin devletin karakteristik ve kurucu unsuru sayılması tabiîdir.[2] Devlet kudretinin dâimîliği ve tesirinden ayrılma imkansızlığı,ona hâkim kuvvet karakterini vermektedir.Bu hâkim kuvvet sayesinde,yönetenler ile yönetilenler hiyerarşisi ve onunla birlikte milletin korporatif bünyesine dahil çeşitli birlikler arasından birlik ve devamlılık kurulmaktadır.Sosyolojik manada hâkimiyetin zarurî tezahür şekli,içtimaî nizamdır.Hâkimiyet,objektif bakımdan bir nizam şeklinde kendini gösterir.[2]

Hâkimiyet,dış hâkimiyet (istiklâl) ve iç hâkimiyet (egemenlik) olmak üzere iki şekilde görünür.Dış hâkimiyet,bir devletin dış ilişkilerinde diğer devletlere hiçbir şekilde tâbi olmamasıdır.Bu hâkimiyet,olumsuz bir karakter taşır.Çünkü,devletler arasında eşitlik bulunması,birinin diğerlerine emirler verememesi,onun iç hâkimiyet haklarına el uzatmaması mükellefiyetini doğurur.İç hâkimiyet,bir devletin ülkesi ve ülkesinde oturan tebaası,yani hukukî ve hükmî şahıslar üzerinde hâiz bulunduğu üstün iktidar ve salahiyettir.Devlet bu hâkimiyete dayanarak, kamu yararı maksadıyla kendi üstüne düşen fonksiyonları yürütür. İç hâkimiyet,olumlu bir karakter taşımaktadır.Hâkimiyet denince, ilk anlaşılan da hâkimiyetin bu görünümüdür.

Yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü gibi,devlet kudretini göstermek üzere "hâkimiyet,egemenlik,emretme kudreti,âmme iktidarı,âmme kudreti,devlet iktidarı" gibi terimler kullanılmakta-

---

1. S.Özçelik,Anayasa Hukuku,58-59.Ayrıca bkz.Y.K.Zabunoğlu, Kamu Hukukuna Giriş,7 vd.
2. Y.Abadan,Âmme Hukuku,227,231.

dır.Biz,daha kapsayıcı ve karışıklığı önleyici olması dolayısıyla "devlet kudreti" ve "devlet iktidarı" terimlerini tercih edeceğiz. [1]

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde,iktidar karşılığında "mulk" [2] ,"sultan" [3] ,"vilâyet" [4] ve -daha çok yönetme anlamında olmak üzere- "siyaset" [5] terimleri kullanılmaktadır.Bu terimlerden "mulk","siyasî iktidar" ve "hâkimiyet" anlamında olmak üzere sık sık kullanılmış olup,sözlük anlamı "sahip ve mâlik olmak",terim anlamı ise "siyasî iktidara,hâkimiyet hakkına sahip olmak" demektir.Muaviye'nin yaptığı konuşmalarda bu anlam özellikle vurgulanmıştır.Muaviye,halîfelikte gözü olduğu iddiasını reddetmek üzere huzuruna giren el-Velîd b.Utbe'ye şunları söyledi:"Ben sizden,sadece hakkınızda bildiklerimi kabul ederim.Siyasî ikdira(:mulk) yönelttiğiniz eleştiri dışında her hatanız affedilir.". [6] Yine Muaviye,Medine'de yaptığı konuşmada ise,"(..) Hz.Peygamber'in vefatından sonra insanların işini Ebu Bekir ve Ömer güzel bir şekilde yürüttüler.Daha sonra siyasî iktidar(:mulk) Benî Abd Menâf'a geçti,bu iktidar hep onlarda kalacaktır(..)." ifadelerini kullandı. [7]

"Sultan" terimi,sözlük anlamı itibarıyla "emrinde,yetkisinde ve kontrolünde bulundurmak",terim anlamıyla "siyasî iktidar,hâkimiyet,otorite" demektir.Muaviye,Mugîre b.Şube'yi Kûfe valisi tayin ettikten sonra yaptığı konuşmada "Sana birçok şeyi söylemek isterdim.Ama,beni hoşnut edecek,iktidarımı ve otoritemi (sultan) güçlendirecek biri olduğunu güvendiğim için bunu yapmıyorum(..)." demiş [8] ,kaba hareketini affettiği biri için hayretini ifade edenlere,"Bizim iktidarımıza (:sultan) dil uzatmadıkları sürece,biz insanların konuşmalarına müdahale etmeyiz."

---

1. Bu konuda bkz.Y.Abadan,Âmme Hukuku,227 vd. ; S.Özçelik,Anayasa Hukuku,58-59 ; Y.K.Zabunoğlu,Kamu Hukukuna Giriş,113.
2. İbn Kuteybe,İmâme,1/150,174 ; Belazurî,Ensâb,4-1/266, Taberî,Tarih,5/14 ; İbn Abdrabbih,Ikd,4/92,176 ; Ya'kubî,2/227 ; Mes'udî,Tenbîh,283-284.
3. İbn Kuteybe,Uyûn,1/271 ; İbn Kuteybe,İmâme,1/168,170; Belazurî,age,4-1/76,no:250(Hişâm b.Ammâr),243 ; Taberî, age,5/253,392,461,506 ; İbn Abdrabbih,age,Ikd,3/361.
4. İbn Kuteybe,İmâme,1/150.
5. İbn Kuteybe,Uyûn,2/241-242 ; İbn Kuteybe,İmâme,1/143 ; (...)

ifadelerini kullanmıştır.[1] Sultan terimi ayrıca,siyasî iktidar yanında,bu iktidarın sahibi anlamına da gelir.[2]

§ 11. DEVLET İKTİDARININ KAYNAĞI ve MEŞRUİYETİ :

Meşruluk,devlet iktidarının kaynağı ve kullanılış biçimleri bakımlarından,yönetilenlerin inançlarına uygun olma niteliğidir.Belli başlı siyaset bilimcilerinin yaptığı tanımların birleştirildiği aşağıdaki tanım,oldukça kapsayıcıdır:"Meşruluk,yönetilenler çoğunluğunca gönülden benimsenen ve toplumsal/siyasal yapının işlemlerini sağlıklı kılan ortak değerler ve kurallar sistemine göre yönetenlerin iktidara geldiklerine ve onu kullandıklarına ilişkin toplumdaki yaygın inançtır.".İktidarın meşru olması,yönetilenler tarafından kabul edilmesi ve tabiî olarak ona itaat edilmesi sonucunu doğurur.[3]

Meşruluk,siyasî alanda,iktidarın sağlanması ve elde tutulması bakımından en önemli faktörlerden birini teşkil eder.Bir siyasî sistemin sürekliliği,istikrarı ve dayanıklılığı doğrudan doğruya meşrulukla bağlantılıdır.Bir siyasî sistemde,yönetilenler iktidarın meşruluğuna inandıkları ölçüde onun kararlarına kendiliklerinden uyma eğilimi gösterirler;bu kararlara uymayı tamamen olağan,hatta gerekli sayarlar.Bu durumda iktidar,istisnaî haller dışında zora başvurma gereğini duymaksızın itaati

---

Taberî,Tarih,5/220 ; Suyûtî,Evâ'il,110,no:809 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/503.

6. Belazurî,Ensâb,4-1/91-92,no:294 (Medâinî).
7. İbn Kuteybe,İmâme,1/150.
8. Belazurî,age,4-1/243 ; Taberî,age,5/253 ; İbnu'l-Esîr, age,3/473.

(Medâinî)

1. İbn Kuteybe,Uyûn,1/283 ; Belazurî,age,4-1/20-21 ; Taberî, age,5/836.
2. İbn Kuteybe,Uyûn,1/5 ; Belazurî,age,4-1/319,no:827 ; Ya'kubî,Tarih,2/221-222 ; Taberî,age,5/200-201 ; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefa,202.
3. M.Duverger,Politikaya Giriş,Çev.S.Tiryakioğlu,İstanbul ty.,149-150 ; E.Tezic,Anayasa Hukuku,83.

sağlamış olur.Yönetilenlersarasında iktidarın meşruluğuna olan inancın zayıf veya düşük olması halinde ise,onun kararlarına kendiliğinden uyma eğilimi de zayıf olacaktır.Bu durumda iktidar,itaati sağlamak için ister istemez fizik güce,şiddete ve tehdide başvurma yoluna gidecektir.Görüldüğü gibi,kuvvet kullanma ve meşruluk,birbiriyle ters orantılıdır.Şu halde meşruluk, yönetimi kolaylaştıran,onu daha istikrarlı ve etkili kılan bir faktördür.Böyle olduğu içindir ki,her zaman ve her yerde iktidar sahipleri,iktidarlarının meşru olduğu nincanı halk arasında yaymak hususunda çaba harcarlar.Aslında,tek,mutlak,evrensel geçerliği olan bir meşruluk anlayışı ya da ölçüsü yoktur.Meşruluğun soyut bir tanımını yapmak da mümkün değildir.Meşruluk, somut şartlar çerçevesi içinde,zamana ve mekâna göre değişen bir kavram olarak ortaya çıkar.Belli bir zamanda,o toplumu meydana getiren vatandaş kitlesine hâkim olan meşruluk anlayışını karşılayan iktidar,meşru bir iktidardır.Bu bakımdan,soyut olarak tek bir meşruluktan değil,fakat değişik meşruluk tiplerinden (monarşik,demokratik,komünist..) söz etmek daha doğru olur.[1]

Meşruluğun tarifinde de belirtildiği gibi,çoğunluk ortak bir değerler ve kurallar sisteminde uzlaşmalı,iktidara geliş ve onu kullanış da bu uzlaşmaya göre olmalıdır.Böylece meşruluğun ön şartı olan uzlaşma ya da temel anlaşma (consensus) kavramı ortaya çıkar.Temel anlaşma,genel anlamıyla,bir toplumda belli bir mesele üzerinde toplum üyelerinin büyük çoğunluğu arasında görüş birliğini ifade eder.Daha özel ve spesifik anlamıyla,toplumun yönetim düzeni (siyasî sistemi) üzerinde anlaşmayı ifade eden bir kavramdır.Temel anlaşma,toplumun bütün üyeleri arasında genel anlaşma ya da oybirliği demek değildir.Fakat, yüzde ellinin biraz üzerinde basit bir çoğunluğun temsil ettiği bir anlaşma da değildir.Temel anlaşmanın varlığından söz edebilmek için,toplum üyelerinin önemli bir kesimi arasında fikir birliğinin bulunması gerekir.Bir siyasî sistemin meşruluğu konusunda anlaşma oranı ne derece yüksek olursa,rejim o derece kuvvetli bir temel üzerinde oturmuş demektir.İktidara geliş ve onu kullanış,

1. M.Duverger,Politikaya Giriş,189 ; M.Duverger,Siyaset Sosyolojisi,194 ; M.Kapani,Politika Bilimine Giriş, Ankara ty.,62.

uzlaşılan değerler ve kurallara uymazsa uzlaşma,uzlaşmazlığa (dissensus,fitne);meşruluk,gayri meşruluğa (illégimité);rızaya dayanan iktidar da çıplak güce dayanan zorbalığa dönüşür.Meşruluk bunalımı kaçınılmaz olur.Toplumun bir kısım üyelerinin belli bir zamanda siyasî iktidarı ellerinde bulunduran kişilere karşı olması ile siyasî sisteme karşı olmasını birbirine karıştırmamak lâzımdır.İktidarı kullananların tutumlarına ve izledikleri politikaya karşı olmak başka şey,doğrudan doğruya iktidar tipine (siyasî sisteme) karşı olmak ve onun meşruluğuna inanmamak başka şeydir.Birinci halde rejim içinde bir siyasî mücadele ,ikinci halde ise rejim üstünde mücadele sözkonusu olur. [1] Toplumda vatandaşların büyük çoğunluğu tarafından paylaşılan bir meşruluk anlayışı yerine,birden fazla meşruluk inancı arasında bir çatışma başladığı zaman,temel anlaşmada bir çatlama,bir bölünme meydana gelmiş demektir.Bu çatlama,aslında toplumun sosyal yapısındaki bir çatlamayı,hiç değilse bir sosyal rahatsızlığı ve bunalımı yansıtır.Sosyal güçler dengesinde bir değişme olmuş, yeni güçler yeni isteklerle ve yeni bir ideoloji ile ortaya çıkmıştır.Yerleşmiş sistemin karşısına çıkan bu yeni hareket, halk arasında kendisine geniş bir destek sağlayabildiği takdirde, toplum ihtilal ortamına girmiş sayılır.Rejim üzerindeki mücadele, başka deyişle meşruluk çatışması ve "temel anlaşma yokluğu" (dissensus) barışçı yollardan giderilemeyecek olursa,sosyal gerilim sonunda ihtilal veya iç savaşa kadar gidilebilir.Bazı toplumlarda küçük,fakat militan azınlık grupları tarafından yaratılan şiddet eylemleri ve bunun doğurduğu huzursuzluk,gerçek bir ihtilal ortamının işareti sayılamaz.Şiddet eylemlerinin uzunca bir süre devamı,yeni bir temel anlaşmaya dayanan değişik bir düzenin kurulması demek değildir.Sonuç bazan ihtilalci eylem gruplarının istediklerinin ve beklediklerinin tamamen tersi olabilir.Gerçek anlamda bir ihtilal ortamının varlığından söz edebilmek için şu sosyo-politik faktörlerin bir araya gelmesi gerekir:a)Sosyal yapıda ve sosyal güçler dengesinde köklü bir değişme olması,

---

1. Rejim içinde ve rejim üstünde mücadele ayrımı konusunda bkz.M.Duverger,Politikaya Giriş,146-150.

b)Bu değişmenin yerleşmiş meşruluk anlayışına alternatif teşkil edebilecek yeni bir meşruluk anlayışını (ideolojisini) beraberinde getirmesi,c)Yeni meşruluk inancının toplumdaki temel anlaşmayı bölebilecek ölçüde yaygınlaşması,başka deyişle vatandaş kitlesinin önemli bir kesiminin desteğini kazanması,d)Bu bölünmenin barışçı yollardan yeni bir sentez,bir uzlaşma ile giderilememesi.Sayılan bu şartların olgunlaşmaması halinde,dağınık gruplar tarafından rejimi değiştirmek için girişilecek eylemler daima yetersiz kalacak ve etkisiz olacaktır.[1]

Meşruluğun (geleneksel,karizmatik ve hukukî,ideolojik-yapısal ve liderlerin nitelikleri gibi) çeşitli kaynakları olabilir.Rejim bakımından önemli olan,halk arasında iktidarın haklı olarak kullanıldığı yolunda bir inancın varlığıdır.Bu inancın zayıf ya da kuvvetli oluşuna göre,siyasî rejimleri,"düşük meşruluk" ve "yüksek meşruluk" gösteren sistemler olarak iki gruba ayırabiliriz.Düşük meşruluk gösteren iktidarlar,yapı bakımından köksüz ve istikrarsız olurlar.Bunlar ciddî bir bunalımla karşılaştıkları zaman çözülme ve çökme tehlikesine maruz kalırlar. Ayrıca halkın desteğinden yoksun oldukları için daha çok fizik zorlama gücüne dayanmak zorunluğunu duyarlar.Buna karşılık, "yüksek meşruluk" derecesine sahip sistemler daha istikrarlıdırlar.Bu sistemler normal olarak toplum üyelerinden geniş destek gördüklerinden,"bu "destek rezervi" ya da "destek birikimi" sayesinde bunalım dönemlerini de büyük sarsıntıya uğramaksızın atlatabilirler.Bir toplumda yönetilenler kitlesi siyasî iktidara çeşitli sebeplerle itaat edebilirler.İtaatin motifi,gelenek ve görenek,alışkanlık,şahsî çıkar,ceza korkusu ve çaresizlik duygusu olabilir,bazan bunların bir karışımı sözkonusudur.Fakat siyasî iktidar bakımından en kuvvetli dayanak,hiç şüphe yok ki, toplum üyelerince benimsenmiş olan meşruluk inancıdır.[2]

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,henüz Suriye valisi iken Hz.Osman'ın şehid edilmesinden sonra halîfe seçilen Hz.Ali'ye karşı çıkarak iktidarın Hz.Osman'ın mirasçısı sıfatıyla kendi hakkı olduğunu ileri sürdü.Muaviye'nin bu iddiasındaki ana fikri,

---

1. M.Kapani,Politika Bilimine Giriş,63-65.
2. M.Kapani,age,72.

Hz.Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü,katillerinden intikam alınması gerektiği,bu hakkın da kendisinde olduğu,Hz.Ali'nin -her ne kadar Hz.Osman aleyhinde kışkırtmada bulunmadıysa da- yardımdan kaçındığı,katilleri koruduğu ve yakınına aldığı,onları kısas uygulamak için kendisine teslim etmesi gerektiği şeklindedir.Muaviye,Hz.Ali'nin elçileriyle yaptığı görüşmelerde [1], okuduğu hutbelerde [2],valilerine yaptığı öğütlerde [3],yazdığı mektuplarda [4] ve yaptığı sohbetlerde [5] hep bunları dile getirmiştir.Valileri de okudukları hutbelerde Hz.Osman'a rahmet diliyor,Hz.Ali'yi lâe tel'in ediyordu. [6] Sıffîn savaşından sonra hakemlerin görüşmelerinde de,Muaviye'nin temsilcisi Amr b.el-Âs, aynı referansı kullanmıştı. [7]

Hz.Ali,Muaviye'nin bu teklifini kabul etmedi ve kısasın ancak kendisi tarafından uygulanabileceğini belirterek Hz.Osman'ın katillerini ona teslim etmedi.Hz.Ali,Cemel Vak'ası'nda, iktidar mücadelesi veren Talha b.Übeydillah ve Zübeyr b.el-Avvâm'la Basra'da karşılaştıktan ve bu muhalefeti bastırdıktan sonra,Suriye valisi Muaviye'nin çıkardığı problemâ çözme düşüncesindeydi.İki tarafın temsilcilerinin yaptıkları görüşmelerden sonuç alınamayınca,iki tarafın kuvvetleri Sıffîn'de karşı karşıya geldiler.Muaviye,ordusu mağlup olacağı sırada,meşhur hilesini uygulayarak Kur'an'ın hakem olmasını teklif etti.Hz.Ali,şahsen bu teklifi kabul etmemesine rağmen,Havâric'in çekirdeğini oluşturan grupların baskısı üzerine bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı.Tarafların hakemleri olarak Amr b.el-Âs ile Ebu Musa el-Eş'arî seçildiler.Hakemlerin görüşmesi sonucunda,Amr b.el-Âs'ın kurnazlığıyla Muaviye halîfe ilan edildi(37/657). [8] Böylelikle,

---

1. Taberî,Tarih,5/6.
2. İbn Kuteybe,Uyûn,2/172 ; Belazurî,Ensâb,4-1/113,no:334.
3. Taberî,age,5/253 (Ebu Mihnef) ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/472.
4. Belazurî,age,4-1/108,no:315 (Medâinî).
5. Belazurî,age,4-1/120,no:349(Medâinî).
6. Dînevarî,el-Ahbâru't-Tıvâl,255 ; Taberî,age,5/254-255.
7. Taberî,age,5/68 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/331.
8. Taberî,age,5/70-71 ; İbnu'l-Esîr,age,3/333.

Muaviye, iktidar mücadelesinde yeni bir başarı elde etmiş oldu. Bu gelişmeden sonra Hz. Ali'nin taraftarları arasında çıkan uzlaşmazlık sonucu Havâric denilen grup, Hz. Ali'ye karşı mücadele etmeye başladı. Böylece Hz. Ali, içeriden Havâric, dışarıdan da Muaviye'nin liderliğindeki Suriye muhalefetlerinin ikisiyle birlikte mücadele etmeye başladı. Havâricle Nehrevân'da karşılaştıktan sonra, Suriye üzerine sefere hazırlanırken Havâric'ten İbn Mulcem'in suikasti sonucunda ağır yaralandı ve bu yara sonucu hayatını kaybetti (Ramazan 40/Ocak 661).

Hz. Ali'nin ölümünden birkaç gün sonra, oğlu Hz. Hasan halîfe seçildi. Muaviye, iktidar mücadelesini bu kez Hz. Hasan'la sürdürdü. Nihayet Hz. Hasan, ordusunun kendisini yeterli ölçüde desteklemediği kanaatine vararak halîfeliği bir anlaşma sonucunda Muaviye'ye devretti.[1] Böylelikle Muaviye, Suriye'lilerin desteğinden sonra, kerhen de olsa Hz. Hasan ve taraftarlarının desteğini de kazanmış oldu. Bu, iktidar mücadelesine meşru olmayan bir biçimde başlayan Muaviye'nin iktidarı devralma yolunun az-çok meşru bir çerçeveye oturması anlamına gelir. Emevî Devleti'nin gerçek manada kuruluşu da işte bu anlaşmayla gerçekleşmiş olur. Havâric, hem Hz. Hasan'a, hem de Muaviye'ye karşı olduğu için bu anlaşmayı tanımadı ve Muaviye'nin halîfeliğe geliş usûlünü gayri meşru kabul etti. Bu yüzden de, gerek Havâric için ilk merkez olan Kûfe'de, gerekse daha sonraki dönemin merkezi Basra'da küçük gruplar halinde yer yer başarı da kazandıkları sayısız şiddet hareketine giriştiler.

Muaviye, halîfe olduktan sonra da Hz. Osman'ın mirasçısı olduğu gerekçesini bir süre daha devam ettirdi. Ancak sorumluluk mevkiine geçince, bu konuda kamuoyunu tatmin edici bir politika da izlemedi. İbn Abbâs, Muaviye'nin kendisine yazdığı bir mektuba verdiği cevaba göre, Muaviye'nin Hz. Osman'a yardım etmediği ve katline göz yumduğu görüşündeydi.[2] Huzeyfe b. el-Yemân da, huzursuzluk kaynağı olan uygulamalarını teşvik etmesi ve isyancılara karşı yardım istediğinde gerekli

---

1. Hz. Hasan ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesi ve yapılan anlaşmanın maddeleri ileride ele alınacaktır; bkz. tez metni, s. 169 vd.
2. Belâzurî, Ensâb, 4-1/95-96, no: 300 (Medâinî), 105-106, no: 315 (Medâinî).

yardımı zamanında göndermemesi sebebiyle,Muaviye'nin Hz.Osman'ın katline dolaylı olarak katıldığını belirtiyordu.[1] Ebu't-Tufeyl Muaviye'nin kendisine yönelttiği Hz.Osman'a yardım etmeme suçlamasını,bizzat Muaviye'ye yöneltti ve Muaviye'nin "İntikamını istemem ona yardım değil mi?" sorusunu,yardımın hayatteyken yapılması gerektiği şeklindeki bir beyitle cevaplandırdı.[2] Hatta Muaviye,bizzat Hz.Osman'ın ailesini bile tatmin edemedi.Medine'ye gittiğinde Hz.Osman'ın evini ziyaret etmişti.Hz.Osman'ın kızı Âişe,"Vah babacığım!" diyerek ağladı.Bunun üzerine Muaviye'nin Hz.Osman'ın kızı Âişe'ye verdiği cevap çok manidardır: "Yeğenim! İnsanlar bize altında kin saklı bir itaat verdiler. Biz de onlara altında öfke saklı hoşgörü ve anlayış (hilim) gösterdik.Herkeste kılıç var,herkes kendi taraftarlarına bakıyor. Eğer insanlara verdiğimiz sözü tutmazsak,onlar da bize verdikleri sözü tutmazlar.Böyle bir durum aleyhimize mi,yoksa lehimize mi biter bilemiyorum.Senin mü'minlerin emîrinin amca kızı olman, müslümanlardan herhangi bir kadın olmandan daha iyidir.".[3] Daha ileriki bir tarihte,Yezîd'e veliahd olarak bey'at aldıktan sonra, Hz.Osman'ın oğlu Sa'îd,Muaviye'yi ziyaret ederek,halîfeliğin öncelikle kendisinin hakkı olduğunu,Hz.Osman'ın kendisine sağladığı nimetlere karşılık vermediğini belirtti.Bunun üzerine Muaviye, babasının kanını yerde bırakmayıp peşini aramasının nimetlere karşılık olduğunu belirtti.[4]

Görüldüğü gibi,Muaviye'nin kendisini iktidara getirmesini umduğu Hz.Osman'ın katlini ve mirasçılığını referans göstermesi, Suriye dışındaki kamuoyunca pek anlamlı bulunmadı ve kabul edilmedi ve iktidarını destekleyici bir rol oynamadı.Bunun üzerine bir süre sonra,yeni bir meşruiyet temeli bulundu.Çünkü,Hz.Osman'ın intikamını istemek,siyasî destek sağlamadığı bir yana,onlara yalnızca katillere kısas uygulanması hakkını veriyor,halîfeliğin Emevî ailesine geçmesi hakkını vermiyordu.Şîa ve özellikle Havâric'in

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/36,no:133 (Medâinî),90,no:290 (Medâinî).
2. Belazurî,age,4-1/92-93,no:296 (Medâinî) ; İbn Abdrabbih, Ikd,4/115.
3. Câhız,Beyân,3/300 ; İbn Kuteybe,Uyûn,1/14 ; Belazurî, age,4-1/125,no:356 (Medâinî) ; İbn Kesîr,Bidâye,8/132.
4. Taberî,Tarih,5/305 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/512.

halîfelikle ilgili nazariyeleri,Emevîler'in nazariyelerinden daha tutarlı ve destek sağlayıcı özellikte idi.Buna Emevî iktidarının çeşitli uygulamalarının hoşnutsuzluk yaratması da ekleniyordu.İşte bu yüzden Muaviye,halîfeliğin kendilerinde bulunmasının ilahî bir takdir olduğunu,insanları Allah'ın bu takdirine bağlı olarak yönettiğini yeni meşruiyet temeli olarak belirledi ve kamuoyunda özellikle şairler vasıtasıyla bunun propagandasını yaptırdı.Emevî iktidarının ilahî kökenini vurgulamak için,gerek halîfenin kendisi,gerekse çevreleri -özellikle şairler- tarafından "halîfetullah","halîfetu rabbi'l-âlemîn" ve "emînullah" terimleri kullanıldı. [1] Halbuki Hulefa-i Râşidîn döneminde,önce "halîfetu rasulillah",daha sonra da "halîfe" ve "emîru'l-mu'minîn" terimleri kullanılmıştır.Ayrıca Muaviye ve Yezîd yaptıkları çeşitli konuşmalarda,"Allah'ın kendilerini iktidara getirdiği"ni belirtmişlerdir. [2] Bu yeni meşruiyet anlayışının temel fonksiyonu,siyasî iktidara karşı yöneltilen ve yöneltilecek olan muhalefetin susturulması ve hiç değilse azaltılması, yönetilenlerin iktidara itaatinin zorunlu olduğu düşüncesini yerleştirmektir.Ne var ki başlangıçta taraftar toplayan bu meşruiyet anlayışı da,iktidarın bazı uygulamaları dolayısıyla çok fazla etkili olamadı.Sözgelimi,Ziyâd b.Ebîhi'nin istilhâki (baba bir kardeş yapılması),hem genel olarak müslümanların,hem de bizzat Emevî ailesinin sert tepkileriyle karşılaştı. [3] Bundan daha sert tepkiyle karşılanan başka bir gelişme,Muaviye'nin oğlu Yezîd'i sağlığında veliahd seçmesi idi.Bu olay,özellikle Hicaz'daki müslümanların Hz.Hüseyin,Abdullah b.ez-Zubeyr ve Abdullah b. Ömer'in liderliğinde yürütülen muhalefetiyle karşılaştı. [4] Muaviye ve Yezîd'in iktidarın ilahî niteliği üzerinde durmalarına karşılık,Muaviye b.Yezîd'in bu cebir görüşünü benimsemeyip,kaderî görüşü benimsediği rivayet edilir. [5] Bu görüş,sadece bir kelâm tartışması olmayıp,Emevî iktidarının meşruiyeti ile doğrudan

---

1. Bu konuda bkz.tez metni,s.133.
2. İleride ele alınacak bu konu için bkz.tez metni,s.104.
3. Taberî,Tarih,5/214-215 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/442-445 ; İbn Haldun,İber,3/15-16 ; A.C.Paşa,Kısas-ı Enbiya,1/607-608.
4. İleride ele alınacak bu konu için bkz.tez metni,s.203vd.
5. Makdisî,al-Bed' ve't-Tarih,6/17 ; İbnu'l-İberî,Tarihu Muhtasari'd-Duvel,111 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi,2/385.

ilgilidir ve Emevî idaresine karşı oluş anlamına gelir.[1] Muaviye b.Yezîd'in ölüm sebebi,bu yüzden ihtilaflıdır;bu sebepler arasında zehirlenerek öldürüldüğü de sayılır.[2] Şiî rivayetler,Muaviye b.Yezîd'in dedesine karşı çıktığı ve halîfeliği haksız bir şekilde aldığını belirttiği bir hutbesini naklederler.[3] Diğer rivayetlerde bu şekilde bir haber yer almıyor.Ama,bütün rivayetlerin birleştiği husus,Muaviye b.Yezîd'in halef bırakmadığı, bu konudaki bütün ısrarları reddettiği ve müslümanların halîfelerini şûrâ yoluyla seçmeleri için görevinden çekildiğidir.[4] Acaba bu çekilme kararında etkili olan faktör nedir? İbnu'l-İberî'nin belirttiğine bakılırsa,Umer el-Makûs adında biri, Muaviye b.Yezîd'e kaderîliği öğretmiş,o da bu görüşü benimsemişti.Muaviye b.Yezîd,halîfe olup bey'at aldıktan hemen sonra Umer el-Makûs'a ne yapması gerektiğini sormuş,Umer "Ya adaletli davranacaksın,ya da görevden çekileceksin." fikrini söylemiş ve Halîfe de bir hutbe okuyarak dedesinin halîfeliği gerçek hak sahibinden zorla aldığını belirtmiştir.Bunun üzerine Umeyye ailesi, Umer el-Makûs'u yakalayıp,halîfeyi baştan çıkardığı gerekçesiyle diri diri gömdüler.[5] Bu haber,Şia veya belki de Mu'tezile tarafından uydurulmuş bir habere benziyor.Ama şurası bir gerçek ki Yezîd b.Muaviye'nin ölümünden sonraki siyasî ve sosyal karışıklıklar,zaten zayıf bir yaratılış ve karaktere sahip olan Muaviye b.Yezîd'in kararında etkili olabilirler.

Muaviye'nin halîfeliği bir anlaşma sonucunda Hz.Hasan'dan devralması,bizzat Şia grubunun içinde hoşnutsuzluk yaratmıştır. Şia'nın lideri Hz.Hasan ile -Hem ağabeyinin sağlığında,hem de ölümünden sonra- Hz.Hüseyin,Muaviye ile yapılan bu anlaşmaya sadık kalmışlar,bununla birlikte taraftarlarına karşı iktidarın uyguladığı baskıları ve yaptığı haksızlıkları kınayıp,Muaviye ve valilerini bu konuda sürekli uyarmışlardır.[6] Hz.Hasan'ın liderliğindeki Şia'ya mensup olan Hucr b.Adî'nin Muaviye tara-

---

1. M.Watt,İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,99.
2. Taberî,Tarih,5/531 ; Mes'udî,Murûc,3/73 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil,4/130 ; İbn Tiktakî,Fahrî,85.
3. Bkz.Ya'kubî,Tarih,2/254 ; İbn Tiktakî,age,109.
4. İbn Küteybe,İmâme,2/13 ; Belazurî,Ensâb,4-2/64 (Ebû Esmâ es-Sekesekî) ; Taberî,age,5/530 ; Mes'udî,Murûc,3/73.
5. İbnu'l-İberî,Tarihu Muhtasari'd-Duvel,111.
6. Bu konuda bkz.tez metni,s.179

fından katledilmesi,iktidara karşı tepkiye sebep olmuş,ama Şia grubunun durgunlaşmasını da sağlamıştır.Kûfe'de valiler hutbelerinde Hz.Osman'a rahmet diliyor,Hz.Ali'yi ise tel'in ediyordu.Buradaki Şia'nın önde gelenlerinden biri olan Hucr b.Adî, vali Muğîre b.Şu'be'nin bu davranışına karşı çıkıyor,ama vali ılımlı bir politikayı tercih ederek şiddete başvurmuyordu.Muğîre'nin vefatı üzerine,Basra'dan sonra Kûfe'ye de vali tayin edilen Ziyâd b.Ebîhi,eskiden beri dostluğu olan Hucr b.Adî'yi huzuruna çağırarak,artık durumun değiştiğini,Muaviye'ye duyduğu öfke ve nefretin sevgi ve dostluğa dönüştüğünü,bundan sonra Hz.Ali'yi iyilik,Muaviye'yi de kötülükle anmamasını istedi.Ancak Hucr b.Adî ve arkadaşlarının,kendisi ve Muaviye aleyhinde konuşup kötülüklerini andıklarını öğrenince,sâhibü'ş-şurta'sına onları yakalama emri verdi.Ziyâd,Hucr b.Adî ve arkadaşlarını tutuklayıp,Muaviye'ye gönderdi.Yazdığı mektupta Hz.Ali'yi tel'in konusunda cemaatten ayrıldıklarını,valileri kötülükle andıklarını ve böylece itaatsizlik ettiklerini şahitli bir belge ile belirtti.Hucr b.Adî'nin arkadaşlarından altısı affedildi.Hucr b.Adî ve altı arkadaşı ise katledildi(52/672).Bu olay,kamuoyunda büyük tepki uyandırdı.Hz.Âişe,Hucr b.Adî'nin Muaviye tarafından katledilmesini önlemek üzere Muaviye'ye bir elçi gönderdi,ama bu elçi ancak katledildikten sonra Dımaşk'a gelebilmişti.Daha sonra kendisini ziyaret eden Muaviye'ye,güya bilim sahibi olduğunu, ama bunun Hucr b.Adî'ye karşı gösterilmediğini ifade ederek onu kınadı. [1] Hatta bizzat Muaviye'nin bu olaydan büyük üzüntü duyduğu ve "Hucr ve arkadaşlarını katlettikten sonra,kendimi halîm biri saymadım." dediği de rivayet edilir. [2]

Hz.Hasan'ın vefatından sonra Şia'nın liderliğini üstlenen Hz.Hüseyin,Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliahd seçmesine şiddetle karşı çıkmıştır.Böylelikle Şia,Havâric ve Hicaz muhalefet grupları iktidarın meşruluğuna karşı şüphe duymuşlar ve Muaviye vefat eder etmez bu şüphelerini fiilî olarak açığa vurmak suretiyle iktidara karşı harekete geçmişlerdir.Hz.Hüseyin,Muaviye'nin

---

1. Ya'kubî,Tarih,2/231 ; Taberî,Tarih,5/257,278 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/487-488.
2. Ya'kubî,age,2/231.

oğlu Yezîd'i veliahd seçtikten sonra daha önceki itaatkâr tavrını bırakmıştır.Muaviye'nin vefatından hemen sonra,Kûfe'lilerin ısrarlı daveti üzerine,kendi adına bey'at almak üzere amcasının oğlu Müslim b.Akîl'i Kûfe'ye gönderdi.Müslim b.Akîl,Kûfe'ye gidip yaklaşık onsekizbin kişiden bey'at aldı.Yezîd,pasif kalan vali yerine Ubeydullah b.Ziyad'ı Basra'ya ek olarak Kûfe valiliğine getirdi.Ubeydullah,Müslim b.Akîl'i takip ettirerek yakalattı ve feci bir şekilde cezalandırarak katletti(60/680).Müslim b.Akîl,katledilmesinden az önce Hz.Hüseyin'in verdiği talimata uygun olarak Kûfe'ye gelmesinin artık mümkün olduğunu belirttiği bir mektubu Hz.Hüseyin'e bir elçi vasıtasıyla göndermişti.Hz. Hüseyin,İbn Abbâs dahil çeşitli kişilerin ısrarlı ikazlarına aldırmayarak Kûfe'ye gitme kararı aldı.Abdullah b.ez-Zubeyr ise Kûfe'ye gitmesi için onu teşvik ediyordu.Yola çıkan Hz.Hüseyin, Kûfe'ye yaklaştığı sırada Kerbelâ denilen yerde,vali Ubeydullah'ın gönderdiği kuvvetler kendisinin şehre girmesini engellediler.Hz. Hüseyin'in geri dönme,Yezîd'e gitme veya bir sınır bölgesine göç etme şıklarından birine izin vermeyi teklif etmesine rağmen,Ubeydullah'ın gönderdiği birliğin komutanı,onun bu teklifini reddederek teslim olmasını istediler.Fakat Hz.Hüseyin bu tekliflerini kabul etmedi ve onlara karşı direndi.Nihayet 10 Muharrem 61/681'de Kerbelâ'da feci bir şekilde şehid edildi. [1] Bu olay,Emevî iktidarına önceden beri gösterilen muhalefetin ileriki yıllarda daha da sertleşmesini ortaya çıkarırken,zaten iktidarı devralmasından itibaren muhalefet gruplarına göre bazan ılımlı,hatta zaman zaman tavizci,ama bazan da çok sert bir şekilde yürütülen Emevî politikasının zorba ve acımasız bir kimlik kazanması sonucunu da ortaya çıkarmıştır.Hz.Hüseyin'in şehid edilmesinden sonra lidersiz kalan Şîa grubu,65/685'teki Tevvâbûn hareketine kadar uzun bir şaşkınlık dönemi geçirdi ve Yezîd'e karşı etkili bir muhalefet hareketine girişemedi. [2]

---

1. Dînevernî,el-Ahbâru't-Tıvâl,229-231,240,243-245,251-252 ; Ya'kubî,Tarih,2/228,242,244 ; Taberî,Tarih,5/375,378,382, 389,400 ; Mes'udî,Murûc,3/54-55 ; İbn Haldun,İber,3/47-48,366-367. Bu konuda geniş bilgi için bkz.E.R.Fığlalı, Şia,87-105 ; M.A.Köksal,İslam Tarihi:Hz.Hüseyin ve Kerbela Faciası,Ankara 1984.
2. E.R.Fığlalı,Şia,107-129.

Hz.Ali ile Muaviye arasındaki Sıffîn savaşından sonra ortaya çıkan ve Kur'an'a dayalı bir idare ve ümmetin iktidarın kaynağı olduğu düşüncesindeki Havâric [1] ,Hz.Hasan kadar,halîfeliği ondan devralan Muaviye'yi de meşru halîfe olarak tanımadılar.Havâric'in ilk merkezi Kûfe idi.Emevî iktidarına karşı fiilî olarak sayısız ayaklanmalarla mücadele ettilerse de,bütün bu hareketlerin her biri acıklı sonlarıyla bitti.Kûfe'de tutunamayan Havâric,Irak'ın çeşitli yerlerine,özellikle Basra'ya yerleşti.Basra'da da birçok defa iktidara karşı isyan ettiler.Ne var ki,Kûfe'den sonra,Basra'da da Havâric,iktidarı ele geçirme yolunda başarılı olamadığı gibi,büyük bir durgunluk dönemine de girdi.Havâric,kendilerini yönetmek üzere seçtikleri lidere "emîru'l-mu'minîn" diyerek,bey'at eder,liderleri de aynı sıfatı kullanırdı. [2] Havâric grubuna karşı, Kûfe'de vali olan Mugîre b.Şu'be,fiilî olarak harekete geçmedikçe nisbeten ılımlı bir politika izliyordu. [3] Buna karşılık,Ziyad b. Ebîhi,hem Kûfe'de,hem de Basra'da çok sert ve acımasız bir politika izlemeyâ tercih etti. [4] Muaviye ve Mugîre b.Şu'be,merkezleri Kûfe olan Şîa ile Havâric'i bu isyan hareketlerinde karşı karşıya getirerek ikisini birden etkisiz kılmaya çalıştı. [5] Zaten Havâric, Şîa'yı "sebeîlik"le suçluyordu. [6] Hatta bizzat Muaviye,Medine'ye gitmekte olan Hz.Hasan'a bir mektup yazarak,onu isyana kalkışan Havâric'le mücadelede işbirliğine çağırdı,ama Hz.Hasan onun bu teklifini kabul etmedi. [7] Ubeydullah b.Ziyâd da,hem Şîa'ya,hem de Havâric'e karşı babasından çok daha acımasız bir politika izledi. [8] Görüldüğü gibi,"Hâricîler,müfrit bir tarzda ferdî düşüncenin üstünlüğü ve rızasiyle idarede İslâm öncesi Arap idaresini temsil ediyorlardı.Akîdeleri,Araplar'ın tabiî serkeşliklerinin dinî hüviyet sayesinde sosyalleştirildiği,sistemleştirildiği,şiddetlendi-

---

1. Bu konuda bkz.M. Watt,İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, 42-45.
2. Taberî,Tarih,5/175,191,310 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/515.
3. İbnu'l-Esîr,age,3/411-413.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/174 ; Taberî,age,5/359.
5. Ya'kubî,Tarih,2/217 ; Taberî,age,5/166,188 ; A.C.Paşa, Kısâs-ı Enbiya,1/599 ; J. Wellhausen,Ahzâb,43-44,49-50,55.
6. Taberî,age,5/193.
7. İbnu'l-Esîr,age,3/409.
8. Belazurî,age,4-1/178,na:468,345,na:890.; İbn Abdrabbih, Ikd,2/240-242.

rildiği ve fanatikleştirildiği şeklinde tasvir edilebilir.". [1] Bu özellikleriyle Havâriç, Emevî siyasî sistemine çok-karşıt bir tavrı benimsemiş ve bunu ısrarla savunmuş ve ortaya koymuştur. Bununla birlikte çok küçük gruplar halinde mücadele ettikleri için, siyasî iktidarı ele geçirme yolunda başarılı olamadılar. "Haricî hareketi tamamen dinî idi, fakat zamanla kendilerinin seçtikleri ve istedikleri zaman karşı gelecekleri bir halîfeden başka bir otorite tanımayan mütecaviz, anarşist bir muhalefet grubu haline geldi.(..) Hâricîlerin başarısızlığı hareketin karakterinden ve aralarındaki çatışma ve düzensizlikten ileri geliyordu.". [2]

Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliahd seçme düşüncesine kadar itaatkâr biri olan Abdullah b.ez-Zubeyr, bu andan itibaren Muaviye'nin çok aktif olmayan bir muhalifi oldu. Muaviye'nin vefatından sonra ise, Yezîd'e halîfe olarak bey'at etmeye yanaşmadı. Hz.Hüseyin'i Kûfe'ye giderek bey'at almaya teşvik etti. Hz.Hüseyin'in şehid edilmesinden sonra, önce gizli olarak, daha sonra da açıktan kendisine bey'at aldı. Yezîd'in itaat etme davetlerine hep olumsuz karşılık verdi. Bunun üzerine Yezîd, Müslim b.Ukbe komutasında bir orduyu İbnu'z-Zubeyr'i itaat altına almak üzere Hicaz'a gönderdi. Yezîd, önce Medîne'ye gidip bey'at almasını isteyerek ona şu talimatı verdi: "Onlara üç gün izin ver, kabul etmezlerse ballarını ve canlarını üç gün süreyle mübah kıl.". Müslim b.Ukbe aldığı bu talimat üzerine önce Medine'ye gitti. Medine'de Yezîd'e isyan edip, kendisini halîfelikten azlettiklerini bildiren ve oradaki Emevî valisi ve Emevî ailesi mensuplarını kovan Abdullah b.Hanzala liderliğindeki Medine halkını itaat altına almak için Medine'ye gelince, tanıdığı süre içinde Medine halkının bey'at etmemesi üzerine, onlarla savaşa girişti. Harre denilen yerde cereyan ettiği için tarihe "Harre Vak'ası" olarak geçen bu savaş, gerek cereyanı sırasında, gerekse daha sonra Müslim b.Ukbe'nin çok kan döktüğü bir savaş oldu(63/683). [3]

---

1. B.Lewis, Tarihte Araplar, 86-87. Krş.M. Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, 44.
2. B.Lewis, age, 86-87.
3. İbn Kuteybe, İmâme, 1/181 ; Ya'kubî, Tarih, 2/250 ; Taberî, Tarih, 5/480-495 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/102-103.

Müslim b.Ukbe komutasındaki bu ordu,Medine'den sonra,Mekke'de bulunan Abdullah b.ez-Zubeyr'in ortaya çıkardığı problemi halletmek üzere yola çıktı.Müslim b.Ukbe'nin ağır hastalanması üzerine,Yezîd'in talimatı gereğince kumandanlığa Husayn b.Numeyr geçti.Emevî ordusu,Mekke'ye varınca,yerini alarak Kabe'de bulunan İbnu'z-Zubeyr'e mancınıkla taşlar fırlatıldı.Bu çatışma sırasında Kâbe'de yangın çıktı ve büyük bir tahribat meydana geldi.Bu olay,Emevî iktidarına karşı büyük bir nefret doğmasına sebep oldu.Savaş devam ederken Yezîd'in vefat haberi gelince,komutan Husayn b.Numeyr,İbnu'z-Zubeyr'e Dımaşk'a gidip halîfe olarak bey'at almasını teklif ettiyse de,İbnu'z-Zubeyr bu teklifi reddetti.Bunun üzerine,Emevî ordusu yeniden Dımaşk'a döndü(64/683).[1] Hicaz,Irak,Mısır ve kısmen de Suriye'lilerin bey'at ettiği İbnu'z-Zubeyr,Emevî iktidarına karşı tam dokuz yıl (64-73/683-692) en ciddî muhalefeti yürüttü.

Böylelikle Emevî iktidarı asıl desteği iktidar nimetlerinden yararlanan Suriye'den sağladı.Mısır'dan da herhangi bir muhalefet sesi İbnu'z-Zubeyr hareketine kadar yükselmedi.Devletin kurucusu Muaviye'nin ve ikinci halîfe Yezîd'in karşısında,sürekli olarak Şîa,Havâric ve Hicaz muhalefeti vardı.Bu muhalefet grupları,tasvip etmedikleri Emevî iktidarına karşı birlikte hareket etme yolunu asla seçmediler.Muhalefet gruplarının birbirinden kopuk mücadeleleri,Emevî iktidarının işini kolaylaştırdı.Özellikle Yezîd'in ölümünden sonra ortaya çıkan çok ciddî otorite boşluğu,muhalefet grupları birlikte hareket etseydiler kolay kolay atlatılamazdı.Muaviye b.Yezîd'in ölümünden sonra Emevî iktidarının işi çok daha güçleşti. Ama muhalefet gruplarının hiçbiri Emevî iktidarına karşı üstünlük sağlayamadı.Emevî ailesinin en yaşlı ve tecrübeli üyesi sıfatıyla Mervan b.el-Hakem halîfe seçilerek,Emevî ailesinin Mervanîler kolu iktidarı devralmış oldu(64/684).[2]

Emevî iktidarına destek vermeyen,ama kuvvetli bir muhalefet de yapmayan münferid kişiler daima bulunuyordu.Bunların başında Sa'd b. Ebî Vakkâs hatırlanabilir.Muaviye'ye "melik" demesine

---

1. Belâzurî.Ensâb,4-1/70,340,no:878,345,351,4-2/47-48,57-58, 5/361. ; Dîneverî,el-Ahbâru't-Tıvâl,264 ; Ya'kubî,2/ 251-252 ; Taberî,Tarih,5/501-502.
2. Taberî,age,5/530-531.

bakılırsa,Sa'd b.Ebî Vakkâs'ın Emevî iktidarını tasvip etmediği anlaşılır.[1]

Emevî iktidarının destek sağlamasında rol oynayan faktörler arasında yukarıda açıklamaya çalıştığımız fizik kuvvet yanında,siyasî amaçlı bazı ödemelerin[2],iktidar değişiminden şahsî çıkar beklemenin[3],şairlerin ve kâss denilen camilerde iktidarın propagandasını yapmakla görevli kişilerin şartlandırmalarını da sayılması gerekir.Bunlara ek olarak,Muaviye ve Yezîd'in siyasî özelliklerinin[4],özellikle Müaviye'nin kurduğu Amr b.el-Âs, Mugîre b.Şu'be ve Ziyad b.Ebîhi gibi Arap siyasî dehalarından sayılan liderlerden oluşan uyumlu ekibin rolünü asla yabana atmamalıdır.İster zorlama yoluyla,isterse ılımlı davranarak olsun bu liderler Emevî iktidarının kuruluş devrinde sağlam bir şekilde yerleşmesine ve işlemesine yardımcı oldular.Muaviye de onları yarı-müstakil bir durumda bırakarak,gerçekleştirdikleri tatbikatta çok sıkı bir denetim altında olmadıkları hissini verdi.Emevî iktidarının başka bir destek unsuru,ülkenin çeşitli yerlerinden gelen temsilçilerle görüşüp,onların alınan kararlara katıldıkları izlenimi edinerek ayrılmaları olmuştur.[5] Son olarak Muaviye'nin Şeddâd b.Evs ile yaptığı diyalogdaki destek unsurunu görelim:Muaviye,Şeddâd'a "Ben mi,yoksa Ali mi daha üstün? Sana hangimiz daha sevimli?" diye sorunca,Şeddâd "Ali daha önce hicret etti,Rasulullah'la daha fazla beraber oldu,senden daha cesur ve daha güvenilir.Sevgiye gelince,Ali göçüp gitti,bugün sen insanların daha fazla ümidi bulunan birisin." cevabını verdi.[6]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/24,no:78 ; İbn Haldun,İber,2/114.
2. Muaviye'nin Ziyâd b.Ebîhi'ye açıkladığı politik ilkeleri şunlardır:"Ben Hind'in oğluyum.Halkımı hilim ve akılla kontrol altına aldım.Cömertlik ve yardım etmekle bana öfke duyanların sevgilerini kazandım.Haklarını yerine getirmeklehalkın yakınlığını elde ettim.Sonunda gönüller bana fazlasıyla teslim oldu.Kötüler gönüllüce boyun eğdiler."(Belazurî,age,4-1/204,no:514,Avâne).
3. Mısır valisi Amr b.el-Âs'ın,Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be'nin ve Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'nin destekleri bunun en belirgin örnekleridir(Câhız,Beyân,2/65 ; Muberred,Kâmil, 3/433-434.Ayrıca bkz.H.Atvân,Fırak,251 ; A.el-Hûfî,Edeb, 133).
4. Bu konuda bkz.tez metni,s.153vd.
5. Bu konuda bkz.tez metni,s.119vd.
6. İbn Kuteybe,Uyûn,2/211.

Bütün bu faktörler,Emevî Devleti'nin iktidarını fiilen elinde tutan Sufyânîler kolunun yirmidört sene iktidarda kalmalarını sağlamıştır.

§ 12.DEVLET İKTİDARININ SINIRLANDIRILMASI :

I. İktidarın Sınırlandırılması Kavramı :

Devlet iktidarı veya hâkimiyet,ülke üstündeki insanlara emir veren ve kanun koyan üstün ve rakipsiz bir iktidardır ve devletler câmiasında devletin benliğinin,irade muhtariyeti ve istiklalinin ifadesidir.Fakat bu,iktidar,gayesiz ve sınırsız bir kuvvettir anlamına gelmez.Hâkimiyet,hukuk nizamının koruyucusu olarak,muayyen bir cemiyet insanlarının iyilik,adalet,huzur ve emniyet ihtiyacından doğan beşerî bir kuvvettir.Her beşerî kuvvet gibi,onun da bir gayesi ve meşru bir sınırı vardır.Hâkimiyetin gayesi,bu iktidarın varlığının manasında ve mantığında saklıdır.Bir devlet ülkesinde üstün iktidar,herkesin huzur,emniyet ile hürriyet ihtiyacı,âmmenin sağlanacak menfaatleri,başarılacak iş ve hizmetleri için vardır.İktidarın gayesi,bütün bunları sağlamaktır.Bu gayeye gitmeyen ve bu gaye sınırını aşan bir iktidar, meşru ve vatandaşlarca itaata lâyık değildir.Her üstün ve rakipsiz kuvvet gibi,devlet kuvveti de taşkın bir gidiş alabilir,gayesi yolundan saparak meşru sınırını aşabilir.[1]

İktidardaki yöneticilerin (kişi,grup,parti) keyfî ve kötü karar almalarını engellemek amacıyla,iktidarın sınırlandırılması meselesi,tarih boyunca insanları meşgul etmiştir.Siyasî iktidarın sınırlandırılmasında ülkenin sosyo-ekonomik yapısı,önemli bir rol oynamaktadır.Bir ülkede var olan siyasî kurumların siyasî iktidarın sınırlandırılmasında,fiilî ya da hukukî açıdan olumlu ya da olumsuz biçimde etkili olduğu görülmektedir.Siyasî iktidarı kullanacakları,başka bir deyişle yöneticileri belirleyen yöntemler ya da iktidara geliş yolları,iktidarın sınırlandırılmasında etkilidir. Siyasî iktidarı kullananların,yönetilenler tarafından seçilmesi,

---

1. A.F.Başgil,Esas Teşkilat Hukuku,I-1/179.

iktidarın kısıtlanmasında en etkili yollardan biridir. Siyasî bir iktidarı kullanacakların gerçek ve serbest seçimlerle seçildiği ülkelerde yönetim daha ılımlıdır. Yönetenlerin görev başına seçim yoluyla gelmedikleri ya da seçimlerin yalnız bir göstermece olduğu ülkelerde ise yönetim sert olmaktadır. [1]

İktidarın sınırlandırılması meselesi, bilhassa, birbirinden ayrı ve aynı durumda gerçek iki hukukî realite olan fert ile devletin, başka bir deyişle bu realitelerin hukukî tezahürü olan "hürriyet" ile "hâkimiyet"in telifi meselesi olarak görülebilir. Yalnız medenî insan aklının derhal kavrayacağı bir hakikat varsa o da ferdin hürriyetine sınır tanımamanın cemiyeti anarşiye, devletin hâkimiyetine bir sed çekmemenin ise zulüm ve istibdata sürükleyeceğidir. O halde bütün mesele, ferdin hürriyeti ile devletin hâkimiyetini telif etmektir. Ancak bunun için her yerde ve her zaman için doğru olacak kesin, açık bir kaide gösterilemez. Bu telifi şu veya bu oranda sağlayan âmil ve unsurlar, cemiyetlerin değişen hal ve ihtiyaçlarıdır. Bu telifi sağlamaya yarayacak genel bir kaide ve ölçü verilmek gerekirse, hürriyetin ve hâkimiyetin sınırlarını belirlemeye yarayan prensibin, zaman ve mekân icaplarına göre değişmesi kaydıyla, "adalete dayanan içtimaî menfaat" prensibi olduğu söylenebilir. [2]

II. Devlet İktidarını Sınırlayan Faktörler :

Emevî Devleti'nin şekli ele alınırken de ifade edileceği gibi, Emevî Devleti'nin şekli konusunda belli ölçülerde mutlak bir monarşiden söz etmek mümkündür. Emevî Devleti'nin mutlak bir monarşi niteliğini taşımamasının en önemli sebebi, devlet iktidarının sınırlandırılması ile ilgili faktörlerdir. Emevî Devleti'nde iktidarı sınırlayan bu faktörleri, hukukî faktörler ve fiilî faktörler şeklinde iki ana grupta toplamak mümkündür:

---

1. E. Çam, Siyaset Bilimi, İstanbul 1984, 135-137.
2. H. N. Kubalı, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, 225-226.

A – Hukukî Faktörler :

Devlet iktidarını sınırlayan faktörlerin başında hukukî sınırlamalar gelir. Emevî Devleti'nin iktidarını sınırlayan bu faktörleri, Kur'an, sünnet, Hulefa-i Râşidîn tatbikatı, Emevî Devleti'nin belirlediği mevzuat ve yaptığı andlaşmalar, halîfenin seçilmesi sistemi, idarenin denetlenmesi, örf ve âdetler ve ideal hukuk şeklinde sıralayabiliriz.

Kur'an'da, "ululemr" denilen siyasî iktidarı elinde bulunduran yöneticilere itaat edilmesi yönetilenlerin [1], adaletin ayakta tutulması ve gerçekleştirilmesi de yönetenlerin borcu olarak [2] belirtilir. Emanetlerin ehline verilmesi emri de doğrudan siyasî iktidarla ilgili kabul edilebilir. [3] Kur'an'a göre, yöneticiler, devlet işlerini görürken şûrâya dayalı bir usûlle bunları gerçekleştirmelidir. [4]

Emevî iktidarını sınırlayan ikinci faktör, Hz. Peygamber'in sünnetidir. Sünnette, iktidarın Allah'a isyan anlamındaki emirlerine itaat borcunun bulunmadığının belirtilmesi [5], bey'atin yönetenlere ve yönetilenlere yüklediği karşılıklı borçların gösterilmesi [6], herkesin emri altındakilerden sorumlu olduğunun belirtilmesi [7] gibi doğrudan siyasî iktidarın kullanılmasıyla ilgili düzenlemeler, Emevî iktidarını sınırlandırıcı bir rol oynamıştır. Abdullah b. ez-Zubeyr, Mervan b. el-Hakem'le aralarındaki bir anlaşmazlıkta Muaviye'nin Mervan'a eğilimli olduğunu görünce, "(..) Allah'a itaat edersen, biz de sana itaat ederiz. Çünkü bizim sana yalnızca Allah hakkı konusunda itaat borcumuz var." demiştir. [8] İbnu'z-Zubeyr'in bu sözü, hadîsin siyasî hayata iktidarı sınırlandırıcı bir şekilde yansımasının bir örneğidir.

---

1. Nisa, 4/59.
2. Nisa, 4/58.
3. Nisa, 4/58.
4. Âlu İmran, 3/60 ; Şûrâ, 42/38.
5. Buharî, Ahkâm, 4 ; Müslim, İmâre, 39.
6. Buharî, Cihad, 108, 109 ; Müslim, İmâre, 38-40.
7. Buharî, Ahkâm, 1 ; Müslim, İmâre, 20.
8. Câhız, Beyân, 2/90.

Emevî iktidarını sınırlandırıcı üçüncü hukukî faktör, Hulefa-i Râşidîn döneminde gerçekleştirilmiş olan tatbikattır. Devletin kurucusu Muaviye, çeşitli münasebetlerle Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarının değeri üstünde durmuş ve bu uygulamaları sosyal hayattaki değişmeler dolayısıyla gerçekleştiremeyeceğini ifade etmiştir. [1] Yezîd, babasının ölümünden sonra göreve başlayınca okuduğu ilk hutbede, Muaviye'nin kendinden öncekilerden daha kötü, ama sonrakilerden daha iyi olduğunu belirtmiştir. [2] Muaviye b. Yezîd, son zamanlarında okuduğu hutbede, halefi konusunda Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in yolunu izlemek istediğini, ama buna imkân bulamadığını ifade etmiştir. [3] Emevî Devleti'nin vatandaşları da, iktidarı Hulefa-i Râşidîn gibi hareket etmeye çağırmışlardır. Özellikle Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliahd seçmesi sırasında, iktidarın devredilmesinde onların gerçekleştirdikleri uygulamalar çerçevesinde kalması istenmiştir. [4] Hulefa-i Râşidîn devrinde idarenin teşkilatlandırılması ve malî harcamalarla ilgili uygulamaların genel esaslarını korumasını da bu çerçevede düşünebiliriz.

Emevî Devleti iktidarını sınırlandıran dördüncü hukukî faktör, bizzat Emevî Devleti'nin hukukî alandaki düzenlemeleridir. Emevî Devleti'nin yaptığı bu düzenlemelerle kendi kendini sınırlandırması sözkonusudur. İdarenin organizasyonu, malî harcamaların aktüel hale getirilmesi, fethedilen bölge insanlarıyla ve diğer devletlerle yapılan andlaşmalar bu çerçevede ele alınabilir.

Emevî Devleti'nin başı sıfatıyla halîfenin seçilmesi usûlü, iktidarı sınırlandıran beşinci hukukî faktördür. Hulefa-i Râşidîn devrinde şûrâ ve bey'at halîfenin seçilmesinin temel unsurları idi. Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin halîfeliğe geçmesi, Hz. Ali ve Hz. Hasan ile yaptığı iktidar mücadelesinden sonra, Hz. Hasan'ın Muaviye lehine hakkından vazgeçip halîfeliği devretmesi, bundan sonra bey'at alınmasıyla gerçekleşti. Şûrâ unsuru Muaviye'nin halîfeliğe gelişinde rol oynamadı. Muaviye oğlu Yezîd'i veliahd seçerken şûrâ ve bey'at unsurlarını göstermelik bir biçimde uygu-

---

1. İbn Kuteybe, Uyûn, 1/9 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/49, no:175.
2. İbn Kuteybe, age, 2/237 238 ; Belazurî, age, 4-1/133 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 2/173 ; İbn Kesîr, Bidâye, 8/143.
3. Taberî, Tarih, 5/529-530. (Avâne); İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/130.
4. İleride ele alınacak bu konu için bkz. tez metni, s. 203 vd.

ladı.Yezîd de oğlu Muaviye'yi veliahd seçerken aynı yola başvurdu.Görüldüğü gibi,şûrâ ve bey'at usûlleri gerçek anlamda uygulanmamış olsalar bile,kuruluş devri Emevî halîfelerinin iktidarı ellerine alışında ve kullanışında belli bir rol oynamıştır.Halîfenin bazı ehliyet unsurlarını kaybetmesi halinde, bey'at geri alınmıştır.Yezîd'in halîfede bulunması gereken ahlâkî nitelikleri kaybettiğine kanaat getiren Medine halkı ona vermiş oldukları bey'ati geri alıp,kendisini halîfelikten azlettiklerini ilan etmişlerdir. [1]

Emevî iktidarını sınırlandıran altıncı hukukî faktör,idarenin denetlenmesi yollarıdır.İdarenin çeşitli yollarla denetlenmesi,yönetenlerin karar ve uygulamalarında haksızlıklara sapmasını önlemede belirli bir rol oynamıştır. [2]

Emevî Devleti iktidarını sınırlandırmakta rol oynayan hukukî faktörlerden yedincisi,Emevî cemiyetindeki örf ve âdetler olmuştur.Bu çerçevede Arap siyasî kültürünün vufûd,serbest ve ferdiyetçi davranış şekli gibi çeşitli unsurları hatırlanabilir.

Emevî iktidarının sınırlayıcısı olan sekizinci hukukî faktör, ideal hukuk,yani adalet düşüncesidir.Muaviye ile Hz.Hasan arasında geçtiği belirtilen bir diyaloğa göre,Muaviye iktidarları için tavsiyede bulunmasını isteyince,Hz.Hasan,Hz.Süleyman'dan naklen "(..) Öfke ve hoşnutlukta adalet(..)." öğüdünü nakletmiştir. [3] Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân ile Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi, yaptıkları konuşmalarda,adaleti gerçekleştirmenin görevleri olduğunu belirtmişlerdir. [4] Biraz önce de belirtildiği gibi,adaletin gerçekleştirilmesi Kur'an'ın da bir emridir.

B - Fiilî Faktörler :

Hukuk kaidelerinin dışındaki biyolojik,psikolojik,coğrafî mahiyetteki bir takım tabiî ve ahlâkî,dinî,iktisadî ve siyasî mahiyetteki bir takım sosyal hayat şartlarının tesir ve müdaha-

---

1. Bu konuda bkz.tez metni,s.83.
2. İleride ele alınacak bu konu için bkz.tez metni,s.
3. Ya'kubî,Tarih,2/227.
4. Taberî,Tarih,5/220.; Kindî,Vulât,35.

leleri devlet iktidarını fiilî olarak sınırlandırırlar.

Ahlakî ve fikrî sınırlama,devletin hâkimiyetini kullanan her derecedeki devlet organlarının,aynı zamanda bir organ ve alelâde bir şahıs sıfatıyla,taşıdıkları bir takım ahlakî duygularının,siyasî kanaatlerinin,fikrî ehliyet ve kabiliyetlerinin ortaya çıkardığı bir sınırlamadır.Devletin hâkimiyetine tâbi olanların haklarına ve bu hakların garantisi olan hürriyete saygı,âmme menfaatlerini şahsî his ve menfaatlere üstün tutmak, kanuna,vazîfeye ve hakikate bağlılık,mes'uliyet duygusu,bilgi ve kabiliyet gibi bir takım ahlakî ve fikrî niteliklerle sağlanan bu sübjektif fiilî sınırlama,devletin hukukî ve şeklî sınırlamasını gerçekleştirmek ve kolaylaştırmak açısından son derece önemlidir.[1] Kuruluş devri Emevî Devleti'nde meydana gelen bazı gelişmelerde,çeşitli ahlakî ve fikrî sınırlama örneklerine rastlanabilir.Muaviye, Mısır'daki harâc âmili Verdân'a bir mektup yazarak,cizye vergisini kişi başına bir kırat arttırmasını istedi. Bu uygulamanın sulh anlaşmasına aykırı olacağı gerekçesiyle Verdân'ın bu emri kabul etmemesi bu konuda kayda değer bir örnektir.[2] Yine Muaviye,Horasan valisi el-Hakem b.Amr'dan elde ettiği ganimetin bir kısmını kendisine göndermesini istemişse de el-Hakem bu emri ganimet hükümlerine aykırı bularak uygulamamıştır.[3] Yemâme valisi Useyd b.Zubeyr el-Ensarî, hırsızlık suçuyla ilgili olarak Muaviye'nin sünnete aykırı bulduğu emrini uygulamayacağını kendisine bildirmiştir.[4]

Fiilî sınırlamanın bir başka grubu,biyolojik ve coğrafî nitelikteki tabiî hal ve şartların zarurî kıldığı sınırlamalardır.Devlet kanunlarını yaparken ve uygularken,ferdin,ailenin ve cemiyetin içinde bulundukları tabiî hal ve şartların zarurî hal ve şartlarını gözönünde bulundurmak zorundadır.Aksi takdirde kanunlar ve kararlar fayda yerine zarar verir ve hâkimiyetin suistimaline yol açar.[5] Emevî ülkesinin uzak bölgelerinde merkezî otoritenin etkili olamadığını ve bunun iktidarı sınırlayıcı

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,306.
2. Makrîzî,Hıtat,1/179.
3. Câhız,Beyân,2/296-297 ; Taberî,Tarih,5/251.
4. Abdurrezzâk,Musannef,10/201,no:18829.
5. H.N.Kubalı,Age,308.

bir rol oynadığını bâliyoruz.Muaviye'nin veliahd tayini sırasında muhalifleri ikna etmek ve desteklerini sağlamak üzere Hicaz'a gitmesi de bu çerçevede hatırlanabilir.

Objektif fiilî sınırlamanın başka bir gurubu ise,cemiyetin içinden doğan ahlakî,dinî,iktisadî ve siyasî nitelikteki bir takım sosyal faktörlerin zarurî kıldığı sınırlamalardır.[1] Bu sınırlamalar kamuoyu denilen bir oluşumla kendisini gösterir. Emevî Devleti'nde siyasî kamuoyu,Emevî iktidarının kendisi,ona muhalif gruplar olarak Şîa,Havâric ve Hicaz kamuoyundan oluşuyordu.Emevî iktidarı,bu siyasî kamuoyunun istek ve beklentilerini belli ölçüde karşılamaya çalışıyordu.Bunların çeşitli örnekleri, araştırmamızın değişik bölümlerinde ele alınacaktır.Kamuoyunun istek ve beklentileri,siyasî grupların kendi temsilcileri yanında, vufûd denilen eyalet temsilcileri ve şairler aracılığıyla da siyasî iktidara iletiliyordu.Vufûd toplantıları,halîfenin iktidarını sınırlandırıcı bir roy oynuyordu.Her ne kadar halîfe,bu toplantılarda alınan kararda asıl yetkili oluyorsa da,kamuoyundaki oluşumları ve gelişimleri eyalet temsilcilerinin iletmesiyle öğreniyor ve daha gerçekçi karar almak için onları gözardı edemiyordu. İdarenin siyasî denetim ve kamuoyu denetimi yollarını da bu çerçevede ele alabiliriz.[2] Ülkenin her yanında Emevî iktidarına destek verenler bulunuyordu.Ama bunların başında,Emevîler'in hilafetle ilgili nazariyelerini en iyi anlayan şairler yer alırdı. Şairlerin birbirine benzer ifadeler kullanmaları,Emevîler'in hilafet nazariyelerini planlı ve sistemli bir şekilde yaydıklarını gösterir.[3] Şairlerin bu faaliyetinin amacı,iktidarın meşru olduğunu kamuoyuna kabul ettirmeye çalışmaktır.

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,308.
2. Bu konular ileride ele alınacaktır;bkz.tez metni,s.321-322.
3. H.Atvân,Fırak,232-233.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN ŞAHSİYETİ

§ 13. DEVLETİN ŞAHSİYETİ :

İster iç hukuk düzeninde, isterse milletlerarası düzende olsun, devletin temel niteliği, başkaca topluluklara indirgenemeyecek bir örgüt olmasıdır. Devletin müşahhas-maddî unsurları, onun varlığını ortaya koymak açısından gerekli olmasına karşılık, devletin niteliğini açıklamakta yeterli sayılamaz. Bu bakımdan devletin niteliğini ortaya koyacak kriterleri bulmak gerekiyor. Bunlar iki tanedir. Birincisi, gerekli ama yeterli olmayan "devletin hukukî kişiliği", ikincisi de belirleyici olan "devletin egemenliği"dir.[1]

Bir devleti meydana getiren unsurlardan beşincisi, "devletin şahsiyeti"dir. Devlet insanın meydana getirdiği bir örgütlenme biçimi olup, hukukî bir varlık, hukukî bir kişiliktir. "Devletin hukukî kişiliği", aslında devletin mücerred bir unsurudur ve

---

1. E. Teziç, Anayasa Hukuku, 116.

devletin,kendisini meydana getiren müşahhas unsurlardan biri olan insan topluluğundan ayrı bir hukukî varlığı ve kişiliği olması temeline dayanır.Ayrıca devlet,devlet otoritesini kullanan yönetenlerin kişiliklerinden de ayrı bir kişiliğe sahiptir. Bu durum,aynı zamanda yetkilerini devletten alan ve onun adına kullanan yönetenlerin,yaptıkları eylemler ve işlemlerdeki sorumluğun sınırını da belirler.

Devletin hukukî kişiliği olmasının ilk sonucu,onun devamlılığıdır.Devlet yalnızca belli dönemde yaşayan insan topluluğundan ibaret değildir.Nesiller değişir,fakat devletin varlığı devam eder.Öte yandan,devlet adına yapılmış bir takım işlemler, bunları yapanların değişmesi ile ortadan kalkmazlar,bütün hukukî sonuçları ile devam ederler. [1] Bizler her ne kadar,"Emevî Devleti" şeklinde bir isimlendirme yapıyorsak da,Emevîler'in bizzat kendileri böyle bir isimlendirmeye asla başvurmayıp,başında bulundukları devleti,hem onlar,hem de vatandaşlar "İslâm Devleti"nin devamı olarak görmüşlerdir.Bunu en iyi bir şekilde,Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliahd tayin etmek istemesi karşısında, vatandaşlar tarafından önceki dönemlerde gerçekleştirilen iktidarın devri uygulamalarının hatırlatılmasında görüyoruz.Emevî Devleti vatandaşlarının aralarında çıkan çeşitli ihtilaflarda, kendi dönemlerindeki kadar,bu devletten önceki dönemde verilen resmî belgelerin ispat aracı olarak kullanılması da devletin yaptığı işlemlerin devamlılığının bir göstergesidir.Ayrıca, bizzat devletin kurucusu Muaviye'nin Bizans Devleti ile otuz yıllık bir andlaşma yapması yanında,fethedilen çeşitli bölgelerdeki komutanların bu bölgelerdeki halklarla yaptıkları andlaşmaların sonradan gelen halîfe,vali ve komutanlarca aynen korunup uygulanması da devletin hukukî bir kişiliğe sahip olması temeline dayanır.

Devletin hukukî kişiliğe sahip olmasının ikinci sonucu, devletin haklardan istifade ve hakları kullanma ehliyeti kazanması ve husûmet ehliyeti olmasıdır.Bu bakımdan devlet,gerçek

---

1. S.Özçelik,Anayasa Hukuku,113-114 ; E.Teziç,Anayasa Hukuku,117.Ayrıca krş.H.Karaman,Mukayeseli İslam Hukuku,1/288.

kişiler gibi,bir takım hukukî işlemlerde bulunur;alacaklı ya da borçlu olabildiği gibi,mal iktisap eder,sözleşmeler yapar, mahkemelerde davacı ya da davalı olabilir.Devletin kişiliği adına iradesini açıklayan ve başka kişilerle hukukî ilişki ve işlemlerde bulunan organların yaptığı tasarruflar sonunda ortaya çıkan taahhüt ve borçlar devleti bağlar. [1] Emevî Devleti'nde herhangi bir mala devlet malı niteliğinin kazandırılması için yapılan kamulaştırmalarda,devletin borçlu sıfatını aldığını görüyoruz. [2] Vasiyet edilen mallarda ve emval-i metrûkede ise devlet alacaklı durumundadır.Kredilerin geri alınmasında da devlet alacaklı sıfatını kazanır. [3] Yönetenlerin haksız eylem ve işlemlerine karşı açılan davalarda ise devlet davalı durumundadır. [4]

Devletin hukukî kişiliğe sahip olmasının üçüncü sonucu, yönetenlerin sorumluluğu açısından yetki sınırının belirlenmesidir.Hukukî bir kişiliği olduğuna göre,devletin de iradesini açıklaması gerekir.Devletlerin hukukî sonuç doğuracak şekilde iradelerini izhar etmeleri,yasama organları ve hükûmetleri aracılığıyla mümkün olabilmektedir.Bu hukukî iradeler,yargıçlar ve yöneticilerin uygulamaları ile yürürlük ve geçerlik kazanmaktadır.Kısacası,devlet iradesinin muhtevası ve görünümü, doğrudan doğruya devlet adına irade izharına yetkili kılınan kimselerin iradelerinden ibaret sayılmak gerekir.Yalnız burada şöyle bir ayrım sözkonusudur:Devlet adına irade izharına yetkili kılınan kişiler,hukukî bakımdan iki ayrı kişiliğe sahip sayılabilirler.Özel ilişkiler açısından herkes gibidirler.Ama aynı kişilerin,idarî ve resmî yetkilerini kullanmaları sözkonusu olduğunda,bunların artık devletin eli ve dili olarak hareket ettiklerini kabul etmek gerekir.Yine aynı kimseler,belirli sınırlar içinde kalmak kaydıyla,devletin emirlerinin geçerliğini ve uygulanmasını da sağlamış olurlar.Kamu görevlilerinin devlet adına hareket etmeye mezun kılındığı yetki alanının sınırlarının

---

1. S.Özçelik,Anayasa Hukuku,113-114 ; E.Teziç,Anayasa Hukuku,117 ;Y.K.Zabunoğlu,Kamu Hukukuna Giriş,134-135.
2. Bu konuda bkz.tez metni,s.313.
3. Bu konuda bkz.tez metni,s.364.
4. Örnekleri için bkz.tez metni,s.324.

dışına taşan tasarruflarının,artık devlet için sorumluluk yaratmama ihtimali de ortadan kaldırılabilmiştir.Bu ihtimalin kesinlikle ortadan kaldırılmasına tabiî ki imkân yoktur.Ama yetki alanının dışına taşan görevli,bizzat ve şahsen sorumlu olur. Resmî yetkisini kullanırken ortaya çıkan haksız eylem ve işlemlerde ise,şahsen sorumlu olmayıp,sorumluluk devlete aittir.[1] Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde kamu görevlilerinin hizmet sırasındaki kusurları sonucu ortaya çıkan sorumluluk,devlete ait olmuştur.Muaviye,Basra valisi Abdullah b.Amr b.Gaylân'ın, Basra valisi Ziyâd ile sâhibu'ş-şurta'sının hizmeti ifa ederken ortaya çıkan kusurlarından dolayı devletin sorumlu tutulacağından hareketle,tazminatı beytülmalden ödemişlerdir.Ayrıca Muaviye, Basra valisi Abdullah b.Amr b.Gaylân'ı mezun kılındığı alanın dışına taşmasından dolayı şahsen de sorumlu tutarak görevden almıştır.Burada şunu da belirtmek gerekir ki,bu devirde kamu görevlilerinin yetki alanı çok sağlam bir şekilde belirtilmemiş ve hizmet kusurunda sorumluluk belki de her zaman devlete ait olmamıştır.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi,Emevî Devleti'nin hem kendi iç hukuk düzeninde,hem de milletlerarası hukuk düzeninde, gerek kendisini oluşturan insan unsurundan,gerekse yönetenlerin kişiliklerinden ayrı bir hukukî kişiliğe olmuştur.Bununla birlikte,İslâm hukukunda devletin,halîfenin,emîru'l-mü'minînin veya sultanın şahsından ayrı bir hukukî şahsiyeti olmadığını söyleyenler de vardır.[2] Yukarıda yaptığımız açıklamalar ışığında,böyle bir görüşün doğru olmadığını belirtmek gerekir.

Emevî Devleti içinde beytülmal ve diğer idarî kuruluşlar ile vakıflar hukukî kişiliğe sahiptiler.Gerçekten,İslâm hukuku devletin umumî hazinesinden ibaret olan beytülmali,devlet başkanının özel mülkünden ayırma prensibini getirmiştir.Bu yüzden beytülmal,müstakil bir hukukî varlıktır,haklardan istifade ve hakları kullanma ehliyeti ile husûmet ehliyeti vardır.[3] Ayrıntılı bilgimiz bulunmamakla birlikte,Emevî Devleti'nde hukuk tüzel kişisi

---

1. Bu konuda geniş bilgi için bkz.F.Atar,İslam Adliye Teşkilatı,166-168 ; H.Karaman,Mukayeseli İslam Hukuku,1/208-209 ; Y.K.Zabunoğlu,Kamu Hukukuna Giriş,135-137.
2. H.N.Kubalı,Esas Teşkilat Hukuku Dersleri,180-191.
3. Bu konuda bkz.tez metni,s.311 vd., 324.

olarak vakıfların mevcudiyetini bilmekteyiz. [1]

Devletin hukukî kişiliğe sahip olması, onun gerekli bir kriteridir, ama yeterli değildir. Çünkü, hukukî bir kişiliğe sahip olmak, yalnız devlete özgü değildir. Devlet içinde hukukî kişiliğe sahip -gerek kamu hukuku, gerekse özel hukuk tüzel kişileri olarak- başka kuruluşlar da vardır. Bu bakımdan, devleti, hukukî kişiliği ile yeterli olarak nitelemek mümkün değildir. [2]

1. Bu konuda bkz. tez metni, s. 51.
2. E. Teziç, Anayasa Hukuku, 117.

ALTINCI BÖLÜM

DEVLETİN ŞEKLİ ve NİTELİKLERİ

§ 14. DEVLET ŞEKİLLERİ :

Araştırma konumuz olan bu devirde,devletin şeklinde meydana gelen dönüşüm,acaba hangi kategoriye girmektedir? İşte bu soruya cevap aramak üzere,önce âmme hukuku açısından yapılan devlet şekilleri ile ilgili tasnifler ve tarifler kısaca belirtilip,kuruluş devrindeki Emevî Devleti'nin bu devlet şekilleri açısından durumu ve özellikleri ele alınacaktır.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki,devlet şekilleri,sosyal yapıya göre ortaya çıkar.Dolayısıyla her sosyal yapı.kendisini örgütleyecek olan devletin şeklini de belirleyecektir.Devlet şeklinin belirlenmesinde,sosyal yapının bir uzantısı olarak,toplumların siyasî kültürlerinin de kolaylıkla reddedilemeyecek bir etkisi vardır.Bunların yanısıra tarihî,coğrafî ve ekonomik etkenleri de gözardı etmemek gerekir.

Devletin aldığı çeşitli şekilleri,çeşitli kriterlere göre ayırmak mümkündür.Devlet şekillerinin kasnifinde,en esaslı unsuru, en karakteristik niteliği ele almak gerekir.Devlette şu ya da bu şekil ve nitelikte olmakla beraber,onu diğer gerçek veya tüzel kişilerden ayıran en esaslı hukukî unsur,"hâkimiyet"tir.Bu yüzden devletin şekilleri,hâkimiyetin alabildiği şekillere göre tasnif edilir.Devleti,hâkimiyetin kaynağı,hâkimiyetin yapısı ve hâkimiyetin sınırlandırılması açısından gösterdiği değişikliklere göre üç kategoriye ayırmak mümkündür. [1]

§ 15. HAKİMİYETİN KAYNAĞI AÇISINDAN EMEVI DEVLETİ :

I. Emevî Devleti'nin Monarşik Niteliği :

Devletler hâkimiyetin kaynağı bakımından,"monarşik" ve "cumhûrî" olmak üzere,iki büyük kategoriye ayrılmakta ve her kategoride bir takım tâlî şekiller bulunmaktadır.

"Monarşik Devlet" şeklinde hâimiyetin kaynağı veya sahibi, bir tek şahıstır.Hâkimiyet esas itibarıyla,münhasıran ve kaydı hayat şartıyla sadece hükümdara aittir.Hükümdarın iradesi,hâkimiyetin tek kaynağıdır. [2] Monarşiler,hükümdarın hükümranlık haklarının sınır ve kapsamına göre,"mutlak monarşiler" ve "meşrutî monarşiler" olmak üzere iki alt gruba ayrılır.

A - Mutlak Monarşi :

Hükümdarın hükümranlık haklarını hiç bir kimse veya organ ile paylaşmaksızın yalnız başına kullandığı monarşiye "mutlak monarşi" denir.Mutlak monarşilerde,hükümdarı,bugün anlaşılan mana ve şekilde bağlayacak bir âmme hukuku kaidesi,bir anayasa yoktur.Hükümdarın tâbi olduğu müeyyideler daha ziyade vicdanîdir.Böyle olmakla beraber, "mutlak monarşi" ile "müstebit monarşi"(despotizm) birbirinden ayrı

---

1. M.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,146.
2. M.N.Kubalı,age,146 ; S.Özçelik,Anayasa Hukuku,136.

şekillerdir.Müstebit monarşide,hükümdar sınırsız hâkimiyetini yalnız kuvvetine dayanarak kullanmakta ve yalnız keyif ve hevesine tâbi bulunmaktadır.Müstebit hükümdar,dinî ve vicdanî kayıtlardan bile âzâdedir.Devlet içinde anayasa veya teâmülî mahiyette dahi hiçbir usul veya müessese yoktur.Çünkü devlet hakikaten veya hukuken hükümdarın kendisidir.Halbuki mutlak monarşilerde hükümdar,yalnız dinî ve vicdanî müeyyidelere tâbi olmakla kalmamakta,bugün anlaşılan manada bir anayasa vasfını haiz bulunmamakla beraber,bazı teâmülî esaslara bağlı bulunmaktadır.Çünkü hükümdar devletin yegâne organı ise de,devletin onun şahsından ayrı bir hukukî varlığı,bazı teşkilatı ve bu teşkilatın dayandığı bazı esaslar mevcuttur.[1]

Hâkimiyetin kaynağı veya sahibi açısından bakıldığında,otoriter görünümüyle Emevî Devleti,mutlak monarşi olarak değerlendirilebilir. Emevî Devleti'nde bütün devlet kudreti halîfenin elindedir,kuvvetler ayrılığı yoktur,halîfe en yüksek devlet organıdır.Devlet fonksiyonlarından bir kısmını muayyen organlara devretmesi,kendi yetkisini ihtiyarî olarak sınırlandırması anlamına gelir.Bütün bunlar mutlak monarşinin temel niteliklerindendir.Bununla birlikte Emevî Devleti'ni mutlak monarşiden ayrıldığı bazı yönleri bulunmaktadır.Özellikle İslâm hukukundan gelen bazı kaidelerin bulunduğu,halîfenin Kur'an ve sünnete uygun hareket etmesi gerektiği belirtilmelidir.Uygulamada bazı sapmaların ortaya çıkması,bu açıdan sonucu değiştirmez.Bunun yanında ümmetin devlet başkanını denetleme,hatta seçilme yeterliğini kaybettiği takdirde görevinden uzaklaştırma hakkı da bulunmaktadır. Nitekim Yezîd'in bazı fiillerini kabul etmeyen Medine'liler halîfeye karşı ayaklanıp,onu azlettiklerini ilan etmişlerdir.[2] İslâm hukukundan gelen âmme hukuku kaidelerine ek olarak,teâmülden gelen bazı kaideler de bulunmaktaydı.İslâm öncesi Arap siyasî kültürü ile Hulefa-i Râşidîn tatbikatı bu çerçevede ele alınmalıdır.Hem İslâm hukukunda,hem de teâmülde yer alan şûrâ emri,genellikle şeklen uygulanmış olsa bile,belli ölçüde halîfenin iktidarını sınırlayıcı bir rol oynamıştır.

G.Levi Della Vida,Muaviye devrindeki uygulamaya bakarak,Emevî Devleti'ni tiranlık olarak nitelendiriyor:"Muaviye'nin halifeliği,

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,147 ; S.Uzçelik,Anayasa Hukuku,141
2. Bkz.tez metni,s.93.

İslâm'ın devlet teşkilatı tarihinde,yep-yepi bir devre açıyordu. Artık halife,sünnetin vücut bulduğu anlarda buna bizzat şahit olup da,sünneti tatbik eden veya devam ettiren kimse olmaktan çokıyor, Arap âleminin belli-başlı simaası,askerî kuvveti,aile münasebet ve tesirleri,kendi şahsî itibarı,sayesinde,kabile reisleri arasında en başta geleni oluyordu.Artık halife,resmî ünvanı bakımından olmasa bile,fiilen bir 'melik' ,daha doğrusu Yunanlıların 'Tyran' dediği neviden bir hükümdardı.". [1] Oğlu Yezîd'i veliahd seçmesiyle ilgili gelişmeler bu görüşü doğruluyorsa da,halîfelik süresinin bütünü içinde gerçekleştirdiği uygulamaları böyle bir çerçeveye oturtmak hayli zor görünüyor.

B — Meşrutî Monarşi :

"Meşrutî Monarşi",hükümdarın hükümranlık haklarının kanunî bir tahdide tâbi tutulduğu monarşidir.Bu monarşide hükümdar,devletin yegâne aslî ve birinci derecede organı değildir.Devletin,millet ve onu temsil eden millet meclisi gibi hükümdardan başka aslî ve birinci derecede organları vardır.Bu organların hak ve selahiyetlerini tayin eden hükümdar değildir.Bu organlar da,hükümdar gibi,hatta ondan daha kuvvetli olan ve anayasaya dayanan bir takım aslî ve müstakil hak ve selahiyetlere sahiptirler.Binaenaleyh,hükümdarın hak ve selahiyetlerini hudutlayan bazı âmme hukuku kaideleri ve müeyyideleri,bir anayasa vardır.Hükümdar evvelden sırf kendisine ait ve kendisi tarafından kullanılan hükümranlık haklarından bir kısmını, anayasa gereğince,millet tarafından seçilmiş bir teşrî organına,parlamentoya vermeye,yetkilerini onunla paylaşmaya rıza göstermiştir.[2]

Emevî halîfesinin eyalet temsilcileri ile (vufûd) sürekli görüşmeler yaptığını biliyoruz. [3] Bununla birlikte,vufûd'un sürekli bir organ olmayışı ve halîfenin hükümranlık haklarını objektif ölçülerden çok,fiilî durum dolayısıyla sınırlandırdığını gözönüne alırsak,Emevî Devleti'nin meşrutî monarşi kategorisine girmediğini söyleyebiliriz.

---

1. G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4/242.
2. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,151 ; S.Özçelik,Anayasa Hukuku, 140-141.
3. Bu konu ileride ele alınacaktır,bkz.tez metni,s.119.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Emevî Devleti'nin şekli,hem devletin kendi vatandaşları,hem de tarihçiler tarafından "mulk" olarak belirtilmiştir.Hz.Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesine girmeyen Sa'd b.Ebî Vakkâs, halîfe olduktan sonra Muaviye'nin huzuruna girince ona "melik" diyerek selam verdi.Muaviye "emîr" diyemez miydin?" şeklinde davranışını beğenmediğini belirtti. [1] Misver b.Mahreme de,Muaviye'nin huzuruna girince,aynı şekilde selam vermiş,Muaviye,bu davranışını beğenmediğini,ama günahsız da olmadıklarını ve Allah'ın rahmetini umduklarını ifade etti. [2] Muaviye'nin vefatından sonra okuduğu hutbede Dahhâk b.Kays,Muaviye'yi "Arab'ın meliki" olarak zikretti. [3] Hatta bizzat Muaviye'nin "Ben meliklerin ilkiyim." dediği de nakledilir. [4]

Sosyal yapı ile siyasî yapı arasında zorunlu bir ilişki bulunduğunu belirten İbn Haldun,Arap toplumundaki "asabiyet" sosyal yapısının,kaçınılmaz olarak "mülk" siyasî yapısını ortaya çıkardığı görüşündedir.Onagöre "asabiyet" tabiatının ortaya çıkardığı "mülk" tabiatını önlemek Muaviye'nin elinde değildi.Şayet Muaviye,Ümeyyeoğullarını bu yola yöneltmeye ve işi tek başına yapmakta onlara muhalefet etseydi,sağlanması ardından büyük bir muhalefetle karşılaşmayan bir işten daha önemli olan birliğin dağılması sonucu doğabilirdi.Böylelikle,toplumda hakim olan dinî motif yerini asabiyet ve kılıca bıraktı.Muaviye,ehlu'l-ehvâ'nın "melikler" diye söz edip hepsini aynı kategoriye soktukları "kuvvet ve asabiyet halîfeleri"(Hulefâu'l-Mugâlebe ve'l-Asabiyye)nin ilkidir.Hilafete aykırı,hatta zıt düşen mülk,"ceberûtiyye"(despotizm) ve Hz.Ömer'in belirtilerini görünce hoşlanmadığı "kisreviyye"dir.Asabiyet ve otorite (şevket) ile galebe ve kahr,ne hilafete,ne de nübüvvete aykırıdır.Nitekim Hz.Davud ile

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/24,no:78 ; Ya'kubî,Tarih,2/217; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/409.
   Ya'kubî'nin belirttiğine göre,Muaviye'nin bu sözüne Sa'd b.Ebî Vakkâs,"Şayet biz seni emîr yapsaydık,haklıydın; ama sen zorla aldın." cevabını verdi.Belazurî ve İbnu'l-Esîr ise,Sa'd'ın herhangi bir cevap vermediğini,yine Muaviye'nin "Bunu neşeli ve gülerek mi söylüyorsun?Yemin olsun ki üstlendiğim bu vazifeye böyle geçmek istemem." dediğini nakletmektedirler.
2. Belazurî,age,4-1/47,no:170(Medâinî) ; İbn Kesîr,Bidâye,8/133.
3. Taberî,Tarih,5/328 ; İbn Abdrabbih,İkd,5/123.
4. Ya'kubî,age,2/232 ; İbn Abdilber,İstî'âb,3/400(Zubeyr b.Bekkâr) ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/157(Zubeyr b.Bekkâr).

Hz.Süleyman hem peygamber,hem de meliktirler.Dünyaları konusunda gayet doğru bir yolda ve nablerine itaatkâr idiler.Muaviye,mülk ve görüntülerini,dünyasını çoğaltmak arzusu taşımamıştır.Bilakis onu bu şekilde olmaya iten sebep,müslümanlar devletleri hâkimiyetleri altına alınca asabiyet durumu olmuştur.Muaviye'nin dönemi, saf halîfelik dönemi olmayıp,hilafet ile mülk'ün karışık olduğu bir dönemdir.[1]

İbn Haldun'cu yaklaşımı benimseyen Ahmed Cevdet Paşa,Muaviye devrinde hilafetin saltanata dönüşmesi olayını şöylece açıklıyor: "Hilafet,i nebeviyye,bir riyâset-i âmme-i dîniyye ve dünyeviyye'dir kimahza kemâl-i adalet ve ibâdullaha hizmet ve ayn-ı ibadettir.Mülk ve saltanat ise,kuvve-i kâhire ile nâs üzerine icrây-ı nüfuz ve hükûmettir.(..) Filvaki,Hz.Hasan'ın emr-i hatîr-i hilafeti kendisine teslim etmesiyle Muaviye halîfe olmuş ve emîru'l-mu'minîn ünvanını almış ise de onun hilafetiyle hulefa-i râşidîn'in hilafetleri arasında büyük fark vardı.Zira hulefa-i râşidîn'in hilafete intihapları mücerred eshâb-ı hall ve akd'ın icma ve ihtiyarları ile hâsıl olup imaretleri bir hilâfet-i mahza idi.Muaviye'nin imareti ise asabiyyet ile hâsıl olan kahr ve galebeye müstenid ve mübteni olarak mülk ve saltanat tarzında bir hükûmet olup,hilafet onun zımnında mütehakkık idi.Muaviye'nin mebâdi-i ahvali bagy ve hurûç ale'l-imam demek olduğu halde,Hz.Hasan'ın hilafeti teslim etmesi ve Sa'd b. Ebî vakkâs gibi ekâbir-i ümmetin bey'at eylemesi hükûmetini meşru bir hale komuştu.Lâkin hükûmeti kuvve-i kâhire ile husûle gelmiş mülk ve saltanat kabîlinden olduğu cihetle Sa'd b.Ebî vakkâs hazretleri ona 'ey melik' diye hitab eylemiş ve kendisi böyle bir imarete intihap olunmak istemediğini söylemiş idi.Filvaki sâbıkîn-i evvelînden olan sahâbe-i güzîn,ale'l-husûs aşere-i mübeşşere,mülk ve saltanat dâiyesinden ırak idiler.Muaviye ise eshâb-ı kirâmdan olduğu halde bu mertebeye kuvve-i kâhiresiyle gelmişti,lâkin zaman bunu icab ediyordu.Nâs evvelki gibi yalnız halîfenin söziyle kullanılamayıp icabına göre kuvve-i kâhire icrâsına hâcet messetmiş idi. Elhâsıl,mülk ve saltanat devri gelip o zaman ise bu işe Muaviye,ehak ve evlâ idi.(..) Şu hale nazaran Muaviye,selâtîn-i islâmiyyenin bi-

---

1. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/358,364,368-369,2/1140-1142.

rincisi demek olup,ancak onun eyyâm-ı saltanatı,hulefa-i râşidîn hazerâtının ahd i hilafetlerine şebîh idi.Zira asrında nice eshâb-ı güzîn ve kibâr-ı tâbiîn berhayat idi.Kendisi dahi eshâb-ı kiramdan ve iltifat-ı nebeviyyeye nâil olan ekâbir-i Kureyş'ten bir zât idi. Bu makâm-ı âliye kuvve-i asabiye ile terakki etmiş ise de onun kuvve-i kâhiresi sayesinde hilâfet-i nebeviyyeye müterettib olan mesâlih-i müslimîn görülmekte bulunmuş ve hilâfet,sanki kabây-i saltanata bürünmüş olduğuna nazaran ona halîfe-i rasulillah ve ahlâfına dahil hulefa denilmiştir.". [1]

B - Irsî Monarşi-Seçimli Monarşi :

Monarşiler hükümdarın hükümranlık makamına geçiş tarzlarına göre,"irsî monarşiler" ve "seçimli monarşiler" şeklinde iki kategoriye ayrılır.Hükümdarın,hükümdarlık makamına,bir hanedana mensup olmak,veraset sırasında muayyen bir yeri işgal etmek ve muayyen şartlara sahip bulunmak şartıyla geçtiği monarşilere "irsî monarşiler" denir."Seçimli monarşiler" ise,hükümdarın hükümranlık hakkını seçimle kazandığı monarşidir. [2]

Kuruluş devrinde emevî halîfelerinin,halîfelik makamına geliş tarzları iki temel şekil gösterir.Devletin kurucusu olan Muaviye, Hz.Hasan ile yapılan bir sulh sonunda halîfe oldu ve kendisine Havâric dışındaki gruplar tarafından bey'at edildi.Bu durum,monarşi tiplerinden seçimli monarşiye daha yakın görünüyor.Yezîd ise, Muaviye'nin daha sağ iken bey'at almasından sonra,babasının vefatı üzerine halîfe olmuştur.Aynı tarz,Muaviye b.Yezîd'in halîfe oluşunda da tekrarlanmıştır.Bu iki halîfe,en büyük erkek oğul olmak sıfatıyla halîfelik makamına gelmişlerdir.İşte bu son iki uygulama, irsî monarşinin niteliklerini taşıyor.

C - Teokratik Monarşi :

Monarşiler,cemiyet veya devletle hükümdar arasındaki münasebetin mahiyetine göre başlıca iki tarihî tip arzetmektedir.Bu tipler,teokratik monarşi ve patrimonyal(mülk-devlet) monarşidir.Hüküm-

---

1.A.C.Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/596,598,602.Krş.İbnu'l-Arabî, Avâsım,200,207.

2. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,149,271 ; S.Özçelik,Anayasa Hukuku,140.

dar Allah'ın bir mümessili sayılıyorsa, faaliyetlerini ve meşruiyetini bu ilahî iradeye dayandırıyorsa, bu tip monarşiye "teokratik monarşi" denir. [1]

Hz. Ali'ye karşı yaptığı iktidar mücadelesinde Muaviye, Hz. Osman'ın öcünü alma iddiasını meşruiyet gerekçesi olarak kullandı. Ancak halîfeliğinin ilk yıllarından itibaren başka bir meşruiyet temeli bulundu. Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi, vali olduktan sonra okuduğu hutbede, "(..) Biz sizi Allah'ın verdiği otoriteyle (bi-sultânillah) yönetiyoruz. Emrimize verdiği malı size veriyoruz. Sizin bize itaat, bizim de size adalet borcumuz var. Samimiyetinizle adalete ve malımıza hak sahibi olduğunuzu gösterin." dedi. [2] Ziyâd'ın bu konuşmasından sonra Muaviye de, Allah'ın izniyle ve O'nun temsilcisi olarak müslümanları yönettiğini meşruiyet temeli olarak benimsedi. Muaviye, Abdullah b. Mes'ade ile yaptığı konuşmada, "(..) Halîfelik, Allah'ın bize verdiği bir mülktür." dedi. [3] Sa'sa'a b. Sûhân'a söyledikleri ise çok daha ilginçekicidir: "Toprak Allah'ındır. Ben Allah'ın halîfesiyim. Allah'ın malından aldığım benimdir. Bıraktığım da bana câiz olandır.". [4] Yine Sa'sa'a b. Sûhân'ın bulunduğu bir toplantıda, "Allah halîfelere en yüce iyiliği verdi. Onları cehennemden kurtardı ve cenneti vâcib kıldı. Suriye'lileri de yardımcımız yaptı." dedi. [5] Nuhayle'de kıldırdığı cuma namazından sonra okuduğu hutbede, Kûfe'lilere şunları söyledi: "Ben sizinle namaz kılmanız, oruç tutmanız, haccetmeniz için savaşmadım. Siz bunları zaten yapıyorsunuz. Sizinle, sizin başınıza geçmek için savaştım. Allah, bunu bana siz istemediğiniz halde verdi.". [6] Ebu Nureyre'ye ise, "Allah beni insanların gözeticisi, ülkesinde emîni, kullarının işinde hâkim kıldı." dedi. [7] Muaviye'nin bizzat kullandığı bu ifadeler yanında, vatandaşlar da halîfenin Allah'ın temsicisi olduğu şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Dımaşk'ta yapılan Yezîd'e veliahd olarak

---

1. H.N. Kubalı, Anayasa Hukuku, 147 ; S. Özçelik, Anayasa Hukuku, 138.
2. Câhız, Beyân, 2/64 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/208, no: 524 ; Taberî, Tarih, 5/220.
3. Taberî, age, 5/334. Krş. İbn Abdrabbih, Ikd, 5/113.
4. İbn Kuteybe, İmâme, 1/155 ; Belazurî, age, 4-1/20, no: 63 (Vâkıdî); Mes'ûdî, Murûc, 3/43 (Muaviye'nin bu konuşmayı, yanında ileri gelenlerden bir grup bulunduğu sırada ve Hz. Ali'nin bir mektubu takdim edilirken yaptığını belirtir).
5. Belazurî, age, 4-1/117, no: 343 (Medâinî).
6. Isfahânî, Mekatilu't-Tâlibîn, 70 ; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubela, 3/146-147 ; İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, 4/161.
7. İbn Kuteybe, age, 1/168.

bey'at alma toplantısında Abdullah b.Mes'ade,Muaviye'ye,Allah'ın temsilcilik (hılafet) için kendisini seçtiğini söyledi. [1] Halîfe vekili Dahhâk b.Kays,Muaviye'nin vefatından sonra yaptığı konuşmada,"Allah,onun sayesinde fitneyi durdurdu.Onu kullarına melik kıldı." dedi. [2] Basra valisi Ziyâd'ın uygulamalarını takdir eden şair Nâbise b.Sadr,Muaviye'nin "halîfetullah" olduğunu söylüyordu. [3]

Yezîd,Medine valisi Velîd b.Utbe'ye yazdığı mektupta,babası hakkında,"Muaviye,Allah'ın ikramda bulunduğu ve temsilcisi kıldığı bir kuludur.",kendisi için de "Bunu size Allah yükledi," ifadelerini kullandı. [4] Yezîd'i ziyaret eden Atâ b.Sayfî,babasının ölümü dolayısıyla taziyetlerini bildirirken,"Allah'ın halîfesine mirasçı oldun.Allah'ın halîfeliği sana verildi." dedi. [5]

Bütün bunların anlamı,Emevî halîfelerinin meşruiyetlerini itikadî bir temele dayandırarak,müslümanların kendilerine itaat ve yardım etme,iktidarlarına karşı çıkanlarla savaşma borcu olduğunu vurgulamaktır.Halîfelik onlara ilahî irade gereği verilmiş olduğuna göre,kadere razı gelinmeyecek midir? Böylelikle halîfelik konusunda, kaderi "cebr" olarak anlamak gibi,İslâm siyasî ve kelâmî düşüncesine yeni bir problem ve bakış açısı sokulmuş olmaktadır.Öteki siyasî-dinî gruplar bu konudaki tartışmaya girecek ve düşünce sistemlerinde kader-cebr ilişkisine açıklık kazandırmaya çalışacaklardır.

B.Lewis,Emevî Devleti'nin şeklindeki dönüşümü şöyle açıklıyor: "Muaviye halîfe olduğu zaman,birçok zorluklarla karşı karşıya bulunuyordu.İmparatorluğun idaresi merkezî değildi,her tarafta düzensizlik hüküm sürüyor,dinî ve ahlakî bağlara artık bağlı olmayan göçebe anarşisinin şiddetlenmesi umumî kararsızlığa ve birliğin bozulmasına sebep oluyordu.İlk halîfelerin dayandıkları teokratik bağ, Hz.Osman'ın öldürülmesi ve bu cinayetin neticesinde ortaya çıkan iç harp ve merkezin Medine'den Kûfe'ye nakli ile yok olmuştu.Mekke oligarşisi yenilmiş ve itibarını kaybetmişti.Muaviye'nin halletmek zorunda olduğu mesele imparatorluğun birliği için yeni bir temel

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/145.
2. Taberî,Tarih,5/328 ; İbnu'l-Esîr,Usdu'l-Gâbe,5/212.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/216 ; Taberî,age,6/223.
4. İbn Kuteybe,age,1/174 ; Belazurî,age,4-1/299,no:798 ; Taberî,age,5/338.
5. İbn Kuteybe,Uyûn,3/68 ; İbn Abdrabbih,İkd,3/262 ; Suyûtî, Evâ'il,110,no:809 ; Kalkaşandî,Subhu-l-A'şâ,9/278.

bulmaktı.Bu hususte İslâm teokrasisini Arap asîl sınıfına dayanan Arap monarşisine dönüştürmeye başladı.(...) Emevîler kendilerine karşı artan hoşnutsuzluğu karşılamak zorunda kaldıklarında Arapların desteğine tam manasıyla güvenemiyorlardı.Göçebeler arasında hala kuvvetle yaşayan ve Emevîler'e,devletten daha az düşman olan yaygın kabilevî bağımsızlık fikri,bir seri hareketlerde siyasî ve dinî ifadesini buldu.Muaviye'nin Araplaştırma ve merkezîleştirme fikrini asla kabul etmeyen samimi mü'minler Mekke'de ve Medine'de teokratik bir muhalefet meydana getirdiler.(...) Onların muhalefeti az da olsa silahlı isyan şeklini aldı ve bilhassa onların sürekli propagandaları merkezî idarenin otoritesini kemirmeye yardım etti."[1]

Özellikle Hâricîlik hareketi,İslâm Ümmetinin Kur'an'a dayandırılması şeklinde ortaya çıkan temel fikirlerinden birini ileri sürmekle,laiklik yönündeki gelişme açısından önleyici bir rol oynadı.[2] Bununla birlikte unutmamak gerekir ki, Emevî halifeleri zamanlarının ve muhitlerinin adamı olmak sıfatı ile,İslâmî akîdelerin taammümü ile kendi ülkelerinin genişlemesini,samimiyetle,aynı şey addetmişler ve ister şiî,ister hâricî olsun,kendi siyasetlerine düşman olanların aynı zamanda hakîkî müslümanlığa da hasım olduklarına kanaat getirmişlerdi.".[3]

Yezîd'e karşı yürütülen muhalefet hareketlerinin temilinde,dinî esaslara aykırı davranışlarda bulunması yatıyordu.[4] Bu görünüşe bakarak,"Oysa Emevî hükümdarları Bizans'tan aldıkları egemenlik kavramını uygularken dünyasal kudretlerini şeriate (hukuken değilse de) fiilen dayatmıyorlar ve böylece yavaş yavaş teokrasiden ayrılıyorlardı.Çünkü örnek aldıkları Bizans'ta imparator ve patrik dünyasal ve âhiretle ilgili iki ayrı gücün temsilcileri idiler(..).Devlet Bizans'ta olduğu gibi teokratik (=tek kişi egemenliği) bir nitelik göstermektedir."[5] şeklinde kendi içinde çelişkilerle dolu genellemeler yapmak doğru değildir.Nitekim B.Lewis,böyle bir genellemeyi

---

1. B.Lewis,Tarihte Araplar,75,86.
2. Bu konuda bkz.M.Watt,İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,42-43.
3. G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4,241.
4. Bu konuda bkz.tez metni,s.83.
5. M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,139'dan B.Uçok,Emevîler-Abbasîler,126.

reddederek,Emevîler'de laiklik konusunda şunları söylüyor:(...) Bu arada eğer laik idareden bir nebze bahsedilebilirse de fazla mübalağa edilmemelidir.Muaviye ve halefleri,idarenin siyasî ve iktisadî görünüşüne ağırlık veriyorlardı,fakat ikinci plana atılan dinî faktör de her zaman hesaba katılıyordu;Muaviye,Bizans'a yapılan gazalarda bundan ustalıkla faydalanmasını bildi.Bu ona İslâm'ın şampiyonu ve mukaddes harbin lideri olarak kendisini göstermek ve Arapların çoğunun dinî sadakatini isteme ve alma imkânını sağladı."[1]

Sonuç olarak denebilir ki,Emevî Devleti'nde gerek siyasî iktidarın,gerekse Hicaz,Şîa, ve Haricî muhalefet gruplarının düşünce sistemlerinde yer alan dinî motifler,iktidarın icraatını hukuka dayandırmak zorunda olduğu bilincini uyanık tutması gerektiğini sürekli hatırlatmıştır.Siyasî iktidar meşruiyetini kabul ettirme çabasıyla,iktidarının kaynağını ilahî olarak gösterip destek arama yoluna gitmiştir.Laik bir yönetimden bahsetmeye ise imkân yoktur.

II- EMEVÎ DEVLETİNİN CUMHURÎ NİTELİĞİ :

Cumhurî devlet şeklinde,monarşik devletin aksine olarak,hâkimiyetin sahibi birden fazla şahıslar,hâkimiyetin kaynağı birden fazla iradelerdir,yani az çok geniş bir topluluktur.Bu devlet şeklinde,devletin aslî ve birinci derecede organı,bir hakîkî şahıs değil,birçok hakîkî şahıslardan oluşan bir hukukî varlık olan bir heyettir.Bu topluluğun genişliğine göre cumhurî devlet şekli,"Aristokrasi" ve "Demokrasi" olmak üzere iki kategoriye ayrılır.

A - Aristokrasi :

Aristokrasi "en iyilerin yönetimi" demektir.Bu tip devlette hâkimiyeti bir kişi değil,belirli bir zümre elinde tutar ve kullanır. Bu muayyen sınıf,doğuş,yaş,bilgi,servet,sınaî veya ticarî meslek gibi bir sebebe veya bunlardan birkaçına birden dayanan bir farklı-

---

1. B.Lewis,Tarihte Araplar,76.Krş.G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4/241 ; M.Watt,İslâm Düşüncesinin Teşekkülü,303.

laşma ile ve ekseriya fiilî olmakla beraber,hukuk tarafından da müeyyidelenen imtiyazlı vaziyeti ile,siyasî hakimiyeti elinde tutan devletin aslî ve birinci derecede organı,belli sayıda kişilerden oluşan bu imtiyazlı sınıftır.Devletin yasama fonksiyonunu,genellikle bu imtiyazlı sınıf bizzat ifa eder.Yürütme fonksiyonunu da bir şahsa veya heyete tevdi eder ya da imtiyazlı sınıf azaları arasında paylaşılır.Aristokratik devlet şekli,cemiyetin yapısı ile sıkı bir şekilde ilgili olan bir devlet şeklidir.[1]

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,Umeyye soyuna mensup olmakla birlikte,devlet makamlarını onlara vermedi.Emevî iktidarının asıl dayanağı daima Suriye'liler oldu.Zaten Umeyyeoğullarının çoğunluğu Şamşk'ta değil,Medine'de ikamet ediyordu.Bu yüzden yalnızca Medine valilerini Umeyyeoğullarından seçerdi ki bu çok yönlü bir siyasî karardır.Bununla birlikte,Medine valilerini sık sık değiştirmeyi ve birbirine düşürmeyi ihmal etmezdi.Özellikle Ziyâd b.Ebîhi'nin Ebu Sufyân'ın nesebine iltihak ettirilmesi,Umeyyeoğullarını çileden çıkarmış,Yezîd'i veliahd tayin etmesi onları neredeyse muhalif durumuna getirmişti.

Emevî Devleti'nde eyalet valileri mutlaka Araplardan seçelirdi.[2] Valilerin belirlenmesinde iktidara destek verecek nitelik ön plandaydı.Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi,kuruluş devrinde Emevî Devleti'nde iktidar belli bir zümrenin elinde olmadığı için,devletin şekli Aristokrasi değildi,belirttiğimiz bu iki görünüş açısından çok cüz'î bir derecede aristokratik bir nitelik taşıyordu.

B — Demokrasi :

Demokrasi,"halk hükûmeti" demektir.Bu devlet şeklinde hâkimiyeti elinde tutan,Aristokrasiide olduğu gibi,muayyen bir zümre veya sınıf değil,bütün halk,bugünkü tabirle millettir.Demokrasiide millet, devletin aslî ve birinci derecede organıdır.Bu devlet şeklinde,millet,yasama ve bir dereceye kadar yürütme fonksiyonunu bizzat ifa

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,154-155 ; O.Özçelik,Anayasa Hukuku,141.
2. Emevî Devleti'nin Arapçı niteliği üzerinde birazdan durulacaktır.Devletin Arapçı niteliği,Aristokrasiden çok,imparatorluk niteliğiyle ilgili olduğundan konuyu oraya bırakıyoruz.

eder ki buna "doğrudan demokrasi" denir.Bazan da millet,bu fonksiyonların tamamının ifasını kendisinin seçtiği bir mümessiller heyeti marifetiyle icra eder,buna da "temsîlî demokrasi" denir. İdeal olan doğrudan demokrasiye yaklaşmak amacıyla bu iki demokrasi şekli çeşitli derecelerde kaynaştırılır ki buna da "yarı doğrudan demokrasi" adı verilir.[1]

M.D.Keyis,Muaviye'nin uyguladığı yönetim biçiminin "demokratik ve şûrâya dayalı" bir yönetim olduğunu belirtir;"Cömertlik (kerem) ve hoşgörü/anlayış (hilim) onun iki siyasî aracıydı.Onun halîfeliği, kaba kuvvete ve silahlı maddeciliğe değil,ümmetin rızasına dayalı idi."[2]

B.Lewis,ise,Muaviye'nin uyguladığı yönetim biçiminin "bedevî demokrasisi" olduğu görüşünü savunuyor:"(..) Zayıflamış olan dinî bağın yerine geçen yeni ahlakî bağ,kabul edilmiş şefe milletinin sadakati üzerine dayanıyordu.Muaviye'nin hâkimiyeti esas itibarıyla Arap tarzında idi;ancak dinî olmayan,fakat monarşik de denemiyecek bu idare tarzı,İslâm öncesi 'seyyidler' otoritesinin gelişmesi ve ona dönüşmesiydi.Bizans tarihçisi Theophanes,Muaviye'yi kral yahut imparator olarak değil,bir Protosymboulos (birinci konsül) olarak belirtir ki,bununla onun iktidarını iyi bir şekilde tarif etmiştir.Onun idaresinin başlıca vasıtası,halîfe yahut bir eyaletin valisi tarafından toplanan 'şûrâ' yahut 'şeyhler meclisi' idi."[3].

Gerçekten Emevî Devleti'nin demokratik ve şûrâya dayalı bir niteliği var mıydı? İslâm'ın şûrâ emri önceki halîfeler döneminde, hem halîfenin seçiminde,hem de diğer devlet işlerinde yönetimin temelini oluşturuyordu.Hz.Ali ve Hz.Hasan ile giriştiği iktidar mücadelesi,Hz.Hasan'ın halîfeliği kendisine devretmesiyle son buldu. Böylece Muaviye kendisine bağlı Suriye'lilerden ve Mısır'lılardan sonra ,Şîa'nın ekseriyyette olduğu Irak'lıların da desteğini hiç değilse görünüşte almış oldu.Hicaz bölgesi de onun halîfeliğini tanıdı.Irak'ta bulunan Hevârîc ise,Muaviye'ye meşru olarak asla bak-

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,155 ; S.U Özçelik,Anayasa Hukuku, 141.
2. M.D.Keyis,Hilâfe,324.
3. B.Lewis,Tarihte Araplar,76-77.

madı.Hevâric'in Muaviye'ye yönelttiği tenkitlerden biri,seçimin şûrâ yoluyla olmayışı idi.Böylece kendi halîfelerini şûrâ yoluyla seçen Hevâric,halîfe seçiminde daha katılımcı bir yol benimsemiş oldu.[1]

Çözümü zor problemlerde danışmanın gereğine inanan Muaviye[2], her gün vezirleriyle üç defa görüşme yapardı.Bu görüşmelerde,yapılacak işler hakkında fikir alış verişinde bulunurdu.[3] Muaviye'nin ayrıca çeşitli konuları danıştığı kimseler arasında Zeyd b.Sâbit[4], el-Ahnef b.Kays[5],Şurahbîl b.es-Simt[6],hatta oğlu Yezîd[7] sayılabilir.Ayrıca eyaletlerden gelen temsilciler heyetleri (vufûd) ile de sürekli siyasî konular görüşülürdü.[8]

Yezîd'in adını belirtmeksizin Suriye'lilere veliahd tayin etme konusunu danışan Muaviye,Abdurrahman b.Hâlid b.Velîd'i veliahd tayin etmesini tavsiye ettiklerinde bunu duymazlıktan geldi.[9] Daha sonra Medine valisi Mervan'a ve Basra valisi Ziyâd'a aynı konuyu danışıp fikirlerini almak istedi.Nihayet Şamaşk'ta muhtelif eyalatlerden gelen temsilcilerle konu daha geniş bir çerçevede ele alınıp karara bağlandı.[10] Bu toplantının ne kadar hürriyet içinde yapıldığını,el-Ahnef b.Kays'ın fikri sorulduğunda söylediği şu sözler oldukça güzel yansıtıyor:"Doğru söylersek seni kızdırırız.Sana yalan söylersek Allah bize kızar.Mü'minlerini emîrinin öfkesi,bize Allah'ın öfkesinden daha hafif gelir."[11]

H.Lammens,Muaviye'nin iktidarın kullanımı ve el değiştirmesinde değişiklikler yaptığını,bunun sonucunda şûrâ idaresini ortadan kaldırdığını ileri sürer:"Hemen hemen aynı büyük sabır ile,rûhânî

---

1. Taberî,Tarih,5/175.
2. Kudâme b.Ca'fer,Harâc,459.
3. Mes'ûdî,Murûc,3/29-31.
4. Mâlik,Muvatta,Ferâiz,1;Tabakat 56 Taberî,Tefsîr,1/56,2/258.
5. İbn Abdrabbih,İkd,3/361.
6. Câhız,Tâc,79,dn.1.
7. İbn Abdrabbih,İkd,4/172.
8. Bkz.tez metni,s. 119.
9. Askerî,Emsâl,2/385.
10. Bkz. tez metni,s.194 vd.
11. İbn Abdrabbih,İkd,1/56.

devlet idare usûlünü değiştirmeye çalıştı. Peygamber ve Medine hilâfetinin muvâfık bulduğu sünnîliğin iptidaî müesseselerine uymak mecburiyetinde bulunduğu için, bunu büyük bir devletin ihtiyaçlarına uydurmaya çalıştı. Hânedâna ait istihlâfı tanzim suretiyle, hiç değilse mizamsız şûrâ idaresini ortadan kaldırmaya muvaffak oldu."[1] Gerçekten şûrâ temeline dayanması gereken yasama ve yürütme faaliyetlerinde nisbeten bu şarta uyulmuş, ancak halîfe seçiminde şûrânın yerini verâset usûlü almıştır. Böylece iktidarın devrinde halkın katılımı, sadece törende yer almak olmuştur. Hâkimiyetin, halka değil, Allah'a ait olması ve halîfenin belirli bir süre için değil, seçilme ehliyetini koruduğu sürece kaydı hayat şartıyla seçilmesi de demokrasi anlayışına uygun değildir.

§ 16. HAKİMİYETİN YAPISI AÇISINDAN EMEVİ DEVLETİ :

I. Basit Devlet :

Hâkimiyetin yapısı, bizzat devletin yapısı demektir. Çünkü devlet müessesesinin teşekkülü, sırf hukukî bakımdan, hâkimiyetin teşekkülüdür. Hâkimiyetin yapısı açısından devletler, "basit devlet" ve "mürekkep devlet" olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Basit devlet, taksim edilmemiş, dışarıya karşı devamlı ve tam bir hâkimiyete sahip, içeride de mütecanis (homojen) bir mahiyet gösteren devlettir. Basit devlette hâkimiyet, bir bütünlük arzeder. Bu devlette, ülke içinde mutlak bir hukuk ve kanun birliği vardır. İdarî ademi merkeziyete tâbi tutularak eyalet, vilayet gibi tâlî teşkilatı bulunabilir. Kısacası basit devlet, tek hâkimiyetli bir devlet tipidir. "Mürekkep devlet" ise, devlet hâkimiyetinin teklik göstermediği devlettir.[2]

Yapısı açısından Emevî Devleti, hâkimiyetin bütünlüğü ve hukuk birliğine sahip olduğu için tek yapılı (basit) bir devlettir. Merkezî tek yapılı bir devlet olan Emevî Devleti, ulaşım imkânlarının sınırlı oluşunun ortaya çıkardığı merkezden yönetimin sakıncalarını

---

1. H. Lammens, "Muaviye", İA, 8/443-444.
2. M.N. Kubalı, Anayasa hukuku, 157 ; S. Uzçelik, Anayasa hukuku, 127.

gidermek üzere,yetki genişliği ilkesini benimseyerek eyalet valilerine sınırlı konularda karar alma ve uygulama yetkisi vermiştir.[1]

II. İmparatorluk Niteliği :

Emevî Devleti'ninniteliğini belirtmek üzere,özellikle müsteşrıklar,devletin Arapçı niteliği üstünde bilhassa durmaktadırlar. Emevî Devleti'nin millî karakterini vurgulamak üzere,Emevîlerle ilgili olarak yazdığı esere "Arap Devleti" adını veren J. Vellhausen,bu müsteşrıkların başında gelmektedir.J.Wellhausen,Emevî Devletinin millîlik niteliği konusunda şu açıklamayı yapıyor:"(...) Mevâlî,herhangi bir Arap topluluğunun azatlısı oluyorlardı.Ancak bu şekilde,Arap ailelerinin ikinci derecede mensubu olarak,bunlar teokrasi'ye kabul ediliyorlardı;sadece İslâm buna kâfi değildi.Çünkü,teokrasi hakikatte hususî manada bir Arap devleti,itaat altına alınmış milletler üzerinde tesis edilmiş bir Arap imparatorluğu idi. Bu aslında,imparatorluk (mülk) olmaması ve mülke sahip bulunmaması gereken teokrasi mefhumuna aykırı idi,bilhassa Arap efendinin hakkı gayr-ı Arap müslümanlara karşı mer-iyette kaldığı müddetçe,Allah a inanç ve sadece onun hâkimiyetini kabul keyfiyeti prensip olarak bütün millî ayrılıkları ortadan kaldırmakta idi.Bu halde İslâm,mevâlîye,teokrasi içinde iştirak hakkı sağlamak ve Arapların üstünlük haklarını onlardan almak hususunda bir vâsıta olabilirdi.Bazı dindar Araplar mevâlînin isteklerini desteklemekte idiler,bilhassa muhalefet partileri,aslında İslâm'ın değil,Arap milletinin hâkimiyetini temsil eden Emevîlere karşı bunları müttefik olarak kazanmaya çalışıyorlardı.Mevâlîyi kendileriyle aynı hakkı hâiz olarak cemaat ve ordularına kabul etmek hususunda Hâricîler ön safta idiler.Bunları çok daha büyük müessirlikle şiîler takib ediyordu.(...) Muaviye'nin halîfe olacak yerde Suriye ile iktifa etmemiş ve orada,Arapların içinde mahv oldukları şarktaki milliyetsiz üniversel hâkimiyetten daha sağlam olacak millî bir devlet kurmamış olmasına teessüf

---

1. Emevî Devleti idaresinin organizasyonu ileride ele alınacaktır;bkz.tez metni,s.266vd.

olunabilir.Onun bunu düşünmüş,fakat İslâm'dan ayrılıp kiliseye iltihak zorunda kalacağı için tatbikatını imkânsız addetmiş olması mümkündür.Çünkü o zamanlar İslâm henüz kısmî devletlerin teşekkülünü hoşgörmüyordu.". [1]

G.Levi Della Vida'nın ifade ettiği gibi,J.Wellhausen,böylece Emevî halîfeliğinin,hakikatte ,Arapların dünyada millet olarak kudretlerini belirtmek üzere,giriştikleri bir teşebbüsü temsil ettiğini ve bu teşebbüste dinin ancak tâlî bir rol oynadığını göstermek istemiştir.Unutmamak gerekir ki,İslâmiyet,bilhassa onların devrinde ve kısmen onların hamlesi sayesinde,âlemşumûl bir din haline gelmiştir. [2]

Başka bir müsteşrik,B.Lewis de Emevî Devleti'nin imparatorluk niteliğini şu şekilde ifade ediyor:"Emevîler'in cemiyeti,bir milletten çok kan bağı ile birbirlerine bağlı sosyal bir sınıf olarak teşekül etmiş olan Araplar'ın hâkimiyetine dayanıyordu.Bunlar arazi vergisinden muâf olup,öşür ödüyorlardı.Emsâr'ı meydana getirmek için yalnız onlar silah altına alınıyorlardı.Dîvan'ın siçillerine kaydedilen askerlerin çoğunluğunu onlar teşkil ediyordu ve her türlü tahsisat ve fethedilen eyaletlerden gelen para ve ganimet dışında aynı zamanda aylık ve yıllık alıyorlardı.(..) Arap devletinin yapısı,vergi veren ve müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığı prensibi üzerine kurulmuştu.". [3]

M.F.Köprülü de,buna benzer bir görüş ileri sürmektedir:"İslâm, hâkimiyetini uzak-şarktan Atlantik kıyılarına kadar genişleten (..) Suriye Emevî Hânedânı,bazı tarihçilerin neo-byzantin sıfatını verdikleri ilk ve en geniş İslâm imparatorluğunu kurmakla,İslâmiyete çok büyük hizmette bulunmuşlardır.(..) Filistin ve Suriye'de eski Bizans kadroları üzerine teşkilat kurmaya çalışmakla beraber,hele ilk devirlerde daha ziyade bedevî bir Arap saltanatı karakteri taşıyan Emevî Devleti (..)Arap kabîlelerine ve şehir aristokrasisine dayanan Emevîler bir Arap İmparatorluğu olduğu halde(..).". [4]

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,33,64.
2. G.Levi Della Vida,"Emevîler",İA,4/241.
3. B.Lewis,Tarihte Araplar,79-80,83.
4. M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,106-107,129,135,139.

Emevî Devleti'nde valiler ve komutanlar Araplardan seçiliyor, Arap olmayan müslümanlara veya gayri müslimlere pek az ikinci derecede görevler veriliyordu.[1] Mevâlî denilen Arap olmayan müslümanların çoğalışı,bizzat Muaviye'yi Araplara ve iktidara karşı isyana kalkışma konusunda şüpheye düşürmüş,hatta onlara karşı sert bir politika izlemeyi bile düşünmüştü.[2] Müslüman Arap halkında da Araplık bilinci yerleşmişti.Nitekim Kûfe'ye gidip Yezîd'e isyan bayrağını açmak isteyen Hz.Hüseyin'le karşılaşan Abdullah b.Mutî, bu hareketinden vazgeçmesini şu sözleriyle dile getirmişti:"Umeyyeoğullarının elindeki iktidarı istersen,seni öldürürler,seni öldürürlerse bir daha kimseyi dinlemezler,bununla da İslâm'ın,Kureyş'in ve Arab'ın saygınlığı yok edilir.".[3] Bütün bunlara rağmen,yine de Emevî Devleti'nin Arapça bir niteliği bulunduğunu söylemek oldukça zor görünüyor.Önemli devlet görevlerini Arapların yürütmesi,devletin bir imparatorluk oluşundan dolayıdır.Nitekim ünlü Fransız siyaset bilimi uzmanı M.Duverger,bu özelliğe dikkat çekerek Arap imparatorluğunun durumunu daha geniş bir çerçevede değerlendiriyor: "(...) Bundan daha ilginç olan bir imparatorluk türü de,egemenliğin yalnız silah zoruyla değil,aynı zamanda da bir ideoloji ve daha üstün bir niteliğe dayanarak gerçekleştirdiği imparatorluklardır. Bunun en iyi örneği Roma İmparatorluğu'dur.(...) 633'ten 713'e kadar, Muhammed'in halefleri tarafından kurulan Arap İmparatorluğu da, sistemin tek dayanağının fetih ve kişisel iktidar olmakla kalmadığı türden bir imparatorluğa verilebilecek ikinci örnektir.Bu aynı zamanda,çok uluslu olup da dayanıklılık gösterebilen imparatorlukların da ikinci örneğidir.(...) Gerçi(...) pek çok iç çatışma,halîfe ve sülale değişimleri görülmüştür ama,imparatorluğun getirdiği göreceli uygarlık ve iktidar birliği,Roma İmparatorluğunda olduğundan bile daha uzun bir süre yaşatılabilmiştir.Bu gelişmede,dinin ve değerler sisteminin birleştirici etkisi ile,egemenlik altındaki ülkelerde,bunların benimsenmesinin önemli bir rol oynadığından,kuşku edilemez.".[4]

---

1. M.Hudarî,Muhâdarât,2/215.
2. İbn Abdirabbih,İkd,3/361.
3. Taberî,Tarih,5/395-396 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/41.
4. M.Duverger,Siyasât Sosyolojisi,433-434.

§ 17. HAKİMİYETİN SINIRLANDIRILMASI AÇISINDAN EMEVİ DEVLETİ:

Hâkimiyetin sınırlandırılması açısından devletler,"Müstakil Devletler" ve Yarı Müstakil Devletler" olmak üzere iki kategoriye ayrılır."Müstakil Devlet",iç ve dış bakımlardan hâkimiyete tam manasıyla sahip olur ve onu serbestçe kullanır.İçeride tam bir muhtariyet,dışarıya karşı mutlak bir istiklal,bu çeşit devletlerin karakteristik özelliğini teşkil eder.Bununla beraber,müstakil devletlerin hâkimiyetlerinin muayyen ölçüde iç ve dış âmme hukuklarının objektif kaidelerine ve devletin serbest iradesiyle sınırlandırılabilir."Yarı Müstakil Devlet" ise,hâkimiyeti tam olmayan, hâkimiyetin normal kullanım hakkından mahrum olan devlettir. [1]

İç ve dış bakımdan tam bir istiklale sahip bulunan,bu istiklalini yaptığı andlaşmalarla sınırlayan Emevî Devleti,müstakil bir devlettir.Bu özelliğini devletin yıkılışına kadar korumuştur.

Bütün bu açıklamalardan sonra,kuruluş devrinde hâkimiyetin yapısı açısından "basit",hâkimiyetin sınırlandırılması açısından "müstakil" bir devlet olan Emevî Devleti'nin şeklini,hâkimiyetin kaynağı açısından İbn Haldun'un deyimiyle "hilafet ile mülkün karıştığı bir devlettir",diye belirtebiliriz.Mutlaka bugünkü terimlerle söylemek gerekirse,yukarıda belirlediğimiz ölçülerde "mutlak-teokratik-irsî bir monarşi" olarak ifade edilebilir.

---

1. H.N.Kubalı,Anayasa Hukuku,167 ; S.Özçelik,Anayasa Hukuku, 142-143.

İKİNCİ KISIM

EMEVÎ DEVLETİNİN ORGANLARI

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

Y A S A M A

§ 18. Emevî Devlet Sisteminin Özellikleri :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde esasen devlet kuvvetlerinin hepsi halîfenin elinde bulunuyordu. Dolayısıyla elinde bulundurduğu bu geniş yetkileri, öncelikle kendisi kullanıyor, durum ve şartların gerektirdiği ölçüde dîvan başkanları, başkent hâkimi ve eyalet valilerine devredebiliyordu. Bu durumda, Emevî devlet sistemine "yürütme organı lehine kuvvetler birliği"nin hakim olduğu söylenebilir.

Bu bölümde ve daha sonraki bölümlerde, Emevî devlet sistemi; yasama, yürütme ve yargılama fonksiyonlarını yürüten organlar açısından ele alınacaktır. Böyle bir ayrım, fiilî durum açısından değil, ancak inceleme kolaylığı ve günümüz anlayışına uygunluğu açısından yapılabilir. Bu yüzden devletin aslî ve hatta fer'î organlarının yaptığı herhangi bir faaliyetin nereye kadar hangi tip fonksiyon olduğunu ayırdetmek her zaman isabetli bir sonuca götürmeyebilir. Metodolojik açıdan böyle bir zorluğun mevcudiyetini belirttikten sonra, Emevî devlet sistemini incelemeye geçebiliriz. Devletin fonksiyonlarını esas itibarıyla yürütme organı yerine getirdiğinden, yasama ve yargılama fonksiyonları ve organları daha sınırlı ölçüde ele alınırken, yürütme organı beş ayrı bölüm halinde incelenecektir.

§ 19. Temsilciler Meclisi (Vufûd) :

I. Niteliği ve Çalışma Düzeni :

Bundan önceki bölümde Emevî Devleti'nin niteliklerini belirtirken, "şûrâ'ya dayalı devlet niteliği"ne de yer verilmişti. Yerinde belirtildiği üzere, şûrâ toplantılarında teşrîî, icraî veya kazaî bir karar veya kararlar alınabiliyordu. Emevîler'in kuruluş devrinde sürekli bir biçimde görev yapan şûrâ organı bulunmuyordu. Yapılacak işler hakkında, vezîr fonksiyonunu yürüten kişilere ve Suriye'nin özellikle başkentte oturan halkına danışılır, eyaletlerden sürekli olarak başkente gelen ve bazılarına bizzat valilerin başkanlık ettiği eyalet temsilcileri (vufûd) ile daimî bir şekilde görüşmeler yapılırdı. Böylece devlet kuvvetlerini elinde tutan halîfe, her ne kadar sonuçta onun isteği doğrultusunda karar alınıyorsa da, şûrâ kararlarıyla iktidarını az-çok sınırlandırmış oluyordu.

Devletin kurucusu Muaviye'nin vezîr fonksiyonunu yürüten kişilerle her gün görüşme yaptığını biliyoruz.[1] Pek tabiîdir ki bu görüşmelerde, yalnızca yürütme ile ilgili işler değil, yasama ile ilgili faaliyetler de ele alınmış olmalıdır. Muaviye'nin başlattığı bu uygulamanın daha sonra da sürdürüldüğü tahmin edilebilir.

Emevîler'in kuruluş devrinde, iktidarlarının en önemli desteği olan Suriye halkının, halîfeler tarafından alınan kararlarda şu ya da bu ölçüde etkisi ve katkısı bulunduğu çok sayıdaki uygulama örneğinden anlaşılmaktadır. Bu açıdan özellikle iki örneği belirtmek gerekir. Birinci örnek, Muaviye'nin veliahd tayin etme konusunda Suriye kamuoyunu yoklamasıdır. Bu yoklamada Muaviye, hiç beklemediği bir şekilde Hâlid b. Velîd'in oğlu Abdurrahman'ı veliahd tayin etmesinin uygun olacağı düşüncesiyle karşılaştı. Beklenmedik bu düşünceyi duymazlıktan gelerek konuyu başka bir yere çekti.[2] İkinci örnek, veliahdlik için Yezîd'i düşündüğünü açıklaması ve Suriye'lilerin tasvibini alması olayıdır. Muaviye ancak bundan sonra Yezîd'i veliahd tayin etme işine ciddî bir şekilde girişebildi. Ziyad, Mugîre ve Mervan gibi siyasî bilgi ve

---

1. Bu konu ileride ele alınacaktır, bkz. tez metni, s. 262.
2. Taberî, Tarih, 5/227 ; Askerî, Emsâl, 2/385; İbnu'l-Esîr, 2/223.

tecrübesi yüksek valilerine de danıştıktan sonra, Suriye halkının ve eyalet temsilcilerinin katılmasıyla Dımaşk'ta bir toplantı yaptı.[1] Bu toplantının kuruluşunu H.Lammens, o devrin "états-généraux"su olarak değerlendiriyor.[2] Gerçekten de bu toplantıda Emevî ülkesinin belli-başlı bütün bölgelerinden başkente gelen temsilciler bulunmaktaydı.

Eyalet temsilcileri (vufûd), çeşitli konuları görüşmek üzere, başkent Dımaşk'a geliyordu. Bu temsilciler, bizzat halîfenin daveti üzerine veya kendiliklerinden halîfeyle görüşme yapmak üzere başkente geldikleri gibi, bazan valinin başkanlığında veya onun gönderdiği bir heyet olarak geliyorlardı.

Mısır valisi Amr b.el-Âs, Mısır'lılardan bir heyetle Muaviye ile görüşmek üzere Dımaşk'a geldi.[3] Muaviye'ye gelen heyetler arasında İbn Abbâs'ın da aralarında bulunduğu bir heyet, halîfenin huzuruna girince Basra valisi Ziyad'ı orada bulmuşlardı.[4] Ziyad, bir defasında Şureyk b.Temmâm el-Hârisî ile birlikte Muaviye'yi ziyaret etmişti.[5] Basra valisi Abdullah b.Amr b.Gaylân, 55/675'te Dabbîlerden bir grubu Muaviye ile görüşme yapmaya gönderdi. Onlar da valinin, kabîlelerine mensup birinin haksız eylem sonucu elinin kesildiğini bildirdiler. Muaviye, valinin bu haksız eyleminden dolayı kısas uygulayamayacağını, ama beytülmalden diyet ödeyebileceğini belirtti, valiyi de görevden aldı.[6] Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân, bir heyetle birlikte Muaviye'yi ziyaret etmiş, bu görüşme sonucu vali, malî idareyi de üstlenmişti.[7] 59/679'da vali Ubeydullah başkanlığında bir heyet Muaviye ile görüşmek üzere Dımaşk'a geldi. Görüşmenin ağırlıklı konusu, valinin durumu ve Yezîd'e veliahd olarak bey'at alınması idi.[8] Muaviye'ye görüşmeye gelen başka

---

1. Bu toplantı ileride geniş bir şekilde ele alınacaktır; bkz. tez metni, s. 194 vd.
2. H.Lammens, Yazîd I, 104-105.
3. Taberî, Tarih, 5/330-331 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/11.
4. Askerî, Emsâl, 2/189 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 2/17, 2/292.
5. Belazurî, Ensâb, 4-1/99-100 ; İbn Kuteybe, Uyûn, 1/90.
6. Taberî, age, 5/299-300 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/501-502.
7. İbn Abdilhakem, Futûhu Mısır, 86.
8. Taberî, age, 5/316-317, 322, ; İbnu'l-Esîr, age, 3/522, 4/5-6. ; İbn Hallikân, Vefeyât, 2/503.

kişiler ve heyetler yanında [1], özellikle kadınların kendisiyle görüştüğünü de belirtmek gerekir. [2]

Muaviye, bu toplantılarda Arap reîslerinin ve Mudar'ın ileri gelenlerinin kaba ve çirkin davranışlarına yapmacık bir sabır ve anlayış gösteriyor, onları gözleri yumulu olduğu halde dinliyordu. [3] H.Lammens, Muaviye'nin gözlerini yumarak muhataplarını dinlemesini, haksız bir şekilde şüpheciliğine bağlıyor: "Siyaset sahasında saçını ağartmış kimselerde çok zaman görüldüğü gibi, uzun müddet iktidarda kalmış olması --fâsılasız 40 yıl hüküm sürmüş idi- onu şüpheci yapmış idi. Kötülükten uzak olan bu şüphecilik, onda, ziyaretçilerinin rica ve ithamlarını gözleri yarı kapalı, hiç sesini çıkarmadan dinlerken, sanki onların mûtad mübalağalarına karşı anlayış gösteriyormuş gibi, dudaklarında beliren tecrübeli tebessümde tebârüz ederdi. Gençliğini Mekke'nin gayr-i mütecânis çevresinde geçirdiği ve sonra Medine'de sahâbenin o nev'i şahsına münhasır muhitinde bulunduğu için, çağdaşlarını, insan-severlikleri hususunda kuruntuya kapılmayacak kadar, yakından tanıyordu. İktidarda kalma çarelerini hiç kimse onun kadar mahâretle kullanmamıştır.". [4]

İbn İdât ve onunla birlikte Yezîd'e giden heyet, Medine halkının Mekke'de bey'at alan İbnu'z-Zubeyr'e meyilli olduğunu halîfeye bildirdi. Amr b.ez-Zubeyr'in öldürüldüğü haberi de gelince Yezîd, vali Osman b.Muhammed b.Ebî Sufyân'a bir mektup yazarak görüşlerini almak ve kalblerini kazanmak üzere bir heyet göndermesini istedi. Bunun üzerine vali, el-Munzir b. ez-Zubeyr ve Abdullah b.Hanzala'yı Dımaşk'a gönderdi. [5]

Muaviye b.Yezîd'e valiler huzurunda bey'at edilmişti. Valiler bu toplantıya büyük bir ihtimalle yalnız başına gelmemişlerdi. [6]

---

1. Ebu Zur'a, Tarih, 1/415, no:981, 418, no:1000, 1001.
2. Bu konuda bkz. İbn Abdrabbih. Ikd, 1/346-349.
3. Taberî, Tarih, 5/335 ; İbn Haldun, İber, 3/7.
4. H.Lammens, "Muaviye", IA, 8/443.
5. Belazurî, 4-2/30-31.
6. Taberî, 5/503.

İdarenin haksız işlem ve eylemlerine karşı doğrudan halîfeye itirazda bulunmak üzere çeşitli yerlerden ferdlerin ve heyetlerin Dımaşk'a geldiğini biliyoruz.[1] Bu kişi veya heyetlerin görüşmeleri,aynı zamanda idarenin denetlenmesinin bir aracıydı.

B.Lewis,vufûd şûrâ'sının kuruluş ve işleyişini şu şekilde açıklıyor:"(..) İdare tarzı,İslam öncesi 'seyyidler' otoritesinin gelişmesi ve ona dönüşmesiydi.Bizans tarihçisi Theophanes, Muaviye'yi kral yahut imparator olarak değil,bir protesymboulos (birinci konsül) olarak belirtir ki,bununla onun iktidarını güzel bir şekilde tarif etmiştir.Onun idaresinin başlıca vasıtası,halife yahut bir eyaletin valisi tarafından toplanan 'şûra' yahut 'şeyhler meclisi' idi.Bu şûra aynı zamanda danışma ve yürütme vazifelerini de yerine getiriyordu.Bu aşiret konseylerine bağlı olarak vufûd yahud kabile delegeleri,Arapların sadakati üzerine dayanan gevşek yapılı bir birlik meydana getiriyorlardı.Muaviye bu meclisi nâdiren idare ediyor,fakat kendi şahsî kabiliyet ve itibarı,hatta daha uygun ikna yolları ile onu ustalıkla kullanabiliyordu(..).Muaviye kendine has siyaseti ile oğlu Yezid'i veliahd tayin etme hususunda bir çare buldu.Bu onun kabilevî meşvereti nasıl kullandığına iyi bir misal teşkil eder.Halife ve Dımaşk şûrası tarafından alınmış olan karar vufûd'un aracılığı sayesinde kabilelerle yapılan görüşmelerden sonra gerçekleştirildi ve ancak o zaman ilan edildi."[2]

M.F.Köprülü,vufûd'un yasama fonksiyonunu yerine getirmesiyle ilgili olarak şunları söylüyor:"(Muaviye) Arap kabîlelerinin psikolojisini çok iyi bildiği için,eski halîfelerin an'anesinden ayrılmadı:Müslüman Araplar'ın eşrâfı,Arap kabîlelerinin reîsleri,Mekke ve Medine aristokratları,muhtelif İslâm vilayetlerinin temsilcileri ile daima sıkı münasebetlerde bulundu.Kendisi ile görüşmek ve bazı isteklerini bildir-

---

1. Bû konu ileride ele alınacaktır,bkz.tez metni,s.322.
2. B.Lewis,Tarihte Araplar,76-78.

mek üzere Şâm'a gelen bu insanlara,yâptığı ve yapacağı şeyleri îzah etmek ve böylece hareketlerini âdeta bir meşveret meclisi'nin kararları haline getirmek için,Cuma namazlarında minbere çıkıyor,dinleyenleri büyük bir belâgat ve fesâhat ile teshir ediyordu.Onları,ayrıca,sarayında da büyük bir nezaketle kabûl ve cömertçe taltif eden Muaviye,her tehdidi sabır ve tahammül ile dinlemekle beraber,kararlarını mutlaka kabûl ettiriyordu. İşlerin yürüyüşü üzerinde hiçbir te'sîri olmayan bu müşâvere meclislerinde bulunanlar,kendi kendilerini,bu hususlarda fikir ve kararlarına müracaat edilmiş olduğuna inandırmak suretiyle, mânevî bir huzûra eriyorlar ve bu işleri her yerde samîmiyetle ve hararetle müdâfaa ediyorlardı.". [1]

H.Lammens ise,vufûd'un durumunu şu şekilde açıklıyor: "Muaviye,hiç şüphesiz,İslâmın en modern hükümdarları gibi,hareket etmiş idi.Umumî efkârı küçük görmüyordu.İnsanların idaresinde yalnızca kuvvetin başarı sağlayacağına inanmaması,sonraları,mesl. Abbâsîlerin yaptığı gibi,eski Asya mutlakiyetlerini yeniden te'sîse çalışmayarak,bil'akis,sevgilerini kazanmak suretiyle,tebeasının kendisine bağlanmasını tercih etmiş olması, 'dünyanın kılıçtan daha iyi olarak dil ile idare edileceğine' inanması onun lehine kaydedilecek hususlardır.Bu kanaati onu bedevî demokrasisinin birçok müesseselerini,mesl. eyaletlerden ve büyük kabîlelerden gelecek hey'etleri (vufûd),onlara şahsan şikâyet hakkını tanımak sûretiyle,sık-sık fikirlerini almak ve idarî işlere açıkça iştirak ettirmek yolu ile,kabûle sevketmiş idi.Mâhir hükümdar,eski bedevî ferdiyetçiliğinin bu türlü ifade yollarını idare etmeği ve kendi planlarının tahakkukuna kullanmayı biliyordu.(..) Suriye'deki müşâvere meclisinin müzâkerelerinde bir primus inter pares mevkiinde idi.Yavaş-yavaş tebeasının siyasî terbiyesini geliştirmeğe ve başıboş hareketlerinin önüne geçmeğe muvaffak olmuş idi.Hiçbir zaman onların tenkidlerinden ve şairlerin hicivlerinden ürkmüyordu.'Birer fiil haline inkılâp etmediği müddetçe kelimeleri beni alâkadar etmez' demek itiyâdında idi.". [2]

---

1. M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,130-131.Krş.J.Wellhausen,Arap Devleti,65.
2. H.Lammens,"Muaviye",İA,8/443.

Emevîler'in kuruluş devrinde halîfelerin yaptıkları toplantılar üstünde burada biraz durmak uygun olmalıdır. Toplantılar mâhiyetlerine göre, saraydaki kabûl salonunda veya mescidu'l-cemâ'a'da yapılıyordu.

Muaviye'nin yaptırdığı el-Hadrâ Sarayı'ndaki kabul salonunda, kare şeklinde ve gayet ağır nakışlarla işlenmiş yastık ve minderlerle kaplı bir oturma köşesi halifelik tahtını teşkil ediyordu; halîfe resmî toplantılar esnasında, üzerinde muhteşem ve ga'ga'alı elbiseler olduğu halde bağdaş kurmuş vaziyette bu taht'ta otururdu. Halîfenin yakınları, saray mensupları, şâirler, iğ ve istidâ takip edenler bunların ötesinde dururlardı. Daha da resmî mahiyetteki kabul merasimleri camide tertiplenirdi.[1]

Mes'ûdî'nin naklettiğine göre Muaviye, resmî ve özel kişilerle günde beş defa görüşme yapardı.[2]

Emevîler devrinde, bilhassa ilk zamanlarda halk halîfe ile kolayca temas ederdi. Muaviye, İslâm'dan evvelki devirde Arap reîslerinin teklifsiz ve serbest hal ve tavırlarını, hemen tamamıyla, muhafaza etmiştir. Diğer Arap reîslerine, makamının onlardan pek yüksek olduğunu ihsas etmekle beraber, eş gibi muamele ederdi.[3] Abdulmelik devrine kadar halîfenin huzurundaki insanlar, halîfeye cevap verirler ve söz arasına girerlerdi.[4] Muaviye, toplantı huzurunu sağlamak için bazan ziyaretçilerine nasıl davranacaklarını hatırlatıyordu. Bir defasında Muaviye, el-Ahnef b. Kays'la görüşürken, Muhammed b. el-Eş'as gelip aralarına girmişti. Bunun üzerine Muaviye, Muhammed b. el-Eş'as'ı azarlayarak, "Ona senden önce izin vermemiz daha alt seviyede olman yüzünden değildir. Komplekssiz kimseler gibi hareket ettin. Biz senin işlerinize sahip olduğumuz gibi, huzurumuza giriş izninize de sahibiz. Sizden istediğimizi, siz de bizden isteyin. Bu sizin için daha kalıcıdır." dedi.[5] Yine buna

---

1. Hitti, İslam Tarihi, 2/341.
2. Mes'ûdî, Murûc, 3/29-31. Bu toplantı hakkında ayrıntılı olarak ele alınacaktır, bkz. tez metni, s. 260 vd.
3. T. W. Arnold, "Halîfe", İA, 5-1/150.
4. Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 1/414 ; Suyûtî, Evâil, 90, no: 653.
5. Taberî, Tarih, 5/332-333.

benzer bir olay cereyan ettiğinde Muaviye,"Allah bize,sizi gözetmek kadar,size terbiye verme görevini de yüklemiştir." diyerek aykırı davranışta bulunan kişiyi azarlamıştı. [1] Kureyş-ten bir genç Muaviye'nin huzuruna girdiğinde,halîfeye kaba bir takım sözler söylemişti.Muaviye bu gence,"Yeğenim! Sultandan seni sakındırırım.Çünkü sultan kızınca çocuk gibi kızar,yaka-layınca aslan gibi yakalar." dedi. [2]

Muaviye,nedîmlerine ve huzurunda bulunanlara,toplantının bittiğini belirtmek üzere "gece bitti" [3] ,"izzet Allah'ındır" [4] veya "dilerseniz" [5] parolasını kullanırdı.Yezîd ise,"Allah bereket versin" parolasını seçmişti. [6]

Muaviye,toplantılarda temiz elbiseler giyilmesini isterdi. [7] Halîfenin huzuruna girenin verdiği selamı almama alışkanlığını Ziyad yerleştirdi.Muaviye'nin huzurunda bulunurken,İbn Abbâs içeri girdiğinde,Muaviye,İbn Abbâs'la daha çok ilgilenince Ziyad,halîfenin huzuruna girenden selam alınmayacağını belirt-miştir. [8]

Halîfelerin yetkilerinin hemen tamamını devrettikleri valiler,hem başkentte alınan kararları uyguluyor,hem de eyalet-lerinin ihtiyacı ölçüsünde yasama faaliyetinde bulunuyorlardı. [9]

II. Hâcib :

Hz.Peygamber'in (s.a.) kapısı herkese açıktı,hâcibi yoktu. Kalkaşandî'nin,hâcibliğin Hz.Ebu Bekir (r.a.) devrinden itibaren

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,1/90.
2. Suyûtî,Tarihu'l-Hulefa,202.
3. Câhız,Tâc,119.
4. Metâliu'l-Budûr fî Menâzili's-Sudûr,1/184'ten Câhız; Tâc,120,dn.2.
5. Câhız,Beyân, 3/42.
6. Câhız,age,3/42.
7. Câhız,age,1/237 ; Taberî,Tarih,5/330,336.
8. Belazurî,Ensâb,4-1/202,no:503 ; İbn Kuteybe,age,1/21 ; İbn Abdirabbih,Ikd,1/17.
9. Bu konu için bkz.tez metni,s.294 vd.

mevcut olduğunu belirtmesi [1], kabul edilecek bir haber değildir. Hulefa-i Râşidîn'in diğer üçünün, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin suikast sonucu şehid edilmeleri, siyasî ihtilafların, dolayısıyla halîfenin güvenlik ihtiyacının artması, çoğalan devlet işlerinin daha düzenli görülmesi gibi sebepler yanında, İbn Haldun'un da belirttiği üzere [2] hilafetin saltanata dönüşmesi, Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye devrinden itibaren halîfenin kapısında görüşmeye gelenlerin giriş-çıkışlarını kontrol edecek "Hâcib" veya "Âzin" [3] denilen bir görevlinin bulunmasını gerektirmiştir. Hâciblik vazifesinin ilk defa Muaviye devrinde ortaya çıkması [4], devrin sosyal ve siyasî durumu açısından daha doğru görünüyor. Bu yüzden, ilk defa Abdülmelik devrinde kurulduğu rivayetini [5] tercih etmek de pek isabetli olmaz.

Muaviye, halîfeliği devraldığında, mevlâsı Sa'd'ı hâcib tayin etti. [6] Daha sonra mevlâsı Safvân'ı bu göreve getirdi. [7] İbn Habîb ve Mes'ûdî, Safvân'ın Muaviye'nin değil, Yezîd ve Muaviye b. Yezîd'in hâcibi olduğunu belirtirler. [8] Muaviye'nin başka bir hâcibi, mevlâsı Ebu Eyyûb b. Yezîd'dir. [9]

Hâcibin görevi, halîfenin kapısını gözetlemek ve huzuruna girecekleri izin vermektir. [10] Hâcibler sadece halkın değil, valilerin de halîfeyle görüşmesini verilen emre göre düzenlemişlerdir. [11] Medine valisi Mervan'la Dımaşk'a gelenler, hâcibi

---

1. Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 3/277 (Kudâî'nin Tarîhu'l-Halîf'inden naklen veriyor).
2. İbn Haldun, İber, 1/421, 514-515.
3. Belazurî, Ensâb, 4-1/75, no:248 (Medainî) ; İbn Abdrabbih, Ikd, 1/65, 2/206.
4. Genel kabul gören görüş de budur (Ya'kubî, Tarih, 2/232; İbn Haldun, age, 1/421, 515).
5. Kalkaşandî, age, 4/20. M.F. Köprülü, bu rivayeti kabul eder (İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 287-288).
6. Taberî, age, 5/330 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/11.
7. Ya'kubî, age, 2/238 ; Mes'udî, Tenbîh, 278.
8. İbn Habîb, Muhabber, 259 ; Mes'ûdî, age, 281.
9. İbn Habîb, age, 259 ; Belazurî, age, 4-1/75, no:248.
10. Kalkaşandî, age, 3/273.
11. Taberî, age, 5/214-215 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/441-442.

dövüp halîfenin huzuruna girdiler.[1] Hâcib,halîfe saray dışında olunca da görevini sürdürürdü.[2]

Halîfenin yakınlarından seçtiği hâcibler,halîfe nezdinde elde ettikleri şahsî nüfûzu,zaman zaman kötüye kullanmışlardır.Ahnef b.Kays ve Munzir b.el-Cârûd,Dımaşk'a gelmişlerdi. Munzir,Muaviye'nin hâcibine Ahnef'ten önce huzuruna girmek için dörtbin dirhem rüşvet verdi.Munzir böylece,Ahnef'ten önce halîfenin huzuruna girdi.Muaviye hâcibine "Munzir'i Ahnef'ten önce nasıl aldın?" dedi.Hâcib durumu Muaviye'ye anlattı.Muaviye tebessüm etti ve "Bir daha tekrarlama." dedi.[3]

Hâcibler görevlerini yerine getirirken,bazan zorluklarla karşılaştılar.Nâfi' b.Cubeyr b.Mut'im,Muaviye'nin huzuruna girmek üzere izin istedi.Hâcib ona izin vermedi.Bunun üzerine hâcibe saldırıp,burnunu kanattı.Muaviye'nin huzuruna girince, "Seni böyle yapmaya iten nedir?" diye sordu.Nâfi',"Haddini bilmedi,iyi seçim yapamamışsın.Mü'minlerin emîrine bu kadar yakınlığım varken bundan beni ne engelleyebilir?" cevabını verdi.Orada bulunan babası Cubeyr,"Abdmenâf'ın bu kadar yakınıyken diyemez miydin?" dedi.Muaviye tebessüm etti ve yüzünü başka tarafa çevirdi.[4] Nâcid b.Semura ve Vâsıla b.el-Eska' el-Kinânî,Muaviye'nin kapısına geldiler.Muaviye,hâcib Ebu Eyyûb'a,"Nâcid'i önce al." dedi.Hâcib,Nâcid'e izin verdi.Fakat, Vâsıla onu engelledi.Hâcib,Muaviye'nin huzuruna girdi ve durumu bildirdi.Bunun üzerine Muaviye,ikisini birden huzuruna aldı.[5] Yezîd'i ziyarete gelen Hâni' b.Kabîsa,günlerce halîfenin huzuruna alınmadı.Hâni',daha sonra karşılaştığı Yezîd'e bu durumu hiç beğenmediğini,avcılığını ve köpek sevgisini kınadığını belirtti.Yezîd,buna çok kızdı.Kendisiyle görüştü ve bazı yaptıklarını anlattı.[6]

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/151.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/53,no:189 (Medainî) ; İbn Kesîr, Bidâye, 8/132
3. Belazurî,age,4-1/30,no:107 (Derler ki).
4. Belazurî,age,4-1/67-68,no:232 (Medainî) ; Câhız,Resâ'il (Huccâb),165 (ez-Zubeyr b.Bekkâr).
5. Belazurî,age,4-1/75,no:248 (Medainî).
6. Câhız,Resâ'il (Huccâb),161-162.

Halîfenin huzuruna giriş-çıkışların hâcib tarafından düzenlenmesi,pek kolay kabul edilmedi.Muaviye ile görüşmeye gelen Abdulazîz b.Zurâre,bir süre kapıda bekledikten sonra, bir dörtlükle Muaviye'ye şikâyette bulundu. [1] Hâcibin tanıdıklarına öncelik vermesi yüzünden yine Muaviye'ye şikâyette bulunulmuştur. [2]

Eyaletlerde valilerin de hâcibleri vardı.Mısır valisi Amr b.el-Âs'ın hâcibi,Kays b.Kuleyb yakışıklı bir gençti. [3] Fakat valilerin hâcibleriyle ilgili olarak,Basra valisi Ziyad'dan daha fazla haber nakledilir.Ziyad'a göre hâcib, akıllı,zeki ve hâcibliğe tayin edilmezden önce hükümdara hizmet etmiş biri olmalıdır. [4] Ziyad,hâcibi Aclân'a "İnsanları nasıl çağırıyorsun?" diye sorunca,hâcibi "Şereflerine ve yaşlarına göre çağırıyorum.Daha sonra da önemsiz kişileri." dedi. Ziyad,"Kim bu önemsiz kişiler?" diye sorunca,"Yazın kış elbisesini,kışın yaz elbisesini giyenler." cevabını verdi.Bunun üzerine Ziyad,"Bu pek iyi değil.Keşke önceden bilseydim,seni daha güzel yetiştirirdim." dedi. [5] Avf b.Ka'kâ',Ziyad'ın huzuruna girmek için izin istedi.Kızkardeşi Amra,Ziyad ile evliydi. Hâcib,Avf'a kaba davranınca,Avf elindeki değnekle ona vurdu ve burnunu kanattı.Hâcib,Ziyad'ın huzuruna girdiğinde,Ziyad "Sana kim vurdu?" diye sordu.Hâcib,"Kapıda tanımadığım bir adam." cevabını verdi.Ziyad,Ahnef'e "Avf mı geldi?" diye sordu. Arkadaşı olan Ahnef "Evet." deyince,"Onu içeri al." dedi.Avf içeri girince,Ziyad ona "Ey Avf! Hizmetimde olanlar horlanamazlar.Şayet önceden bilseydim,elini keserdim." dedi. [6]

Ziyad,hâcibinden,el-Hakem b.Ebi'l-Âs'ı kastederek,Hakem'i çağırmasını istemiş,hâcib ise Hakem b.Amr el-Gıfarî'yi çağırmıştı. [7] Ziyad,hâcibi Aclân'a şu öğüdü verdi:"Seni hâcibliğime

---

1.Câhız,Resâ'il(Huccâb),179.
2. İbn Abdrabbih,Ikd,1/65,2/206.
3. İbn Abdilhakem,Futûh Mısr,123.
4. Ya'kubî,Tarih,2/235.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/220,no:571 (Abdullah b.Salih) ; İbn Abdrabbih,Ikd,1/64,5/274 (üçüncü sırada "edebîlileri" sayıyor).
6. Belazurî,age,4-1/198,no:492 (Medainî).
7. Taberî,Tarih,5/225 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/452.

tayin ettim.Şu dört kişiyi kapıda bekletme:1)Hayye ale's-salâh ve'l-felâh'a gelince namaza çağıranı,onu engelleme yetkin yok. 2)Gece geleni engellem,çünkü getirdiği kötü bir şeydir,şayet iyi bir şey olsaydı bu saatte getirmezdi.3)Düşman karşısındaki yöneticimizin (sâhibu's-sugûr) elçisini,çünkü bir saat gecikirse,bu gecikmeyle bir yıllık emek boşa gidebilir,yatakta bile olsam onu huzuruma al.4)Yemeği hazır olunca yemek sahibini(aşçıyı),çünkü yemek bırakılınca soğur,yeniden ısıtılırsa tadı kaçar.". [1]

Ziyad'ın toplantı salonunda şöyle bir levha vardı:"Sertlik olmaksızın şiddet,zayıflık olmaksızın yumuşaklık gerekir.İyilik yapan iyiliğinin,kötülük yapan kötülüğünün karşılığını görür. Maaşlar gününde ödenmelidir.Gece gelen ve düşman karşısındaki yöneticimiz kapıda engellenmez.". [2]

III. Yasama ve Cami :

Yasama faaliyetlerinin yapıldığı önemli yerlerden birisi de cami idi.Halîfenin sarayı veya eyalet valilerinin konağı ile Mescidu'l-Cemâ'a denilen merkez camii yanyana idiler.Alınan çok önemli siyasî ve idarî kararlar,merkez camide duyurulur ve tartışılırdı.Bu çeşit kararların halka duyurulmasını sağlamak üzere "es-salât câmi'a"(namaz cemaatle kılınacaktır) şeklinde bir duyuru yapılır,halk da camideki bu toplantıya katılırdı.

Muaviye,Hicaz'a gittiğinde Yezîd'e veliahd olarak bey'at etmeleri için halka minberde bir hutbe okudu. [3] Hıms'ta okuduğu bir hutbede Hz.Peygamber'in (s.a.) yasakladığı eşya,giyecek ve davranışları hatırlattı. [4]

Muaviye'nin ve ailesine mensup olanların mescidu'l-cemâ'ada yaptıkları toplantılar vardı.Bu toplantılarda çoğunlukla

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/203,no:5'1 (Medainî) ; Câhız, Resâ'il(Ruccâb),158 (Medainî) ; Muberred,Kâmil,1/391-392 ; İbn Abdrabbih,Ikd,1/67 ; Beyhakî,Mehâsin, 173 ; Nuveyrî,Nihayetu'l-Ereb,6/87.
2. İbn Abdrabbih,age,5/269 Krş.İbn Kuteybe,Uyûn,2/211.
3. İbn Kuteybe,İmâme,1/163-164.
4. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/257.

ülke siyasəti ve yönetimi konuşulurdu. Emevîlerin bu meclisleri tıpkı millet meclisi, senato ve il genel meclisi toplantılarına benzemektedir.[1]

Muaviye b.Yezîd, halîfe olarak bey'at edildikten sonra, "es-salât câmi'a" duyurusunu yaptırarak halîfelikten çekildiğini okuduğu hutbede belirtti.[2]

Kûfe valisi Mugîre b.Şube, Havâric'e karşı Ma'kıl b.Kays'ın kumandanlığında bir askerî birlik gönderdiğini ve ona yardımcı olunması gerektiğini, mevlâsı Verrâd'ın mescidu'l-cemâ'a'da duyurmasını istemiş, Verrâd camiye gelip valinin bu emrini yerine getirmiştir.[3]

Basra valisi Ziyad, uygulayacağı sıkıyönetimi ve isyana kalkışan Havâric'e mensup bazı kişilere karşı kendisine yardımcı olma borçlarını, aksi takdirde atâlarını vermeyeceğini Basra merkez camii minberinden Basra'lılara duyurdu.[4]

Görüldüğü gibi, camiler yalnızca bir ibadet yeri olarak kalmamışlar, meclis salonu ve siyasî işlerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yerler olarak da görev yapmışlardır. Camilerin bu özellikleri dolayısıyla H.Lammens onları "ilk İslâm'ın forumu veya parlamentosu" olarak değerlendirir.[5] Bu açıdan önemli bir konuma sahip bulunan camilerde okunan hutbeler, hutbelerde yapılan dualar ve makâma denilen hünkâr mahfili niteliğindeki kısım hakimiyet sembolü haline dönüşmüştür.[6]

Halîfeler ve valiler yasama faaliyeti sonucu aldıkları kararları, mektup veya elçi göndererek eyalet valilerine ve muhatoplarına duyururlardı.

---

1. M.Kürd Ali, Hadâra, 2/146.
2. Kudâme b.Ca'fer, Harâc, 345.
3. Taberî, Târih, 5/190.
4. Taberî, age, 5/238 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3(463.
5. H.Lammens, Etudes, 56-57 ; H.Lammens, Yezîd I, 255-256, 365.
6. Bkz. tez metni, s.316.

Suriye'de 65/684 yılında kabîleler arasında yapılan Merc Râhıt savaşı,Emeviler'in zaferi ile son buldu.Suriye ve Mısır'da tam bir hakimiyet kurmayı başaran Mervan b.el-Hakem (65-66/684-685) ölümünden önce oğlu Abdulmelik'i (66-86/685-705) veliahd bırakmayı başardı.Devletin birliği ve otoritesi,ancak Abdulmelik sayesinde sağlanabildi.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

Y Ü R Ü T M E

§ 20. YÜRÜTME ORGANININ YAPISI :

Kuvvetler birliğinin hakim olduğu bir sistemde,yürütmenin menfaat (tekçi) karakteri derhal göze çarpar.Bu,aynı zamanda, sistemin temel bir özelliği olarak da görülebilir.İktidarın başkalarıyla paylaşılmadığı bir sistem,yürütmeye de damgasını vurarak,temel karakterini ona da taşıyacaktır.Kuruluş dönemindeki Emevî Devleti'nde de yürütme yetkisinin kaynağı,tek bir kişiydi.Dolayısıyla yürütme,"monokratik yürütme" türündedir.

Her ne kadar Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye devrinde görünüşü itibarıyla iktidarın ele geçirilişi bir anlaşma sonucunda olduysa da,daha sonra bu iktidarı büyük oğlu Yezîd'e,

Yezîd de büyük oğlu Muaviye'ye verâset yolu ile devretmiştir. Böyle bir sistemde yürütmenin,çok güçlü olması ve "iktidarın şahsîleşmesi" beklenen bir gelişmedir.Bu dönemde "iktidarın şahsîleşmesi"nin en önemli sebeplerinden birisi,belki de Hz. Osman (r.a.) devrinden beri yaşanılan kriz dönemidir.Otoritenin sarsıldığı bir dönemin ardından,iktidarı kendinde toplayan güçlü bir lider arayışı ve nihayet bir anlaşmayla iç savaşın sona erdirilmesi,yeni lidere önemli bir destek vermiştir.Nitekim, bu yıla "Birlik Yılı" (Âmu'l-Cemâ'a) denildi.[1]

Özellikle Muaviye döneminde,-Suriye valiliğinden itibaren- girişilen devletin organizasyonu faaliyeti de "iktidarın şahsîleşmesi" durumunu ortaya çıkarmıştır.Sözgelimi,önceki halîfeler halkla içiçe ve yüzyüze iken,bu dönemde halîfe ile görüşmek belli usûllere bağlanmış,hâcib ve hares denilen görevliler ortaya çıkmış[2] ,camilerde maksûra denilen özel bölümler yapılmıştır. Bütün bunlar,şahsî kudret ve salâhiyetin artmasına ve genişlemesine götürmüştür.Nitekim Hz.Ömer (r.a.),henüz Suriye valisi olan Muaviye'ye,"Bu,Arab'ın kisrâsıdır."[3] demiş,Muaviye'ye de halîfeliğinden,ama özellikle veliahd tayininden sonra yönetilenlerce "melik",bu yönetim şekline de "mulk" denilmiştir.Hatta bizzat kendisinin "Ben meliklerin ilkiyim." dediği de nakledilir.[4]

İslâm âmme hukukunda yönetenler yetkilerini devlet başkanından alirlar ve görevlerini onun adına yerine getirirler.Öyleyse, "iktidarın şahsîleşmesi" olayının başka bir sebebi de siyasî kültür ve hukuk düzeni oluyor.Bu yüzden,Emevî Devleti yürütme organının tepesinde "halîfe" vardır.

Yürütmenin işlevleri arasında hukukun uygulanması,idarenin kuruluşu,dış politika,millî savunma ve yasama yanında,yargılama da bulunmaktadır.Bu bölümde,bu işlevlerin hangi organlar tarafından ve nasıl gerçekleştirildiğini ele alacağız.

---

1. Dahhâk b.Kays,Muaviye'nin vefatından sonra yaptığı konuşmada,"Allah onun sayesinde fitneyi söndürdü (İbn Abdrabbih,İkd,5/23'te "ve sünneti diriltti." ifadesini ekler) ve onu kullarına melik kıldı." demiştir(Taberî,Tarih,5/328).
2. Taberî,age.5/331.
3. Taberî,age,5/330,331 ; İbn Tiktakî,Fahrî,78 ; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ,195.
4. Ya'kubî,Tarih,2/232 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 3/157.

§. 21. Devlet Başkanı : Halîfe

Emevî Devleti'nin kuruluş devri,halîfenin seçimi ve iktidarın el değiştirmesi açılarından önceki dönemlerden farklı olmuş,kendinden sonraki dönemler için de prototip işlevini görmüştür.Hatta bu devirde,âmme hukuku açısından ortaya çıkan en önemli gelişme,devletin organizasyonu ve iktidarın el değiştirme şekli olmuştur,denebilir.

I. Terminoloji :

Emevîler'in kuruluş devrinde "halîfe"terimi fazla kullanılmamış,özellikle "emîru'l-Mu'minîn" terimi çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Sıffîn'den sonra hakemlerin düzenlediği belgede Hz.Ali için "emîru'l-mu'minîn" sıfatının kullanılmasına,Amr b.el-Âs itiraz etmiş ve bu durum tartışmalara sebep olmuştur. [1] Bu önemli belgede "emîru'l-mu'minîn" ünvanının yazılmayışı,Muaviye'nin Hz.Ali ile eşit taraf olması amacına yöneliktir. [2]

Hz.Ali'nin vefat haberi gelince,Muaviye'ye halîfe olarak bey'at edildi ve bundan sonra "emîru'l-mu'minîn" şeklinde çağrılmaya başlandı. [3] Nitekim,bizzat Muaviye,Hz.Hasan'a [4] ve ayrıca valilerine yazdığı ve Hz.Hasan'la sulh yapacağını bildirdiği [5] mektuplarında bu ünvanı kullanmıştır.

"Emîru'l-mu'minîn" terimine,resmî vesikalarda da bol bol rastlıyoruz.Sözgelimi,Muaviye'nin Ziyad b. Ebîhi'ye [6] ,Yezîd'in Medine valisi el-Velîd b.Utbe'ye [7] ve Hz.Hüseyin'e yazdığı [8]

---

1. Taberî,Tarih,5/52 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/320.
2. Nitekim Muaviye,Sıffîn'de ordusunu denetlerken,Amr b. Âs ile aralarında geçen konuşmada Amr,Muaviye'ye "emîru'l-Mu'minîn" diye hitap etmiştir(İbn Abdrabbih, İkd,1/25).
3. Taberî,age,5/161 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/320.
4. Isfahanî,Mekâtil,55-60 ; M.Mahir Hammâde,Vesâik,92,no:22.
5. Isfahanî,age,60 ; M.Mahir Hammâde,age,95,no:25.
6. M.Mahir Hammâde,age,155,no:135;157,no:138.
7. Taberî,age,5/338 ; İbnu'l-Esîr,age,4/14.
8. M.Mahir Hammâde,age,153,no:133.

mektuplarda halîfeler tarafından kullanıldığı gibi,çeşitli konularda halîfelere yazılan mektuplarda da yer almıştır.[1] Yine, çeşitli bölgelere yazılan emirlerde halîfenin verdiği talimat, valiler tarafından yine bu ifadeyle nakledilmiştir.[2] Halkın halîfe ile konuşmalarında da hem bizzat halîfe[3] ,hem de halk tarafından hitap cümlesi olarak "emîru'l-mu'minîn" kullanılmıştır.[4] "Emîru'l-mu'minîn" terimi sadece müslümanlar tarafından değil,gayr-i müslimler tarafından da kullanılmıştır. Mesela,bir yahudî Muaviye'ye "emîru'l-mu'minîn" cümlesiyle hitap etmiştir.[5] Bu son derece manidar kullanım,"çöl an'anelerine bağlı kalan hükümdarlar,sadece emîru'l-mü'minîn,yani, fâtih orduların başkumandanı,Arap kabîle reislerinin ve aristokratlarının da başı idiler."[6] şeklindeki değerlendirmeden şüphelenmemizi ve "halîfe"nin ülkede yaşayan bütün insanları temsil ettiğini kabullenmemizi haklı kılar.

---

1. Sa'îd b.Âs'ın mektubu (Taberî,Tarih,5/294 ; M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/164,no:162);Ziyâd'ın Hucr b.Adî âle ilgili mektubu (Taberî,age,5/272 ; M.Mahir Hammâde, age,1/147,no:115);Ziyâd'ın Hucr'la ilgili düzmece şahitlik belgesinde (Taberî,age,5/269 ; M.Mahir Hammâde,age, 1/148,no:116);Müslim b.Ukbe'nin Yezîd'e mektupları(İbn Kuteybe ;İmâme,1/185 ; M.Mahir Hammâde,age,1/203, no:251-252).
2. Ziyâd tarafından yapılan bir nakil için bkz.Taberî,age, 5/251 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/470 ; M.Mahir Hammâde,age, 1/161,no:154.
3. Mesela,Muaviye'nin Yezîd'i takdim ederken (Halîfe,Tarih, 1/255) ve Mervan b.Hakem'le yaptığı konuşmalar (İbn Kuteybe,age,1/152) buna örnektir.
4. Mesela,Hucr b.Adî'nin kendisine bağışlanmasını isteyen Malik b.Hubeyre için bkz.Taberî,age,5/274;bizzat Hucr'un Muaviye'yi hayrete düşüren hitabı için bkz.Taberî,age, 5/256-257 ; İbnu'l-Esîr,age,3/478. Ö
   İbn Âmir'in istilhâkten sonra Ziyâd'la ilgili sözleri üzerine,Muaviye kendisiyle konuşurken "emîru'l-mu'minîn" ifadesiyle söze başladı(Taberî,age,5/215).Ebu'd-Derdâ'nın sözleri için bkz.İbn Kuteybe,İmâme,1/171;Minberi Dımaşk'a nakletmesi konusunda Ebu Hureyre ve Câbir b. Abdillah'ın sözleri için bkz.Taberî,5/239. Başka bazı örnekler için bkz.Taberî,age,5/213;Ya'kubî,Tarih,2/220; İbn Kuteybe,age,1/186.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/98-99,no:306.
6. M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,138.

Halîfenin huzuruna girildiğinde,"emîru'l-mu'minîn" terimiyle selam verilmesi,hakimiyet sembollerinden birisi haline gelmiştir.[1] Belki de bu yüzden Muaviye,kendisine kaba bir söz söylendiğinde,"Yâ mü'minlerin emîri!" denince,bu sözün sahibini affederdi.[2]

"Emîru'l-mu'minîn" yanında,onun kadar sık olmasa da,"halîfe"[3] "halîfetullah"[4] ve "halîfetu rabbi'l-âlemîn"[5] de kullanılmıştır.Isfahanî'nin naklettiğine göre[6],Hz.Hasan hilafeti Muaviye'ye teslim ettikten sonra yaptığı konuşmada,"Halîfe,Allah'ın kitabı ve peygamberinin sünnetine göre hareket edendir,yoksa zulüm yaparak değil.Böylesi ise,mulk'e sahip olan bir melik'tir, ondan az bir zaman yararlanır,sonra zevki gider,sorumluluğu kalır." diyerek,böyle bir sıfata kimin lâyık olacağını dile getirdi.

Taberî'de yer alan bir habere göre[7],Amr b.Âs,Mısır halkından bir grupla Muaviye'ye yaptığı bir ziyaretten önce,içeri girerken "halîfe" olarak selam vermemelerini,mümkün olduğunca küçültücü bir ifade kullanmalarını istemişti.Ancak ilk giren İbnu'l-Hayyât -herhalde heyecandan- "Allah'ın rasulü" diye selam verince,diğerleri de böyle yapmışlardı.Dışarı çıktıklarında Amr b.Âs "Allah lanet etsin! Ben size 'emîr' diye selam vermenizi yasaklamıştım,siz kalktınız 'nebî' diye selam verdiniz."

---

1. Bkz.tez metni,s.104.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/66,no:225 (A'meş).
3. Taberî,Tarih,5/269 ; İbn Kuteybe ,İmâme,1/171.
4. "Halîfetullah",bazan halîfelerin kendileri (mesela Muaviye için bkz.İbn Kuteybe ,age,1/155),bazan da çevreleri tarafından (örnekleri için bkz.Taberî,age, 5/223;Suyûtî,Evâ'il,110,no:809;Nuveyrî,Nihâyetu'l-Ereb,5/218) kullanılmıştır.Özellikle şairler,kamuoyunda hilafetin ilahî kökenini vurgulamak için bu terimi yeğlemişlerdir(Taberî,age,5/223).
5. İbn Kuteybe,age,1/186.
6. Isfahanî,Mekâtil,72-73 (Ebû Ubeyd).Ayrıca bkz.İbn Ebi'l-Hadîd,Şerhu Nehci'l-Belâga,4/17. Ancak bu haber, iç tenkit açısından pek doğru görünmüyor.
7. Taberî,age,5/330-331.Ayrıca bkz.İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/11.

diyerek onları kınadı.[1]

Halîfeler için bazan da "imâm"[2] ve "imâmu'l-muslimîn"[3] terimleri kullanılmıştır.Bunun yanında,Ebu Musa el-Eş'arî bir görev almak üzere yanına girdiğinde "emînullah" diyerek Muaviye'ye selam vermişti.[4] Özellikle iktidarın şahsîleşmesini protesto ederek vurgulamak[5],bazan da bir takdir ifadesi olarak[6] "melik" terimi de kullanılmıştır.Kimi zamanlar da sorumluluğu hatırlatan bir terim olarak "râ'î" seçilmiştir.[7]

Bütün bunlar yanında,Emevî Devleti yıkıldıktan sonra, taraftarları tıpkı Abbasî halîfeleri gibi,Emevî halîfelerine de lakablar vermişlerdir.[8] Ancak,bütün bunları sıralayan Mes'udî,hiçbirinin aslı bulunmadığını belirtir.[9] Bununla birlikte, Emevî taraftarları belki de şairlerin kamuoyunda yaydığı bu gibi lakabları yeniden canlandırmış olabilirler.

---

1. H.Lammens (Yazid I,135,dn.2),bu durumun sürekli olduğunu belirtiyorsa da,çok tekrarlanmamış olduğu gayet açıktır.
2. Taberî,Tarih,5/104.
3. İbn Kuteybe ,İmâme,1/186.
4. Taberî,age,5/332.
5. Bizzat Muaviye'nin kendisi,Şam'da Ebu Hureyre ile yaptığı konuşmada "Allah,beni kullarına ülkelerinin emîni kıldı,işlerinde de beni hakim duruma getirdi." demişti(İbn Kuteybe,age,1/168).
5. Meselâ Sa'd b.Ebî Vakkâs (Belazurî,Ensâb,4-1/24,no: 78) ve Sa'd b.Mâlik (Ya'kubî,Tarih,2/217) bu şekilde selam vermişler,Muaviye onlara öfkelenmiş ve "emîru'l-mu'minîn" denilmesini istemiştir.İbn Abbâs ise "mulk'e en lâyık kişi"nin Muaviye olduğunu belirtmiştir(Taberî, age,5/337 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/13).
6. Dahhâk b.Kays,Muaviye vefat ettiğinde yaptığı konuşmada (İbn Abdrabbih,IK,5/123;ancak Taberî,age,5/328'de bunun yerine "Ödu'l-arab" terimini kullanır) ve Ebu'd-Derdâ, Uraynib'i Yezîd'e teklif ederken (İbn Kuteybe,age,1/171) bu tabiri seçmişlerdir.
7. Muaviye,Yezîd için bey'at isterken,İbn Ömer'in Medine'de yaptığı konuşmada "Ümmeti râ'î'siz (Çobansız) sürü gibi bırakma." dediği belirtilir(İbn Kuteybe,age,1/159).Bizzat Muaviye,Ebu Hureyre'ye "Allah beni kullarının râ'îsi kıldı." demiştir(İbn Kuteybe,age,1/168).
8. Meselâ Muaviye'ye "en-Nâsır li-Hakkıllah" denildiğini Nuveyrî (Nihâyetu'l-Ereb,1/487) ve İbn Tagriberdî(Nucûm, 1/322)naklederler;ayrıca bkz.E.Tyan,İnstitutions,1/487.
9. Mes'udî,Tenbîh,29,292.

II. Seçimi :

A) Seçilme Yeterliği :

İslâm devletinin başkanı olabilmek için,bu vazifeye aday olan kişide bazı niteliklerin bulunması gerekir.Doktrinde sözkonusu edilen şartları bir yana bırakarak,[1] Emevî Devleti'nin kuruluş devrindeki halîfelerde seçilme yeterliği açısından hangi niteliklerin arandığını ve halîfelerde ne ölçüde bulunduğunu ele almaya çalışalım;şu kadarını belirtelim ki,bu şartlar halîfe seçiminden önce aranmış değildir,bilakis fiilî durumdan çıkarılmıştır:

1. Müslüman Olmak :

İslâm devletinin başında bulunacak kişinin müslüman olması en başta aranan niteliktir.Uygulamada,ilk halîfelerin seçilişinde,İslâm'ı kabul ediş te ve hizmette öncelik durumları nazar-ı itibara alınmıştır.Sözkonusu bu nitelik,"sâbıka" terimiyle ifade edilmiştir.Bu,Hz.Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde,Hz.Ali taraftarlarının Muaviye'ye karşı daima ileri sürdükleri ve Hz.Ali'yi halîfelikte haklı göstermeye çalıştıkları bir nitelik olmuştur.Bu konuyla ilgili olmak üzere,Hz. Ömer'den şöyle bir rivayet vardır:Abdurrahman b.Ebvâ'nın rivayetine göre,Hz.Ömer "Bu iş,öncelikle,içlerinden birisi hayatta bulunduğu sürece Bedr ehlinin,sonra Uhud ehlinindir.Daha sonra da şunun ve şunundur.Bu işte talîk'ın[2] veya talîk'ın oğlunun ya da Mekke'nin fethinde müslüman olanların hiçbir hakkı yoktur." demiştir.[3] Dîvan uygulamasında böyle bir sıra belirleyen ...

1. Doktrinde tartışılan halîfelik şartları için bkz.Maverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye,6 ; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,20-21 ; H.Karaman,Mukayeseli İslâm Hukuku,1/85-88.
2. Talîk(ç.Tulekâ),Mekke'nin fethinde canları bağışlanan kimselere denir.Bu terimi,Hz.Ali-Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde,Muaviye'nin aleyhine olmak üzere sık sık kullanılmış görüyoruz.Sa'sa'a b.Sûhân,bizzat Muaviye'ye böyle bir tenkit yöneltmiştir(Mes'ûdî,Murûc,3/40-41).
3. İbnu'l-Esîr,Usdu'l-Gâbe,5/212.

Hz.Ömer'den yapılan bu rivayet doğru olmasa bile,en azından kamuoyunun beklentisini veya Hz.Ali-Muaviye mücadelesinde ise kamuoyunun tepkisini ortaya koymaktadır.Nitekim,Hz.Ali-Muaviye mücadelesi sırasında bu çeşit düşünceler sürekli dile getirilmiştir.

Hz.Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde "sâbıka" şartının özellikle gündeme getirilmesinin sebepleri arasında, daha önceki halîfelerin bu şartı taşımış olmaları yanında,Emevîler'in İslâm'a girişte gecikmeleri ve kamuoyunda İslâm'ı gönülsüz kabul ettiklerine dair yerleşen inançtır. [1] "Sâbıka" terimi,bu mücadeledeki eski-yeni tartışmalarının da anahtar terimlerinden biri olmuştur.Öyleyse,Muaviye'nin İslâm âmme hukukuna getirdiği bir başka dolaylı yenilik,İslâm'ı kabul edişte ve hizmetteki öncelik durumunun,halîfenin seçilme yeterliği açısından gündemden çıkması olmuştur.

2. Erkek Olmak :

Arap siyasî kültürüne uygun olarak,Emevî Devleti'nin kuruluş döneminde,kadınların toplumun siyasî lideri olması durumuyla karşılaşılmamıştır.Bilindiği gibi,kabîle şeyhinin seçiminde yalnızca erkekler söz sahibi idi.Ayrıca,Hz.Peygamber (s.a.) bir hadisinde "Bir kadını devlet başkanı yapan millet iflah olmaz" [2] buyurmak suretiyle,aynı anlayışı İslâm siyasî kültürüne aktarmıştır.

3. Hür Olmak :

---

1. Bazıları her ne kadar Emevî ailesinin müslüman olup olmadığından şüphe edersa de,-müslüman olduktan sonraki haberleri iki şekilde de yorumlanmaya elverişli Ebu Sufyan dışında- tarihî deliller bu şüpheyi doğrulamaz (Abbas Mahmud el-Akkâd,Muaviye,650-651,Huseyn,232).
2. Buharî,Megazî,82 ; eş-Şafiî,Sünen,316,no:334,Müsned, 1/265,no:701 ; İbn Kuteybe,Uyûn(İlmiyye),1/53.

İncelediğimiz dönem için,halîfenin hür ve Arap olması şartlarını birlikte ele almak gerekiyor.Çünkü,tayin edilen iki veliahdde de bu şartların birbirine bağlı olarak düşünüldüğünü görüyoruz.Bu açıdan baktığımız takdirde,halîfenin doğuştan hür olmasının yeterli olmadığını,ayrıca Arap soyundan gelmesi şartının da gerekli olduğunu söyleyebiliriz.Arap soyundan gelme şartı, ummu'l-veled'lerin çoğu kez başka ırklardan olmasından dolayıdır.

Muaviye dışındaki bütün Emevî halîfeleri,Kur'an'ın getirdiği ummu'l-veled'lerle evlenme izninden yararlandılar.[1] Emevî Devletinin kurucusu Muaviye'nin karıları arasında ummu'l-veled bulunmadığı için.[2] ,Yezîd'in hürriyet şartını tam olarak taşıdığını görüyoruz.Yezîd'in halef tayin ettiği oğlu Muaviye'nin annesi de hür bir kadındı.[3]

4. Belirli Yaşa Gelmek :

Halîfenin çocuk,deli ve bunak olmaması gerekli şartlardandır.Ancak,günümüzdeki gibi,belirli bir yaşa gelmesi şartı aranır mı?

Arap siyasî kültürüne göre,kabîle şeyhi,daha ziyade kabilevî kıdem ve yaşça üstünlüğü nazar-ı itibara alan bir seçimle işbaşına gelirdi.[4] Bu seçimi yapanlar da,yine güngörmüş kişilerdi.İslâm siyaset literatüründe ise,halîfenin belli bir yaşa gelmesi şartı aranmaz.[5] Bununla birlikte,gerek daha önceden yerleşen siyasî kültür,gerekse Hulefa-i Raşidîn'den her birinin kemal yaşına ermiş kimseler olması,Muaviye'nin seçilişinde değilse bile,Yezîd ve Muaviye b.Yezîd'in seçilişlerinde

---

1. H.Lammens,Mu'awia,210-211,309-311,Yezîd I,82.
2. Taberî,Tarih,5/329.
3. Taberî,age,5/500. İncelediğimiz dönemde yerleşmiş olduğunu bilmemekle birlikte,Emevîler'in daha sonraki halîfelerinde yerleşen inanca göre,bir kölenin oğlunu veliahd tayin ettikleri takdirde,devletleri yıkılacak.halîfelik ellerinden çıkacaktı(İbn Abdrabbih,Ikd,7/142 ; İbn Kesîr,Bidaye,1/47 (Mus'ab ez-Zubeyrî) ; İbn Ebi'l-Hadîd,Serhu Nehci'l-Belâga,7/157 ; Huseyn Atvân, Firak,231-232).
4. Abbas Mahmud el-Akkâd,Huseyn,231 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,1/210.
5. İbnu'l-Arabî,Avâsım,222.

bu şartı yeniden gündeme getirmiştir.

Emevî ailesi içinde siyasette tecrübeli bazılarının halîfelikte gözü olduğunu biliyoruz. [1] Bunun yanında, Yezîd-Hz.Hüseyin mücadelesi başlarken, birincisi otuzdört, ikincisi elliyedi yaşındaydı. Hz. Hüseyin'in Yezîd'e karşı çıkışının sebeplerinden birisi belki de bu yaş üstünlüğüdür. Yaşlıların siyasî liderliğine alışkın bir toplumda, çok genç sayılacak bir yaşta halife olmak, kolaylıkla kabul edilebilecek bir durum değildir. [2] İbnu'z-Zubeyr'e Hicaz'da bey'at edilmesinin en önemli sebebi, Yezîd'in oğlu Muaviye'nin genç ve tecrübesiz biri oluşudur. [3] Muaviye b. Yezîd'in genç yaşta ve halef bırakmadan ölmesinden sonra, Halid b.Yezîd'e yaşının küçüklüğü dolayısıyla bey'at edilmezken [4], ailenin yaptığı toplantı sonucu güngörmüş Mervan b.Hakem halîfe seçildi. [5]

5. Adalet Sahibi Olmak :

Buradaki adaletten maksat, hukukî adaleti de muhtevî olan ahlakî adalettir. Fukaha bu adaleti, "faziletleri câmi, vazifelerine bağlı, her türlü alçaltıcı ve küçük düşürücü davranışlardan uzak olmak" şeklinde tarif etmişlerdir. [6] Buna daha aktüel bir ifadeyle "üstün ahlaklı olmak" da denilebilir.

Sahâbeden biri olması dolayısıyla Muaviye, adalet sahibi kabul edilmiş, bu konuda hiçbir şekilde tenkide uğramamıştır. Oysa oğlu Yezîd'in maruz kaldığı en şiddetli tenkit, iyi ahlak sahibi olmadığı şeklindeki tenkittir. Bâdiyede büyüyen Yezîd'i babası veliahd tayin etmezden önce, Irak valisi Ziyâd b.Ebîhi'ye danışmış, Ziyâd da Yezîd'in edindiği bazı kötü alışkanlıklardan vazgeçmesi için acele etmemesini tavsiye etmişti. Nitekim Yezîd, bu alışkanlıkların bir kısmına son vermiştir. [7] Muaviye'nin Hicaz'da

---

1. Bkz. tez metni, s.203.
2. Abbas Mahmud el-Akkâd, Huseyn, 231.
3. Belazurî, Ensâb, 4-1/359, no:934, 4-2/65 (Abbas el-Kelbî).
4. İbn Tiktakî, Fahrî, 87-88.
5. Belazurî, age, 5/131, 134, 141 ; Taberî, Tarih, 5/530 ; İbn Tiktakî, age, 87-88.
6. H.Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, 1/86-87.
7. Taberî, age, 5/302-303 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/505-506.

gördüğü muhalefetin en önemli noktalarından birisi,yine Yezîd'in bu alışkanlıklarıydı.Yezîd'in halîfe olmasından sonra,Medine'den kendisini ziyarete gelen bir ekip,Hicaz'a dönünce yine namaz kılmaması,şarap içmeyi alışkanlık haline getirmesi ve maymunlarla oynamayı sevmesi noktalarından kendisini tenkit ve buna dayanarak vazifesinden azledip isyan etmişlerdir.[1] Bununla birlikte,Yezîd'in böyle kötü bir ahlâk sahibi olmadığını savunanlar da olmuştur.Nitekim,Muhammed b. Alî b.Ebî Tâlib,Medine'de Yezîd'e karşı isyana kalkışma sırasında İbnu'z-Zubeyr yanlısı İbn Mutî ile bir tartışmaya girmiş ve isyancılara itiraz etmiştir.Abdullah b.Mutî ve arkadaşları,Muhammed'el-Hanefiyye'ye gidip,Yezîd'i vazifesinden hal'etme konusunda kendilerine katılmasını istediler. Fakat,Muhammed,onların teklifini reddetti.Bunun üzerine İbn Mutî, "Yezîd,şarap içer,namazı terkeder,Kitab'ın hükmünü çiğner." dedi. Muhammed'el-Hanefiyye ona,"Bu söylediklerinizi ona görmedim.Ona gittim ve yanında ikamet ettim.Kendisini namaza devam eder,iyiliği arar,bilgiyi sorar ve sünnete bağlı biri gördüm." diyerek itiraz etti.Bunun üzerine Muhammed'el-Hanefiyye'ye,"Bütün bunlar, seni yanıltmak için yapmacık şeylerdir." dediler.Muhammed'el-Hanefiyye "Benden niye korksun ve ne umsun ki Allah'tan korktuğunu bana göstersin? Size şarap içtiğini gösterdi mi? Şayet gösterdiyse,siz de onun ortaklarısınız.Şayet göstermediyse, sizin bilmediğinizle şahitlik yapmanızı ne helal kılmıştır?." cevabını verdi."Her ne kadar görmediysek de bizce bu gerçektir." dediler. Muhammed'el-Hanefiyye onlara "Yüce Allah '(..) Ancak hakkı bilip ona şahitlik edenler bunun dışındadır.' buyurarak,şahitlik yapacakların böyle bir davranışını kabul etmemiştir.Sizin dediklerinizi kabul edemem." dedi.Bunun üzerine "Sen galiba başkasının işlerimizi yürütmesinden hoşlanmıyorsun.Gel seni başımıza geçirelim." dediklerinde,"Bana teklif ettiğiniz savaşa ne er (tâbi), ne de komutan (metbû) olarak katılmayı helal görmüyorum." diyerek tekliflerine karşı çıktı."Ama,babam gibisini getirin,uğruna savaştığı konuda ben de savaşayım." cevabını verdi."Öyleyse, oğulların Ebu'l-Kâsım ve Kâsım'ın bizimle birlikte savaşmasını söyle." dediler.Bunun üzerine Muhammed'el-Hanefiyye,"Onlara emre-

---

1. Bkz. tez metni,s.83.

dersem,ben de savaşırım." dedi."Hiç değilse insanları bizimle birlikte savaşmaya teşvik eden bir tavır takın." dediler.Muhammedel-Hanefiyye "Fesubhânellah! İnsanlara yapmadığımı ve rıza göstermediğimi yapmalarını emredeceğim! O zaman kulları hakkında Allah'a samimiyet göstermiş olmam." dedi.Bunun üzerine,"Öyleyse seni zorlarız." dediklerinde,"O zaman ben de insanlara,Allah'tan sakınmalarını ve Yaratıcıyı kızdıran şeyle mahluka rıza göstermemelerini emrederim." cevabını verdi.Daha sonra yola çıkıp, Mekke'ye gitti.[1]

Muhammed b.el-Hanefiyye'nin bu davranışının altında,hiç şüphesiz babası Hz.Ali ve kardeşleri Hz.Hasan ile Hz.Hüseyin'in başlarına gelen olaylar kadar,İbnu'z-Zubeyr'in babası Zubeyr'in Hz.Ali'ye,İbnu'z-Zubeyr'in de kardeşi Hz.Hüseyin'e karşı takındığı tavırlar bulunmalıdır.Hz.Hüseyin'in kanının henüz kurumadığı ve Hz.Ali ailesinin şok geçirdiği bir zamanda,iktidara karşı yeniden ayaklanmaya kalkışmak pek tabiîki beklenemezdi.

Yezîd'in fısk'ının (adelet niteliğini kaybetmesinin) en çok şarap içtiği şeklinde ortaya konulduğunu görüyoruz.Yezîd'in şarap içmek üzere seçtiği dostları arasında,onunla birlikte içen ve şarkı söyleyen Muslim b.Amr el-Bâhilî Ebu Kuteybe[2],Muaviye'nin mevlâsı Sarcûn[3],şair Ahtal ve Kâsım b.et-Tavîl el-Abbâdî[4] yer alırdı.Mes'udî'nin naklettiğine göre,bir gün,Hz.Hüseyin'in katlinden sonra sağında Ubeydullah b.Ziyâd olduğu halde Yezîd içki içmeye oturdu.Sakîsine "Bana kederimi giderecek ve canıma can katacak bir içki getir.Sonra benim sahibu's-sırr'ım ve güvenilir bir adamım olan Ubeydullah'a da aynısını getir." dedikten sonra,muganniîlerine emretti ve şarkı söylemelerini istedi,ona

---

1. İbn Kesîr,Bidâye,8/233.
   İbnu'l-Arabî,Ahmed b.Hanbel'in,Yezîd'in bir sözünü, Kitabü'z-Zühd'e almasını,Yezîd'in adaletine delil gösterir(Avâsım,232-233).
2. Belazurî,Ensâb,4-2/11.
3. Belâzurî,4-1/288,no:772,4-2/2 (Medâinî) + Isfahanî,Eğânî, 6/128.
4. Isfahanî,age,6/128,16/76 ; A.S.Tritton,Ehlu'z-Zimme,177.

şarkı söylediler.Yezîd'in çevresine ve valilerine de onun işlediği fısk'lar hakim oldu.Onun zamanında Mekke ve Medine'de müzik açıktan açığa icra edildi,eğlenceler yapıldı,insanlar açıktan içtiler.[1] Câhız'ın belirttiğine göre,Yezîd,şarap düşkünü olup, sarhoş olarak akşamlar,mahmur olarak sabahlardı.[2] Çok içki içmesi dolayısıyla Yezîd'e,"ayyaş" anlamında "Yezîd el-Hamûr" denilmekteydi.[3]

Yezîd'le ilgili olarak ileri sürülen başka bir fısk,maymunları sevmesi ve onlarla eğlenmesiydi.Başka hayvanlarla da oynamayı çok seven Yezîd[4],Ebu Kays adını verdiği bir maymuna sahipti. "Bu,İsrailoğullarından bir hata işleyip bu hale getirilen bir ihtiyardır." derdi.Yezîd,Ebu Kays'e nebîz içirir ve yaptıklarına gülerdi,onu vahşî bir eşeğe bindirir ve bu eşeği atlarla birlikte gönderir,at eşeği geçerdi.[5]

Şiî müellifler,Yezîd'in fısk'ını gösteren durumlar üzerinde ısrarla dururlar.Belazurî'nin Ebu Mıhnef'ten "derler ki" şeklindeki rivayetine göre,Yezîd,ilk defa açıktan şarap içen,müzik, av[6],kadın ve erkek köleler edinme düşkünü,servet sahipleri gibi maymunların yaptıklarına gülen,köpekleri ve horozları döğüştüren biriydi.[7] Şiî yazarlardan İbn Tiktakî,Yezîd'in, eğlenceyi,evlenmeyi,şarabı,kadınları ve şiiri çok sevdiğini belirtirken[8],başka bir şiî yazar olan Mes'udî,zevkine düşkün, günahını açığa vuran,hatasını iyi gören ve dünyası için doğru olduğunda dinî durumları umursamayan birisi olduğunu[9],Yezîd'in

---

1. Mes'udî,Murûc,3/67.
2. Câhız,Tâc,151.
3. Belazurî,Ensâb,4-2/30 ; Nuveyrî,Nihayetu'l-Ereb,4/91.
4. Suyûtî,Evâ'il,78,no:547.
5. Belazurî,age,4-2/1-2 (Medâinî). Buradaki rivayete bakılırsa,Yezîd,sarhoşken maymunu eşeğe bindirmiş,sonra arkasından koşup düşmüş ve boynu kırılmış ya da karnında bir kırılma olmuş,daha sonra ölmüştü.
6. Muhammed Hudarî,Yezîd'in avcılığının tenkit edilmesini, müslümanların Arap bedevîliğinden kurtulamamış olmasına ve İslâmî gayretlerine bağlıyor(Muhâdarât,2/124)
7. Belazurî,4-2/1.
8. İbn Tiktakî,Fahrî,84.
9. Mes'udî,Tenbîh,281.

ve valilerinin zulmü insanları sarıp yaygınlaşınca ve Hz.Hüseyin ve etrafındakileri katletme,açıktan şarap içme,halkına daha adaletli,yakınlarına ve herkese daha insaflı olan Firavun'un yolundan gitmesi üzerine Medine'lilerin valisini ve Umeyyeoğullarını Medine'den çıkardıklarını ifade eder.[1]

Buna karşılık,sünnî müelliflerden İbnu'l-Arabî,âdil şahitlerin adaletine dair şehadetlerini ve Leys b.Sa'd'ın "emîru'l-mu'minîn" demesini,Yezîd'in adaletine delil gösterir ve mefdûlün imâmetinin ihtilaflı olduğunu belirterek konuyu böyle bir zemine çekmeye çalışır.[2]

Yezîd'in fısk'ına dair ileri sürülen iddiaların bütünüyle Emevî düşmanlarınca uydurulduğunu söylemek mümkün değildir.Gerçekten de,Abbâs Mahmud el-Akkâd'ın da dediği gibi,rivayetler içki ve eğlence düşkünlüğündeki kadar başka hiçbir konuda birleşmemişler,devletine hizmet edenlerden bütün bunları örtmeye girişenler,kötülüklerinin ve kusurlarının yerini alacak rivayetlerde bulunmamışlardır.[3] Kaldı ki,bütün bunları görmezlikten gelsek bile,Hz.Hüseyin'in katli,Medine halkının uğradığı mezalim ve Kâbe'nin mancınığa tutulması hiç de önemsiz olaylar değildir.

Yabancı kaynaklar Yezîd'i pek sevimli biri olarak takdim ederler.Continuatio Byzantino-Arabica'nın 27.paragrafında onun hakkında şunlar yazılıdır:"Fevkalâde hoş ve hakimiyeti altına girmiş kuvvetler tarafından pekçok sevilen bir zat olarak,ve umumun âdeti olduğu şekilde şahsı için saltanat ihtişamı namına hiçbir şey arzu etmeyerek ve bütün teb'ası arasında efendice yaşamıştır."[4] Bu haberi nakleden J.Wellhausen,başka hiç kimsenin bu şekilde medhedilmediğini ve bunun kalbden geldiğini belirtmektedir.

Yezîd'in oğlu Muaviye'nin dindar bir kimse olduğu konusunda herhangi bir tereddüt yoktur.[5] Hatta,İslâm'a girip,yaptıklarının

---

1. Mes'ûdî,Mürûc,3/68-69.
2. İbnu'l-Arabî,Avâsım,222-223,227-228.
3. Abbas Mahmud el-Akkâd,Huseyn,230.
4. J.Wellhausen,Arap Devleti,79 ; J.Wellhausen,"Suriye", İA,XI/53.
5. İbnu'l-Verdî,Tetimmetu'l-Muhtasar,1/263 ; Zehebî,Duvel, 47 ; Karmânî,Ahbâru'd-Duvel,131.

küfür sınırına girip girmediği konusunda insanları düşündüren ve tereddüt içinde bırakan bir ailede böylesine takva ve iyi hal sahibi birinin yetişmesini anlamak gerçekten pek kolay değildir.[1]

6. Bilgili Olmak :

İctihad derecesinde olup olmaması tartışmalı bulunmakla birlikte, halîfenin dinî bilgiye sahip olması şarttır.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye, İbn Abbas'ın da belirttiği gibi, fakîh bir zâttır.[2] Orta derecede fetvası olan fakîhlerden biri sayılan Muaviye'nin bu fetvaları, İbn Hazm'ın belirttiğine göre, küçük bir cüzde toplanabilecek kadardı.[3] Muaviye, Hz. Peygamber'den (s.a.) hadis de rivayet etmiştir. Zehebî'nin ifadesine göre, Müsned'i, "Musnedu Bakî b. Mahled" içinde olup, yüzaltmışüç hadisi muhtevîdir; ayrıca Ehvâzî, Muaviye'nin Müsned'ini müstakil bir cildde toplamıştır. Buharî ve Müslim, dört hadisinde ittifak etmiş olup, Buharî dört, Müslim ise beş hadisini münferiden rivayet etmiştir.[4]

Yezîd'in adaleti gibi, ilmi de bazılarınca tartışma konusu yapılmıştır; fakat bazıları ise, ümmetin birliği açısından bunun çok önemli olmadığını belirtmişlerdir.[5] Zaten, hanedanlık prensibinin yerleşmesi, bütün şartların geçerliliğini ve gerekliliğini ortadan kaldırır.

Muaviye b. Yezîd'in âlim biri olduğu da tartışmasız kabul edilmiştir.[6]

---

1. Abbas Mahmud el-Akkâd, Huseyn, 232.
2. İbnu'l-Esîr, Usdu'l-Gâbe, 5/210 ; İbn Hacer, İsâbe, 6/113.
3. Muaviye'nin fıkhî durumunu belirtmek üzere, İmam Şafiî, Hz. Ömer zamanında Ebu'd-Derdâ ile aralarında geçen bir tartışmayı naklediyor (Sunen, 266-267, 269-270; Risâle, 447).
4. İbn Hacer, age, 1/9.
5. Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 3/162 (Zehebî, Buharî ve ve Müslim'in rivayet ettiği hadisleri de veriyor).
6. İbn Sa'd, Tabakât, 7/67-68 ; Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/257; İbn Hacer, age, 1/49 ; İbnu'l-Arabî, Avâsım, 222-223.
7. İbnu'l-Verdî, Tetimmetu'l-Muhtasar, 1/263 ; Zehebî, Duvel, 47 ; Kermânî, Ahbâru'd-Duvel, 1/31.

Z. Kureyş Kabîlesine Mensup Olmak :

Hz.Ebu Bekr'in,halife seçilişinde ileri sürdüğü "İmamlar, Kureyş'tendir." [1] hadîsi ile buna benzer diğer bazı hadîsler[2] ve mezkur seçim sırasında buna itiraz edilmemiş olmasına dayanarak,İslâm siyaset ve hukuk âlimlerinin çoğu halifenin,Hz. Peygamber'in de mensup bulunduğu Kureyş kabîlesinden olmasını şart koşmuşlardır.Fakat,Haricîler,Mu'tezile'den bir grup,ehl-i sünnetten Ebu Bekr el-Bâkıllânî (v.403/1012) ve diğer bazı bilginler ise aklî ve naklî deliller ileri sürerek bu şartın gereksizliğini savunmuşlardır.[3]

İbn Haldun'un belirttiği gibi[4] ,halifenin Kureyş'e mensup olması şartını,umumiyetle desteklenecek bir kabîleye mensup olmak,M.D.Reyis'in çağdaş ifadesiyle çok partili demokrasilerde iktidar ya da çoğunluğu kazanan partiye mensup olmak veya bu partinin desteğini almak[5] şeklinde anlaşılması gerekir.Yoksa, Wellhausen'in "(..) Kan,inancın yanında kudretini muhafaza ediyordu.İslama muktedir olabildikleri müddetçe karşı koymuş olmalarına rağmen,Kureyşliler şimdi bütünleriyle,Muhammed aralarından neş'et ettiği için,teokrasi içinde kendilerini hüküm sürmeğe haklı hissetmekte idiler.Bu iddialarında bizzat peygamber ve eshâbı tarafından takviye edilmişlerdir(..)."[6] diyerek belirttiği gibi,olayı yalnızca kan bağına dayandırmak yanlış bir de-

1. Ahmed b.Hanbel,Müsned,3/129.
2. "İnsanlar bu işte Kureyş'e tâbidir,müslümanları müslümanlarına,kâfirleri kâfirlerine."(Buharî,Menâkıb,1 ; Müslim,İmâre,33/1,no:1818),"İnsanlar hayırda ve şerde Kureyş'e tabidir."(Müslim,İmâre,33/1 ; Ahmed b.Hanbel, age,3/379).
3. Bu konuda bkz.İbn Haldun,İber,1/344-347 ; Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği" ,AÜİFD,xxIII,Ankara 1978,s. 121-213 ; Karaman ,Mukayeseli İslâm Hukuku,1/87-88 ; M.Mubarek,es-Sekâfetu'l-İslâmiyye,s.321-326 ; M.D. Reyis,Nazariyyât,296-303.
4. İbn Haldun,İber,1/345-347.
5. M.D.Reyis,Nazariyyât,302-303.
6. J.Wellhausen,Arap Devleti,17.

ğerlendirme olur.Nitekim,bizzat J.Wellhausen'in de hemen bu sözlerinin ardından belirttiği gibi,siyasî kültürleri açısından "Araplar da umumiyetle hakimiyetin tek bir aile içinde olmasa bile bir kişinin buna sahip olmasına rağmen umumun malı addedildiği soy ve kabile içinde kalmasını normal karşılamakta idiler."[1]

İslâm'dan önceki Arap toplumunda,ister Hanîfler,isterse putperestler açısından olsun,Kâbe'nin hizmetini görmeleri dolayısıyla dinî ve ayrıca öteki kabilelerle ticarî ve diğer ilişkileri dolayısıyla siyasî bir mevkie sahip olan Kureyş'in kabîleler arasında yüksek bir yeri vardı.İslâm gelince,Kureyş,kendi çocuklarından birinin peygamber olması şerefini kazandı.İlk müslümanlar ve dine davet yolunda savaşanlar da yine Kureyş'tendi. Böylece Kureyş'in İslâm'daki önemi daha da arttı.İslâm'dan sonra diğer Arap kabîleleri,başkalarından ziyade Kureyş'e itaatkârdı. Ayrıca,İslâm'a ilk önce girişleri ve Kur'an'ın kendi lehçeleriyle inişi dolayısıyla dini daha iyi anlamışlardı.[2]

Hz.Peygamber'in (s.a.) Kureyş'in hakimiyetiyle ilgili olarak söylediklerinin,fiilî bir durumu ifade etmek için dile getirildiğini düşünebiliriz.Çünkü,Kureyş,ister müslümanlar açısından,isterse yeni dini inkâr eden kâfirler açısından olsun liderlik pozisyonuna sahipti.Hz.Peygamber'in (s.a.),"Müslümanlarıyla,kâfirleriyle insanlar hayırda ve şerde Kureyş'e tâbidir."[3] hadîsi, işte bu fiilî durumu açıklıyor ve tıpkı müslümanlar gibi,İslâm'ı inkâr eden Arapların da liderlerini Kureyş'ten seçtiklerini haber veriyor.Öyleyse,bu hadis,bir durumu haber vermekle ilgili olup, emredici bir hüküm koymakla ilgili değildir.Çünkü,Hz.Peygamber'in gayr-i müslimlerin liderini tayin hakkı yoktur.Bu sosyo-politik gerçeğe göre,liderlik niteliklerine sahip bir Kureyş'linin seçilmesi,halkın çoğunluğunun rızasını kazanmaya,onun iktidarına

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,17.
   J.Wellhausen'in işin zorluklarının Ensâr,kaymağının Kureyş'e ait olduğunu ileri sürmesi,gerçeği çarpıtma gayretinden öteye gitmiyor.
2. M.Mübarek,es-Sekâfetu'l-İslâmiyye,323.
3. Müslim,İmâre,33/1-3.

boyun eğmeye ve emirlerini dinlemeye en elverişli yoldur.[1]

İncelemekte olduğumuz döneme kadar gerçekleşen uygulamada, ilk halifelerin hep Kureyş içinden çıktığını biliyoruz.Yalnızca ilk halifenin seçiminde Ensâr,Kureyş'in halife seçimindeki bu üstünlüğüne karşı itiraz etmiş,ancak Hz.Ebu Bekr'in (r.a.) "İmamlar,Kureyş'tendir." hadîsini haber vermesiyle bu konuyu bir daha gündeme getirmemiştir.İlk iki halife -İslâm'dan önce olduğu gibi- Hz.Osman'ın şehadetinden sonraki iktidar mücadelesi aralarında geçecek olan Kureyş'in iki büyük koluna,Emevî ve Haşimî kollarına mensup değillerdi.Üçüncü halife Hz.Osman,bunlardan ikincisine,dördüncü halife Hz.Ali ise ikincisine mensuptu.Hz.Osman'a karşı yapılan muhalefetin bir sebebi de Emevî ailesini korumasıydı.Nihayet Hz.Osman'ın şehadetiyle sonuçlanan olaylar,İslâm'ın unutturduğu kabile asabiyetini yeniden günyüzüne çıkardı.Hz.Ali'nin halife seçilmesine,Emevî ailesine mensup olan Suriye valisi Muaviye'nin, Hz.Osman'ın haklarını savunmak iddiasıyla karşı çıkması,iktidar mücadelesini Kureyş'in iki koluna mahsus kılmış oldu.

İktidar mücadelesinin temelde Emevî ve Haşimî kollarında odaklaşması,kabile sistemine dayalı Arap sosyo-politik kültürünün bir ürünü idi.İbn Haldun bunu pek isabetli olarak belirtiyor:

"İslâm'dan önce Kureyş içinde Abd Menâf'ın nüfus ve şeref açısından Kureyş'in diğer batn'larından (kollarından) hiç birinin itiraz edemeyeceği bazı üstünlükleri vardı.Kureyş'in hepsi Abd Menâf'a mensup iki fahz'i (alt-kolu),Benî Umeyye ve Benî Haşim çok dinamik durumdaydı.Kureyş kabilesi de onların bu özelliğini tanıyor ve kendilerini yönetme hakkını onlara veriyordu.Ne var ki,Benî Umeyye,sayı ve liderliğe elverişli kişiler açısından Benî Haşim'den daha üstündü.İzzet,ancak sayıyladır.Benî Umeyye'nin İslâm'ın hemen öncesinde Harb b.Umeyye'ye çıkan maruf şerefleri vardır(..).İslâm gelince,ortaya çıkan olağanüstü durum değişikliği,müslüman olsun,kâfir olsun insanlara asabiyeti unutturdu.Müslümanlar,İslâm'ın Câhiliye işlerini yasaklamasından, kâfirler de bu büyük değişikliğin kendilerini meşgul etmesinden

---

1.M.Mübarek,es-Sekâfetu'l-İslâmiyye,324 ; M.D.Reyis,Nazariyyât,296.

dolayı bir süre için asabiyeti unuttular.Bu yüzden,İslâm'ın gelişiyle Benî Umeyye ve Benî Haşim'in yolları ayrıldı.Asabiyetlerin unutulması ve İslâm'ın gelişiyle gözardı edilmesi yüzünden,hicret gerçekleşinceye ve cihad meşru kılınıncaya kadar büyük bir fitne çıkmadı.Yalnızca kaçınılmaz olan tabiî asabiyet kaldı.Bu da cinayet ve tecavüzde,kişinin kardeşine ve komşusuna sahip çıkmasıdır ki bunu hiçbir şey ortadan kaldıramadığı gibi,mahzurlu da değildir;bilakis,cihad ve dine davette matlup ve yararlıdır(..).Benî Abd Menâf'ın şerefi,Benî Abd Şems ve Benî Haşim'de devam etti. Ebu Tâlib öldükten sonra,Ebu Tâlib'in oğulları,Hamza,Abbâs ve Abdulmuttaliboğullarından birçoğu Rasulullah'la birlikte Medine'ye göç etti.Böylece,Mekke'de Benî Haşim'den başalan meydan Benî Umeyyeye kalmış oldu.Bedir savaşında Benî Abd Şems'in büyüklerinin öldürülmesiyle Kureyş'in liderliği sağlam bir şekilde onların eline geçti.Ebu Sufyân,Kureyş'in lideri oldu ve Benî Umeyye şerefini temsil etti.Bundan sonraki Uhud ve Hendek gibi savaşlarda onların reisi ve komutanı hep Ebu Sufyân oldu.Mekke'nin fethinden sonra müslüman olan ve Hz.Peygamber'in,Hz.Abbâs'ın şefaatiyle serbest bırakması dolayısıyla 'Tuleka' denilen Kureyş'in bu kolu,Hz.Ebu Bekr devrinde ilk muhacirlerin rütbelerinden geri kalmaları ve Hz.Ömer'in şûrada onları terketmesiyle ilgili sözlerinin kendilerine ulaşması dolayısıyla ağır gelen bu durumu Ebu Bekr'e şikâyet ettiler(..).Hz.Ebu Bekr,'Cihadla kardeşlerinize yetişiniz.' diyerek olayı telafi etti ve onları ridde savaşlarına gönderdi.İslâm'a çok yararlı oldular ve bedevîleri yola getirdiler.Hz.Ömer ise onları Rum diyarına gönderdi ve Kureyş'in Suriye'ye göç etmesini teşvik etti.Artık çoğu oradaydı.Hz.Ömer, Yezîd b.Ebî Sufyân'ı Şam'a vali tayin etti.18/639'da Amvâs tâununda ölene kadar bu görevde kalan Yezîd'in ölmesinden sonra, yerine Muaviye'yi getirdi.Hz.Osman da onu görevinde bıraktı. Benî Umeyye'nin İslâm devrinde Kureyş'in başkanı olmaları,özelliğini kaybetmeyen ve henüz unutulmayan fetihten hemen önceki başkanlıklarıyla karıştı.Bu sırada Benî Haşim,peygamberlik, dünyayı bir yana bırakıp yerine vahye muhatap olmak ve Rasulullah sayesinde Allah'a yakın olma şerefini koymakla meşguldü.

İnsanlar Benî Umeyye'nin yönetme hakkını tanımakta devam ettiler(..).Hz.Osman vefat edip,insanlar Hz.Ali ile ihtilafa düştüğünde,Hz.Ali'nin askerleri daha fazla sayıdaydı,ne var ki bu askerler Rebîa,Yemen vb. diğer kabilelerdendi.Oysa,Muaviye'nin askerleri,fetihten itibaren Suriye'nin muhtelif bölgelerine yerleşen Mudar'ın güç ve kudretini temsil eden Kureyş'tendi. Böylece,Muaviye'nin asabiyeti daha üstün ve güçlüydü.Daha sonra Havâric'in ayrılması ve Hz.Ali'nin onlarla meşgul olması dolayısıyla,Hz.Hasan'ın kendisini hilafetten hal'etmesine kadar Hz.Ali tarafı zayıfladı.İnsanlar asabiyet ve kabile üstünlüğüne (tagâlüb) dönerek [1],peygamberliği ve olağanüstü durumları unutunca,41/661'in ortalarında Muaviye'ye bey'at etmekte ittifak ettiler.Böylelikle,Muaviye'nin önderliğindeki Benî Umeyye,Mudar ve diğer Arap kabilelerinin en güçlüsü olarak belirmiş oldu." [2]

Kabile sistemine dayalı Arap toplumunda,"Kureyş'in üstünlüğü belki sadece Havaricden gayri,homurtusuz olmasa da herkes tarafından kabul ediliyordu.Kureyşliler kabile rekabetleri üstünde bitaraf bir mevkî alıyorlardı.Arada sırada bu anadan doğma devlet sahiplerine çok kızmakla beraber,kabîlelerden her biri hâkimiyete rakibini Kureyş'ten daha az lâyık bulmakta idi." [3] Yani Kureyş,"eşitler arasında birinci" durumundaydı. Yezîd döneminde meydana gelen bir olay Kureyş'in yerini açıklar görünüyor.Medine valisi Velîd b.Utbe,okuduğu hutbeden sonra Medine'lileri Yezîd'e bey'at etmeye çağırınca,işi ağırdan aldılar.Bunun üzerine,Revh b.Zinbâ' "Sizi Lahm,Cuzâm ve Kelb'e çağırmıyoruz,sizi Kureyş'e çağırıyoruz." şeklinde konuştu. [4]

Kureyş'in bu hakim durumuna rağmen,halifenin Kureyş'ten olması şartını kabul etmeyen ve kendi halifelerini bizzat kendileri seçen Hariciler,hem Emevî,hem de Haşimî kollarına muhalefetlerini sürdürdüler. [5]

---

1. Nitekim,Muaviye,bu hususu "(..) Ben Câhiliye döneminde Kureyş'in en üstünü idim,İslâm benim sadece izzetimi arttırdı(..)." diyerek dile getirmişti (Belâzurî,Ensâb, 4-1/74-75,no:245 ; Taberî,Tarih,5/214-215.
2. İbn Haldun,İber,3/3-7.
3. J.Wellhausen,Arap Devleti,18.
4. Câhiz,Beyân,1/392.
5. Bkz.tez metni,s.82.

Hz.Hasan'ın hakkından vazgeçmesiyle halifeliği elde etmiş olan Muaviye,bu hakkın kime ait olduğu meselesini zaman zaman gündeme getirerek tartışma konusu yapmış ve kendisinin hakkı olduğunu ispatlamaya girişerek rakiplerini ikna etmeye çalışmıştır.İbn Ebî Âsım'ın rivayetine göre,bir defasında Muaviye şunları söylemiştir:"Mekke'liler Hz.Peygamber'i oradan çıkardılar,halifelik ebediyen orada olamaz.Medine'liler ise Hz.Osman'ı öldürdüler,halifelik asla onlarda olamaz."[1] Mekke'de doğan ve daha sonra müslüman olarak Medine'ye göç eden,üstelik Hz.Peygamber'i Mekke'den çıkaranların başında babası da bulunan birinin bu kadar sert bir ifade kullanması,çelişki gibi görünürse de,bir kısmı Suriye'ye göç etmiş Benî Umeyye'nin hakkını vurguladığı dikkate alındığı takdirde bu sözleri fazla yadırganmamalıdır.

İbn Kuteybe,Şa'bî'den,Muaviye ile Haşimîler arasında geçen halifelikle ilgili bir diyaloğu naklediyor.Bir gün Haşimîlerle görüşen Muaviye onlara şu sözleri söyledi:"Ey Haşimoğulları! Kureyş'in desteği olmaksızın halifelik iddianızdan,halifenin halkın rızası ile mi, Hz.Peygamber'e yakınlığı dikkate almaksızın insanların sizin etrafınızda toplanmasıyla mı,yoksa her ikisiyle mi sizin olduğundan bana bahsetmeyecek misiniz? Şayet bu iş,yakınlık olmaksızın,rıza ve cemaatle ise,bu durumda yakınlığın hak ortaya koyduğunu ve iktidar verdiğini düşünmüyorum.Cemaat ve rıza olmaksızın yakınlıkla ise,o zaman Hz.Peygamber'in amcası,mirasçısı,hacıların sulayıcısı ve yetimlerin koruyucusu Abbâs'ı -Ebu Sufyân,Benî Abd Menâf'ın desteği konusunda garanti vermişken- bunu istemekten alıkoyan nedir? Şayet halifelik,rıza,cemaat ve yakınlığın hepsinin birden bulunmasıyla ise,yakınlık imamet için gerekli niteliklerden biridir,ama yalnızca onunla olmaz,halbuki siz yalnızca bunu öne sürüyorsunuz.Ama biz,diyoruz ki:Halifeliğe en haklı Kureyş'li,bey'at etmek üzere insanların elini uzattığı,kendisine istekle gittikleri,güvendikleri için gönüllerinin arzuladığı,hakkı dolayısıyla kendisi adına savaştıkları ve halifeliği gerekli şekilde elde eden kişidir.Sizin işiniz gönülleri sıkan bir iştir.Sizden başka etrafında toplanılanı sorup öğrendiğinizde onu haklı gördünüz.

1.İbn Ebî Âsım,Kitabu's-Sunne,577-578 (İbn Meymûne).

Hak üzere toplandıklarında,bu hakikat sizi davanızdan uzaklaştırdı.Bakınız:Şayet toplum sizin hakkınızı aldıysa,onu arayınız. Eğer hakklarını aldılarsa,bunu onlara teslim ediniz.Çünkü,toplumun size ait görmediğini,sizin öyle görmeniz size bir yarar sağlamaz.".Muaviye'nin,halifeliğin kendi hakkı olduğunu ileri sürdüğü bu konuşmaya,İbn Abbas şu şekilde cevap verdi:"Biz,bu işin,şayet hakkı olmasaydı senin bu yerinde oturmayacak olan kişinin hakkı olduğunu iddia ediyoruz ve insanların bize rıza göstermemelerinin ve bizim çevremizde toplanmamalarının kaybettikleri bir hak ve mahrum edildikleri bir şans olduğunu söylüyoruz.Fazilet sahibi birinin etrafında toplandılar,başkasının fazileti,fazilet sahibinin faziletini eksiltmez.Yüce Allah '(..) Her fazilet sahibine faziletinin karşılığını versin(..)' (Hûd,11/3) buyuruyor.Rasulullah'tan sonra bu işi aramaktan bizi alıkoyan şeye gelince,bu ondan bize bir ahiddir,bu konuda onun sözünü kabul ettik ve yorumunu benimsedik.Şayet bizi yasakladığı gibi,onu almamızı emretseydi,onu alırdık ya da bu konuda özür beyan ederdik.Kimse hakkını terkettiğinden dolayı ayıplanmaz; ayıplama,kendisine ait olmayanı isteyene geçerlidir.Her doğru yararlıdır,ama her yanlış zararlı değildir.Olay Davud ve Süleyman peygamberlere gelmiş,Davud onu kavrayamamış,Süleyman ise kavramıştı,ama Davud bir zarar görmemişti.Yakınlık,müşriğe bile fayda verir,mü'mine ise daha faydalıdır.Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur:'Sen benim amcam ve babamın öz kardeşisin.Abbâs'ı sevmeyen beni sevmemiştir.Tıpkı benim peygamberliğimin son peygamberlik olması gibi,senin hicretin de son hicrettir.'.Ölürken Ebû Tâlib'e de şöyle demiştir:'Amca! Lâ-İlâhe İllallah de ki yarın sana bununla şefaat edeyim.'.Bu,insanlardan kimseye nasip olmamıştır. Yüce Allah da 'Kötülükleri işleyip dururken,ölüm kendisine geldiği zaman:Şimdi tevbe ettim diyenler ile kâfir olarak ölenlerin tevbesi makbul değildir.İşte onlara elem verici azab hazırlamışızdır.'(Nisa,4/18) buyurmaktadır."[1]

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,1/5-6.

Bir toplantıda Kabîsa b.Câbir,Muaviye'ye Kureyş'le ilgili sorular sorduğunda,Muaviye'nin kendisi ve oğlu Yezîd'le ilgili soruya cevabı da,halifeliğin kendilerinin hakkı olduğunu vurguluyor:"Bütün insanların efendisi,buraya benim yerime geçecek olandır.Kureyş,iki ayağı yere en sağlam basan kişinin ben olduğumu öğrenmiştir." [1]

Görüldüğü gibi,yönetimi elinde tutanların Kureyş kabîlesine mensup olması,hem iktidardakilerin,hem de kamuoyunun benimsediği bir anlayıştır.Temelleri Arap siyasî kültürünün derinliklerinde bulunan bu anlayış,Emevîlerin kuruluş devrinde de hakimiyetini sürdürmüştür.

8. Siyasî Bilgi ve Tecrübe Sahibi Olmak :

Halîfenin halkın yönetimi ve kamu yararının sağlanması konusunda bilgi ve tecrübe sahibi olması gerekir. [2] Siyasî fırsatçılık, aile,yetenek,eğitim,tecrübe ve kendini gösterme imkânı gibi birçok unsurun birlikte oluşturdukları çok uzun ve zorlu yolu olan bir süreçtir.

Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muaviye,çok sağlam bir siyasî fırsatçılığa sahip olmuştu.Câhiliye döneminde Kureyş içinde büyümüş, onların İslâm'a karşı mücadelesinde liderliğini yapan babası Ebu Sufyân'ı tüccar ve siyasî lider olarak çok yakından tanımıştı. Babasıyla birlikte ancak Mekke'nin fethinden sonra müslümanlığı kabul eden Muaviye,Hz.Peygamber'in (s.a.) kâtibi oldu.Muaviye'nin Hz.Peygamber'e,vahiy kâtipliği mi,yoksa devletin başka yazışmaları için mi kâtiplik yaptığı tartışmalı bir konudur.Şiî müelliflerden Mes'ûdî'ye göre,Muaviye,Hz.Peygamber'in vefatından kısa bir süre önce kâtipliğe başladı,ama vahiy yazmadı.Sonradan gelen bazıları

---

1. Belâzurî,Ensâb,4-1/42,no:154 (Avâne).
2. Mâverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,6.

onu vahiy kâtibi olarak takdim ettiler,adeta onlara uyularak bu böylece süregeldi. [1] İbn Hacer'in Medâinî'den [2] ,Zehebî'nin el-Mufaddal el-Galâbî'den [3] naklettiklerine göre,Muaviye,Hz. Peygamber'in Araplarla olan yazışmalarını yazardı.Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde [4] İbn Abbas'tan rivayet edilip,Müslim'in Sahîh'inde [5] de yer alan nakle göre,Hz.Peygamber bir gün İbn Abbas'ın Muaviye'yi çağırmasını istemişti.Bu rivayeti kaydeden İbn Hacer,hemen ardından "Muaviye,Hz.Peygamber'in kâtibi idi." [6], Zehebî ise "Hz.Peygamber'e vahiy yazardı." [7] ibaresine yer veriyorlar.

Çağdaş yazarlardan Abbas Mahmud el-Akkâd,devletine hizmet edenlerin yaydığının aksine,Muaviye'nin vahiy kâtibi olmadığını, genel ihtiyaçlar ve tahsil edilen ve ilgili kişilere taksim edilen sadakaların belgelendirilmesi konusunda yazdığını,hiçbir güvenilir raviden Kur'an'ın herhangi bir âyetini yazdığının duyulmadığını belirtir. [8]

Belazurî'de ise,Muaviye'nin vahiy kâtibi olduğuna dair iki rivayet yer alıyor.Bunlardan birincisi,"iddia ettiklerine göre" ifadesiyle nakledilip,Muaviye'nin Hz.Ali'ye yazdığı bir mektupta faziletlerinden biri olarak vahiy kâtiplerinden oluşunu dile getirir, [9] Hişam b.Urve'den yapılan rivayete göre,Hz.Aişe,Hz. Peygamber'in Ummu Habîbe'nin odasında bulunduğu sırada yanlarına girince,Muaviye kapıyı çalıp,izin alarak kulağında bir kalem olduğu halde içeri girdi.Hz.Peygamber "Bu kulağının üstündeki nedir?" diye sorunca,Muaviye,"Allah ve rasulü için hazırladığım

---

1. Mes'udî,Murûc,3/35.
2. İbn Hacer,İsâbe.6/113.
3. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/122.
4. Ahmed b.Hanbel,Müsned,1/291,335,336.
5. Müslim,Birr,96.
6. İbn Hacer,age,6/113. İbrahim el-Ebyârî,bu ifadeyi, "vahyi ve diğerlerini yazardı." şeklinde anlıyor(Muaviye, 118).
7. Zehebî,age,3/123.
8. A.M.el-Akkâd,Huseyn,228.Nitekim Cahşiyârî(el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,12) de,"Rasulullah'ın huzurunda onun ihtiyaçlarını yazanlardan biriydi." demektedir.
9. Belazurî,Ensâb,4-1/111,no:331.

kalem." cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "(..) Seni yalnızca gökten gelen vahiy için kâtip edindim." dedi. [1]

Bunlardan birinci rivayet senedi, ikincisi ise metin bakımından zayıftır. Çünkü, Hz. Peygamber'in, Muaviye'nin kulağındaki kalemi niçin taşıdığını bilmemesi pek anlaşılır değildir.

Ne olursa olsun, Muaviye, Hz. Peygamber'in kâtibi sıfatıyla, "yeni hükûmet sisteminin bütün müesseselerini ve aynı zamanda, sonradan birlikte çalışacağı veya mücadele edeceği kimseleri yakından tanımış oldu. Bu iki cepheli yetişme tarzı, genç ve fevkalâde müstaid Muaviye'yi çok erken olgunlaştırmış ve onu istikbali için hazırlamış idi." [2] Hz. Peygamber, bir defasında, Hadramût'tan gelen Vâil b. Hucr'u karşılamak ve ağırlamakla Muaviye'yi görevlendirdi. [3] Böylece Muaviye, diploması alanında da yetişme imkânı buluyordu.

Hz. Ebu Bekir (r.a.) devrinde, kardeşi Yezîd'le birlikte Suriye'nin fethine gönderilen Muaviye, Hz. Ömer (r.a.) zamanında Kayseriye (Caesarea) ve Finike sahilindeki şehirlerin fethinde üstün askerî başarılarla temâyüz etmiştir. Yezîd b. Ebî Sufyân'ın 19/640'ta ölümü üzerine, Hz. Ömer tarafından Şam ordugâh ve vilayetini idareye memur vali olarak tayin edildi. Muaviye, Hz. Osman (r.a.) zamanında, Suriye'nin fethedilen diğer vilayetlerinin idaresini de üstlendi. Böylece Muaviye, hakimiyeti altındaki kimseleri kendisine bağlamış ve yirmi yıllık idaresi esnasında Suriye'yi yeni devletin en iyi teşkilatlandırılmış ve en iyi yetiştirilmiş askerî birliklerine sahip, örnek bir eyaleti haline getirmiştir. [4] Böylece, işe kardeşinin yardımcısı olarak başlayıp, Suriye'nin bir kısmı ve nihayet tamamının valisi olarak görevleri tedricen artan Muaviye, vali olarak Suriye ve çevresinde hem Bizans, hem de Sasanî siyasî kültürünü ve yönetim usullerini tanıma imkânı bulmuştu. Onun bu gördüklerini İslâm yönetimine aktardığı Hz. Ömer'in dikkatini hemen çekmişti. [5] Ayrıca Muaviye,

---

1. Belâzurî, Ensâb, 4-1/128, no: 368.
2. H. Lammens, "Muaviye", İA, 8/438.
3. İbn Sa'd, Tabakât, 1/349.
4. H. Lammens, "Muaviye", 8/438-439.
5. Taberî, Tarih, 5/331.

önceki halîfelerden özellikle Hz.Ömer'i ve Hz.Osman'ı kendisine örnek almıştı.Muaviye,iki yıl Hz.Ömer gibi davranmıştı,Bir gün oğlu Yezîd'e "Eğer başa geçersen nasıl hareket edersin?" diye sordu.Yezîd "Tıpkı Hz.Ömer gibi,babacığım!" cevabını verince, Muaviye "Fesübhanellah! Oğlum! Ben Osman gibi hareket etmek istedim,gücüm yetmedi.Sen kim,Hz.Ömer gibi hareket etmek kim?" diyerek bunun zorluğunu belirtti. [1]

Bütün bu kazandığı tecrübeler yanında,Muaviye'nin kendi siyasî kabiliyetini,özellikle Arap siyasî dahilerinden biri sayıldığını unutmamalıyız. [2] Muaviye'nin siyasî dehası,bizzat çağdaşlarınca "iyice düşünüp hareket etme(reviyye)" [3],"hilim ve ölçülü hareket(enât)" [4] ve "işlerden çıkış yolu (mehârik) bulma" [5] şeklinde tasvir edilmiştir.Hz.Ömer'in "Yanınızda Muaviye varken,Kisra ile Kayser'i ve dehalarını zikrediyorsunuz." dediği nakledilir. [6] Ne var ki Câhız,siyasî kurnazlığın (deha),siyasîlerin sıfatlarından olmadığı [7],Abbas Mahmud el-Akkâd ise akıl ve ikna gücüne dayanarak insanları gayelerine hizmete yönlendiren cinsten olmayıp,çıkar hesabına dayalı olduğu [8] gerekçesiyle,Muaviye'nin deha sıfatını tenkit ederler.H.Lammens'in belirttiği gibi,"Arapların dâhiya dedikleri siyasî kurnazlık böyle bir şöhrete hak kazanmak için siyaset ustalığı yanında,büyük bir belâgat kabiliyetine,sür'atle karar verebilme kudretine,icat edici bir düşünceye ve nihayet hîleden çekinmeyecek kadar geniş bir vicdana da sahip olmayı gerektirirdi.". [9]

---

1. İbn Kesîr,Bidâye,8/229.
2. Taberî,Tarih,5/164 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/408-409.
3. İbn Abdrabbih,IF,5/269 (derler ki).
4. Süyûtî,Tarihu'l-Hulefâ,203.
5. Câhız,Osmâniyye,95(Kabîsa b.Câbir) Krş. Taberî,age,5/337.
6. İbn Tiktakî,Fahrî,78.
7. Câhız,Fadlu Hâşim alâ Umeyye,103.
8. Abbas Mahmud el-Akkâd,Muaviye,582-583.
9. H.Lammens,"Muaviye",8/441.

Muaviye siyasî bilgisini arttırmak ve formasyonunu geliştirmek için, Arap olsun, yabancı olsun geçmiş hükümdarların biyografilerini (siyeru'l-mulûk) incelerdi. Mes'udî'nin naklettiği, Muaviye'nin günlük programının gece faslında, geçmiş milletlerden Arapların haberleri ve önemli günleri, İranlılar ve hükümdarları, halka uyguladıkları siyasetleri, milletlerin hükümdarlarının biyografileri, savaşları, kurnazlıkları ve halklarına uyguladıkları siyaset gibi konular anlatılırdı. Gecenin ilk üçte birinde gerçekleşen bu fasıldan sonra, karılarının yaptığı tatlı vb. nefis yiyecekler getirilirdi. Gecenin ikinci üçte birini uyuyarak geçirdikten sonra, yatağından kalkar ve içlerinde hükümdarların biyografileri, haberleri, savaşları ve kurnazlıkları olan defterleri getirtirdi. Bunları, defterleri korumak ve okumakla görevli köleler sıra sıra dizilmiş bir halde okurdu. Her gece bu şekilde bir kısım haberlerin, biyografilerin, eserlerin ve siyaset türlerinin bir kısmını dinlemekteydi. Daha sonra çıkıp sabah namazını kılardı.[1] Ubeyd b. Şeriyye el-Curhumî, bir defasında Muaviye'yi ziyaret etti. Muaviye ona, geçmiş haberleri, Arap ve acem hükümdarlarını, dillerin karışmasının sebebini ve insanların çeşitli bölgelere dağılmasını sordu. Onu Yemen'deki San'a'dan getirtmişti. Ubeyd, sorulanlara cevap verdi. Muaviye, Ubeyd'in anlattıklarının yazılmasını ve ona nisbet edilmesini emretti.[2] Bu yüzden Muaviye, İslâm'da tarih ilmini ilk tedvin ettiren kişi olarak anılır. Yine o, halîfeliği sırasında, Kureyş'in ileri gelenlerinden bir grupla Kâbe tarihi üzerine bir müzakerede bulundu.[3]

---

1. Mes'udî, Murûc, 3/31.
2. İbnu'n-Nedîm, Fihrist, 132 ; İbn Kuteybe, Maârif, 534. Ö. Ne var ki, Yâkut, Ubeyd'in Muaviye'ye gelişini reddeden bir görüş nakleder ve Muaviye ile Irak'a giderken Hîre'de karşılaştığını zikreder. Daha sonra Muaviye'nin sorduğu, Ubeyd'in cevap verdiği uzun bir konuşmayı nakleden Yâkut, bunun sonunda içinde şiir bulunan bir hikâye verir (Yâkut, Mu'cemu'l-Udebâ, 12/72-78).
3. Ezrakî, Ahbâru Mekke, 1/172-173.

Kâ'bu'l-Ahbâr da,Muaviye'ye İremu Zâti'l-İmâd hakkında uzun uzun bilgi vermiştir.[1]

Muaviye,çeşitli vesilelerle kendisini ziyaret eden Arap tarih bilginlerine,kendi ihtisaslarıyla ilgili sorular sormayı asla ihmal etmezdi.Nesab bilgisi alanında darb-ı mesel olan Dıgfel b.Hanzala en-Nessâbe,halîfeliği sırasında Muaviye'yâ ziyaret etmeye gelmişti.Muaviye,kendisini yaklayarak bilgili bir kişi olduğunu kabul etti ve "Bu bilgileri nasıl elde ettin?" diye sormaktan kendini alamadı.Dıgfel,verdiği cevapta "Çok ezberleyen bir gönül ve çok soran bir dille.İlmin âfeti unutmaktır." dedi.[2] Yine Muaviye,kendisini ziyaret eden Kelbî'ye, Arapların haberlerini sormuştu.Muaviye,"Arabın en izzetlisini bana haber verir misin?" deyince,Kelbî bu soruya " Çadırının kapısında gördüğüm ve iki müttefiki Esed ve Gatafân arasında birlikte paylaştıran adamdır." cevabını verdi.Muaviye "Bu, kimdir?" diye sorduğunda,bu kişinin "Hısan b.Huzeyfe b.Bedr" olduğunu söyledi.İkinci olarak Muaviye,"Araplar içinde en şerefli aileyi bana söyler misin?" dedi.Kelbî bu soruya "Allah'a and olsun ki,biliyorum,ama onu sevmiyorum." cevabını verdi.Muaviye "Kimdir o?" diye sorunca,"Zurâre b.Ades'in ailesidir." dedi.Son olarak Muaviye "Arabın en fasîhini bana haber verir misin?" deyince,Kelbî "Esedoğulları" cevabını verdi.[3]

Muaviye'nin hem geçmişteki,hem de çağındaki insanları ve onların özelliklerini tanımak için kendisini ziyarete gelenlere veya herhangi bir münasebetle bu çeşit sorular sorduğunun örnekleri pek çoktur.Bütün bunlardan maksadı,derin bir tarih şuuru edinmek ve tarihten dersler almaktı.Muaviye'nin uzun ve zorlu siyasî hayatının sonunda söylediği şu sözler,çok manidar olsa gerektir:"Keşke Kureyş'in Mekke'de ZÛ-Tuvâ vadisindeki bir adamı olsaydım.Ben bu işten pek fazla bir şey anlamadım.".[4]

---

1. Himyerî,er-Ravdu'l-Mi'târ,23-24.
2. İbn Hacer,İsâbe,2/164.(İbn Hacer,bunu Yezîd'e öğretmesini istediğini belirtir) ; Kalkaşandî,Meâsiru'l-İnâfe,10.
3. İbn Abdrabbih,İkd,3/286.
4. İbnu'l-Esîr,Üsdu'l-Gâbe,5/211.

Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muaviye'nin veliahd tayin ettiği Yezîd'in hem genel,hem de siyasî öğretimi ve eğitimiyle çok yakından ilgilendiğini görmek bizi şaşırtmamalıdır.Bilindiği gibi,Yezîd'in annesi Meysûn,Kelb kabîlesine mensup olup, Ya'kubî hıristiyanlarındandı.Muaviye'den bâdiyeye gitmeyi bizzat isteyen Meysûn,[1],Yezîd'i alır,sık sık Suriye çöllerine,bilhassa Tedmür'e (Palmyrena) götürürdü.Yezîd,burada avlanmayı,ata binmeyi, güzel konuşmayı ve şiir düzmeyi öğrenmiş,sert çöl hayatına alışmıştı.[2] Başkentte ise,içki alışkanlığını edinmişti.[3] Yezîd'in çocukluk arkadaşları arasında hıristiyanlar da vardı.Papaz Yuhanna ve ünlü şair Ahtal seçkin iki arkadaşıydı.[4] Böylece Yezîd, babasınınkine tamamen zıt bir atmosferde yetişmiş oldu.Şam'da lüks ve kölelerin bolluğu içinde bir sarayda doğmuş,anasından Kelb kabîlesinin bedevîliğini ve'kabalığını,babasından da Kureyş'in zekâsı,kurnazlığı,mal ve iktidar sevgisi,fırsat bulunca zevk içinde boğulma tutkusunu devralmıştı.Hiçbir ekonomik zorluk görmeden büyümüş,yalnızca kendisini hoşnut edecek ve eğlendirecek bir gençlik yaşamıştı.[5]

Yezîd'in çocukluğunda ve gençliğinde devlet işleri dolayısıyla babası kendisiyle çok fazla ilgilenememişti.Ama,onun yetişmesi için özel hocalar tutmayı ihmal etmedi.Câhız'ın belirttiğine göre,Muaviye'nin oğlu Yezîd'le arasında bir kapı vardı. Bir defasında Yezîd içeri girince,Muaviye ona şu öğüdü verdi: "Oğlum! Aramızdaki bu kapıyı,tıpkı halkla aramızdaki kapı gibi kabul ettim ve yaptım.Birinin içeri izinsiz girmesini düşünür müsün?".Bu soruya Yezîd "Hayır." cevabını verince,sözlerine devam ederek,"İşte kapın böyle olsun! Kapının çalınması,iznin anlamına gelir." dedi.[6] Belazurî'nin "derler ki" kaydıyla riva-

---

1. İbnu'l-Verdî,Tetimmetu'l-Muhtasar,1/263.
2. Yezîd'in şiddete meyilli oluşunda,bâdiyede yetişip şehir hayatına yabancılığının etkisi düşünülebilir.
3. İbnu'l-Verdî,age,1/263 ; Ebu'l-Fidâ,Muhtasar ,2/108 ; Abbas Mahmud el-Akkâd,Huseyn,229 ; P.Hitti,Suriyâ,2/41 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/309-310.
4. P.Hitti,Suriyâ,2/41.
5. Tâha Huseyn,Fitne,2/236.
6. Câhız,Tâc,126.

yetine göre,Yezîd'in müeddibi vardı,hata edince bu yanlışını düzeltirdi.[1] Biraz önce sözü geçen neseb bilgini Dıgfel'e, aralarındaki konuşmadan sonra,"Yezîd'e git ve ona öğretmenlik yap." demişti.[2]

Muaviye'nin Yezîd'i sâife'ye ve Kostantıniye'ye göndermesinin sebebi,belki de,Arap siyasî kültüründe çok önemli bir yere sahip olan cesaret ve kahramanlığının ortaya çıkması ve kamuoyunu etkilemesi içindi.Babasının beraberinde gönderdiği Sufyân b.Avf el-Amirî,onu geçip Rum diyarına girmişti.Müslümanlar burada humma ve çiçek hastalağına yakalandılar.Yezîd,Ummu Kulsûm bt. Abdillah b.Amir'le evliydi ve ona âşıktı.Müslümanların karşılaştıkları bu hastalıkları duyunca,oraya gitmeyeceğine dair şiir söylemişti.Bunu haber alan Muaviye,"Allah'a yemin olsun ki,Rum diyarına girecek ve karşılaştıklarını sen de göreceksin." dedi.Bunun üzerine Yezîd,ordunun arkasından gidip, onlarla birlikte savaştı ve Kostantıniye'ye vardı.[3] Ayrıca Muaviye,biri 50/670 ,öteki 51/671'de olmak üzere Yezîd'i iki kez hac emîri olarak görevlendirdi.[4] Bütün bunlar,Yezîd'in kamuoyunda kabiliyetlerini göstermek ve siyaset ve yönetim alanında tecrübe kazanmak amacına yöneliktir.

Yezîd'in eğlenceye daldığını öğrenen Muaviye,bir mektup yazarak kendisine çekidüzen vermesini istedi.[5] Bu mektup, belki de Ziyâd'ın yaptığı tavsiyeden sonra yazılmıştı.Böylelikle Muaviye,"zengin,fakat zorlu ve eğlenceye düşkün tabiatını firenlemeye çalışmak suretiyle,oğlu Yezîd'i kendi idare geleneklerine devama muktedir bir halife olarak yetiştirmeğe çalışmış idi.".[6]

Muaviye,özellikle veliahd tayin ettikten sonra,işleri nasıl yürüteceğini öğrenmesi için zaman zaman Yezîd'e danışır ve görüşünü alırdı.

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/289,no:777 ,4-2/3.
2. İbn Hacer,İsâbe,2/164.İbn Habîb (Muhabber,478),Muaviye'nin Dıgfel'i Yezîd'e öğretmen tayin ettiğini belirtir.
3. Ya'kubî,Tarih,2/229.
4. Ya'kubî,age,2/239.
5. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,6/387-388.
6. H.Lammens,"Muaviye",İA, 8/440.

Oğlu Yezîd'in de hazır bulunduğu bir toplantının hemen ardından Muaviye'nin siyasî öğüt niteliğinde bir söz söylemeyi ihmal etmediğini görüyoruz.Belazurî'nin naklettiğine göre,Hz.Hasan,Muaviye'nin huzuruna girmişti.Yerini alınca,Muaviye,"Âişe'ye hayret doğrusu! Benim bu işe ehil olmadığımı,lâyık bulunmadığımı,hakkım olmayan bir yerde olduğumu iddia edip ileri sürüyor.Allah günahlarını affetsin,amabundan ona ne! Bu konuda benimle baban çekişiyordu,o da vefat etti." dedi.Bunun üzerine Hz.Hasan "Bu mu hayret ettiğin,ey Muaviye!" deyince,Muaviye "Tabiî,hayret edilecek durum bu." cevabını verdi.Hz.Hasan "Bundan daha acaibini sana söyleyeyim mi?" deyince,Muaviye "Nedir o?" diye sordu.Hasan "Meclisin başında oturup,benim ise ayaklarının ucunda bulunmam." cevabını verdi.Bunun üzerine Muaviye güldü ve "Biraderim! Borcun olduğunu öğrendim." dedi. Hasan "Evet,var." deyince,Muaviye "Ne kadar?" diye sordu.Hasan "Yüzbin" deyince,Muaviye "Sana üçyüzbin verilmesini emrettik. Yüzbini borcunu ödemen,ikinci yüzbini ailene dağıtman,son yüzbini de kendine harcaman için.Evine dönebilirsin." dedi.Hasan dışarı çıkınca Yezîd babasına "Hiç kimseyi seni bu şekilde karşıladığını görmedim.Sonra da ona üçyüzbin dirhem emrettin." dedi.Bunun üzerine Muaviye,"Oğlum! Aslında hak onların.Onlardan biri sana gelince,ona biraz ver ve iyi karşıla." öğüdünü verdi. [1] Belazurî'nin başka bir haberine göre,bir adam gelip Muaviye'ye "Ey Muaviye!Yemin olsun ki,ya doğru yürüyeceksin,ya da seni doğru yola sokarız." deyince,Muaviye ona kim olduğunu sordu.Adam "Ben Himyerî'lerden falan oğlu falanım." cevabını verdi.Bu cevaptan sonra Muaviye"Bundan daha yumuşak konuşsaydın ne olurdu?" dedi. Adam çıkıp gidince,Yezîd babasına "Ey mü'minlerin emîri! Buna gerekli cezayı verseydin,başkası da onun sayesinde edeplenirdi."

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/101,no:311 (el-Heysem b.Adî).Aynı haber için bkz.İbn Ebi'l-Hadîd,Şerhu Nehci'l-Belâğa, 4/4 ; İbn Asâkir,Dımaşk,4/100 ; Demîrî,Hayavân,1/50. Bu haberden,Hz.Hasan'ın halîfelik hakkından vazgeçişinin hiç de kolay olmadığını ve parayı sevdiği sonucunu çıkarabiliriz.Ama bunlar,haberin değerini zayıflatan unsurlar gibi görünüyor.

dedi.Bu söz üzerine Muaviye "Oğlum! Babanın yuttuğu nice öfkenin vebali,yalnızca suçu işleyenin üstüne kalmıştır." öğüdünü verdi.[1] Bir grup ziyaretçiye Muaviye "Sizce mürüvvet nedir?" diye sordu. "İffetli davranmak ve iyi geçim." cevabını verdiklerinde,Arap siyasî kültürünün çok önemli bir unsuru olan mürüvvetin bu tanımından pek hoşlanan Muaviye,Yezîd'e dönerek "İyi dinle,Yezîd." dedi.[2]

Muaviye oğlu Yezîd'e bazan doğrudan öğüt vererek siyasî formasyonunu geliştirip görgüsünü arttırıyordu.Zehebî'nin rivayetine göre,Muaviye,oğlu Yezîd'e şunları öğütledi:"Allah'tan sakın.İşi sana hazırladım,yapacağımı yaptım.İyi olduysa,bundan bahtiyar olurum.Bundan başkasıysa,mutsuz olurum.İnsanlara yumuşak davran.Şerefli insanları karşına almaktan ve onlara kibirli davranmaktan sakın.".[3] Belazurî'nin belirttiğine göre,Muaviye, Yezîd'e "Oğlum! Önemli insanların (zevi'l-ahsâb) yanında,iyiliği, onların sevgisini kazanmak,gözlerinde büyümek ve sana saldırılarını önlemek için vesile edin.Cimrilikten (men') sakın,çünkü o,mürüvveti bozar,şerefliyi küçültür." öğüdünü verdi.[4]

Muaviye,oğlu Yezîd'in kimlere danışacağını ve kimi hangi işte kullanacağını öğretmeye çalıştı.Ebu Burde'nin naklettiğine göre,kendisi Muaviye'nin huzurundayken içeri Yezîd girdi.Muaviye oğluna şu öğüdü verdi:"Şayet insanların bir işini üstlenirsen, buna danışmayı ihmal etme,çünkü,onun babası benim destumdu.".[5] Vefat etmezden önce Muaviye,oğlu Yezîd'i çağırarak şunları öğütledi:"Şayet başına Medine ehlinden bir hal gelirse,onlara Müslim b.Ukbe'yi gönder,çünkü o,samimiyetini ve bağlılığını bildiğimiz biridir.".[6] Ayrıca Muaviye,Yezîd'i veliahd tayin ettiğinde,buna karşı çıkanlara nasıl davranacağı hususunda öğüt vermeyi ihmal etmemişti.[7]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/49,no:184 (el-Heysem b.Adî).
2. İbn Abdrabbih,IF,2/150.
3. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/159.
4. Belazurî,age,4-1/126,no:89.
5. İbn Sa'd,Tabakât,4/112 ; Taberî,Tarih,5/332.
6. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/290 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/112. İbn Kuteybe'ye (İmâme,2/7) göre,"Müslim'e danış." demişti.
7. Bkz. tez metni,s.238.

Yezîd,babasının bütün çabalarına rağmen,siyasî büyük problemleri olan ve kurulup geliştirilmesinde önemli bir katkısı bulunmayan geniş bir devletin başına geçti.Daldığı eğlence dünyasından,her şeyin yolunda gideceğini umduğu sancılı siyasî dünyaya girdi.Ama,babasının bu uğurdaki uzun ve zorlu mücadelesini unutmuştu,hatta kavrayamamıştı.O,herkesin kendisine itaat etmek zorunda olduğunu,kimsenin karşı çıkamayacağını,karşı çıkanın da kılıçla karşılık göreceğini düşünüyordu.[1] Gençliği ve tecrübesizliği yanında,babasının siyasî geleneklerine ve yeteneklerine sahip olamayışı,Yezîd'in kısa halîfelik süresini kanlı olaylarla doldurdu.

Çok genç yaşta halîfe olan Yezîd,siyasî çekişmelerle meşgul olması ve belki de halîfeliğinin daha uzun bir süre devam edeceğini ummaması dolayısıyla,oğlu Muaviye'yi siyasî açıdan yetiştirmeye pek imkân bulamamıştı.Genç yaşta vefat etmesi de halefini hazırlamasına fırsat bırakmadı.Babasından çok daha genç bir yaşta,üstelik gönülsüz bir şekilde halîfe olan küçük Muaviye ise, halef bırakmadan ve ansızın vefat etmişti.

9. Sağlam ve Sağlıklı Olmak :

Körlük,sağırlık,dilsizlik,elsiz veya ayaksız olmak gibi sakatlıkların hilafet ehliyetine engel olup olmadığı tartışılmıştır. Gerçekten de,devletin en üst noktasında yer alan kişinin,görevini yapmaya engel bir vücut arızası olmamalıdır.Bu tür arızaları olanların tarih boyunca devletlerini ve vatandaşlarını ne gibi sıkıntılara sokmuşları bilinen bir husustur.

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde görev yapan halîfelerin fizik özellikleri,kaynaklarda geniş bir şekilde yer almıştır. İnsanın biyolojik özellikleri,onun siyasî tavırlarını da etkiler.[2]

Kaynaklarda yer alan tasvirlere göre,Muaviye'nin fizik özelliklerini belirlemeye çalışalım:Mes'udî'nin belirttiğine göre,

---

1. Taha Hüseyn,Fitne,2/237.
2. A.Lancelot,Siyasal Tavırlar,Çev.Hüseyin Rauf,İstanbul 1976,20-25.

Muaviye,uzun boylu,şişman,beyaz tenli,kısa başlı,asık yüzlü, patlak gözlü,geniş göğüslü,gür sakallı birisiydi,sakallarını kınalar ve sararturdu.[1] Ya'kubî'nin tasvirinde Muaviye,asık suratlı,patlak gözlü,gür sakallı,geniş göğüslü,kısa bacaklı birisi olarak yer alır.[2] Zehebî'nin belirttiğine göre,Muaviye, çok heybetli,iri ve gösterişli...[3] ,uzun boylu,beyaz tenli,yakışıklı,güldüğünde üst dudağı kıvrılan,[4] sakalını adeta altın sarısına boyayan biriydi.[5] Yine Zehebî'nin İbn İshak'tan naklettiğine bakılırsa,İbn İshak'ın babası,Muaviye'yi,Ebtah'ta saçı sakalı beyaz,adeta çift hörgüçlü deve gibi görmüştü.[6] Muaviye gençliğinde güçlü kuvvetli birisiydi.Rasulullah devrinde birisiyle güreşe tutulup onu yenince,Hz.Peygamber'in (s.a.) "Bilmez misiniz ki Muaviye biriyle güreşe tutulunca onu yener." buyurduğu nakledilir.[7] Haricîlerden olup Muaviye'yi öldürmeye kasteden Burek b.Abdillah,kılıç darbesini Muaviye'nin yumurtalarına isabet ettirdiği için,halîfelik döneminde hiç çocuğu olmadı.[8] Bu olaydan sonra camide maksûra denen özel mahfili yaptıran ve güvenliğini korumakla görevli hares ve şurta'yı örgütleyen Muaviye,özellikle Haricîlere karşı çok acımasız bir politika izlemiştir.[9] Yaşlılık döneminde dişlerinin dökülmesi, Muaviye'nin çok ağırına gitmişti,hatta bundan sonra minberde cemaate karşı hiç konuşmamıştı.[10] Bu yüzden,Yezid b.Ma'mer, Muaviye'ye "Ey mü'minlerin emîri! Yemin olsun ki senin yağına

---

1. Mes'udî,Tenbîh,277. Kına ve sarıya boyama için ayrıca bkz.Nuveyrî,Nihayetu'l-Ereb,20/374.
2. Ya'kubî,Tarih,2/238.
3. Zehebî,Duvel,45.
4. Zehebî,Siyeru A'lami'n-Nubela,3/120(İbn Ebi'd-Dunya). Ayrıca bkz.İbn Hacer,İsâbe,6/113 ; İbnu'l-Esîr,Usdu'l-Gâbe,5/212 ; Suyutî,Tarihu'l-Hulefa,195 ; İbn Tağriberdî,Nucûm,1/154 ; Nuveyrî,age,20/374.
5. Zehebî,Siyeru A'lami'n-Nubela,3/120-121 (Sa'îd b.Abdilaziz). Ayrıca bkz. Ebu Zur'a,Tarihu Dımaşk,1/349(Ebu Mishar) ; İbnu'l-Esîr,age,5/212 ; Nüveyrî,age,20/374.
6. Zehebî,Siyeru A'lami'n-Nubela,3/122.
7. Belazurî,Ensâb,4-1/32,no:117 ; Ali el-Mutteki,Kenzu'l-Ummal,Haydarabad 1312-1314,6/190,no:3275.
8. İbn Kuteybe,Maârif,350;Taberî,Tarih,5/149.
9. Bkz. tez metni,s. 82.
10. Câhız,Beyân,1/20,2/341 ; İbn Kuteybe,Uyûn,3/52.

ulaşanlar hep birbirlerini sevmediler. Senin ağzın, bizim için kulağın ve gözünden daha önemsizdir." dedi. [1] Yemeğe çok düşkün olan Muaviye, yaşlılığında şişmanlayınca hutbeleri oturarak okumaya başladı. [2] Bir şey dinlerken arkasına yaslanır, bacak bacak üstüne atar ve gözlerinden birisini kısardı. Ortaya resmî olarak çıktığında, başına siyah bir sarık sarıp, gözlerini sürmeleyince, bütün şişmanlığına rağmen Araplara hürmet telkin ederdi. [3]

Emevî Devleti'nin ikinci halîfesi Yezîd, Belazurî'nin "derler ki" ifadesiyle belirttiğine göre, esmer, gür saçlı, kara gözlü, çok uzun boylu olup yüzünde çiçek hastalığının izi vardı; "denir ki" ifadesiyle belirttiğine göre ise beyaz tenli, ince ve güzel sakallı idi. [4] Mes'udî ise, Yezîd'i, çok esmer, iri başlı, ve yüzünde açıkça çiçek hastalığı izi olan biri olarak tasvir ediyor. [5] Zehebî, Yezîd'in şişman olduğunu belirtiyor. [6]

Çok genç yaşta halîfe olan Muaviye b. Yezîd, orta boylu ve narin [7], yakışıklı ve beyaz tenli, akıllı ve dindar birisiydi. Zahidane bir hayat yaşayan Muaviye b. Yezîd [8], dünya işinde zayıftı, bu yüzden de "Ebu Leyla" şeklinde isimlendirilirdi. [9] Halîfe olarak bey'at edilince hastalığını bahane ederek görevinden çekildi, vefatına kadar hiçbir işe bakmadı. [10] Ölümüne kadar görevi, vekâleten yürütüldü. Halef bırakmadan vefat ettiği için güçlükle atlatılabilen büyük bir iktidar boşluğu yaşandı.

---

1. İbn Kuteybe, Uyûn, 3/52.
2. Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 1/421.
3. J. Wellhausen, Arap Devleti, 66.
4. Belazurî, Ensâb, 4-1/289, no: 775, 4-2/3. Ayrıca bkz. İbn Abdrabbih, İkd, 5/124 ; İbnu'l-Verdî, Tetimmetu'l-Muhtasar, 1/263 ; Ebu'l-Fida, Muhtasar, 2/108 ; Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, 205 ; Zehebî, İber, 1/51 ; İbn Kesîr, Bidâye, 8/230.
5. Mes'udî, Tenbîh, 280.
6. Zehebî, İber, 1/51. Ayrıca bkz. Suyutî, age, 205 ; Karmânî, Ahbâru'd-Duvel, 130.
7. Mes'udî, age, 281.
8. Belazurî, age, 4-2/64 (Ebu Esma Seksekî) ; Karmânî, age, 131.
9. Belazurî, age, 4-2/64.
10. Belazurî, age, 4-2/64 ; Zehebî, Duvel, 47.

10. Cesur Olmak :-

Halîfenin ülkeyi koruma ve düşmanla savaşma gücü veren cesarete sahip olması gerekir.[1] Arap siyasî kültüründe,kabîle şeyhi olabilmek için,savaşta gösterilen cesaret ve kahramanlığın payı büyüktür.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,"Suriyelileri mütemadiyen Bizanslılara karşı sefere sürmesine rağmen Allah ona şahsî şecaat ve cesaret bahşetmemişti.Fakat buna mukabil bir seyyidin diğer hususiyetlerine en büyük ölçüde malik bulunuyordu.".[2] Zaten Muaviye,çocukluğunda ata binme ve ok atıcılığından çok,ticaret ve yönetim terbiyesi görmüştü.Büyüdüğünde kılıç oyunu,golf,at sırtında yarişma gibi zamanının bilinen spor dallarından birinde temayüz etmesini sağlayan ata binicilikle ilgili herhangi bir fiili bilinmiyor.Onun bu konuda gördüğü eğitim,çevresinde ayıplanmayacak ölçüden öteye gitmedi.[3] Muaviye'nin katıldığı savaşlarda savaş ve kale yapma işlerini çevresindeki Arap savaş seçkinlerinden Ebu Ubeyde b.Cerrah ve Abdurrahman b.Hâlid gibileri yürütürdü.Kesin veya başarılı bir sonuca müstakillen ulaştığı hiçbir savaş komutanlığı yoktur.[4]

Kendisini çok yakından tanıyan Amr b.Âs,"Allah'a yemin olsun ki ey mü'minlerin emîri! Cesur musun,korkak mısın bilemiyorum?" dediğinde,Muaviye ona "Fırsatını bulursam cesur,bulamazsam korkağım." cevabını verdi.[5] Mekke'ye hac için geldiğinde Radm denilen yerde Hz.Hüseyin devesinin yularını tutmuş ve kafilesini durdurmuştu.Amr b.Osman b.Affan,Muaviye'ye "Ali'nin oğlu seni durduruyor,sen de bir şey yapmıyorsun?" deyince,Muaviye "Ali'yi bırak,Allah'a yemin olsun ki ayrılana kadar beni öldüreceğinden korktum.Şayet beni öldürseydi iflah olmazdınız.Benî Haşim'le zorlu bir gününüz var." cevabını verdi.[6] Bir gün

---

1. Mâverdî,el-Ahkâmu's-Sultaniyye,6.
2. J.Wellhausen,Arap Devleti,65.
3. Abbas Mahmud el-Akkâd,Muaviye,650.
4. Abbas Mahmud el-Akkâd,age,657.
5. İbn Abdrabbih,IKd,1/91.
6. Belâzurî,Ensâb,4-1/58,no:198 ;Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubela,3/198.

Muaviye, Arap siyasî değerler sisteminde önemli yeri olan mürüvvet, kerem ve necdet'in anlamını "Ey Muhammed'in babası! Üç nitelik var ki, bana onları bildirecek kişiyi bulamadım." diyerek Hz. Hasan'a sordu. Hasan da "Nedir onlar?" deyince, Muaviye, "Mürüvvet, kerem ve necdet." cevabını verdi. Bunun üzerine Hasan bu üç değeri şöylece tanıttı: "Mürüvvet; dinî hayatı düzeltmek, malı iyi yönetme, yumuşak bir şekilde engelleme, selamı yayma ve insanlara kendini sevdirmedir.[1] Kerem; istemeden verme, iyilikle bağışlama ve kıtlık zamanında açları doyurmadır. Necdet ise; komşuyu koruma, sıkıntılı durumda koruma[2] ve sıkıntılı durumlarda sabırdır."[3] Muaviye, mürüvvetin anlamını başkalarına da sormuştur. Mesela Sa'sa'a b. Sûhân'a sorduğunda, "Başa gelenlere (nevâib) sabır ve konuşmak gerekene kadar susmaktır." cevabını aldı.[4] Bir grup Muaviye'yi ziyarete geldiğinde, onlara mürüvveti sormuştu. Ziyaretçiler mürüvveti "İffet ve iyi geçim." olarak tanımlayınca, Muaviye, yanında bulunan oğluna "Dinle, ey Yezîd!" dedi.[5]

Emevî Devleti'nin ikinci halîfesi Yezîd'in Rum diyarına gönderildiği sâife'den önce kaçmak istediğini, sonra babasının zorlamasıyla gidip Kostantınıyye'de Bizans'lılara karşı savaştığını biliyoruz.[6] Yezîd'in oğlu Muaviye ise, otoritesizliğinden dolayı "Ebu Leylâ" adıyla anılarak pek hoş karşılanmamıştır.[7]

---

1. Belazurî'nin naklinde ise (Ensâb, 4-1/61, ne:215) şöyledir: "Mürüvvet; insanın dinini bilmesi, geçimini düzeltmesi ve insanlara güzel muhalefetidir.".
2. Belazurî'nin aynı yerdeki naklinde, "sıkıntıya atılma" şeklindedir.
3. Ya'kubî, Tarih, 2/226. Krş. Belazurî, age, 4-1/61, ne:215 (iddia ederler ki). Bunun sonunda Muaviye'nin "Allah şahidim olsun, doğru söyledin." dediğini de nakleder.
4. Belazurî, age, 4-1/61, ne:214 (senedsiz). Başka bir örnek için bkz. Belazurî, age, 4-1/61, ne:213.
5. İbn Abdrabbih, IK, 2/150.
6. Ya'kubî, age, 2/229.
7. Belazurî, age, 4-2/64 ; Taberî, Tarih, 5/503.

B) Seçici Organ ve Seçim Usûlü :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde halîfenin seçilmesi, belli bir organ tarafından yapılmamış,bunun yerine başkent halkının bey'ati ile seçim gerçekleşmiştir.Bu,haberleşmenin güç olduğu bir devrin ortaya çıkardığı bir usûldür.Halîfenin seçiminde "emsâr" ya da "âfâk" denilen diğer büyük yerleşim merkezlerinin bey'ati sonradan gelirdi,zaten onların bu seçimi tanımama hakları yoktu.

Temel görünüşüyle halîfenin seçimindeki gelişme bu şekilde ise de,tek tek ele aldığımızda iki ana biçimle karşılaşırız:

1) İktidarın bir anlaşma sonucu el değiştirmesi,

2) İktidarın el değiştirmesinde verâset usûlünün ortaya çıkması.

Şimdi bu iki usûlün ortaya çıkışını ve işleyişini ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalışalım.

1. Halîfeliğin Anlaşmayla Devri Usûlü :

Hz.Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesi,özellikle hakem olayından sonra sürekli Muaviye lehine gelişti.Asıl gayesini,Hz.Osman'ın kanı ve katilleri arkasına kamufle eden Muaviye, hakemlerin verdikleri karar sonucu iktidar mücadelesinde en azından Hz.Ali ile eşit bir taraf durumuna gelmişti.Ancak,kesin sonucu henüz elde edemeyen Muaviye,hakimiyet sahasını Mısır ve diğer bölgelere doğru genişletmeye çalışıyor,böylelikle Hz.Ali'yi dar bir çembere almak istiyordu.Havâric'den üç kişinin Nehrevân'da öldürülen arkadaşlarının intikamını almak üzere verdikleri karar sonucu,İbn Mulcem,Hz.Ali'yi yaralamış ve bu darbe onu ölüme götürmüştü(Ramazan 40/Ocak 661).

İktidar mücadelesinde Hz.Ali'nin bıraktığı boşluk nasıl doldurüldu? Bu konu,şiî ve sünnî müellifler arasında tartışmalıdır.

Hz.Ali'nin vefatı sırasında oğlu Hz.Hasan'ı istihlâf edip etmediği konusunda iki rivayet vardır:

1) Cundub b.Abdillah'tan gelen bir rivayete göre,Hz.Ali'nin huzuruna girip,"Ey mü'minlerin emîri! Allah göstermesin,seni kaybedersek,Hasan'a bay'at edelim mi?" diye sormuş,Hz.Ali de ona "Size bunu ne emrederim,ne de yasaklarım,siz daha iyi bilirsiniz." cevabını vermişti.Bundan sonra,Hasan ile Hüseyin'i huzuruna çağıran Hz.Ali,onlara iyi geçinmelerini ve dinî emirleri titizlikle yerine getirmelerini öğütlediği bir vasiyette bulunmuştur.[1]

2) Başka bir rivayete göre,Hz.Ali'nin huzuruna giren bir grup,"Veliahd tayin etmeyecek misiniz ey mü'minlerin emîri!" deyince,"Hayır.Fakat onları (ya da sizi) Rasulullah'ın bıraktığı gibi bırakıyorum." cevabını verdi.[2]

Buna karşılık,şiî müelliflerden Ebu'l-Ferec Isfahanî'ye göre,Hz.Ali oğluna halîfe olmasını vasiyet etti.[3] Başka bir şiî müellif olan Kuleynî'ye göre,Hz.Hasan'ın hilafete gelişi, Hz.Ali'nin,vefatından önce oğlu Hz.Hasan'a,Rasulullah'ın kendisini imamet mevkiine getirmesini ve emanetleri teslim etmesini emrettiğini söylemesi üzerine olmuştur.[4]

Burada,İbn Abdrabbih'in bir rivayetine yer vermek istiyoruz. Hz.Ali'nin katledilmesinden sonra,Amr b.Âs,Abdullah b.Abbas'a şöyle dedi:"Sizin ve bizim bulunduğumuz bu durum,belanın getirdiği ilk iş değildir.Durum,Bâzi ve sizi gördüğün vaziyete götürdü.Bu harb bizde ne sabır,ne haya bırakmadı.Keşke savaş geri dönseydi demiyorum.Fakat,keşke hiç olmasaydı diyoruz.İleriyi geçmişe

---

1. Taberî,Tarih,5/146-147 ;Mes'udî,Murûc,2/413-414 ; İbn Haldun,İber,2/1134 ; İbnu'l-Esîr,Kamil,3/391-392.
2. Ahmed b.Hanbel,Müsned,1/130,no:1078,1/156,no:1339 ; Mes'udî,age,2/414 ; İbnu'l-Arabî,Avâsım,198 ; İbn Kesîr,Bidâye,5/250-251,7/323 ;Beyhakî,Sünen,8/149.
3. Isfahanî,Eganî,1/121.
4. Küleynî,Usûlu'l-Kâfî,1/297-299'dan E.R.Fığlalı,Şia,85.

bakarak düşün. Sen Ali'den sonra bu işin başısın. Sen itaat edilen bir emîr, itaatkâr bir memur, güvenilir bir danışmansın, işte sen böyle birisin.". [1] Bu haber doğru kabul edilirse, Amr b. Âs'ın konuşması, herhâlde Hz. Hasan'ın seçilmediği bir sırada ve Haşimîler arasında bir iktidar mücadelesi başlatarak, onları bölmeyi gaye edinmiş olmalıdır.

Asıl konumuzla alâkası ölçüsünde yer verdiğimiz bu durumu bir tarafa bırakarak, Hz. Hasan ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinin tarihî gelişmesini ele alalım.

Babasının vefatı üzerine Hz. Hasan, bir rivayete göre aynı gün [2], başka bir rivayete göre ise iki gün sonra [3] Kufe'deki Hz. Ali taraftarlarının bey'at etmesiyle halîfe oldu. [4] Isfahanî'nin belirttiğine göre, Osmâniyye'den bir grup Hz. Hasan'a bey'at etmekten kaçındı ve Muaviye'ye iltihak etti. [5] Zührî'den yapılan nakle göre, Irak'lılar kendisine bey'at edince, onlara "Beni dinleyecek ve bana itaat edeceksiniz. Anlaşma yaptığımla anlaşacak, savaştığımla savaşacaksınız." şeklinde şartlar koşmaya başladı. Bunun üzerine Irak'lılar, durumdan şüphelenip, "Bu size yaramaz, bu savaşı istemiyor." dediler. [6] İbn Kuteybe'ye göre, bunun üzerine ellerini çekip bey'at etmediler, Hasan da ellerini çekti. Hemen Hz. Hüseyin'e gittiler ve "Elini uzat, babanın şartlarıyla ve sapık Şam'lılarla savaşmak üzere sana bey'at ettik." dediler. Hz. Hüseyin, "Hasan sağ oldukça sizinle bey'at yapmaktan Allah korusun." diyerek bu teklifi şiddetle reddetti. [7]

Buna mukabil, Muaviye de 40/660'ta Îliyâ (Kudüs) şehrinde Şam'lılar tarafından halîfe ilan edildi. [8] Böylece, iki halîfenin

---

1. İbn Abdirabbih, İK, 4/98 (İbrahim b. Huveytıb'dan Muhammed b. Sa'îd).
2. Süyûtî, Tarihu'l-Hulefa, 191.
3. Mes'ûdî, Tenbîh, 276 (Ramazan 40, bitimine yedi gün kala).
4. Halîfe tanımakla ilgili olarak, "halîfe tanıdı" (İstahlefe) (Taberî, Tarih, 5/158) ve "halîfe olarak bey'at edildi." (bûyi'a bi'l-hilâfe) (Taberî, age, 5/161, 162) terimleri kullanılır.
5. Isfahanî, Eğanî, 1/121.
6. Taberî, Tarih, 5/162; İbn Kuteybe (?), İmâme, 1/140; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/404; Dîneverî, el-Abbâru't-Tıvâl, 216.
7. İbn Kuteybe, age, 1/140.
8. Taberî, age, 5/161; İbnu'l-Cevzî, Tarihu Muntazam, 5/108. Bununla birlikte, Şam'lıların, 37/57'de hakemler ayrıldıktan sonra halîfe olarak, daha önce Hz. Osman'ın kanını istemek üzere bey'at ettikleri de rivayet edilir (Taberî, age, 5/324).

aynı anda görevde olması,ileride doktrinde çok tartışılacak olan "iki imâmın nasbı","efdal varken mefdûlün imâmeti" gibi teorik problemlerin de kökeni oldu.Ahmed Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi,"Bu vechile iki halîfenin ictimâı ise bir muharebe vukûuna alâmet idi." [1]

Hz.Ali'nin yanında,Muaviye'ye karşı ölünceye kadar savaşmak üzere bey'at eden kırkbin askeri vardı.Tam sefere çıkmaya hazırlanırken Hz.Ali öldürüldü. [2] Bundan yaklaşık iki -bir rivayette dört- ay bekledikten sonra [3] Hz.Hasan,Muaviye'nin kendisine yöneldiğini öğrenince,Hz.Ali'ye bey'at eden orduyla, Mesakin'de olan Muaviye'yi karşılamaya çıktı. [4] Hz.Ali'nin öldürüldüğünü öğrenen Muaviye,onun ölümünden onsekiz gün sonra Musul'a gitti. [5] Hasan ordusuyla birlikte Medâin'e harekete geçti.Sâbât'a varınca ordusunun yüreksizliğini ve savaştan kaçındıklarını gördü.Sâbât'ta konakladı.Burada okuduğu hutbede,savaştan kaçındıklarına göre,kendilerini istemedikleri bir şeye zorlamayacağını belirtti,Etrafındakiler bu sözlerine çok şaşırdılar.Havâric'den birisi "Tıpkı babası gibi,Hasan da küfre düştü." dedi. [6] Şiî müellif Dîneverî,Hasan'a yapılan saldırının ve yaralanmasının bu sırada olduğunu belirterek,kendisini samimi olarak destekleyen Rebîa ve Hemedân'dan yardım istediğini,onların da hemen Hasan'ın yanıbaşına gelerek kendisini saldırganlardan korumaya başladıklarını nakleder. [7] Medâin'de bulunduğu sırada askerin içinden birisi,Kays b.Sa'd'ın öldürüldüğünü duyurunca,kaçıştılar ve Hasan'a saldırıp eşyalarını yağmaladılar. [8] Esedoğullarına mensup bir haricî olan el-Cerrâh b.Kabîsa kendisini yaraladı.Hasan ancak birkaç ay sonra iyileşebildi. [9] Hasan buradan

---

1. Ahmed Cevdet Paşa,Kısas-ı Enbiya,1/595.
2. İbnü'l-Esîr,Kâmil,3/404.
3. Ya'kubî,Tarih,2/214. Bu bekleme sırasında,Abdullah b. Abbas,Mekke'den düşmanla savaşması gerektiğini belirten bir mektup yazdı(İbn Kuteybe,İmâme,1/14 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/109 ; M.M.Hammâde,Vesâik,1/87-88,no:16.
4. Taberî,Tarih,5/159 ; İbnü'l-Esîr,age,3/40 (Rebîulâhir'de,Zehebî,İber,34).
5. Ya'kubî,age,2/214.
6. Dîneverî,el-Ahbâru't-Tıvâl,217.
7. Dîneverî,age,217.Ayrıca bkz.İbn Haldun,İber,2/1137.
8. Taberî,age,5/159.
9. Dîneverî,age,217 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/145.

ayrılarak Medâin'de,el-Makâûratu'l-Beydâ denilen yerde konakladı.[1] Hasan bu durumdan hiç hoşlanmadı ve ordusundaki bu kargaşayı görüp[2],zaten pek gönüllü bir şekilde kabul etmediği halîfeliği teslim etmek üzere Muaviye'ye sulh isteğini bildirdi.[3]

Muaviye -henüz Hasan'ın yazdığı mektup kendisine ulaşmadan- Abdullah b.Amir ve Semura b.Habîb'i Hasan'a elçi olarak gönderdi.[4] Hasan ile Muaviye arasındaki yazışmalar ve Muaviye'nin

---

1. Taberî,Tarih,159 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/404.
   Zehebî'nin Şa'bî'den naklîne göre,yaralandıktan sonra Hasan,el-Kasru'l-Ebyad'a yöneldi ve "Sizde hayır yok.Dün babama yaptınız,bugün bana yapıyorsunuz." diyerek onları kınadı(İber,1/35).
2. Ya'kubî'nin belirttiğine göre (Tarih,2/215),Hasan'ın hastalığı arttı,çevresindekiler dağıldı.Bu sırada Muaviye de Irak'a gelmiş ve orasını kontrolü altına almıştı.Çok hasta olduğundan,güçsüz kaldığını ve etrafındakilerin dağılıp,kendisine yardımcı olmadığını gören Hasan,sulhü bu sebeple yaptı.
3. Taberî,age,5/158.
   Taberî'de,Zührî'den yapılan nakle göre,Hasan,savaşma değil,Muaviye'den kendi adına alabildiğini koparma fikrindeydi(Taberî,Tarih,5/159,162.Ayrıca bkz.İbnu'l-Esîr, age,3/405).
   İbnu'l-Esîr'e göre,Hasan,Muaviye kendisine mektup yazınca,teklifi ileterek okuduğu hutbenin sonunda savaş mı,barış mı istediklerini sormuş,insanlar her taraftan "yaşamak,yaşamak" (sulh,sulh;İbn Haldun,İber,2/1138) diye bağırmışlardır.Bunun üzerine Hasan da sulhü imzalamıştır(Kâmil,age,3/406).
   Yine İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre(age,3/407), Hz.Hasan'a niye sulh yaptığı sorulunca,"Dünyadan hoşlanmadım,Irak'lıları da kendilerini emri altına almadan kimsenin güvenemeyeceği,görüş ve düşüncelerinde hiç birinin diğeriyle uyum sağlamadığı bir topluluk olduğunu" söylemiştir.
   Ancak,şiî müelliflerden Ebu'l-Ferec Isfahanî'ye(Mekatil, 60-61) göre,Hz.Hasan Nuhayle'yi ordugâh edindi ve insanların orduya katılmasını istedi ve onları cihada ve sabretmeye teşvik ettiği bir hutbe okudu(Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/78-79,no:3).Fakat,dinleyenler pek ses çıkarmayınca,Adî b.Hâtem çıkıp,onları kınayan bir konuşma yaptı ve Hasan'a tam bağlılığını belirtti.
4. Taberî,age,5/159 ; İbnu'l-Esîr,age,3/405.

olan bir anlaşma imzalandı.[1] Tarafların görüşmelerinde ortaya çıkan ve anlaşmayla kesinleşen bu şartların ne olduğu ve onlara ne ölçüde uyulduğu konusunda çok değişik haberler vardır. Bu yüzden, İslâm âmme hukuku açısından son derece önemli olan bu şartları ve onların uygulanışını ayrıntılı bir şekilde ele almak istiyoruz. Çünkü, bu anlaşmada, iktidarın el değiştirmesiyle ilgili, biri halîfeliğin anlaşmayla devri, diğeri de verâsete bağlı olmayan veliahdlik olmak üzere iki çok önemli yeni durum vardır.

Sözkonusu bu şartları madde madde inceleyelim:

a) Muaviye'nin ölümünden sonra Hasan'ın halîfe olması:

Şiî müelliflerden Isfahanî'ye göre[2], Muaviye, Hasan'a yazdığı mektupta "Şayet bu halkı benden daha iyi yönettiğini ve bu ümmete daha çok sahip, mal toplamada daha güçlü, düşmana karşı da daha güvenilir olduğunu bilseydim, beni çağırdığın konuyu kabul ederdim ve seni buna ehil görürdüm. Ama biliyorum ki benim yöneticilik tecrübem senden daha fazla, bu ümmeti senden daha iyi tanırım, siyaseti senden daha iyi bilirim ve yaşça da senden büyüğüm. Asıl sen benim davetimi kabul etmelisin. Benden sonra da hilafet senin olur. Sen buna insanların en layığısın." demiştir.[3]

Isfahanî'nin bu haberinin sonundaki cümleye göre, Muaviye'nin Hasan'ı kendinden sonrası için halîfeliğe layık görüp, yaşarken kabul etmemesi pek anlaşılır bir durum değildir.

Isfahanî, ayrıca, Hasan'a danışılmadan iş yapılmayacağı noktasına da değinildiğini nakleder.[4] Ancak Hasan, Muaviye'nin bütün bu tekliflerine olumlu cevap vermedi. Fakat Muaviye, ikinci kez kendisinden

---

1. Taberî, Tarih, 5/159-160 ; Buharî, Sulh, 53/9 ; İbnu'l-Arabî, Avâsım, 199-200.
   Sulhün imza tarihi konusunda değişik haberler bulunuyor:
   a) İbn Tiktakî'ye göre (Fahrî, 76), 40/660'ta imzalandı. Ebu Zur'a (Tarihu Dımaşk, 1/190) ve Halîfe b. Hayyât (Tarih, 1/203) da aynı tarihi kabul ederler.
   b) Taberî (age, 5/164), Rebîulâhır 41/661'de tamamlandığının nakledildiğini belirtir.
   c) Mes'ûdî (Tenbîh, 276) ise, Rebîulevvel 41/661'de imzalandığını naklederek, hilafet süresi bakımından bunun daha doğru olduğunu ifade eder.
2. Isfahanî, Mekâtil, 59-60. Ayrıca bkz. M. Mahir Hammâde, Vesâik, 1/93, no:22, 94, no:23.
3. Benzer ifadeler için bkz. İbnu'l-İberî, Tarihu Muhtaseri'd-Düvel, 186.
4. Isfahanî, age, 60.

elgileriyle yapılan görüşmeler sonucunda [1] Hz.Hasan'ın belli şartlar altında halîfeliği Muaviye'ye devrettiğini teminat altına

1. Hasan ile Muaviye arasındaki mektuplaşmalar ve bu mektupların muhtevaları,sünnî ve şiî müellifler tarafından farklı şekillerde haber veriliyor.Taberî'nin Zührî'den naklâna göre(Taberî,Tarih,5/162-163.Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr,Kâmil,3/404-405),Hasan yazdığı mektupta, Muaviye'ye bazı şartlar ileri sürerek şöyle dedi:"Bunu bana verirsen,itaat ederim.Sana da onu yerine getirmek düşer.".Hasan'ın mektubu Muaviye'nin eline geçti.Bundan önce Muaviye,Hasan'a altı mühürlü beyaz bir sahîfe göndermiş ve "Altını mühürlediğim bu sahîfeye istediğin şartı koş,kabulümdür." diye yazdı.Bu mektup Hasan'a ulaşınca,bundan önce Muaviye'ye yazdığı mektuptaki şartları bir kat daha arttırdı ve bunu yanında sakladı. Muaviye de Hasan'ın daha önce yazdığı mektubu yanında tuttu.İkisi görüşmeye oturunca,Hasan,altını mühürlediği mektubundaki şartları kabul etmesini Muaviye'den istedi. Ancak Muaviye,buna karşı çıkarak,"İlk mektubundaki şartları kabul ediyorum,onları iste hemen vereyim.Çünkü ben bu mektubun geldiğinde ondaki şartlarını kabul etmiştim." dedi.Bunun üzerine Hasan,"Senin mektubun geldiğinde ben şartlarımı belirtmiştim.Sen de bunlara vefa göstereceğini yazmıştın." dedi.Böylece görüş ayrılığına düştüler. Şartlardan Hz.Hasan lehine hiçbiri infaz edilmedi.

Zührî'nin bu rivayetine göre,Hz.Hasan,önceki şartlarından vazgeçip,onları ağırlaştırmakla iyi bir pazarlığa girişmiş oluyor;ancak,pazarlığın sonunda Muaviye ona geri adım attırmayı başarıyor.İkinci mektuptaki şartlar mı,yoksa anlaşmada kabul edilen şartlar mı uygulanmadı,pek belli olmuyor.

Ama İbn Haldun'un belirttiğine göre,Hz.Hasan ilk mektubundaki şartlarına döndü (İber,2/1137).

Şiî müelliflerden Ebu'l-Ferec Isfahanî(Mekatil,55-60),Hz.Hasan'ın Muaviye ile,hilafetteki haklarını, bey'at ve sulh isteğini bildiren mektuplaşmalar yaptığını belirtiyor(Aynı mektuplar için bkz.M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/90-94,no:21-24). Bu mektuplar,Şîa'nın imâmet teorisini ve ilk üç halîfeye bakışlarını da yansıtıyor.

Karşılıklı olarak yazılan ikişer mektupta bir anlaşma sağlanamadı.Bunun üzerine Muaviye,anlaşmadan ümidini kesti ve savaşın kaçınılmaz olduğunu anladı.Bütün valilerine ve komutanlarına tek bir metin halinde yazdığı mektupta (Isfahanî,Mekatil,60 ; M.Mahir Hammâde,age, 1/95,no:25),Hasan'ın kendisinden eman istediğini,bu mektubu kendilerine ulaşınca hazırlıklı olmalarını ve işin sonuna geldiklerini belirtti.

sonra halîfe olacağını yazınca,yine bu teklifi kabul etmedi.[1]

İbn Kuteybe'ye göre[2],Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye devretmesi konusundaki yegane şart budur.

Eğilimi ve naklettiği mektubun muhtevasına göre şiî bir kaynaktan almış görünen haberinde Taha Huseyn,Muaviye'nin Hasan'a gönderdiği bir mektubunu veriyor.Bu mektupta da Muaviye,aynı şartı ileri sürüyor.[3]

Belâzurî'ye göre[4] ise,kendisinden sonra kimseyi veliahd tayin etmemesini,seçimi şuraya bırakmasını şart koşmuştur.

Mes'ûdî[5] ve Ali Dede[6],Hz.Hasan'ın kendisini iradesiyle halîfelikten hal'eden ilk halîfe olduğunu belirtirler.Ali Dede, buna,Hz.Hasan'ın ilk veliahd olduğunu da ilave eder.

Çağdaş yazarlardan Taha Huseyn,bu şartla ilgili olarak şu açıklamayı yapıyor:[7] "Muaviye,Hasan'la yaptığı sulhte,halîfeliğin Hasan'a devrini teklif etti.Gerçekten Hasan,bu teklifi kabul etmedi.Ancak,müslümanların istedikleri halîfeyi şura ile seçmeleri şartını ileri sürdü.Büyük bir ihtimalle Hasan,Muaviye'nin vefatından sonra kimseyi kendisine denk tutmayacağını düşünüyordu.Şîa da buna kuvvetle inanıyor ve bunun propagandasını yapıyordu.".

Ahmed el-Hûfî[8] de Taha Huseyn'e benzer ifadeler kullanıyor: "Sulh yaparken,Muaviye kendisinden sonra halîfe olmasını Hasan'a teklif etti.Ama Hasan bu teklifi reddetti.Halîfeyi bizzat müslümanların şura ile seçmelerini şart koştu.Muaviye bu şartı kabul etti.Zaten Hz.Ali ile mücadele ederken de halîfeyi şuranın seçmesini istiyordu.Hasan bunu şart olarak ileri sürünce hemen kabul etti.".

---

1. Isfahanî,Mekatil,60.Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/94,no:24.
2. İbn Kuteybe,İmâme,1/140.Ayrıca bkz.Suyutî,Tarihu'l-Hulefa,191 ; Zehebî,Duvel,33 ; Zehebî,İber,1/34.
3. Taha Huseyn,Fitne,2/182-183.
4. Belâzurî,Ensâb,3,v.4'ten Akîlî,Şîa,71.İbn Haceri'l-Heytemî (Savâ'ik,136) de maddeyi bu şekilde verir.
5. Mes'ûdî,Tenbîh,276.
6. Ali Dede,Evâil,54.
7. Taha Huseyn,age,2/183-184,192.
8. Ahmed el-Hûfî,Edebu's-Siyâse,21-22.

Bu iki çağdaş yazar,öyle görünüyor ki,farklı iki rivayeti birleştirerek,birincisini Muaviye'nin teklifi olarak ele almışlar, Hasan'ın bunu reddettiğini belirterek şûrâ şartının kabul edildiğini tercih etmişlerdir.Ancak,E.Ruhi Fığlalı'nın da pek haklı olarak belirttiği gibi [1] ,"Anlaşmada böyle bir hükmün bulunması, olayların gelişmesine pek uygun düşmemektedir;çünkü Muaviye,Hz. Hasan'ın vefatından sonra ve kendi ölümünden önce hilafet için Yezîd'e bey'at aldığı zaman,Hz.Hasan'la [2] yapılmış anlaşma uyarınca hilafete namzed gösterilmeyeceği yolunda herhangi bir itirazın vukûna dair bir vesîka veya rivayete sahip bulunmamaktayız.". Son derece sert tartışmalar arasında kimse böyle bir gerekçe ileri sürmemiş,tenkitler usûlün kendisi ile Yezîd'in şahsiyeti çevresinde yoğunlaşmıştır.Ayrıca,Hz.Hasan'ın,bu anlaşmadan dolayı kendisini çok sert bir dille eleştiren taraftarlarına bu yolda -onları sakinleştirecek- bir açıklama yaptığını da bilmiyoruz.

Bununla birlikte,bu şartın anlaşmada yer aldığını kabul edersek,İslâm âmme hukuku tarihinde,halîfenin sağ iken başka birini ölümünden sonra yerine geçmek üzere veliahd tayin etmesi ilk kez gerçekleşmiş olur.Daha önce Hz.Ebu Bekir de Hz.Ömer'i veliahd tayin etmişti.Ancak,onun bu veliahd tayini ölüm döşeğindeyken gerçekleşmişti.Ayrıca,kendisini tanıyıp tanımamak şûra kararına bağlıydı.Halbuki Hasan ile Muaviye arasındaki bu anlaşmaya göre, Hasan'ın tanınması şûra kararına bağlı olmayıp,zaten böyle bir karar sonucu halîfe seçilmiş olan Hasan,bu hakkını geçici olarak Muaviye'ye teslimetmiş oluyordu.

Şayet böyle bir şartın varlığını kabul edersek,iki olay bu şartın ihlali anlamına gelir.Birincisi,bazı şiî müelliflerin iddialarına göre [3] ,Muaviye,karısı Ca'de bt.el-Eş'as'ı kandırıp,Hasan'ı zehirleyerek öldürtmesidir ki bu veliahdin öldürülmesi demektir. İkincisi ise,kendi yerine Yezîd'i veliahd tayin etmesi olup,bu da halîfenin şûra yoluyla seçilmesi usûlünü kapatması demektir.Her iki durumda da birinci şarta uyulmamış olur.

---

1. E.Ruhi Fığlalı,Şîa,88.
2. Gerçi,Yezîd'i veliahd tayini Hasan'ın vefatından sonra olmuştur,ama yine de bu yolda bir fikir söyleyen yoktur.Yalnızca İbn Kuteybe (İmâme,1/148;ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik, 1/136-137,no:96),Ahnef b.Kays'ın buna değindiğini belirtir.
3. Isfahanî,Mekâtil,50;Mes'ûdî,Murûc,2/427;Ya'kubî,Tarih,2/225.

Dîneverî, bu ve diğer şartların uygulanması konusunda şöyle diyor: "Hasan'ın hayatı boyunca Kûfe'de Şîa ile vali arasındaki durum (sukûnet içinde bekleme) böylece sürüp gitti. Bu, Hasan'ın belirlediği politikaya uygun bir hareketti. Hasan, onlar için belirlediği bu politikayı değiştirmeyi hiç düşünmemişti. O, Medîne'de Muaviye ile yaptığı anlaşmaya bağlı kalarak yaşadı. Muaviye de Hasan ile Hüseyin'i koruyup gözetiyordu. Her ikisi de, nefisleriyle ilgili olarak Muaviye'den bir kötülük ve kabalık görmediler. Kabul ettiği şartlara uygun davranıp, onların malî haklarını kesmedi. Onlara iyi davranmaktan vazgeçmedi.".[1]

Görüldüğü gibi Dîneverî, bazı şiî müelliflerin aksine, Muaviyenin Hz. Hasan'ı zehirlediği görüşünde değildir.

Hz. Hasan'ın ölümünden sonra Hz. Hüseyin, Şîa'nın lideri oldu. Ağabeyinin Muaviye ile sulh için yaptığı yazışmalara şiddetle karşı çıkan, ancak yaptığı anlaşmaya aynen uyan Hz. Hüseyin'e Kufe'liler mektup yazarak fikrini sordular.[2] Fakat Hüseyin, başkaldırma (hurûc) vaktinin henüz gelmediğini, eğer kendisi sağ iken bir durum olursa görüşünü kendilerine yazacağını bildirdi.[3] Böylece Hüseyin de sulhe sâdık kaldı. Ancak, Yezîd'i veliahd tayin fikri onu da isyan ettirmişti. Nitekim Muaviye, Hüseyin'in bazı hareketlerini öğrenince, bunlara son vermesini isteyen bir mektup yazdı. Hüseyin de bunu jurnalcilerin uydurduğunu, Muaviye'nin Hucr b. Adî ve arkadaşlarını katletmesi, Ziyâd'ı istilhâkı ve Yezîd'i veliahd tayin etmek suretiyle çok hatalı davrandığını cevabî mektubunda bildirdi.[4]

Ebu'l-Ferec Isfahanî, Muaviye'nin Nuhayle'de yaptığı konuşmayı iki ayrı raviden naklediyor. Ebu Ubeyd'in Ebu İshak'tan verdiği habere göre[5], Muaviye'nin şöyle dediğini işitmiş: "Ali'nin oğlu Hasan'a verdiğim her şey ayaklarımın altındadır, onlara uymayacağım.". Ebu İshak, bu rivayetten sonra "Allah'a yemin olsun ki çok vefasızdı." dedi. Yine Ebu Ubeyd'in, bu kez Sa'îd b. Suveyd'den

---

1. Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, 225. Ayrıca bkz. İbn Haldun, İber, 2/1139.
2. Bu mektup, Ya'kubî, Tarih, 2/228'de yer alıyor.
3. Dîneverî, age, 221-222. Ayrıca bkz. Ebu Mihnef, Maktelu'l-Huseyn, 3.
4. İbn Kuteybe(?), İmâme, 1/281-284 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/120-122 ; M. Mahir Hammâde, Vesâik, 1/172-173, no: 187-188.
5. Isfahanî, Mekatil, 60. Ayrıca bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, 4/16.

yaptığı nakle göre ,Muaviye onlara cuma namazını kıldırdıktan sonra okuduğu hutbede şöyle demiş:"Allah'a yemin olsun,ben sizlerle ne namaz kılmanız,ne oruç tutmanız,ne haccetmeniz,ne zekât vermeniz,ne de şunu yapmanız için savaştım.Siz istemediğiniz halde,Allah bunu(iktidarı) bana vermiştir.".Şureyk,"İşte bu,gerçek bir arsızlıktır" demiş.[1]

Görüldüğü kadarıyla bu rivayetler,söz verdiği bazı şartları yerine getirmeyince,sonraki şiî müellifler tarafından uydurulmuş olmalıdır.

b) Hasan'ın taraftarlarının herhangi bir takibata maruz kalmaması :

Makdisî[2] ,Hz.Hasan'ın taraftarlarına (Şîatu Hasan) eman istediğini belirtirken,şiî müellif Dînevarî[3] ,"Irak ehlinden hiç kimsenin intikam için sorumlu tutulmamasını[4] ,siyaha ve kırmızıya (Arap olana ve olmayana) eman vermesini ve yaptıkları yanlışlıklarına katlanmasını" şart koştuğunu ifade eder.Yine başka bir şiî müellif Ebu'l-Ferec Isfahanî[5] bu şartı "Hiç kimsenin geçmişteki olaylardan dolayı takip edilmemesi,Ali taraftarlarından (Şîatu Ali) kimsenin bir kötülükle karşılaşmaması" şeklinde belirtir.[5]

Belazurî ise,taraftarlarından kimseyi korkutmamasını şart koştuğunu söyler.[6]

Böyle bir şartın teklifi ve kabulü,iç savaşı sona erdirmek amacıyla yapılan bir sulhün mantığına da uygundur.Taraflar geçmişte olanları bir yana bırakarak,gelecekte barış içinde yaşamayı haklı olarak isteyeceklerdi.Ancak,bu şartın sıkı bir şekilde uygulandığı söylenemez.Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be devrinde belki bir dereceye kadar bu şart uygulandı.Ama Ziyâd'ın vali olmasıyla birlikte durum

---

1. Isfahanî,Mekâtil,70. Ayrıca bkz.İbn Ebi'l-Hadîd,Şerhu Nehci'l-Belâğa,4/16; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/146-147.
2. Makdisî,el-Bed' ve't-Tarih,5/236.
3. Dînevarî,el-Ahbâru't-Tıvâl,218.
4. Süyutî (Tarihu'l-Hulefa,191) ve Karmanî (Ahbâru'd-Duvel, 106) sadece Irak değil,Medine ve Hicaz ehli için de aynı şartı ileri sürdüğünü belirtirler.
5. Isfahanî,age,70. Aynı yazar başka bir yerde (s.59-60), Muaviye'nin yazdığı mektupta Hasan'a bir kötülük yapılmayacağına söz verdiğini belirtir.
6. Belazurî,Ensâb,3/v.4'ten Akîlî,Şîa,71.

büsbütün değişti.Mugîre'nin ılımlı politikası yerine,Ziyâd'ın sert politikası devreye girince,Şîa'da da sertleşme başladı. Hucr b.Adî ve arkadaşlarının durumu bunun en açık örneğidir. Hz.Hasan,Ziyâd b.Ebîhi'nin Şîa'yı takip edip öldürdüğünü öğrenince,"Allahım! Onun yalnızca canını al,çünkü ölümde keffaret vardır." diye dua etti. [1] Ziyad,Hasan'ın eman verilen adamlarından Sa'd b. Serh'i korkuttu,canını aradı ve evini yıktı.İbn Serh, Medine'ye kaçtı,durumunu Hasan'a arzetti.Hasan,Ziyâd'a bir mektup yazarak bunlara can vermesini istedi.Ziyâd,Hasan'a cevabî bir mektup yazarak bu mektubunun başında kendi ismini yazdığı için sert bir üslup kullandı.Bunun üzerine Hasan,durumu Muaviye'ye iletti.Muaviye de,Ziyâd'a İbn Serh'i serbest bırakmasını ve evini yapmasını emretti. [2] Böylece Hasan,taraftarlarını kendi hallerine bırakmayıp,Muaviye ile temas kurarak daha rahat yaşamalarını sağlamaya çalıştı.

Şîa,Hasan'ın kabul ettiği sulh şartlarını ihlal etmemeye ve onlara samimi bir şekilde bağlı kalmaya devam etti.Hatta Muaviye, bu durumlarından hoşlanır,şöyle derdi:"Allah'a yemin olsun,sizin(Ali'ye) ölümünden sonraki bağlılığınız,hayatta iken olandan çok daha fazla.". [3]

c) Hz.Ali'nin tel'în edilmesine son verilmesi :

Taberî'nin belirttiğine göre [4] ,yapılan anlaşmada Hasan'ın huzurunda (duyarken) Hz.Ali'nin kınanmaması şartı yer alıyordu. Isfahanî'ye göre bu şart,"Ali'nin yalnızca iyilikle zikredilmesi" şeklindedir. [5] İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre [6] ,Hz.Ali'yi kına-

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/276,no:735.
2. İbn Hallikân,Vefeyatu'l-A'yân,6/359-360. Ayrıca bkz.M. Mahir Hammâde,Vesâik,1/98-100,no:33-36.
3. İbn Abdrabbih,IK,2/108; Akîlî,Şîa,73.
4. Taberî,Tarih,5/160. Ayrıca bkz.İbn Haldun,İber,2/1137 ; Zehebî,İber,1/35 (Şa'bî).
5. Isfahanî,Makatil,67.
6. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/405.Ayrıca bkz.Ebu'l-Fida,Muhtasar, 2/96.

mama şartını kabul etmemiş, bunun üzerine Hasan, hiç değilse kendisi huzurunda kınanmamasını istedi. Muaviye bu teklifi kabul etti, ama hiç uygulamadı.

Gerçekten İbnu'l-Esîr'in de belirttiği gibi, Muaviye belki de en çok bu şartı ihlal etmiştir. Muaviye, kendi iktidarının meşruiyetini sağlamak için, Hz. Osman'ın rahmetle, Hz. Ali'nin ise lânetle anılmasını ilke edinmişti.[1] Özellikle, Kûfe valisi Mugîre'nin bu yöndeki faaliyetleri Şîa'nın merkezi olan Kûfe'deki -başta Hucr b. Adî ve arkadaşları olmak üzere- Hz. Ali taraftarlarını çileden çıkarmıştı. Mugîre bu cesareti, bizzat Muaviye'den alıyordu. Muaviye, halîfeliği Hasan'dan teslim alır almaz Mugîre'yi Kûfe'ye vali tayin etmiş ve görevine başlamasından önce yaptığı konuşmada "Hz. Ali'yi kınamaktan çekinmemesini, taraftarlarını da hep kötülemesini" istemişti.[2] Ayrıca Muaviye, Hz. Ali ve ehl-i beytinin menakıbının zikredilmesini de yasaklamıştır.[3]

Bütün bunlar yanında, Muaviye, daha Hz. Ali sağken, onun aleyhinde camilerde propaganda yaparak kamuoyu oluşturulması için "kâss" ünvanıyla görevliler tayin etmişti.[4]

d) Ehvâz haracının her yıl Hasan'a teslim edilmesi :

Isfahanî'ye göre[5], Muaviye, Irak malının ve her yıl Irak'tan herhangi bir bölgenin harâcının kendisine verileceğini Hasan'a yazdı. Dîneverî ise[6], yapılan anlaşmada Ehvâz harâcının her yıl Hasan'a teslim edilmesi şartının bulunduğunu belirtir. Oysa Taberî[7] anlaşmada Fâris bölgesinden Dârabcerd harâcının Hasan'a verilmesi şartının bulunduğunu belirtir. Zehebî'ye göre[8], Dârabcerd yanında

---

1. Bkz. tez metni, s. 80.
2. Taberî, Tarih, 5/253.
3. Müellifi meçhul, Ahbâru'l-Abbâs, 14'ten Akîlî, Şîa, 72.
4. Bkz. tez metni, s.
5. Isfahanî, Mekatil, 59. Ayrıca bkz. M. Mahir Hammâde, Vesâik, 1/93, no: 22.
6. Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, 218. H. Lammens ("Hasan", İA, 5-1/309) de buradan almış benziyor.
7. Taberî, age, 5/160, 165. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/405; Ebu'l-Fida, Muhtasar, 2/96; İbn Haldun, İber, 2/1137.
8. Zehebî, İber, 1/35 (Şa'bî).

Fesâ harâcının da kendisine verilmesini şart koşan Hasan'ın bu teklifi kabul edildi.

Görüldüğü gibi,hangi yörenin harâcının Hasan'a bırakıldığı şîî müelliflerce ayrı,sünnîlerce ayrı olarak belirtilmiştir.Ancak, bu yörenin Irak'ta olduğu kesindir.

Bu şartın uygulanması da,gerçekleşmemiş görünüyor.Taberî'nin belirttiğine göre [1],Basra'lılar Dârâbcerd harâcının kendi fey'leri olduğunu ileri sürerek bu gelirin Hasan'a verilmesine karşı çıktılar.İbnu'l-Esîr [2] bu engellemenin,Muaviye'nin emriyle gerçekleştiğini ileri sürüyor.Ebu'l-Fidâ'nın belirttiğine göre [3] Dârâbcerd harâcından Hasan'a herhangi bir şey gelmemiştir.

Isfahanî'nin belirttiğine göre [4],Muaviye,ne miktarda olursa olsun,Irak beytülmalindeki parayı da alabileceğini Hasan'a teklif etti.Taberî'nin nakline göre [5],Muaviye'nin elçileri,Hasan'ın Kûfe beytülmalindeki beş milyonu almasını kabul ettiler.Nitekim, Hasan da bu parayı aldı.Zehebî ise [6],Kûfe beytülmalindeki paranın yedi milyon dirhem olduğunu ileri sürüyor ve sözkonusu bu şartı "ihtiyacını gidermek için beytülmalden imkân vermesi" şeklinde veriyor.

Şu halde,Dârâbcerd harâcını alamayan Hasan,Kûfe beytülmalindeki beş milyonla yetindi,ama -birazdan göreceğimiz gibi- Muaviye'nin ihsanları da bunu destekledi.

e) Hasan'ın kardeşi Hüseyin'e her yıl iki milyon gönderilmesi:

Bu şarttan yalnızca şîî müellif Dîneverî [7] ile belki de ondan naklen müsteşrik H.Lammens [8] söz ediyor. Bize öyle geliyor ki,bu ve bir sonraki şart belki anlaşmada yer almıyordu.Ama

---

1. Taberî,Tarih,5/165. Ayrıca bkz.İbn Haldun,İber,2/1138.
2. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/405.
3. Ebu'l-Fidâ,Muhtasar,2/96.
4. Isfahanî,Mekatil,59. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik, 1/93,no:22.
5. Taberî,age,5/159-160. Ayrıca bkz.Ebu'l-Fidâ,age,2/96 ; İbnu'l-Esîr,age,3/405 ; Zehebî,İber,1/35 (Şa'bî).
6. Zehebî,İber,1/35.
7. Dînevrî,el-Ahbâru't-Tıvâl,218.
8. H.Lammens,"Hasan",İA,5-1/309.

Muaviye,iktidarı kendisine devretmelerinden dolayı içlerinde yanan ateşi söndürmek üzere,gerek Hz.Hasan ve kardeşi Hz.Hüseyin'e,gerekse diğer Haşimoğullarına -belki diğer bazıları gibi- zaman zaman ihsanlarda bulunuyordu.

f) Atâ'da Benî Hâşim'in Benî Abdşems'e tercih edilmesi :

Bu şartı da yalnızca şîî müellif Dînevernî naklediyor.[1] Suyûtî[2] Hasan'ın Muaviye'den borçlarını ödemesini de istediğini,Zehebî[3] ise borçlarını ödemek ve hazırlığını yapmak için[4] mal arasından dilediğini almasını da şart koştuğunu belirtirler.Bu iki açıklama,Hasan'ın Kûfe beytülmalinden aldığı meblağın harcanma yerleriyle ilgili görünüyor.

Belazurî'nin belirttiğine göre[5] ,Muaviye,başka topraklarla birlikte Aynu'ş-Şayd'ı da halîfeliği kendisine bırakması karşılığında Hz.Hasan'a ikta olarak vermişti.Ancak anlaşma maddelerini sayan -Belazurî dahil- müelliflerden hiçbirinde böyle bir şart yer almıyor.Bu,bir şart değil,belki uyulmayan bazı maddeler için Hasan'ın gönlünü almayı amaçlıyan bir ihsandı.Nitekim,İbn Abdrabbih'in belirttiğine göre,Muaviye,Hasan'a kırkbin (?) vermişti.Ebu Bekr b.Ebî Şeybe'nin nakline göre Muaviye,"Sana,senden önce kimseye yapmadığım,senden sonra da kimseye yapmayacağım bir ihsanda bulunacağım." dedikten sonra dörtyüzbin dirhem verilmesini emretti.[6] Himyerî ise,bey'at edince,Muaviye'nin Hasan'a ikiyüzbin dînar verdiğini nakleder.[7] İbn Hallikân,Dûlâbî'den naklen,Hasan'ın yüzbin dînar aldığını belirtir.[8] Zehebî ise,Muaviye'nin bu yıl Hasan'a bir milyon dirhem verdiğini söylüyor.[9] İbnu'l-İberî,hem

---

1. Dînevernî,el-Ahbâru't-Tıvâl,218.
2. Süyutî,Tarihu'l-Hulefa,191-192. Ayrıca bkz.Karmanî,Ahbâru'd-Duvel,106.
3. Zehebî,İber,1/34-35.
4. Zehebî(Duvel,33)'te "ihtiyacını gidermek için" ifadesini kullanır.
5. Belazurî,Futûh,429.
6. İbn Abdrabbih,IK,5/110-111. Ayrıca bkz.Ebu'l-Fidâ,Muhtasar,2/96.
7. Himyerî,er-Ravdu'l-Mi'târ,21.
8. İbn Hallikân,Vefeyâtu'l-A'yân,2/66.
9. Zehebî,İber,1/41.

Muaviye'nin ihsanları,hem de anlaşma şartlarının durumuyla ilgili bir diyaloğu veriyor.[1] Muaviye,Hasan'a şöyle dedi:"Ey Ebu Muhammed! Hiç kimsenin yapmadığı şekilde cömertlik yaptım.".Bunun üzerine Hasan ayağa kalktı ve şunları söyledi:"Muaviye,benimle bir hakkım dalayısıyla çatıştı.İnsanların savaşmasını önlemek için işi ona teslim etmeyi uygun gördüm.Bu işin bir süresi var,dünya ".Bunu söyledikten sonra Muaviye "Otur." diyerek ona öfkelendi.Sonra da şunları söyledi:"Bir takım şartlar koşmuştum.Bunlarla birliğin sağlanmasını arzuladım.Allah birliğimizi sağladı, ayrılığımızı giderdi.Verdiğim her şart geçersizdir.".Bunun üzerine Hasan ayağa kalkarak "Ben,evet ben ârı,nâra tercih ettim." dedi.

Ne olursa olsun,Hasan,Medine'de refah dolu bir hayat geçirdi. Bunun arkaplanında herhalde Muaviye'nin bol ihsanları bulunuyordu.

Hz.Hasan,Muaviye'ye bey'at ettikten sonra bir hutbe okudu.Bu hutbenin sözleri kaynaklarımızda çok değişik şekillerde nakledi-liyor.[2] İbnu'l-İberî'nin yukarıdaki rivayeti,belki de sözkonusu bu hutbeyle ilgilidir.Ayrıca bu rivayet,Muaviye'nin ihsanlarının bolluğunu ve diğer şartların uygulanmadığını çok genel bir şekilde belirtmeye yönelik görünüyor.

Her ne olursa olsun,Hasan'ın halîfeliği bir anlaşma sonucunda Muaviye'ye devrettiği kesindir.[3] Anlaşmadan sonra Hasan,halîfeliği Muaviye'ye devretti.Ancak,bu devir-teslimin hangi tarihte olduğu farklı şekillerde ifade ediliyor:

a)Ebu Mushir'e göre,Muaviye'ye 40/660'ta bey'at edildi,bu "cemaat yılı"dır.[4]

b)Elias Nisaibenus'a göre,Hasan hilafeti 21 Rebîulevvel 41 (26 Temmuz 661) pazartesi günü terketmişti.[5] Mes'udî'ye göre,

---

1. İbnu'l-İberî,Tarihu Muhtasari'd-Duvel,108-109.
2. Bu konuda bkz. Isfahanî,Mekatil,72-73 ; İbn Kuteybe(?), İmâme,1/140-141 ; Ya'kubî,Tarih,2/215 ; Taberî,Tarih, 5/163 ; Mes'udî,Muruc,2/430-431 ; İbn Haldun,İber,2/1138; M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/83-84,no:11 ve dipnotunda gösterilen kaynaklar.
3. Hasan'ın halîfeliği devretmesiyle ilgili olarak "kendini görevden aldı"(خلع نفسه)(Mes'udî,Tenbîh,276),"halîfelik hakkından vazgeçti(نزل-تنازل عن الامر)"(İbn Haldun,age, 2/1137),ve "işi teslim etti(سلم الامر اليه)" (Taberî,age, 5/162 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/405 ; Suyutî,Tarihu'l-Hulefa, 191 ; İbn Haldun,age,1/365) terimleri kullanılır.Geniş bilgi için bkz.E.Tyan,Institutions,1/278.
4. Ebu Zur'a,Tarihu Dımaşk,1/190.
5. J.Wellhausen,Arap Devleti,53.

de anlaşma 41 Rebîulevvelinnde yapılmıştı. Kaynakların bazıları bu yılın Cumâdelâhire ya da CumâdelÛlâ'sında yapıldığı görüşündelerse de, bizce halîfelik süresi açısından birincisi daha meşhur ve doğrudur.[1] İbn İshak da bu görüştedir.[2] Ömer b.Şebbe'ye göre,Muaviye 41 Rebîulevvel'in bitimine beş gün kala KÛfe'ye girdi.[2/1] c)Vâkıdî'ye göre,Muaviye 41 Rebîulâhir'inde (Ağustos 661) KÛfe'ye girdi.[3] Zehebî'ye göre bu,Rebîulâhir'in sonundaydı.[4] Halîfe b.Hayyât,teslimin 41 Rebîulâhir veya CumâdelÛlâ'da olduğunu belirtiyor.[5]

d) Anonim bir rivayete göre,anlaşma Rebîulâhir'de imzalanmış, fakat Muaviye ancak CumâdelÛlâ başında KÛfe'ye girmişti.[6] Ebu Ma'şer'e göre de,Hasan,Muaviye'ye Ezruh'ta 41 CumâdelÛlâ'da bey'at etti.[7] Muaviye,halîfeliği teslim alır almaz,CumâdelÛlâ başında Mugîre b.Şu'be'yi KÛfe'ye vali tayin etmişti.[8]

Hasan'ın haklarından bu şekilde vazgeçişinin taraftarlarına,özellikle bazı yakın adamlarına kabul ettirilmesi hiç de kolay olmadı. Zaten,İslâm âmme hukuku tarihinde ilk kez karşılaşılan böyle bir durumun kolayca kabul edilmesi düşünülemezdi.Çünkü bu,KÛfe'nin daha doğrusu Irak'ın başkent olma avantajlarından vazgeçme anlamına geliyordu.Bununla birlikte,Hasan'dan sonra KÛfe'liler de Muaviye'ye bey'at etti.Kays b.Sa'd'ın emrindeki onüki bin kişi de bu bey'ate katıldı.[9] Böylelikle,Hz.Osman'ın şehid edilmesinden beri süren iç savaş,en büyük iki grubun anlaşmasıyla,hiç değilse kısmen sona erdi.Bu yüzden,41/661 yılına "Âmu'l-Cemâ'a(birlik yılı)" denildi.

---

1. Mes'ûdî,Tenbîh,276.
2. Zehebî,Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ,3/146.
2/1. Taberî,Tarih,5/163,324.
3. Taberî,age,5/165.
4. Zehebî,age,3/146.
5. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/234.
6. Taberî,age,5/164; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/406.
7. Taberî,age,5/324 ; Zehebî,age,3/146.
8. Taberî,age,5/253.
9. Taberî,age,5/160,165 ; İbnu'l-Esîr,age,3/404.

2. Halîfeliğin Verâsetle Devri Usûlü :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde iktidarın verâset (saydan devir) usulüyle el değiştirmesinin iki örneği vardır. Emevî ailesinin Sufyânîler kolunun mensup olmakla birlikte, devletin kurucusu sayılan Muaviye, bu usûlü İslâm âmme hukukuna sokan ilk kişidir. Bundan sonra bu usûl, -bir iki cılız girişim dışında- sadece veliahd olacak kişinin kimliği ve sayısı değişerek -Türkler dahil- bütün İslâm devletlerinde uygulanagelmiş, hatta bugün bile bazı ülkelerde uygulanmaya devam etmektedir. "İdeal halîfelik ile tarihî halîfelik arasında bir uzaklaşma ve farklılaşma" [1] sonucunu doğuran bu değişikliğin doğuşu, gerekçesi, gelişmesi ve sonuçlarını ele almak ve tartışmak gerekiyor.

Emevî Devleti'nin kuruluş devrindeki veraset usûlüne göre, seçici organ olarak hayattaki halîfe, tek taraflı iradesiyle verdiği kararı, önce başkent halkına, sonra "emsâr" denilen diğer bölgelerden valilerce seçilip başkente gönderilen temsilciler heyetlerine (vufûd) açıklayarak, bey'at etmelerini ister ve başka bir seçenekleri bulunmayan üyeler "veliahd" [2] denilen ve kendisini seçen hayattaki halîfenin ölümünden sonra onun yerine geçecek olan müstakbel halîfeye bey'at ederler. Yine bu devirdeki verâset usûlü, büyük oğlun veliahd seçilmesi şeklinde dar bir çerçevede gelişmiştir.

En yüksek yönetici olan halîfenin işbaşına gelmesinde uygulanan bu seçim metoduna İslâm tarihi boyunca hep "verâset usûlü" denmiştir, bugün de yaygın kullanım budur. Biz de bu yüzden aynı

---

1. M.D.Reyis, Nazariyyât, 187.
2. "Veliahd" terimi, bizzat bu devirde ortaya çıkmış ve kullanılmıştır (İbn Kuteybe, İmâme, 1/171 ; Ya'kubî, Tarih, 2/219-220). "Veliahd seçti/tayin etti" anlamında, "veliahd seçti (ولّى ، عهد الى)" (İbn Haldun, İber, 1/365), "bey'at akdetti (عقد له بيعة)" (İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/503), "onu veliahd yaptı (جعله ولى عهده)" (Zehebî, Duvel, 36), "onu veliahd tayin etti (Ya'kubî, Tarih, 219.), "kendinden sonrasına halef kıldı (استخلفه)" (Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, 196) terimleri kullanılır.

terimi seçmek zorunda kaldık. Oysa, siyaset bilimi terminolojisinde, verâset (saydan devir) ile halefini seçme (ahd, istihlaf, kooptasyon) usûlleri arasında teknik bir ayırım yapılmaktadır. Veraset usûlü, çoğu zaman seçimle birlikte kullanılır; buna göre, en yüksek yönetici, soylular tarafından yada daha sınırlı bir biçimde kral ailesi içinden seçilmektedir. Oysa, halefini seçme usûlü, selefin, halefi ataması demektir ki "bireysel kooptasyon" denilen bu türü dışında, "ortak kooptasyon" denilen başka bir türü daha vardır.[1] Bazen verâset usûlü, kooptasyonla da karışabilir. Bu teknik ayırıma göre, Muaviye ve Yezîd, vârislerini oğulları arasından seçtiklerinden, kooptasyonla karışık bir verâset usûlü sözkonusudur. Ama, Yezîd'in oğlu Muaviye'nin halef seçmeden vefat etmesinden sonra, Emevî ailesinin yaptığı toplantı sonucu Mervan b. Hakem'i halîfe seçmesi verâset usûlünün gerçek bir uygulanma şeklidir.

a - Muaviye'nin Yezîd'i Veliahd Seçmesi :

İktidarın babadan oğula intikal ettirilmesi fikrinin, Muaviye'nin Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'den geldiği konusunda rivayetler hemen hemen ittifak halindedirler.[2] Muaviye, 49/669'da Mugîre b. Şu'be'yi görevinden alıp yerine Sa'îd b. el-As'ı tayin etmek istemişti.[3] Mugîre,

---

1. M. Duverger. Siyasal Rejimler, 13-14 ; M. Duverger, Siyaset Sosyolojisi, 208-209.
2. Bu rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, İmâme, 1/142 ; Ya'kubî, Tarih, 2/219-220 ; Taberî, Tarih, 5/301-302 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 1/77-78. ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/503-504.
   Taberî ve İbnu'l-Esîr tarafından verilen rivayeti, Alman müsteşrık J. Wellhausen (Arap Devleti, 68), "mâhirane bir kompozisyon olarak niteliyor.
3. Taberî (Tarih, 5/301-302), Muaviye'nin insanları Yezîd'e veliahd olarak bey'at etmeye çağırmasının 56/676'da olduğunu belirttikten sonra, haberi Şa'bî'den naklen veriyor. Halbuki Halîfe b. Hayyât (Tarih, 1/248), bir yerde Muaviye'nin Şam'lıları 50/670'te Yezîd'e bey'at etmeye çağırdığını ve onların da bey'at ettiklerini belirtirken, başka bir yerde (age, 1/250), 51/671'de Yezîd'e veliahd olarak bey'at edildiğini ifade ediyor. Ya'kubî (Tarih, 2/219), bir tarih vermiyorsa da, ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla erken bir tarihi kabul ediyor.

bu durumu öğrenince hemen Dımaşk'a gitti.Dımaşk'ta Muaviye'nin büyük oğlu Yezîd'le görüştü.Mugîre'nin bu görüşmede verdiği veliahdlik fikri Yezîd tarafından da benimsenince,Yezîd konuyu babasına açtı.Daha sonra üçlü bir görüşma yapıldı.Destek sağlayıp sağlayamamaktan endişelenen Muaviye'ye Mugîre,bu konuda destek olacağı sözünü verdi.Bunun üzerine Muaviye,onu tekrar Kûfe valiliğine gönderdi.Mugîre,Kûfe'de halkı bu konuda ikna etmeye başladı.Daha sonra on kişilik bir heyet göndererek,Kûfe'lilerin desteğini açığa vurdu. Böylece Muaviye'nin oğluna veliahd olarak bey'at alma düşüncesi de güç kazanmış oldu.

Bütün rivayetlere göre,olayın gerçek kahramanı olan Mugîre, valilikten alınmasını,ancak veliahd tayini fikrini Muaviye'ye açmakla önleyebildi.[1] Böylece veliahdlik fikrinin babası Mugîre b. Şu'be oldu.Roma-Sasanî siyasî geleneklerine pek yabancı olmayan Mugîre,gerçekten böyle bir fikrin ilk sahibi olabilir.Fakat,hem Roma-Sasanî siyasî geleneklerine Mugîre'den çok daha yakından vâkıf,

---

1. Taberî'nin (Tarih,5/301) nakline göre,Mugîre zayıflıktan şikâyetle görevinden istifa ve Muaviye de bu istifayı kabul etmişti. Bunun üzerine Muaviye,boşalan valiliğe Sa'îd b.el-As'ı tayin etmeyi düşündü.Ama Mugîre,bunu öğrenince,Dımaşk'a gitti.

Mugîre,mademki istifa etti,görevine tabiî ki başka biri düşünülecektir.Yeniden vali olmak için zayıflıktan şikâyet eden ve üstelik istifa eden birinin Dımaşk'a gitmesi biraz şaşırtıcıdır.Fikrini bizzat kendisinin değil,Yezîd aracılığıyla Muaviye'ye ulaştırması da ayrıca şaşırtıcıdır.Belki de haberdeki bu çelişkiyi fark eden İbnu'l-Esîr,istifayı bir blöf unsuru olarak veriyor,ama fikrini önce Yezîd'e açtığını diyalog halinde vererek tekrarlıyor.Yine haberin başında rol icabı istifa edeceğini söylediği halde,sonunda bu işi tamamlamaya ve Muaviye'ye destek vermeye talip olduğunu belirtiyor.

edersiniz ?" diye sordu.Heyettekiler "Emîru'l-Mu'minîn'in oğlu Yezîd'i tavsiye ederiz." cevabını verdiklerinde,"Buna razı mısınız?" diye sorunca,"Evet." dediler.Bunun üzerine Muaviye,Demek görüşünüz bu." deyince,"Evet hem bizim,hem de Kûfe'dekilerin görüşü böyle." cevabını verdiler.Muaviye,Urve'nin kulağına gizlice "Baban bunların dinini kaça satın aldı?" diye sordu.Urve "Dörtbin dînara." cevabını verdi.Bunun üzerine "Dinlerini çok ucuza bulmuş." dedi.Muaviye heyete dönerek "Fikrinizi düşünelim,Allah dilediğini yapar.İşi yarına yapmak acâleden iyidir." dedi.Bundan sonra heyet geri döndü.[1]

Bu haberleri,İbn Kuteybe ve Ya'kubî gibi iki şiî,diğer üçü ise sünnî beş kaynaktan çok ayrıntılı bir şekilde vermiş bulunuyoruz.Belli noktalarda odaklaşan gelişmenin,Taberî ve İbnu'l-Esîr tarafından verilen şeklini Alman müsteşrik J.Wellhausen, birazdan ele alacağımız gelişmeleriyle birlikte "mâhirane bir kompozisyon" olarak niteliyor.[2] Gerçekten de,bu çok mâhirane kompozisyonu bir iç kritiğe tâbi tuttuğumuz takdirde,olayların tarihî gelişim çizgisi ile ravîler ya da müellifler tarafından ilave edilen mizansenleri kısmen de olsa ayırabilmek mümkün gibi görünüyor.

Bütün rivayetlere göre,olayın gerçek kahramanı olan Mugîre, valilikten alınmasını,ancak veliahd tayini fikrini Muaviye'ye açmakla önleyebildi.[3] Böylece veliahdlik fikrinin babası Mugîre oldu.Rum-Sasanî siyasî geleneklerine pek yabancı olmayan Mugîre, gerçekten böyle bir fikrin ilk sahibi olabilir.Fakat,hem Rum-Sasanî siyasî geleneklerine Mugîre'den çok daha yakından vâkıf,

---

1. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/584.
2. J.Wellhausen,Arap Devleti,68.
3. Taberî'nin nakline göre (Tarih,5/301),Mugîre zayıflıktan şikâyetle görevinden istifa ve Muaviye de bu istifayı kabul etmişti.Bunun üzerine Muaviye,boşalan valiliğe Sa'îd b.el-Âs'ı tayin etmeyi düşündü.Ama Mugîre bunu öğrenince, Dımaşk'a gitti.

   Mugîre,mademki istifa etti,görevine tabiî ki başka biri düşünülecektir.Yeniden vali olmak için zayıflıktan şikâyet eden ve üstelik istifa eden birinin Dımaşk'a gitmesi biraz şaşırtıcıdır.Fikrini bizzat kendisinin değil,Yezîd aracılığıyla Muaviye'ye ulaştırması da ayrıca şaşırtıcıdır.Belki de haberdeki bu çelişkiyi fark eden İbnu'l-Esîr,istifayı bir blöf unsuru olarak veriyor,ama fikrini önce Yezîd'e açtığını diyalog halinde vererek tekrarlıyor.Yine haberin başında resmî icabı istifa edeceğini söylediği halde,sonunda bu işi tamamlamaya talip olduğunu belirtiyor.

hem de gerek valiliği,gerekse halîfeliği boyunca iktidar nimetleriyle içiçe olan Muaviye,bizzat kendisi böyle bir şeyi aklından geçiremez mi? Ele geçirmek için zora başvurabileceğini gösteren bir insan,nihayet elde ettiği ve çok uzun bir süredir sahibi olduğu iktidarın,kolayca başkalarına gitmesine rızı olabilir miydi? Ayrıca,böyle bir fikri Muaviye ve Mugîre'den başkaları da düşünemez miydi? Nitekim,bu son soruya cevap olabilecek bir haberi,İbn Hacer'in İsâbe'sinde buluyoruz.Ebu Zur'a'nın Kabîse b.Câbir el-Esedî'den naklettiği haberi kaydeden İbn Hacer'in verdiği bu bilgiye göre,Kabîse,Muaviye'ye gitmişti.İhtiyacını gördükten sonra Muaviye'ye "Kendinden sonra bu işe kimi düşünürsün?" diye sormuştu.[1] Şu halde,başka kişiler de herhangi bir sebeple Muaviye ile görüştüklerinde bu fikri Muaviye'ye açmış olabilirler.Belki Muaviye ile Mugîre böyle bir konuyu daha önce görüşmüş olup,Mugîre azledilmesini önleme bahanesiyle yeniden gündeme getirmiş olabilir.Hatta bizzat Muaviye'nin,uyguladığı taktikle ilk fikrin Mugîre'den doğmasını da sağlamış olması uzak bir ihtimal değildir. Ama,yaşlı bir zât,üstelik sosyal ve siyasî şartları çok ağır bir bölgede valilik yapan bir insan,böylece onsuz Muaviye kadar kendisini de zor ve ağır bir işin altına atmış olmaz mıydı? Havâric ve Şî'a'nın çeşitli yollarla etkisiz duruma getirildiği bir zamanda, kendi bölgesinden başlamak üzere yeni bir fitneyi başlatmak ılımlı bir tavır içinde olan valiye mi düşmeliydi? İşte bütün bu sorularla, ilk fikrin Muaviye'den doğmuş olabilmesinin pek uzak bir ihtimal sayılamayacağını belirtmek istiyoruz.Gitmemekte direnmesine rağmen Yezîd'in,babası tarafından ısrarla Kostantıniyye'nin muhasarasına gönderilmesi,kabiliyet ve niteliklerini ortaya çıkarmayı düşündüğünü bize hatırlatır.Çünkü,Arap siyasî kültüründe,savaşta gösterilen kahramanlık son derece önemli bir yere sahiptir.Böylece, halefini bizzat eğiterek yetiştirmesi yanında,bir savaşa göndererek, hem kabiliyetlerini göstermesine,hem de zor şartlara alışmasına zemin hazırlamış oluyordu.[2] Acaba,şayet veliahdlik fikrinin babası

---

1. İbn Hacer,İsâbe,5/278.
2. Nitekim,Z.ehebî (Duvel,36) de,Hz.Hasan'ın ölümü ve Yezîd'in Kostantıniyye'ye gönderilişi arasında bir bağlantı kurarak, "Muaviye'nin oğlunu veliahd tayin etmesi fikri güç kazandı." demektedir.

ise,Mugîre de,Muaviye'nin başka oğlunu veya oğullarını değil de Yezîd'i buna hazırladığını farketmiş olamaz mı?"Oynadığı oyunla eski görevine dönmeyi başaran Mugîre,şahsî menfaati icabı,yalnızca altından kaymakta olan Kûfe valiliği koltuğunu kurtarmakla kalmaz,aynı zamanda İslâm dünyasında,artık halîfenin seçimle gelme geleneğini ortadan kaldırıp saltanat sistemine geçişin yollarını açmış olur." [1]

Kendi valiliğini kurtarmak için bu entrikaya başvurmakla Mugîre neyi amaçlıyordu? Rivayetlerin bir kısmı Mugîre'ye cânî rolünü veriyor,oysa bir kısmı masum rolünü uygun görüyor.Taberî bu kısmı meskût geçerken,İbn Kuteybe'ye göre [2],Mugîre gerekçesini masumâne bir şekilde açıklıyordu:"Ey mü'minlerin emîri! Bu ümmetin karşılaştığı fitne ve ihtilafı biliyorsun.Önünde ölüm var.Korkarım ki başına bir hal gelirse,insanlar tıpkı Osman'ın katlinden sonraki duruma düşerler.İnsanlara senden sonra kaşacakları bir alem belirle.Bu da oğlun Yezîd olsun.".Ama,İbn Abdrabbih [3],Ya'kubî [4] ve İbnu'l-Esîr [5],Mugîre'nin gerekçesinin pek masum olmadığını,onun şeytanî bir gayesinin bulunduğunu belirtiyorlar.Yalnız İbnu'l-Esîr, Mugîre'nin,Muaviye'nin yanında -İbn Kuteybe'nin verdiği haberdeki gibi- çok masum (oğlunu) birlikte geldiği heyetin yanında nasıl şeytanî planını açıkladığını ifade ediyor.Mugîre'ye cani rolünü veren bu üç müellife göre,Mugîre,Muaviye'nin huzurundan çıktıktan sonra beraberinde gelenlere "Muaviye'nin ayağını kanatmadan çıkaramayacağı bir yaraya sıktuğunu" bildirdi.Dört Arap siyasî dahisinden biri olan Mugîre,başka bir dahi olan Muaviye'ye tabiîki fark ettirebilir ve onu tuzağa düşürebilir.Ama,Muaviye hesabını kitabını yapmadan bunu kolayca kabul edebilir miydi? Yezîd'in annesi Meysûn'la bir çekişmesi olan Fâhite bile Muğîre'nin gayesini farkettiğine göre [6],Muaviye farkedemez miydi? Nitekim,İbnu'l-Esîr,Muaviye'nin durumun müzakere edilmesini hem Mugîre'den,hem de onun gönderdiği heyettan istediğini haber veriyor.Ayrıca,Mua-

---

1. E.R.Fığlalı,Şîa,94.
2. İbn Kuteybe,İmâme,1/142.
3. İbn Abdrabbih,IK,1/78.
4. Ya'kubî,Tarih,2/219-220.
5. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/504.
6. İbn Kuteybe,age,1/142.

viye,bu işi tek başına başarmak yerine,Taberî'ye göre vazifesine devam etmesini istemekle,Ya'kubî'ye göre istifasını kabul etmemekle,İbnu'l-Esîr'in belirttiğine göre -Ziyâd'la birlikte olmak üzere- bizzat Mugîre'nin kabul etmesiyle yanına kendisine destek olacak birini seçmiş oldu.Zaten,İbn Abdrabbih ve Ya'kubî'nin verdikleri haberlere bakılırsa,Mugîre bunun küçük bir denemesini Kûfe'de yapmış ve başarılı bir sonuç almıştı.Hatta,Ya'kubî'nin belirttiğine göre,yaşlı Mugîre'nin bu dünyadan göçerken ulaşamadığı ve tasasını çektiği tek gayesi,kendisi gibi yaşı seksene dayanmış Emîru'l-Mu'minîn'in halef bırakmadan ölmesiydi.Kûfe'deki başarılı denemesini de bunun için yapmıştı.Ama bunu Muaviye'ye danışmadan yapmaktansa,bizzat kendisiyle görüşüp konuyu ona açmak daha doğru olurdu.Bu haberin kendi içindeki çelişki de böylece ortaya çıkmış oluyor.Çünkü,hem Muaviye'ye danışmadan bir iş yapmayacağını,hem de Kûfe'de Yezîd'e veliahd olarak bey'at etmeye çağırmış ve olumlu cevap almış olduğunu belirtmesi çok açık bir çelişkidir.[1] Üstelik Kûfe gibi fitneye en hazır bir yerde böyle bir işe başlanması,doğrusu pek kolay değildir.Yine, Ya'kubî'nin belirttiğine göre,Mugîre görevinden istifa ederek işin içinden sıyrılmak istediyse de,Muaviye,böyle birinin yeğeni Yezîd'in işini sağlama bağlamadan ayrılamayacağını belirterek onu görevine iade etmişti.

Muaviye,veliahd tayin etme konusundaki fikrini almak üzere, ekibinin başka bir güçlü adamı Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'ye bir mektup yazdı.[2] Kendisine danışmak amacıyla yazdığı bu mektubunda, Mugîre ile Ziyâd arasında rekabete yol açabilecek bir üslûp kullandı.[3] "Mugîre,Kûfe'lileri,benden sonra veliahd olmak üzere, Yezîd'e bey'ate çağırdı.O,yeğeninde senden daha fazla hakka sahip

---

1. Süyûtî,Muaviye'nin Mugîre'yi görevden aldığını ve yazdığı mektupta ma'zûl olarak kendisine gelmesini istediğini belirtiyor.Biraz gecikmesi üzerine,Muaviye bunun sebebini sordu.Mugîre "Hazırladığım bir iş dolayısıyla geciktim." deyince,Muaviye "Nedir o?" diye merak etti. Mugîre "Senden sonra Yezîd'e bey'at" deyince,Muaviye'nin "Gerçekten yaptın mı?" sorusuna "Evet" cevabını verdi. Bunun üzerine Muaviye "Öyleyse işine dön." dedi(Târihu'l-Hulefa,205).
2. Taberî,Târih,5/302 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/505.
3. Mektubun metnini yalnızca Ya'kubî (Târih,2/220) veriyor. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/169,no:177.

değildir.Mektubum sana gelince,aynen Mugîre gibi insanları çağır ve onlardan Yezîd için bey'at al.". Mektubu alan Ziyâd,konuyu görüşmek üzere güvenilir adamlarından Ubeyd b.Kâ'b en-Numeyrî'yi yanına çağırdı.Güvenilir bir adamı olduğunu gerçekten çok güzel ifadelerle [1] belirttikten ve Muaviye'nin Yezîd'e bey'at konusunu kendisine danıştığını,ama insanların nefretinden korktuğunu, kabul edeceklerini umduğunu ve işin ciddiyetine karşılık Yezîd'in bazı uygunsuz davranışları olduğunu belirttikten sonra [2] ,Muaviye'ye gidip bunları ona anlatmasını ve ondan "Yavaş ol.İşinin tamamlanması mümkün.Acele etme,çünkü telafisi mümkün gecikme,sonu hüsran olan aceleden iyidir." demesini istedi. [3] Fakat Ubeyd, Ziyâd'ın bu görüşünün doğru olmadığını,Muaviye'nin görüşünü değiştirmeye çalışmamasını,oğlunu ona kızdırmamasını,kendisinin Yezîd ile gizlice görüşüp [4] ,Muaviye'nin bey'at konusunu Ziyâd'a danıştığını,ama Ziyâd'ın insanların ihtilafından korktuğundan Yezîd'in kötü davranışlarından vazgeçmesini sağlamadan bu işe girişmesini istemediğini söyleyeceğini belirtti.Böylece,hem Muaviye insanları ikna edecek sağlam bir delile,hem de kolayca istediğine kavuşacak,hem Yezîd'e öğüt vermiş,hem de Muaviye'yi hoşnut etmiş olacak,Ziyâd da korktuğuna uğramayacaktı.Bundan sonra Ziyâd, tasarı gediğine koyduğunu belirterek onu,Muaviye'nin yanına gönderdi.Bu arada Ziyâd,Muaviye'ye tedbirli olmasını ve acele etmemesini yazdı.[5] Muaviye onun düşüncesini kabul etti.Ubeyd'in söylediklerinden sonra Yezîd de yaptığı birçok şeye son verdi.Ubeyd, Basra'ya geri dönünce Ziyad bir toprak parçasını ona ikta etti. [6]

---

1. Bkz.Taberî,Tarih,5/302.
2. Ya'kubî'nin belirttiğine göre (Tarih,2/220),bunlar,"köpekler ve maymunlarla oynaması, kayalı elbise giymesi, ayyaşlığı ve eğlenceye dalmasıdır."
3. Ya'kubî (age,2/220) buna "Hüseyin b.Ali,Abdullah b.Abbas,Abdullah b.ez-Zubeyr ve Abdullah b.Ömer de var.Ama sen Yezîd'e emredersen,bir veya iki yılda bunların huylarını benimsetsen,belki insanları karıştırırız." demesini istediğini de ekliyor.
4. Halbuki Taberî (age,5/302) ve İbnu'l-Esîr (Kâmil,3/503) Mugîre'nin veliahdlik düşüncesini önce Yezîd'le görüştüğünü haber veriyorlar.
5. Bu mektup,Ya'kubî (age,2/220) tarafından nakledilmiyor. Elçi Muaviye'ye gelip,mektubu verince,Muaviye,"Biri Ziyâd'a benden sonra onun emîr olacağını söylemiş olmalı. Onu annesi Sumeyye'ye,babası Ubeyd'e iade ederim." dedi.
6. Taberî,age,5/302-303 ; İbnu'l-Esîr,age,3/505-506.

Ebu Hilâl el-Askerî'nin verdiği habere bakılırsa,Muaviye, Yezîd'e bey'at almak için Şam'lılara "Emîru'l-Mu'minîn yaşlandı, eceli yaklaştı.Benden sonrası için isterseniz birini tayin edeyim, ne dersiniz?" diye sorunca."Abdurrahman b.Hâlid'i tavsiye ederiz." cevabını verdilerse de Muaviye bunu duymazlıktan geldi. [1] Bu rivayet,böyle bir durumda Suriye'lilerin,halîfeliğin kendi oğluna kalması için onu veliahd seçmesini tavsiye etmelerinin siyasî kültürlerine daha uygun olacağı açısından ihtiyatla karşılanmayı haklı kılarsa da,bu cevabı verenlerin uzun süredir orada yaşayan Hicaz'lılar olması da muhtemeldir.

İbn Kuteybe'nin belirttiğine göre,Hasan'ın vefatından kısa bir süre sonra Şam'lılar Yezîd'e bey'at etti.Muaviye,"âfâk"a da Yezîd'e bey'at için mektup yazdı. [2] Muaviye'nin güçlü adamlarından Muğîre [3] ve Ziyâd [4] öldükten sonra,oğlu Yezîd'e veliahd olarak bey'at alma arzusu daha da arttı. [5] Bu maksatla,İbn Ömer'e yüzbin dirhem gönderdi,o da bu ihsanı kabul etti.Ama,Yezîd'e bey'at sözkonusu edilince,"Bu,benim dinimin (inancımın) ucuz olduğunu sanıyor" diyerek reddetti. [6]

İbn Abdrabbih'in belirttiğine göre,Muaviye 55/675 yılında, temsilciler heyeti (vufûd) göndermeleri için diğer bölgelere

---

1. Askerî,Emsâl,2/385. Hatta bu yüzden,Abdurrahman b.Hâlid'i zehirleterek öldürdüğü de iddia edilir(Bkz. tez metni,s. 29)
2. İbn Kuteybe [illegible],İmâme,1/151. Ayrıca bkz.Mes'udî,Murûc,2/28-29.
3. Taberî,Tarih,5/255. Muğîre,51/671'de vefat etti.
4. Taberî,age,5/268. Ziyâd,53/673'te vefat etti.
5. Taberî(age,5/303),"Ziyâd öldükten sonra,bir mektubu okuttu(Aynı haber için bkz. İbn Abdrabbih,IK,5/117.Bu yazara göre,Muaviye,bununla Yezîd'e bey'at almayı kolaylaştırmak istiyordu.)Bu mektupta,başına bir hal gelirse Yezîd'in veliahd olacağı yazılıydı. İnsanlar onun bu görüşünü beş kişi dışında hep kabul ettiler." diyerek,doğrudan Muaviye'nin Hicaz'a gittiğini belirtiyor.İbn Abdrabbih'in belirttiğine göre(age, 5/117),Muaviye,53/673'te Ziyâd'ın vefatından sonra yedi sene Yezîd'e bey'at almak için insanlara güleryüz gösterdi,danıştı,yakınlarına ihsanlarda bulundu,uzaklarını yanına çekmeye çalıştı,nihayet,insanların çoğu onun görüşünü benimsedi.
6. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/506 ; Fesevî,Ma'rife,1/492.

(emsâr'a) mektup yazdı.[1] İbnu'l-Esîr,Muaviye'nin yazdığı bu mektupta,oğlu Yezîd'i tanıttığını belirtiyor.[2]

Burada,etraftan gelen heyetlerle yapılan görüşme ve toplantılar ile alınan kararı ele almak istiyoruz.[3] Yalnız şu kadarını belirtelim ki,çeşitli bölgelerden gelen temsilciler heyetlerinin (vufûd) Yezîd'e bey'at için Muaviye'nin yanında toplandıklarına dair Taberî'de herhangi bir kayıt yoktur.Taberî'de sadece 60/680 yılında Basra'dan bey'at için Ubeydullah b.Ziyad başkanlığında gelen bir heyetten söz edilir.[4] Halbuki,bu gecikmiş bey'at,Ubeydullah'ın bir siyaseti olabilir.

Medine'den gelen heyet arasında Muhammed b.Amr b.Hazm,Irak'tan (Basra'dan) gelen heyet arasında ise el-Ahnef b.Kays vardı. Muhammed b.Amr b.Hazm'la başbaşa bir görüşme yapan Muaviye,ona "Yezîd'e bey'at konusunda ne dersin?" diye sorunca,"Ey mü'minlerin emîri! Kendim hariç bana en olgun görünen kişi hep sen oldun. Yezîd bolluk içinde ve iyi bir ailede büyüdü.Allah her âmiri yönettiğinden sorumlu tutacaktır.Allah'tan kork ve Ümmet-i Muhammed'in başına geçireceğin kişiyi iyi düşün." cevabını aldı. Muaviye birden şaşkınlığa uğradı,soğuk bir günde solumaya başladı.[5] Bunun üzerine Muaviye,"Ey Muhammed! Sen öğüt vermesini

---

1. İbn Abdrabbih,İK,5/118. Bu arada,İbn Abdrabbih,Muaviye ile İbnu'z-Zubeyr ve el-Ahnef b.Kays arasında geçen iki diyaloğ naklediyor.Muaviye,İbnu'z-Zubeyr'e,"Yezîd'e bey'at konusunda ne düşünürsün?" diye sormuş,İbnu'z-Zubeyr de verdiği cevapta bu konuyu iyi düşünmesini belirtmiştir.el-Ahnef'e dönen Muaviye,ona da aynı soruyu yöneltmiş,el-Ahnef b.Kays verdiği cevapta "Doğru söyleyerek sizden,yalan söylersek Allah'tan korkarız." demişti.
2. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/507.
3. Mes'ûdî (Murûc,3/27),gelen heyetlerle yapılan toplantının 59/679'da olduğunu belirtiyor.P.Hitti de Mes'ûdî'yi daha doğru bularak,onun verdiği tarihi tercih ediyor(Suriyâ,2/41).
4. Taberî,Tarih,5/322. J.Wellhausen,bu Basra heyetinin sonradan umuma teşmil edilerek önceki bir tarihe alınmış olması ihtimali üstünde duruyor(Arap Devleti,68).
5. İbn Abdrabbih,age,5/118 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/507.

bilen birisin.Görüşünü söyledin,sana düşen de zaten budur.Sadece benim oğlum ve onlar kaldı.Benim oğlum bana onlarınkilerden daha sevgilidir.Çıkabilirsin." dedi. [1] Muaviye,ona yakınlık gösterdi ve ihsanda bulundu. [2]

Muaviye, Hasra heyetinden el-Ahnef b.Kays'ın Yezîd'in yanına girmesini istedi.Yezîd'le görüşüp dışarı çıktıktan sonra,Muaviye,el-Ahnef'e "Yeğenini nasıl buldun?" diye sordu.el-Ahnef verdiği cevapta, "Genç,dinç,sağlam ve nüktedan buldum." dedi. [3]

Heyetler Muaviye'nin huzurunda toplanınca,Muaviye,Dahhâk b.Kays'a "Ben konuşacağım.Sustuktan hemen sonra sen Yezîd'e bey'ate çağır ve hazır bulunanları buna teşvik et." diyerek planını hazırladı. [4] İbn Kuteybe'nin belirttiğine göre,Muaviye, Dahhâk'ten başka Abdurrahman b.Osman es-Sekafî,Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî,Sevr b.Ma'n es-Sulemî ve Abdullah b.Usâm el-Eş'arî'ye de aynı teklifi ve telkini yaptı. [5] Hatta Mes'udî'nin dediğine bakılırsa,bizzat Muaviye,Abdurrahman b.Osman, Abdullah b.Udât el-Eş'arî ve Sevr b. Ma'n es-Sulemî'ye aynı konuyu söylediğini Dahhâk'e açıkça ifade etti. [6] Muaviye,yaptığı konuşmada,İslâm'ın durumunu,halîfeliğin konumunu ve hakkını, Allah'ın yöneticilere emrettiklerini açıkladı,daha sonra da Yezîd'i,onun faziletini ve siyaset bilgisini belirterek,ona bey'at etmeye çağırdı. [7] Belirlenen plan gereği Muaviye'den sonra sözü,Dahhâk b.Kays aldı.Dahhâk,yaptığı konuşmada,bir yöneticinin gerekliliğini,Yezîd'in niteliklerini,birliğin önemini,bu tayinin birliği koruyarak ayrılığı ve kan dökülmesini önleyeceğini söyledi. [8]

---

1. İbn Abdrabbih,İK,5/118. Krş.Suyutî,Tarihu'l-Hulefâ, 206(İbn Sîrîn).
2. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/507.
3. İbnu'l-Esîr,age,3/507.
4. İbnu'l-Esîr,age,3/507 ; Mes'udî,Murûc,3/27.
5. İbn Kuteybe ?,İmâme,1/143.
6. Mes'udî,age,3/27.
7. Mes'udî,age,3/27 ; İbnu'l-Esîr,age,3/507.
8. İbn Kuteybe,age,1/143 ; İbn Abdrabbih,age,5/118 ; Mes'udî,age,3/27 ; İbnu'l-Esîr,age,3/507 ; M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/132-133,no:88.

İbn Abdrabbih'e göre, Dahhâk'ten sonra sözü Amr b.Sa'îd el-Aşdak aldı. Amr b.Sa'îd de yaptığı konuşmada Yezîd'i övdü ve Emîru'l-Mu'minîn'in halefi olduğunu, ondan başkasının halef olamayacağını belirtti. Muaviye, Amr'ı "Çok genişlettin ve iyi konuştun." diyerek yerine oturttu.[1]

Yine İbn Abdrabbih'ih belirttiğine göre, Amr b.Sa'îd'den sonra Yezîd b.el-Mukanna' kalkarak bir konuşma yaptı. Bir topluluk hoşnutsuzluk gösterince, kılıcını bir karış kadar öne çıkaran[2] Yezîd b.el-Mukanna' ,"(Muaviye'yi göstererek) Emîru'l-Mu'minîn işte bu, (Yezîd'i göstererek) eğer ölürse işte bu, (kılıcını göstererek) karşı gelen olursa işte bu." dedi. Muaviye, Yezîd b.el-Mukanna'ı takdir ederek, "Sen hatîplerin kralısın." dedi.[3]

Mes'udî, Dahhâk b.Kays'ın birinci konuşmasını müteakip Abdurrahman b.Osman, Abdullah b.Udât ve Sevr b.Ma'n'ın Dahhâk b.Kays'ı doğrulayan birer konuşma yaptıklarını belirttikten sonra, Muaviye'nin el-Ahnef b.Kays'a söz verdiğini kaydeder.[4]

---

1. İbn Abdrabbih, IK, 4/217. Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, UyÛn, 1/95. (Muaviye'nin isteği üzerine konuştuğunu vurguluyor). Halbuki, İbn Kuteybe'ye nisbet edilen el-İmâme ve's-Siyâse'de, diğer konuşma yapanları ve konuşmaları ayrı ayrı verilirken, Amr b.Sa'îd el-Aşdak'ın konuşmasına yer verilmez (Bunlar için ayrıca bkz. M.Mahir Hammâde, Vesâik, 1/135, no:93).
2. İbn Kuteybe, UyÛn, 2/210.
3. İbn Abdrabbih, IK, 5/119. Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, UyÛn, 2/210 ; Mes'udî, Murûc, 3/28 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/505.
4. Mes'udî, age, 3/27. Mes'udî'nin sadece bu kadarlık bir bilgi vermekle yetindiği bu üç zâtın ve ayrıca Abdullah b.Mes'ade (Sa'de?)'nin konuşmaları, İbn Kuteybe tarafından tam olarak veriliyor. Dahhak b.Kays'ın birinci konuşmasından sonra, Abdurrahman b.Osman es-Sekafî, Muaviye'nin bu işi en iyi bilenleri olduğunu, Yezîd'i beğendiklerini, hatta onu Emîru'l-Mu'minîn'e benzettiklerini, birliği sağlayacak olan bu kararından vazgeçmemesini ifade etti (İbn Kuteybe, İmâme, 1/143-144. Ayrıca bkz. M.Mahir Hammâde, Vesâik, 1/133, no:89). Abdurrahman'dan sonra söz alan Sevr b.Ma'n es-Sülemî de, yaptığı konuşmada, Yezîd'in gerefli, doğru, vefakâr ve tecrübeli biri olduğunu belirterek, birliği ve dirliği ancak onun sağlayacağını, bu yüzden onu halef kılmasını istedi (İbn Kuteybe, age, 1/144. Ayrıca bkz. M.Mahir Hammâde, Vesâik, 1/133, no:90). Sevr'den sonra Abdullah b.Usâm söz alarak, cemaati en iyi Muaviye'nin kendisinin düşündüğünü, Yezîd'i iyi yetiştirdiğini, birlik ve dirliğin Yezîd'e bey'atle sağlanacağını söyledi (İbn Kuteybe, age, 1/144-145. Ayrıca bkz. M.Mahir Hammâde, Vesâik, 1/134, no:91). Bu arada İbn Kuteybe, Abdullah b.Sa'de'nin de bir konuşma yaptığını belirtiyor. Abdullah bu konuşmasında, Mua-

el-Ahnef b.Kays yaptığı konuşmada,Muaviye'nin Yezîd'i kendisinin daha iyi tanıdığını,Allah'ın ve bu ümmetin rızasına olduğunu biliyorsa kimseye danışmamasını,ama bundan başka bir bildiği varsa,âhirete giderken onu dünya azığıyla donatmamasını belirtti.İbn Abdrabbih,el-Ahnef'in konuşmasından sonra insanların dağıldığını ve yalnızca onun sözlerini tekrarladıklarını kaydediyor. [1]

İbn Kuteybe,el-Ahnef b.Kays'ın üç defa konuştuğunu belirtiyor.Çok farklı olan ilk iki konuşmadan sonra,İbn Abdrabbih'in verdiği konuşmayla az-çok birleşen üçüncü konuşmayı veriyor.Bu rivayete göre,Muaviye,"Hepinizin görüşü,belirttiğiniz noktada mı toplandı?" diye sorunca,"Evet,hepimizin görüşü bu noktada toplandı." cevabını verdiler.Muaviye,"el-Ahnef nerede?" diye sorunca,el-Ahnef orada olduğunu belirtti.Muaviye "Sen konuşmayacak mısın?" diyerek konuşmasını istedi.Bunun üzerine ayağa kalkan el-Ahnef,yaptığı birinci konuşmada,zamanın kötü,Yezîd'in iyi bir halef olduğunu,bu işi kendisinin daha iyi bildiğini,verdiği kararda kimseyi dinlememesini,cemaatin hayrını daha çok düşündüğünü,ama Hicaz ve Irak'lıların Hasan sağ olduğu sürece ona bey'at etmeyeceklerini söyledi. [2] el-Ahnef'in konuşmasına öfkelenen Dahhâk b.Kays,ikinci defa söz aldı.Irak'lıları kötülediği konuşmasında,onların nifak ve şikak ehli olduklarını [3], Hasan'ın ve yakınlarının hilafette hakkı olmadığını,Muaviye'ye

---

viye'yi övdükten sonra,Yezîd'in kendisinden sonra halîfeliğe en haklı kişi olduğunu,yaptığı işlerle kabiliyetini gösterdiğini,insanların büyüğüyle-küçüğüyle nasıl ilgileneceğini öğrendiğini,Yezîd'e bey'at kararına sahip çikmasını dile getirdi(İbn Kuteybe,age,1/145. Ayrıca bkz. M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/134-135,no:92).

1. İbn Abdrabbih,İK,5/119.
2. İbn Kuteybe(?),İmâme,1/146;ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/135-136,no:94. Mes'udî (Murûc,3/27-28) de benzer bir konuşma nakleder,ancak Hasan'la ilgili kısmı meskût geçer.
3. Krş.Mes'udî,age,3/28.

itaat etmeleri gerektiğini belirtti.[1] Dahhâk'ın yaptığı konuşmayla,yanlış anlaşıldığını sezen el-Ahnef,yeniden söz aldı.Bu ikinci konuşmasında,Hasan'ın kendisinden sonra veliahd olması için söz verdiğini,Kureyş içinde en vefakâr tanıdığı biri olarak bunu yerine getirmesini,Irak'lıların Ali'yi ve Hasan'ı çok sevdiklerini,Muaviye'yi ise sevmediklerini belirtti.[2]

Bu mecliste yapılan konuşmaları geniş bir şekilde kaydeden İbn Kuteybe,el-Ahnef'in öncekine açıklık getirmek üzere yaptığı ikinci konuşmasından sonra,Abdurrahman b.Osman es-Sekafî'nin de ikinci defa söz aldığını belirtir.Abdurrahman,bu konuşmasında, insanların ihtilafının sonsuz olduğunu,çoğu kez halîfelerle de tersa düştüklerini,Muaviye'nin Yezîd'i seçmekle isabet ettiğini, çünkü Yezîd'in hilim,ilim ve babasının kazandırdığı siyasî tecrübeyle en üstünleri olduğunu,bu kararından vazgeçmemesini,birliğin ancak böylece sağlanacağını söyledi.[3]

Abdurrahman'ın bu ikinci konuşmasından sonra,işin biraz çapraşık bir hal aldığını gören Muaviye,sert bir dille yaptığı konuşmada,bazılarının iblîsin kulu olduğunu,fitne ve ayrılık tohumları ektiklerini,başlarına bir musibet gelmedikçe ders almadıklarını,verdiği kararı kesinlikle uygulayacağını belirtti.[4]

İbn Kuteybe,Muaviye'nin bu konuşmasından sonra,daha önceki rivayetlerde Yezîd b.el-Mukanna' adıyla gördüğümüz,Ebu Hanîf(Huneyf?)'in malum konuşmayı yaptığını kaydediyor.[5]

Câhız'ın belirttiğine göre,hatîplerin her birinin ayrı telden çaldıklarını gören Sahre b.Şeymân ayağa kalkarak,"Ey mü'minlerin

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/147,ayrıca bkz.M.Mahir,Hammâde, Vesâik,1/136,no:95. Mes'udî(Murûc,3/28),Dahhâk'ten hemen sonra Abdurrahman b.Osman'ın Dahhâk'i doğrulayan bir konuşma yaptığını,Ezd'den Yezîd b.el-Mukanna'ın bundan sonra konuştuğunu kaydeder.Gerçekten de,bu rivayet meclisin akışına da uygun düşer.
2. İbn Kuteybe,age,1/148. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik, 1/136-137,no:96.
3. İbn Kuteybe,age,1/148. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik, 1/137-138,no:97.
4. İbn Kuteybe,age,1/148. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,age,1/ 138,no:98.
5. İbn Kuteybe,age,1/148. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,age, 1/138,no:99.

emîri! Biz söz değil,eylem adamıyız.Biz gayemize,başkalarının sözlerinden çok,eylemimizle ulaşırız." dedi.[1]

İbn Kuteybe,el-Ahnef b.Kays'ın üçüncü konuşmasını en son hatîp olarak yaptığını belirtiyor.el-Ahnef bu konuşmasında,daha önce İbn Abdrabbih'ten naklettiğimiz görüşlerini aynen tekrarladıktan sonra,Muaviye'nin Yezîd'i,çok iyi tanıdığı Hasan ve Hüseyin'e tercih etmesinin Allah katında muteber bir delili olmadığını,ama kendilerinin itaat etmekle mükellef olduklarını belirtti.[2]

Muaviye'nin Yezîd'e bey'at alma sahnesi diğer kaynaklarda meskût geçilirken,Muberred "rivayet edilir ki" mahreciyle tam bu anı tasvir eden iki haberi naklediyor.Birinci habere göre, Muaviye,veliahdlik için bey'at alacağı zaman oğlu Yezîd'i kırmızı bir hulle sturttu.İnsanlar içeri girince Muaviye'yi selamlıyor, daha sonra Yezîd'e gidiyorlardı.Tam bu sırada içeri giren birisi aynı hareketi yapıp,sonra Muaviye'ye döndü.Adam Muaviye'ye "Ey mü'minlerin emîri! Şayet bunu,müslümanların işlerinin başına getirmeseydin,bu işleri ziyan etmiştin." dedi.el-Ahnef b.Kays da burada oturuyordu.Muaviye,el-Ahnef'e "Ne oluyor,hiç konuşmuyorsun?" dedi.el-Ahnef de "Yalan söylesem Allah'tan,doğru söylesem sizden korkuyorum." cevabını verdi.[3] Bunun üzerine Muaviye,"İttaat için Allah iyiliğini versin." dedi ve ona ihsanda bulunulmasını emretti. el-Ahnef dışarı çıkınca,az önce Muaviye'ye dalkavukluk yapan adamla karşılaştı.Adam,el-Ahnef'e "Bunun ve oğlunun Allah'ın şerîr mahluklarından olduklarını biliyorum.Ama onlar bu malları kapılar ve kilitlerle topladılar.Topladıkları bu mallardan ancak duyduğunu söylemekle bir şeyler koparacağımızı ümit ediyoruz." deyince,el-Ahnef "Kendine gel,çünkü iki yüzlü,Allah katında değerli olamaz." cevabını verdi.[4]

Muberred'in "rivayet edilir ki" mahreciyle verdiği ikinci haberde,Muaviye ile Yezîd arasında geçen bir diyalog yer alıyor.

---

1. Câhız,Beyân,1/300.
2. İbn Kuteybe,İmâme,1/148. Aynıca bkz.M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/139,no:101.
3. Muaviye ile el-Ahnef arasındaki bu diyalog,İbn Abdrabbih (İk,5/118) ile İbnu'l-Esîr (Kâmil,3/50) tarafından da nakledilmiyor.
4. Muberred,Kâmil,2/66. Aynı ifadelerle ve belki de ondan naklen İbn Hallikân,Vefeyâtu'l-A'yân,2/500.

Veliahd olarak bey'at edildiği gün,insanlar Yezîd'i övüyor ve iyiliklerini söylüyorlardı.Bu sırada Yezîd,babasına "Ey mü'minlerin emîri! Allah'a yemin olsun ki,biz mi insanları aldatıyoruz,yoksa onlar mı bizi,bilmiyoruz." deyince,Muaviye "Aldatılmasını istediklerin,kendisine ihtiyaç duyduğun ana kadar sana aldanmış görünür,ama bu durumda sen onu aldatırsın." cevabını verdi.[1]

Muaviye'nin Yezîd'e veliahdlik için bey'at almasıyla ilgili olarak,Belâzurî'nin Medâinî'den naklen verdiği başka bir habere göre,bey'at etmeye davet edilen adamın birisi,"Muaviye'nin şerrinden Allah'a sığınırım." deyince,Muaviye bu adama "Sen kendi nefsinden Allah'a sığın.Çünkü onun şerri sana daha zararlı.Haydi bey'at et,Allah rahmet edesice! Çünkü Allah çokluğa çok hayırlar verir." cevabını verdi.[2]

Muaviye,Yezîd'in veliahdliğini kamuoyuna kabul ettirebilmek için,günümüzün basını yerine tutan şairleri bu iş için görevlendirdi.Bu şairlerin faaliyetlerinin belki en ilgi çekicisi,Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin,Miskîn ed-Dârimî ile ilgili olarak verdiği haberdir.Emevîlerden Sa'îd b.el-Âs,Mervan b.el-Hakem ve Abdullah b.Âmir'in veliahd olma isteklerini çürütmek,Yezîd'i övmek üzere şair Miskîn ed-Dârimî,Dımaşk'taki heyetlerin toplantısına girerek şiir söyledi,Yezîd'in babasından sonra halîfe olacağını dile getirdi.Miskîn'in şiirini okuyan Muaviye,"Dediğini düşüneceğiz ve Allah'tan hayırlısını isteyeceğiz,ey Miskîn! " dedi.Toplantıda hazır bulunanlardan hiç kimse ona itiraz etmedi.Muaviye ve Yezîd, Miskîn'e ikramda bulundular.[3] Miskin ed-Dârimî'nin bu faaliyeti kendiliğinden ve tek örnek olmamalıdır.

---

1. Muberred,Kâmil,2/636.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/81,no:264. Aynı diyalogu veren İbn Abdrabbih,şu ilaveyi yapıyor:"Adam Muaviye'ye 'Bey'ati istemediğim halde mi bey'at edeceğim?' diye sorunca, Muaviye 'Be adam,bey'at et,Çünkü Yüce Allah "Belki siz bir şeyden hoşlanmazsınız,ama Allah onda birçok hayır kılabilir"(Nisa,4/19) buyuruyor' dedi." (İkd,5/119).
3. Isfahanî,Eganî,18/71-72'den Ahmed el-Müfî,Edebu's-Siyâse, 133.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Bu temsilciler önünde Yezîd'e bey'at alındıktan sonra, acaba temsilci göndermeyen yerler oldu mu, olduysa onlarla haberleşme nasıl sağlandı? Bu konuda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Sözgelişi, Mısır'la ilgili pek açık olmayan bir bilgiye sahibiz. İbn Abdilhakem'in bildirdiğine göre, Muaviye, Mısır valisi Mesleme'ye bir mektup yazarak, oğlu Yezîd için bey'at alınmasını istedi. Mesleme, İskenderiye'de bulunduğu için, bu işi vekîli şurta müdürüne havale etti. Abdullah b. Amr b. Âs'dan evini yakma tehdidiyle alınan bey'atla Mısır'da bey'at işi tamamlanmış oldu. Fakat, bu işlemin, Muaviye'nin ölümünden sonra yapıldığı da söylenir. [1]

Temsilciler heyetlerinin toplantısı meselesini meskût geçen Taberî'de ise, 60/680'de Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd başkanlığında bir heyetin Yezîd'e bey'at için Dımaşk'a gittiği kayıtlıdır. Başka kaynaklarda, el-Ahnef b. Kays'ın da bulunduğu bir Basra heyetinin daha önce Dımaşk'ta yapılan toplantıya katılıp Yezîd'e bey'at ettiğini doğru kabul edersek [2] Ubeydullah'ın bu gelişiyle ilgili iki ihtimal üzerinde durabiliriz. Birinci ihtimale göre, Muaviye, Irak'ın bir yöresi olan Basra'yı bu konuda daha sağlam bir zemine oturtmak isteyerek onları bizzat çağırmış olabilir. İkinci ihtimal ise, bizzat Ubeydullah'ın siyaseti icabı olmasıdır. Her iki durumda da yenilenen ya da pekiştirilen bir bey'at sözkonusudur.

Şam ve Irak halkı bey'at ettikten sonra [3] zemini yoklayan Muaviye, Medine valisi Mervan'a mektup yazarak, "yaşlandığını, kendisinden sonra ihtilaftan korktuğunu, -Yezîd'den söz etmeksizin- halefini seçmeyi uygun gördüğünü, kendisine danışmadan bir iş yapmayı doğru bulmadığını, konuyu halka açmasını ve neticeyi kendisine bildirmesini" istedi. [4] Açıkça görülüyor ki, Muaviye, her şeyden önce bir nabız yoklamakta ve Yezîd'in adını bildirmeden evvel, yerine halef tayin etmesi fikrine müslümanların yat-

---

1. İbn Abdilhakem, Futûh Mısr, 234. Aynı haberi, Kindî (Vulât, 39) ve İbn Tagriberdî (Nucûm, 1/133) sen duruma göre verirler.
2. İbn Abdrabbih, İK, 5/118 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/507.
3. İbn Abdrabbih, age, 5/119.
4. İbn Kuteybe (?), İmâme, 1/151 (ayrıca bkz. M. Mahir Hammâde, Vesâik, 1/169, no: 178) ; İbnu'l-Esîr, age, 3/506.

kınlıklarını araştırıp,zemini yoklamaktadır.[1] Muaviye'nin isteği üzerine Mervan,konuyu Medine'lilere haber verdiğinde,bunun doğru olmadığını,işi kendi seçimlerine bırakmasını söylediler.Neticeyi bildiren Mervan'a,Muaviye ikinci mektubu yazdı.Bu mektupta,Yezîd'in âmini açıktan belirtti.[2] Mervan konuyu Medine'lilere açıklayınca[3] şiddetli bir tepkiyle karşılaştı.Abdurrahman'b. Ebî Bekr ayağa kalkarak,"Yalan söyledin ey Mervan,Muaviye de

---

1. E.R.Fığlalı,Şîa,94.
2. Mes'udî'nin (Murûc,3/28-29) nakline göre,Mervan,Muaviye'nin mektubunu alınca,ailesi ve Benî Kinâne'den dayıları arasından kızgın bir şekilde ayrılarak Dımaşk'a gitti.Muaviye'ye hareketini kınadığı bir takım sözler söyledikten sonra,"İşleri iyi yürüt,ey Ebu Sufyân'ın oğlu! Çocukları emîr tayin etmekten vazgeç.Kavmin içinde sana benzeyenler,onların düşmanlıklarına karşı yardımcıların var." dedi.Bunun üzerine Muaviye,"Sen Emîru'l-Mu'minîn'in benzeri,her sıkıntıda onun yardımcısı ve destekçisin.Veliahdinden sonra ikinci veliahdsin." diyerek, onu Yezîd'den sonra veliahd tayin etti.Muaviye,Mervan'ı Medine'ye geri gönderdikten sonra görevinden alarak, yerine Velîd b.Ukbe'yi tayin etti.Mervan'ı Yezîd'den sonra veliahd kılmasıyla ilgili sözünü de tutmadı.
   Mes'udî'nin bu rivayeti diğerlerinden iki noktada ayrılıyor.Birincisi,Mervan'ın bizzat kendisinin de Yezîd'i veliahd tayin etmesine karşı çıkıp Dımaşk'a gelmesi.İkincisi,Yezîd'le birlikte Mervan'ın da veliahd tayin edilmesi.Haberi doğru kabul edilirse,Muaviye b. Yezîd'in veliahd tayin etmeksizin ölmesi üzerine çıkan iç savaş sonucu Ümeyyeoğullarının toplanarak halîfe seçtiği Mervan'dan sonra,Mervanîler kolunun sürekli birden fazla veliahd tayin etmelerinin ilk örneğinin de Muaviye tarafından uygulandığını görmüş olacağız.
   Başka bir şiî kaynak İbn Kuteybe(İmâme,1/152) de, benzer bir haberi naklediyor.Ancak onun verdiği haber, yerini belirtmeksizin "Mervan'ın Muaviye'nin huzurunda yaptığı konuşma" başlığıyla yer alıyor.
3. İbn Abdrabbih'e (İK,5/119) göre,itaate teşvikten ve fitneden sakındırdıktan sonra,onları bey'ate davet edip, "Bu,Ebu Bekir'in de sünneti." dedi.Buharî ve Nesâî'de "Ebu Bekir ve Ömer'in sünneti" ifadesi bulunuyor(Suyutî, Tarihu'l-Hulefâ,203).

yalan söyledi..[1] Ümmet-i Muhammed için istediğiniz hayır değil. Siz bunu,her Hırakl öldüğünde yerine başka bir Hırakl geçmesi gibi,Hıraklıyye'ye çevirmek istiyorsunuz." dedi.Mervan da "İşte bu Allah'ın kendisi hakkında "Ana-babasına -üf size- diyen kimse(..)'(Ahkâf,46/17) âyetini indirdiği kişidir." [2] diyerek onu tenkit etti.[3] Perde arkasından Mervan'ın söylediklerini duyan Hz.Aişe,"Ey Mervan!" diye bağırdı.İnsanlar sustu,Mervan ona doğru gitti.Hz.Aişe sözlerine devam ederek "Bu âyetin Abdurrahman hakkında indiğini söyleyen sen misin? Allah'a yemin olsun ki yalan söylüyorsun.Oysa bu kişi filanın oğlu filandır.Ama sen Allah'ın peygamberinin lanetlediği kişinin bir parçasısın." dedi. Hz.Hüseyin de Mervan'ın teklifini reddetti.İbn Ömer ve İbnu'z-

---

1. Yine İbn Abdrabbih'e göre (İkd,5/119),Abdurrahman,sözünün başında,bunun Ebu Bekir'in sünneti olduğunu reddederek, "Ebu Bekir ailesini ve akrabasını bıraktı,dininden ve emanetinden hoşnut olduğu Benî Adî'den birine bey'at etti ve ümmet-i Muhammed için onu seçti." dedi.
   Suyutî (Tarihu'l-Hulefa,196) ise,Mervan'ın yaptığı konuşmayı "Ebu Bekir ve Ömer'in sünneti" şeklinde bitirdiğini,Abdurrahman'ın da "Bilakis,Kisra ve Kayser'in sünneti.Çünkü,Ebu Bekir ve Ömer,halîfeliği evlatlarına veya ailelerinden birisine vermediler." cevabını verdiğini belirtiyor.
2. İbn Abdrabbih'in nakline göre (age,6/119),Abdurrahman bunu da "Ey İbnu'z-Zerkâ! Bizim aramızda Kur'an'ı mı te'vile kalkışıyorsun?" diyerek reddetti.
3. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/506 ; İbn Haldun, İber,3/35-36 ; M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/131,no:87.
   İbn Hacer (İsâbe,4/169) aynı diyalogu Muaviye ile Abdurrahman arasında geçmiş olarak veriyor.Muaviye,insanları Yezîd'e bey'ate çağırınca,Abdurrahman,"Hıraklıyye mi? Hayır,asla olamaz.Her Kayser öldüğünde yerine başka bir kayser.Asla olamaz." dedi.Bunun üzerine Muaviye,Abdurrahman'a yüzbin dirhem gönderdi.Abdurrahman "Dünyam karşılığında dinimi satmam." dedi. ve Mekke'ye gitti.Yezîd'e bey'at tamamlanmadan orada öldü.Mekke'ye on millik mesafedeki bir yerde ansızın öldü.İbn Sa'd ve başkaları Muaviye'nin Yezîd'e bey'at almak için Medine'ye geldiği sene vefat ettiği görüşündedirler.

Zübeyr de aynı şekilde davrandılar.[1] Bunun üzerine Mervan, Muaviye'ye yazdığı mektupta kavminin, oğluna bey'at etmeye yanaşmadığını belirtti.[2] Bu mektubu alan Muaviye, Mervan'ın Medine valiliğinden aldı, yerine Sa'îd b.el-Âs'ı tayin etti.

İbn Kuteybe, Sa'îd b.el-Âs'ı vali tayin ettikten sonra Muaviye'nin ona bir mektup yazdığını belirtiyor. Muaviye bu mektupta valisinden, insanları, Yezîd'e bey'at etmeye çağırmasını ve karşı gelmeleri halinde şiddete başvurmasını istedi. İnsanların pek azı hariç, çoğunluğu, ama özellikle de Benî Haşim bu davete olumlu cevap vermedi. İbnu'z-Zubeyr bunların en şiddetlisi idi. Bunun üzerine vali Sa'îd, durumu Muaviye'ye bir mektupla bildirdi.[3] Valinin bu mektubunu alan Muaviye, yazdığı ikinci mektupta yumuşak davranmasını ve tedbirli olmasını, ileri gelenlerine birer mektup yazdığını[4], özellikle Hüseyin'e bir kötülük yapmamasını, İbnu'z-Zubeyr'e karşı uyanık olmasını öğütledi.[5] Mektup yazdığı kişilerle, karşılıklı yazışmalar bitip, bey'ate yanaşmadıkları anlaşılınca Muaviye, valisi Sa'îd'e yeniden bir mektup yazıp şiddete başvurarak bey'at almasını, karşı çıkan ileri gelen kişileri de rahatsız etmemesini istedi.[6] Mektubu alan vali, Muaviye'nin öğütlerine uymasına rağmen, bunların hiç birinden bey'at alamadı. Muaviye'ye bir mektup yazarak, bey'ati kabul etmediklerini, bunların bey'at etmesi halinde herkesin bey'at edeceğini belirtti.[7]

---

1. İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/507.
2. İbn Kuteybe, İmâme, 1/151 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/507.
3. İbn Kuteybe, age, 1/153 ; M.Mahir Hammâde, Vesâik, 1/170, no:181.
4. İbn Kuteybe, bu mektupları ve Muaviye'ye verilen cevapları da zikrediyor. Mektuplar şu kişilere yazıldı: İbn Abbas (İmâme, 1/154, 155 ; M.Mahir Hammâde, age, 1/171, no:183, 184), Abdullah b.Ca'fer (İbn Kuteybe, age, 1/154, 155 ; M. Mahir Hammâde, age, 1/171, 172; no:185, 186), Hz.Hüseyin (İbn Kuteybe, age, 1/154, 155-157; M.Mahir Hammâde, age, 1/172, no: 187, 188), Abdullah b.ez-Zubeyr (İbn Kuteybe, age, 1/154, 155 ; M.Mahir Hammâde, age, 1/173, 174, no:189, 190). Bunlardan Hz.Hüseyin'in verdiği cevap, Muaviye ve Ziyâd'ın yaptıklarıyla bir hesaplaşma niteliğindedir.
5. İbn Kuteybe, age, 1/153 ; M.Mahir Hammâde, age, 1/170, no:182.
6. İbn Kuteybe, age, 1/157.
7. İbn Kuteybe, age, 1/157 ; M.Mahir Hammâde, age, 1/169, no:180.

Muaviye, yazdığı cevabî mektupta, kendisi Medine'ye gelinceye kadar onları rahatsız etmemesini istedi.

Muaviye, hac maksadıyla, yaya ve binek, kadın ve çocuklarla birlikte bin kişilik bir heyetle Medine'ye geldi.[1] Muaviye'nin Hicaz gezisi, görünüşe bakılırsa, üç safhada gerçekleşti: 1) Medine'ye gidiş ve oradaki görüşmeler, 2) Mekke'ye gidiş ve oradaki görüşmeler, 3) Yeniden Medine'ye dönüş ve bey'at aldıktan sonra Şam'a dönüş.

---

1. Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/251 ; İbnu'l-Verdî, Tetimmetu'l-Muhtasar, 1/256.
Başka bir yerde Halîfe b. Hayyât (age, 1/251), Mes'udî (Mûrûc, 2/398) ve Suyutî (Tarihu'l-Hulefa, 196) bu haccın 51/671'de olduğunu belirtiyorlar. Bilindiği kadarıyla Muaviye, 50/670 yılında haccetti (Taberî, Tarih, 5/240 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/471 ; Ya'kubî, Tarih, 2/238 ; İbn Kuteybe, İmâme, 1/148 ; Mes'udî, Mûrûc, 3/35). Taberî, bu yıl hac emîrinin Muaviye mi, yoksa Yezîd mi olduğu konusunun ihtilaflı olduğunu belirtiyor. Mes'udî'ye (Mûrûc, 4/398) göre hac emîri Yezîd idi. İbn Kuteybe, 50/670'te Medine'ye gelen Muaviye'nin (İmâme, 1/148), İbn Abbas, Abdullah b. Ca'fer, Abdullah b. Ömer ve İbnu'z-Zübeyr'le görüştüğünü ve Yezîd'e bey'at fikrini onlara açtığını, fakat bu kişilerin Muaviye'nin fikrini reddettiklerini kaydediyor (İbn Kuteybe, age, 1/148-150. Ayrıca bkz. M. Mahir Hammâde, Vesâik, 1/142-144, no: 106-111). Ya'kubî (age, 2/229) ise, onların gönlünü kazanmaya çalıştığını, bey'ate zorlamadığını belirtiyor. Yine Ya'kubî (age, 2/238), Muaviye'nin 56/676 yılı Receb ayında umre yaptığını kaydediyor. Bu habere göre, Muaviye, Yezîd'e veliahd olarak bey'at alma çalışmalarına halîfelik devresinin ortalarında başlamış oluyor. Fakat bu durumda, en son Übeydullah b. Ziyâd başkanlığındaki bir Basra heyetinden bey'at aldığını (Taberî, age, 5/322) da hesaba katarsak, bey'at süresinin çok uzun olduğunu kabul etmemiz gerekir.
Öyleyse, en iyimser görüşle, 51/671'de ölen Mugîre'nin başlattığı bu sürecin, yavaş yavaş gelişerek 56/676'da sonuç verdiğini ve vufûd huzurunda gerçekleşen bu kapsamlı bey'atten sonrakilerin pekiştirme amacı güttüğünü söyleyebiliriz.

İbn Kuteybe,Muaviye'nin Medine'deki gezi programını iki gün olarak veriyor.Birinci gün,Medine'ye yaklaşınca insanlar onu karşılamaya başladılar.Muaviye,karşılamaya gelenlere yumuşak ve güleryüzlü davranarak bey'at için gönüllerini almayı düşünüyordu.Ceref'e gelince,Hz.Hüseyin ile İbn Abbas kendisini karşıladılar.Onlara iltifat ve insanlara teveccüh dolu sözlerle takdim ettikten sonra,yola devam etti;bir ona,bir ötekine tebessüm dağıttı.Medine'ye girdiğinde konaklayıncaya kadar yayalar,kadınlar ve çocuklar Muaviye'yi selam vererek karşıladılar ve onunla beraber yürüdüler.Muaviye'nin yanından ayrılan Hz.Hüseyin evine, İbn Abbas camiye gitti.Muaviye,yanında bulunan Şam'lı kalabalık bir topluluklа,Hz.Aişe'nin yanına gitti.Ondan izin istedi.İzin veren Aişe ile yanlarında yalnız mevlası Zekvân olduğu halde görüştüler.Hz.Aişe;Hz.Peygamber,Ebu Bekir ve Ömer'i zikrederek, onlara uymaya teşvik etti ve sustu.Bir süre suskun kalan Muaviye, haklı olduğunu,gerçekten emrine uyulması gerektiğini,ama Yezîd'e bey'at konusunda insanların başka bir seçeneği olmadığını,herkesin bey'at ettiğini ve sözler verdiğini söyledi ve sözlerinden dönmelerini uygun bulup bulmadığını sordu.Bunun üzerine Hz.Aişe, verilen sözle ilgili olarak bu grup hakkında Allah'tan korkmasını,acele etmemesini,böylece belki istediğini kabul edeceklerini söyledi.Muaviye,ayağa kalkarak gitmeye yönelince,Hz.Aişe,Muaviye'ye "Ey Muaviye! Hucr ve onun âbid ve müctehid arkadaşlarını öldürdün." diyerek onu kınadı.Muaviye,"Bunu boşver,bir ihtiyacın varsa gideyim." dedi.Hz.Aişe bir ihtiyacı olmadığını söyledi. Muaviye,mevlâsı Zekvân'la ayrılırken,"Beni ve onları Rabbimıza bırak." diyerek çıktı.Yolda Zekvân'a "Hz.Peygamber'den sonra bugünkü haliyle Hz.Aişe'den daha iyi hatîp görmedim." dedi.Evine gitti.[1]

Bu kısmı meskût geçen Taberî[2],bundan sonraki kısımda şüphe ifadesiyle verdiği rivayette,İbn Kuteybe ile birleşiyor.Bu riva-

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/157-158.
2. Taberî,Tarih,5/303.

yete göre.Muaviye,Hz.Hüseyin'e haber gönderdi.Baş başa yaptıkları görüşmede.Muaviye,Hüseyin'e "Yeğenim! Kureyş'ten beş kişi dışında,insanlar bu konuda birleşti.Bu beş kişiyi de sen yönlendiriyorsun.İhtilaftan ne bekliyorsun?" dedi.Bunun üzerine Hz.Hüseyin, "Ben mi yönlendiriyorum?" diye sorunca,Muaviye,"Evet,sen." cevabını verdi.Hz.Hüseyin,"Öyleyse onlara haber gönder.Şayet bey'at ederlerse ben de onlardan biriyim.Aksi halde benimle ilgili olarak acele etmiş değilsin." deyince,Muaviye "Bunu yaper mısın?" dive sordu.Muaviye,Hz.Hüseyin "Evet" deyince,konuştuklarını kimseye bildirmemek üzere söz aldı.Buredan ayrılınca,İbnu'z-Zubeyr'in yolda gizlediği bir adam,Hz.Hüseyin'in karşısına çıkarak,"Kardeşin İbnu'z-Zubeyr ne oldu diye soruyor." şeklinde sözler söyleyerek ağzından laf almak istediyse de başaramadı.Daha sonra Muaviye,İbnu'z-Zubeyr'e haber gönderdi.Onunla yaptığı görüşmede de aynı diyalog tekrarlandı.Kimseye bildirmemek üzere söz almak istediğinde,buna karşı çıkan İbnu'z-Zubeyr "Ey mü'minlerin emîri! Biz Allah'ın (c.c.) haremindeyiz.Allah'ın ahdi ağırdır." diyerek çıktı gitti. [1] İbnu'z-Zubeyr'den sonra Muaviye,İbn Ömer'e haber

---

1. Câhız (Beyân,4/91) Muaviye ile İbnu'z-Zubeyr arasında geçen başka bir diyalog kaydediyor.Yezîd'e bey'at almak istediği zaman İbnu'z-Zubeyr Muaviye'ye "Oğlunu,ondan daha hayırlısına üstün tutuyorsun." dedi.Muaviye de buna "Galiba kendini kastediyorsun.Onun soyu,senin soyundan üstündü." şeklinde cevap verince,İbnu'z-Zubeyr "Allah İslâm sayesinde bazı haneleri yüceltti,benimki de onlardan." dedi.Muaviye "Doğru söyledin,Hâtıb b.Ebî Belte'a'nın evi de öyle!" cevabını verdi.

   Benzer bir haberi İbn Abdrabbih (İK,4/106) veriyor. Muaviye İbnu'z-Zubeyr'a "Bu işe kendini benden daha lâyık gördüğün için galiba bana karşı çıkıyorsun." dedi.İbnu'z-Zubeyr "Niye senden daha lâyık olmayayım ey Muaviye? Babam Rasulullah'a iman üzere uydu,baban ise küfür üzere uymadı mı?" deyince,Muaviye "Karıştırdın ey İbnu'z-Zubyer! Allah amcamın oğlunu peygamber olarak gönderdi,babanı davet edince olumlu cevap verdi.Sen ise,ister sapık,ister hidayete ermiş ol,bana tâbisin." cevabını verdi.

   İbn Abdrabbih'in bu haberinde,Yezîd yerine Muaviye İbnu'z-Zubeyr'e rakip oluyor ki bu da doğruluğu hakkında şüphe uyandırıyor.

gönderdi.Başbaşa yaptıkları görüşmede,Muaviye ona daha yumuşak bir üslûp kullandı.Aynı diyalog onunla da tekrarlandı.Yalnızca ilk ve son cümleler farklıydı.Muaviye ilk cümle olarak,"Ümmet-i Muhammed'i çobansız keçi gibi bırakmaktan korkuyorum." dedi.Son cümlede İbn Ömer Muaviye'ye "Kınaması giderilen,kan dökülmesini önleyen,gayeye ulaştıran bir şey mi istersin?" diye sorunca,Muaviye de "İsterim tabiî." deyince,İbn Ömer "Serîrini meydana çıkarırsın,ben de gelir senden sonra ümmetin kabul edeceği kişinin emrine girmek şartıyla sana bey'at ederim.Allah'a yemin olsun ki, senden sonra ümmet bir Habeşli köleye bey'at etse ben de onun emrine girerim." dedi.Muaviye "Yapar mısın?" diye sorunca,İbn Ömer "Evet" cevabını verdi.Daha sonra yanından çıkarak evine gitti.Kapısını kapattı,izin isteyene izin vermedi.[1]

İbn Ömer'den sonra Muaviye,Abdurrahman b.Ebî Bekr'e haber gönderdi.Muaviye,Abdurrahman'a "Hangi el ve ayakla bana isyana kalkışıyorsun?" diye sordu.Abdurrahman "Bunun benim için hayır olacağını umuyorum." cevabını verdi.Bunun üzerine Muaviye,"Seni öldürmek isterdim." dedi.Abdurrahman da "Şayet böyle bir şey yaparsan,Allah dünyada seni lânetle izler,âhirette de cehenneme sokar." cevabını vererek yanından ayrıldı.[2] Muaviye bu gününü

---

1. Halîfe b.Hayyât'ın (Tarih,1/253),Nâfi'den naklen verdiği habere göre,Muaviye,okuduğu hutbede İbn Ömer'i zikrederek; "Yemin olsun ki,ya bey'at eder,ya da onu öldürürüm." dedi. Bunu duyan oğlu Abdullah,babası İbn Ömer'e haber vermek üzere yola çıkarak,üç günde Mekke'ye vardı.Babasına durumu haber verince,İbn Ömer ağladı.Bu haberi öğrenen Abdullah b.Safvân,doğruca İbn Ömer'in yanına gitti."Böyle mi söylemiş?" deyince,İbn Ömer "Evet" cevabını verdi.İbn Safvân "Pekiyi ne istiyorsun,savaşacak mısın?" diye sorduğunda,İbn Ömer "Ey İbn Safvân! Sabır bundan hayırlıdır." şeklinde cevap verdi.İbn Safvân ise "Eğer bunu istiyorsa onunla savaşacağım." diyerek,Mekke'ye Muaviye'nin yanına gitti.Muaviye'ye "Bey'at etmezse,İbn Ömer'i öldüreceğini iddia eden sen misin?" diye sordu,Muaviye "Ben mi İbn Ömer'i öldüreceğimişim? Yemin olsun ki,ben onu öldürmeyeceğim." dedi(Ayrıca bkz.İbnu'l-Arabî,Avâsım,215-216.Vehb b.Cerîr'den yapılan çelişkili rivayetlerin ikincisi olarak veriyor).
2. Taberî,Tarih,5/303-304 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/511.
   Taberî,rivayetinin sonunda,beş Kureyş'liden İbn Abbas'ın ravi tarafından Muaviye ile görüştüğünün zikredilmediği notunu düşmüştür.
   Buraya kadar olan bölümle ilgili olarak,İbnu'l-Esîr'de başka bir rivayet daha vardır.Buna göre Muaviye'yi yolda

has adamlarına ihsanlarda bulunarak [1], insanların kınamalarına isyan ederek geçirdi.[2]

İbn Kuteybe, bunların, Muaviye'nin Medine'ye gelişinin birinci gününde cereyan ettiğini belirttikten sonra, ikinci günün programını veriyor. Buna göre Muaviye, sabahleyin yakınları çevresine, ailesi karşısına oturacak sedirli bir mekân hazırlattı. Üstünde Yemen mamulü bir elbise ve ucunu omuzlarına saldığı siyahımsı bir sarık vardı. Güzel kokular sürünmüştü. Kâtiplerini emrettiğini duyacakları bir yere oturttu. Hâcibine de, yaklaşsa bile, kimseye izin vermemesini tembihledi. Sonra Hz. Hüseyin ile İbn Abbas'a haber gönderdi. Önce İbn Abbas geldi. İbn Abbas'ı soluna oturttu. Karşılıklı sorular ve cevaplarla yumuşak bir üslûpta konuşmaya başladılar. Bu arada Hüseyin de geldi. Hüseyin'i sağına oturttuktan sonra, Muaviye, kardeşi Hasan'ın çocuklarını sordu. Hüseyin cevabını verip susttu. Daha sonra söze Muaviye başlayarak, Yezîd'e bey'ati ve onun niteliklerini belirtti. Kendilerinin yakınlık, ilim ve ahlâkî kemal bakımından üstünlükleri olmakla birlikte, Yezîd'in de sünnet bilgisi, Kur'an-ı kıraeti ve hilim niteliklerini saydı. Rasulullah'ın da yakınları ve seçkin sahâbı varken Selâsil gazvesine başka birini gönderdiğini söyledi. Bu sırada İbn Abbas elini kaldırarak söz istemeye çalışırken, Hüseyin ona işaret ederek söz hakkının kendinde olduğunu söyledi. İbn Abbas hakkından vazgeçince, Hüseyin yaptığı konuşmada Yezîd'in kendilerine yabancı olmadığını belirtip, yaptığı hareketleri sayarak durumunu eleştirdi, Rasulullah'ın Selâ-

---

ilk kez Hz. Hüseyin karşıladı. Muaviye ona çok sert ve tehditkâr sözler söyledi. Sonra İbnu'z-Zubeyr karşılamaya geldi, ona daha da sert sözler sarfetti. Sonra sırayla Abdurrahman ve İbn Ömer karşıladılar, onlara da aynı ifadeleri kullandı. Yolda Muaviye binek, onlar yaya idi. Medine'ye gelince izin istedilerse de, Muaviye bunu kabul etmedi. (Ayrıca bkz. İbnü'l-Arabî, Avâsım, 219-220). Bunun üzerine Medine'den kaçıp, Mekke'ye gittiler (İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/511).

1. Zehebî'nin (Duvel, 36) belirttiğine göre, Muaviye hacca gittiğinde, Hz. Hüseyin'e bol ikramda bulundu, Abdurrahman ve İbnu'z-Zubeyr'e mallar verdi.
2. İbn Kuteybe, İmâme, 1/159.

sil gazvesinde Amr b.Âs'ı seçmesinin o zaman için olduğunu,bu konudaki itirazlardan sonra bir daha onu seçmediğini,Muaviye'nin yaptığı konuşmayla insanları şüphe ve gaflete düşürerek bu durumlarından yararlanmak istediğini söyledi.Hüseyin'in bu konuşmasından sonra,Muaviye,İbn Abbas'a bakarak,"Bu da neyin nesi?" dedi.Sözü İbn Abbas'a verdi.İbn Abbas yaptığı konuşmada,bu işte Rasulullah'ın yakınlarından birinin hak sahibi olduğunu belirtti. Daha sonra Hüseyin ve İbn Abbas ayrıldılar.Muaviye,Abdurrahman, İbn Ömer ve İbnu'z-Zubeyr'e haber gönderdi.Gelip Muaviye'nin huzurunda oturdular.Muaviye yaptığı konuşmada İbn Ömer'e dönerek,"Ey Abdullah! Seninle,cemaatın bey'atı boynunda olmadan bir gece bile geçirmek istemediğini konuşmuştuk. Müslümanların birliğini bozmaktan,kanlarını dökmenden seni sakındırırım.Yezîd'le ilgili bu karar kesindir.İnsanların bu konuda başka bir seçenekleri yoktur.İnsanlar bu konuda bey'at edip,çok sağlam sözler verdiler." deyip sustu.İbn Ömer yaptığı konuşmada,kendinden önceki halîfelerin de oğulları olduğunu,ama hiçbirinin oğlunu veliahd tayin etmediğini,Ümmetin birliğini bozmayacağını,onların kabul ettiğini benimseyeceğini belirtti.[1]

---

1. Krş.İbn Kuteybe(?), İmâme,1/150 ; Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde,Vesâik,1/144,no:110) ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/251-252 ; İbnu'l-Arabî,Avâsım,216. Muhibbuddîn el-Hatîb'in belirttiği gibi (Avâsım,216,dn.1) İbn Ömer'le ilgili bu haber,Buhârî'de (Megâzî,64/29) yer alan haberle çelişiyor.Kızkardeşi Hafsa,İbn Ömer'e bey'at etmesini öğütlemiş,"Gerçekten onlar seni bekliyor.Şayet bey'at etmezsen,ayrılıktan korkarım." demiş,İbn Ömer de hemen gidip bey'at etmişti.İnsanlar dağılırken Muaviye,yaptığı konuşmada,bu işe herkesten daha lâyık olduğunu söyleyince İbn Ömer "Bu işe en lâyık olan; kendisi ve babasıyla İslâm için savaşandır,demek isterdim.Ama birliğin bozulmasından, kan dökülmesinden korkarım." diyerek susmayı tercih etti.

   Bu son kısımla ilgili olarak,Fesevî (Ma'rife,1/492), İbn Şevzeb'den naklen başka bir haberi kaydediyor:Muaviye, Abdullah b.Ca'fer'e "Öğrendiğim kadarıyla İbn Ömer bu işi istiyor.Ama ondaki üç sıfat bir halîfede olmamalı.İbn Ömer,gayûr,âciz ve cimri birisidir." dedi.İbn Ca'fer,İbn Ömer'e giderek bu durumu ona naklettî.İbn Ömer şunları söyledi:"Gayûr oluşuma gelince,ben kapımı aileme kaparım. Bunun ötesinde insanlara ne düşer? Âciz oluşuma gelince, ben Allah'ın kitabını en iyi bilenlerdenim.Bundan üstün söz mü var? Cimri oluşuma gelince,ben insanlara malımı onlar için dağıtırım.Bunu yaptıktan sonra,İbn Hattab'ın bana miras bıraktığından insanlara ne?".İbn Ca'fer,bu sözleri Muaviye'ye söyleyince,Muaviye "Bunu senden bir kişinin duymasını istedim." dedi.

Bu toplantıdan sonra Muaviye,buradan ayrıldı.Camide toplanmak üzere bir ilan yaptırdı.İnsanlar camide toplandılar.Bey'ate karşı gelenler minberin çevresinde oturdular.Muaviye okuduğu hutbede [1] ,Yezîd'in niteliklerini,ona bey'at edilmesini her yerden isteyip kabul edildiğini,en sonra Medine'yi bıraktığını,ümmet için Yezîd'den daha hayırlısını bilseydi ona beyʿat edeceğini söyledi.Bu sırada Hüseyin ayağa kalkarak,"Sen babası,anası ve kendi nitelikleri açısından Yezîd'den üstün olanı bıraktın ," dedi.Muaviye verdiği cevapta,anasının üstün olduğunu,hakemlerin babasının aleyhine hükmettiğini söyleyince,Hüseyin "Cehaletin sana yeter, dünyayı ahirete tercih ediyorsun." dedi.Muaviye,Yezîd'in Hüseyin'den üstün olduğunu belirtince,Hüseyin "İşte bu iftira ve bühtan! İçki ve eğlence düşkünü Yezîd mi benden hayırlıdır?" diye karşı çıktı. Muaviye sözlerine devam ederek,"Amca oğlunu kınama,sen onun yanında kötülükle anılsaydın,seni kınamazdı." dedi.Daha sonra da,ilk üç halîfenin seçilişini belirterek,bütün bunların müslümanların hayrı için yapıldığını,kendisinin de bu maksatla ihtilafı önlemek için Yezîd'e bey'at etmek istediğini söyledi. [2] Muaviye minberden

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/162. Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/140,no:102.
2. İbn Kuteybe,age,1/162-163 .Ayrıca bkz.M.Mahir Hammâde, Vesâik,1/140-141,no:103,104.

Abdurrahman b. Ebî Bekr de "Ya şûraya başvuracağız,ya da kabul etmeyeceğiz." dedi ve çıkmaya çalıştı.Muaviye elbisesinden yakalayarak "Yavaş ol! Şam'lılara görünme,korkarım başına bir iş açarlar." diyerek tehdit etti(Krş.İbnu'l-Arabî,Avâsım,216-217 ; Suyûtî,Tarihu'l-Hulefa,196).İbnu'z-Zübeyr'e dönen Muaviye,"Sen bir kurnaz tilkisin,bunları da kışkırtan sensin." dedi.İbnu'z-Zubeyr de "Yezîd'e bey'at mi istiyorsun? Pekiyi,ona bey'at edersek,hanginize itaat edeceğiz,sana mı,sana mı? Halîfelikten usandıysan,istifa et,biz de Yezîd'e bey'at edelim." diyerek sert tepki gösterdi.Bunun üzerine Muaviye "Kendi kendini öldürüyorsun." dedi.Eve kapanarak üç gün kimseyle görüşmedi(Krş.Halîfe b. Hayyât,Tarih,1/252 ; İbnu'l-Arabî,Avâsım,217). İbnu'z-Zübeyr en son cümle olarak "Yemin olsun ki,ikinize birden bey'at etmeyeceğiz." dedi.

Muhibbüddîn el-Hatîb,bu haberle ilgili olarak şunu belirtiyor:"İbnu'z-Zubeyr,bey'atin Muaviye'nin ölümünden sonrası için olduğunu bilecek kadar zekidir.Bu yüzden haber uydurmadır."(Avâsım,217,dn.2).

inerek eve doğru yola çıktı.Hares ve şurta'sından,bey'atten kaçınan Hüseyin,İbn Ömer,İbnu'z-Zubeyr,İbn Abbas ve Abdurrahman'ı getirmelerini istedi ve "Bu akşam Şam'lılarla görüşüp,onların bey'at ettiklerini ve teslim olduklarını söyleyeceğim. [1] Şayet birisi,beni tasdik ya da tekzib eden bir söz söylerse,kafasını uçurun." emrini verdi.Akşam üzeri Muaviye,bey'ati kabul etmeyenler yanında olduğu halde Şam'lıların yanına gitti.Muaviye onlara tahassüm ediyor ve konuşuyordu.Her birine elbiseler,İbn Ömer'e kırmızı,Hüseyin'e sarı,İbn Abbas'a yeşil,İbnu'z-Zubeyr'e de Yemen malı bir elbise giydirmişti.Sonra yanlarından ayrılıp,Şamlılara, bu grubun rıza gösterip bey'at ettiğini açıkladı.Ölüm korkusuyla hiçbiri karşı bir şey söyleyemedi.Şam'lılardan bazıları ortaya çıkıp,"Ey mü'minlerin emîri! Onlarla ilgili bir şüphen varsa,bizi bırak da boyunlarını vuralım." dediklerinde [2] ,Muaviye,"Fesübhanellah! Size Kureyş'in kanını kim helal kıldı? Onların kötü bir şekilde anılmalarını duymayayım.Çünkü bey'at edip,teslim oldular. Ben onlardan,onlar da benden razılar." diyerek isteklerini reddetti. [3]

Halîfe b.Hayyât [4] ve İbnu'l-Esîr [5] ise,verdikleri rivayette, İbn Kuteybe'den ayrılarak,Medine'ye gelen Muaviye'nin kendileriyle görüşme izni vermeyince,bey'at etmeyen grubun Mekke'ye kaçtığını belirtiyorlar.Bunun üzerine Muaviye de Medine'den Mekke'ye geçti. [6] Kendisini Mekke'de ilk kez Hz.Hüseyin karşıladı.Muaviye

---

1. Aynı manada Abdurrahman'a söyledikleri için bkz.Halîfe b.Hayyât,Târih,1/252 ; İbn Kuteybe,İmâme,1/162.
2. İbn Abdrabbih(Ik,5/121),"Onların açıkça bey'at ettiklerini görmedikçe razı olmayız." dediklerini ekliyor.
3. İbn Kuteybe,age,1/159-164.
4. Halîfe b.Hayyât,age,1/253-256.
5. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/612.
6. Halîfe b.Hayyât (age,1/254),Muaviye'nin önce hac ibadetini tamamladığını,eşyalarını hazırlayıp Kâbe yanına götürdüğünü ve bu arada bey'at konusunu hiç açmadığını, halkın bu durumu anlayarak bey'at etmeyenleri uyardıklarını kaydediyor.

bu defa üslûbunu değiştirerek yumuşak davrandı. Aynı şekilde diğerleri de kendisini karşıladılar.[1] Muaviye hepsine birden, "Burada bir söz söyleyeceğim, şayet içinizden biriai bunu reddetmeye kalkarsa, sözü bitmeden kellesi uçurulacaktır." dedi. Sahibu'l-Hars'ini çağıran Muaviye, "Her birinin başına kılıçlı iki adam dik. Şayet içlerinden biri tasdik veya tekzib edici

---

1. İbn Abdrabbih (İkd, 5/120-121) ve Halîfe b.Hayyât (Tarih, 1/255) ise, bu gruptan kimsenin karşılamaya çıkmadığını, Hüseyin, Abdurrahman, İbn Ömer ve İbnu'z-Zubeyr'in Kâbe'de hutbe okuyan Muaviye tarafından çağrıldıklarını belirtiyorlar (Ayrıca bkz. İbnu'l-Arabî, Avâsım, 220-221. Aynı raviden yapılan ç elişkili nakillerin ikincisi olarak veriyor.). Onlar da aralarında bir toplantı yaparak İbnu'z-Zubeyr'i sözcü seçtiler (Bu konuda bkz. Halîfe b. Hayyât, age, 1/254-255 ; İbnu'l-Arabî, Avâsım, 220). İbnu'z-Zubeyr de "Bana karşı gelmezseniz, olur." diyerek sözcülüğü kabul etti. Hep birlikte Muaviye'ye geldiler. Muaviye onlara "Sizi nasıl gördüğümü, nasıl iyi davrandığımı ve akrabalık bağını nasıl sürdürdüğümü bilirsiniz. Yezîd, sizin kardeşiniz ve amca oğlunuz. Onu halîfe yapmayı, ama emir ve yasaklamanın ("mal toplama ve dağıtımının " Halîfe b. Hayyât, age, 1/255) sizde olmasını istedim." deyince susturlar, konuşmadılar. Sözü İbnu'z-Zubeyr alarak şöyle dedi (Krş. İbn Kuteybe, İmâme, 1/16. Ayrıca bkz. M. Muhir Hammâde, Vesâik, 1/141, no: 105 ; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefa, 197): "Seni üç şeyden birisini seçmekte serbest bırakıyoruz; hangisini istersen seç. Dilersen Rasulullah'ın yaptığı gibi, kimseyi halef bırakma, bırak da insanlar istediklerini seçsinler. Dilersen Ebu Bekir'in yaptığı gibi uzak Kureyş'ten ehil birini halef kıl, oğlunu ve diğer yakınlarını bırak. Ama istersen, Ömer'in yaptığı gibi, gerekli nitelikleri olmasına rağmen oğlunu ve yakınlarını bir yana bırakarak, Kureyş'ten altı kişiye havale edersin, onlarda aralarından birini halîfe seçerler." (Halîfe b. Hayyât'ın naklinde-age, 1/255-256- bu kısım, Muaviye ile İbnu'z-Zubeyr arasında geçen bir diyalog halinde yer alıyor ve Ebu Bekir'le ilgili kısımda Muaviye'nin "Aranızda Ebu Bekir gibisi yok ki, ben ihtilaf etmenizden korkarım." sözü ilave edilmiştir.). İbnu'z-Zubeyr ve diğerlerinin başka bir sözü olup olmadığını sordu. Olmadığını söylediklerinde, her birinin susmalarını ve başlarına kılıçlı iki kişi dikileceğini söyledi (Ya'kubî ise -Tarih, 2/228- İbn Ömer'in "Maymunlar ve köpeklerle oynayan, şarap içen ve kötülükleri açıkça yapan birine mi bey'at edeceğiz?", İbnu'z-Zubeyr'in de "Allah'a isyan konusunda mahluka itaat edilmez. Bizim dinimizi bozdu." dediklerini ilave ediyor.).

bir söz söylerse kılıçlarıyla boynunu vursunlar." emrini verdi. Hep birlikte camiye geldiler. Muaviye minbere çıkarak "Müslümanların önde gelen bu grubu razı olup, Yezîd'e bey'at etti. Siz de Allah için bey'at edin." dedi. [1] Bunun üzerine, insanlar da bey'at ettiler. [2] Fakat hemen gidip, bey'at edip etmediklerini kendilerine sordular. Bey'at etmediklerini söyleyince, halk niye karşı çıkmadıklarını sordu. Ölüm korkusuyla bunu yapamadıklarını söylediler. [3] Daha sonra Muaviye, yeniden Medine'ye döndü. Medine'lilerin de bey'atını alınca Şam'a geri döndü. [4]

İbnu'l-Esîr'in bu rivayetini veren Muhammed Diyâuddîn er-Reyis [5], bunun daha eski ve güvenilir kaynak olan Taberî'de yer almadığını, uydurma ve bazı birleştirmeleri olduğunu belirtiyor. Sorulan halinde her birinin sırayla Muaviye'yi beklediklerini, akıllı ve hilim sahibi Muaviye'nin böyle kınayıcı sözler kullanacağını, her birinin başlarına adam dikip konuşurlarsa boyunlarını vuracağını ve sonra kalkıp yalan söyleyerek bey'at ettiklerini söyleyeceğini, onların da ölümden korkup konuşmadıklarını düşünmenin pek mümkün olmadığını ifade ediyor. M.D.Reyis, bu rivayeti, Yezîd'e bey'atin kuvvet ve kılıç zoruyla olduğunu belirtmek isteyen Muaviye'nin hasımları ya da Şîa'dan bir grubun uydurdu-

---

1. Halîfe b.Hayyât (Tarih, 1/256) ve İbn Abdrabbih (Ikd, 5/121), Muaviye'nin "Onlara danışmaksızın hiçbir iş yapmayız." dediğini ilave ederler.
2. Halîfe b.Hayyât (age, 1/250), Muaviye'nin ellerini vurarak bey'at ettiklerini belirtiyor.
3. Bu kısım Halîfe b. Hayyât (age, 1/253) tarafından da veriliyor. Ayrıca bkz. İbnu'l-Arabî, Avâsım, 221 ; Suyutî, Tarihu'l-Hulefa, 196-197.
   Halîfe b.Hayyât (age, 1/257) ve Suyutî (age, 197), İbnu'l-Munkedir'den naklen, Yezîd'e bey'at edilirken İbn Ömer'in "Hayırsa razıyız, bela ise sabrederiz." dediğini belirtirler.
4. Ayrıca krş. İbn Kuteybe, İmâme, 1/164 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 5/121.
   Suyutî (age, 206), bey'atten sonra Muaviye'nin şöyle dediğini kaydediyor: "Allahım! Eğer Yezîd'e faziletli li gördüğüm için bey'at ettiysem, ümid ettiğime onu erişdir ve ona yardım et. Şayet, bu bey'ate beni babanın çocuğuna olan sevgisi götürdüyse ve yaptığım işe ehil değilse, halîfeliğe erişmeden onun canını al.".
5. M.D.Reyis, Nazeriyyât, 189-190.

ğunu söyledikten sonra,bizzat rivayeti veren İbnu'l-Esîr'in rivayetin sonunda "Vefatının 63/673 yılında olduğunu kabul edenlere göre,Abdurrahman'ın zikredilmesi doğru değildir." diyerek şüphesini açığa vurduğunu belirtiyor.

J.Wellhausen de,Muaviye'nin Hz.Hüseyin,İbn Ömer,Abdurrahman b.Ebî Bekr ve İbnu'z-Zubeyr ile görüşmesini ve onları oğlu Yezîd'e bey'at etmeye zorlaması hakkındaki rivayetleri naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar:"Şu halde Muaviye'nin uzunca bir müddet bu planla meşgul olduğu ve bunu hayatının sonuna doğru tatbik etmeğe çalıştığı kabul olunabilir;fakat bu gayret,İslamî düşünceye göre hilafete iddiaları en haklı olduğu için kazanılmaları muhakkak lâzım gelen şahıslar muvacehesinde beyhude oldu.Başka bir hususta hayır yoktur.Etraf tam sükûnet halinde bulunurken bin süvarinin başına geçerek dört Kureyşliyi Hicaz'da önce ürkütmek,sonra pohpohlamak,dostlukla elde etmeğe çalışmak,nihayet tam mânasiyle zorlamak ve bütün bunlardan sonra hiçbir şey elde edememek,ihtiyar hükümdarın işine pek benzememektedir.Onun silahla Mekke'ye girmesi ve Medine yerine burada an'anevî bîat merasimini icra ettirmesi gayrı muhtemeldir.Hikâyeyi süsleyen dramatik nutuklar ve sahneler onu daha inanılır hale sokmaktadır.Bütün bunların hepsi sadece Yezîd'in şimdi tasvirine geçeceğimiz hakimiyetinin ilk devresi hadiseleri üzerine düşürülen bir gölgeden ibaret görünmektedir.". [1] Verdiğimiz bütün rivayetlerde,-yer yer işaret ettiğimiz gibi- isimler ve mekânlar açısından insanı gerçekten şüpheye düşürecek çelişkiler göze çarpıyor.Bizce bu rivayetlerden çıkarılabilecek en önemli sonuç,yabancı siyasî kültürleri Kuzey Arapları kadar tanımayan ve kendi siyasî kültürlerinde iktidarın babadan oğula intikali meselesinin bulunmadığı Hicaz'lıların,Muaviye'nin iktidarın el değiştirmesiyle ilgili bu yepyeni planını -zorla veya iradeleriyle bey'at etseler de- kolaylıkla kabul etmedikleridir.Bunun yanında asıl önemli sebep,İslâm'ın getirdiği ehliyet ve liyakat prensiplerinin Yezîd'in veliahd tayin edilmesi olayında gerçekleşmemiş olduğu şeklindeki değerlendirmedir.Ayrıca,önceki halîfelerin böyle bir uygulama yapmaması da müslümanları kendi oğlunu veliahd seçme fikrine sıcak bakmamaya yöneltmiştir.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin oğlu Yezîd'e veliahd olarak bey'at almasının tarihî seyrini böylece tasvir ettikten

---

1. J.Wellhausen,Arap Devleti,68-69.

sonra,veliahdliğin hukukî yapısını ve sonuçlarını,özellikle halîfeyi seçen organ,seçilme yeterliği ve seçim şekli açısından ele almaya çalışalım.

Bütün bu gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni durum,İslâm tarihinde ilk defa olarak Muaviye'nin,halefi sıfatıyla oğlunu seçmesi ve bunu sağlığında yapmasıdır.[1] Daha önce halefin seçilmesiyle ilgili iki uygulama olmuş,bunların ilkinde Hz.Ebu Bekir,Hz.Ömer'i ölüm hastalığında halef tayin etmiş;ikincisinde ise Hz.Ömer,halefinin seçilmesi işini altı kişilik şûraya,yaralıyken havale etmişti.[2] Her ikisinin de kendi oğlunu halef seçmediğini biliyoruz. Ayrıca her ikisinin de halef seçme kararı,ümmeti bağlayıcı değildi.Hz.Ebu Bekir,her ne kadar Hz.Ömer'i halef gösterdiyse de,bu sadece adayını belirlemekten ibarettir,seçip seçmeme hakkı son tahlilde şûranın elindedir.Hz.Ömer'in seçtiği kurulda da belli bir isim halef gösterilmemiş,oğluna ise sadece danışmanlık görevi verilmiştir.Oniki yıl iktidarda kalan Hz.Osman,belki hiç düşünmediği halefini tayin etme fırsatını bulamadan şehid edildi.Hz. Ali'nin,oğlu Hasan'ı veliahd tayin edip etmediği ise şiî ve sünnî müellifler arasında tartışmalıdır,ama kuvvetli ihtimal böyle bir tayinde bulunmadığıdır.[3] Öyleyse,Emevîler devrinde veliahdlik (vilâyetu'l-ahd) kurumunun İslâm âmme hukukuna girmesinin hiç şüphesiz en önemli sonucu,iktidarın bir hanedan içinde el değiştirmesi,yani saltanatın doğması ve şûranın bir formalite haline dönüşmesi olmuştur.

İktidarın hanedan içinde el değiştirmesi,Arap siyasî kültüründen pek âşina olduğu bir durum değildir.M.Watt'ın belirttiği gibi,"Arap kabilesinde başkanlık silsilesi;kabilenin varlığının devamının,etkili bir liderliğe bağlı olduğunu hesaba katmak zorundadır.Bir şef öldüğünde,normalde belli bir aileden en niteliklisi

---

1. Suyutî,Tarihu'l-Hulefa,196 ; Suyutî,Evâil,88,no:630 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/414.
2. Kalkaşandî,age,1/414.
3. Bkz. tez metni,s.170.
   M.Hamidullah'ın belirttiğine göre,eğer şiî rivayet doğru kabul edilirse,kendi oğlunu veliahd olarak tayin etmek,Hulefa-i Râşidîn'in dördüncüsünün ortaya koyduğu bir sünnet olur.Bunu Kur'an da "Süleyman,Davud'a mirasçı oldu."(Neml,27/16) âyetiyle zaten kabul ediyor.Bu durumda, Muaviye,veliahd tayin eden ilk kişi olmadığı gibi,kendinden önceki bir olayı örnek olarak tekrarlamış oluyor.Bkz. "Constitutional Problems",33 ; "Alp Arslan Devrinde İslâm Anayasasının Durumu",213-214.).

onun yerine geçerdi.Bu karar,ailenin veya kabîlenin en yaşlı erkekleri tarafından bir toplantı sonucu verilirdi.Araplar arasında asaletin belli soylarda,soydan gelme bir miras olduğu fikri yaygındı.Liderlik belki de bu yüzden,soydan devredilen meziyetler dolayısıyla onlara münhasırdı.Büyük evlat olma diye bir kural yoktu.Mirasın en sıradan meselelerinde bile,ilk doğmuşun özel imtiyazları bulunmazdı." [1]

J.Wellhausen de,iktidarın veraset usûlüyle el değiştirmesi konusunu incelerken şunları söylüyor:"Arap hukukuna göre,hakimiyet elbette bir soy veya bir kabîle içinde tevarüs ediliyordu; fakat bu bir aile içinde babadan oğula geçmek suretiyle olmazdı; İslam'a göre ise bu esasen üzerinde miras hakkı iddia edilebilecek bir insan malı değildi.Bütün bunlara rağmen yapılan görültü yine de bahane edilen bu sebeplere uygun değildi.Emîrin ölümünden evvel halefi meselesini tanzim etmek selâhiyeti kesin olarak mevcuttu;oğulun hilafet talep etmek hakkı mevcut olmasa da,onun bu hilafete getirilmemesi şartı da yoktu.Sadece evvelden bîat hususu o vakte kadar tatbik edilmemişti.Fakat daha henüz işin başında bulunulmakta idi;bu hususta hiçbir gelenek teessüs etmemişti;bir müteakip haleflik nizamı yoktu." [2]

Kur'an-ı Kerim ve gerek hadisler,gerekse Hz.Peygamber'in tatbikatı olarak sünnet,devlet başkanının işbaşına getirilmesi usûlüne dair açık ve kesin bir kaide koymuş değildir. [3] Öyleyse konu,ictihada açık bir âmme hukuku meselesidir.Ancak,husûsî hukuk açısından olduğu kadar,âmme hukuku açısından da Hulefa-i Râşidîn'in görüş ve uygulamaları İslâm hukukunun bir kaynağıdır.Konuyla ilgili metodolojik tartışmaları bir yana bırakırsak [4] ,hukukun henüz

---

1. M.Watt,İslamic Political Thought,35. Krş.A.Duri,Mukaddime,77-78.
2. J.Wellhausen,Arap Devleti,66-67.
3. Bilindiği gibi,Hz.Peygamber'in hayatta olan bir erkek çocuğu bulunmadığı gibi,Arap siyasî kültüründe "şeyhlik", veraset yoluyla elde edilmiyordu.Bu yüzden Hz.Peygamber'in erkek çocuğu olsaydı bile,onu veliahd bırakması bu kültüre aykırı olacaktı.Ayrıca Hz.Peygamber,halefini tayin etme yoluna da gitmemişti.
4. Bu konuda bkz.M.Ebu Zehra,İslam Hukuku Metodolojisi,184-189 ; M.Hamidullah,İslam'da Devlet İdaresi,19-20 ; H.Karaman,Mukayeseli İslâm Hukuku,1/75-76.

teessüs ve tegekkül devrinde Ali,Muaviye'ye karşı -özellikle Abdurrahman b.Ebî Bekr ve İbnu'z-Zubeyr tarafından- yürütülen muhalefet faaliyetlerinde bile,bu hususun önemle vurgulandığını görürüz.Öyleyse,yukarıda kısaca değindiğimiz Hulefa-i Râşidîn'in uygulamalarında,Muaviye'nin yaptığı uygulamanın bir kökenini bulabilir miyiz? M.Hamidullah,konunun biraz geniş çerçevede ele alınması halinde,bu soruya olumlu cevap verileceği kanaatindedir:[1] "En büyük erkek evladın hakkı şeklinde bir veraset,İslâm idare şeklinde derin kök salmışa benzemez.Hulefay-i Râşidîn hilâfet makamına irsen geçmemişlerdi(..).Bundan ve Ehli Sünnetin re'yinden şu neticeyi çıkarabiliriz ki ister hâkimran olan zat tarafından halefinin intihabı,yahut bunun olmaması halinde,devlet erkânı (ehlu'l-hall ve'l-akd) tarafından yapılan umumî bir seçimle seçilen,en yaşlı oğul olsa da,olmasa da İslâm'ın kabul ettiği bir kaidedir."[2]

Bizce bu açıklama,Muaviye'nin ortaya koyduğu fiilî durumu, meşru gösterme çabasından doğmaktadır.Hz.Ömer'in oğlunu veliahd tayin etmesi tekliflerini reddetmesinin[3] ve seçtiği bir heyette yer alan oğluna danışmanlık fonksiyonunu yüklemesinin o zamana hiçbir anlamı kalmamalıdır.Öyleyse âmme hukukunda kasten bırakılan bu boşluğun doldurulması için Muaviye'nin ortaya koyduğu kaide, Hulefa-i Râşidîn'in uygulamasıyla hiçbir şekilde bağlantılı değildir.Sonradan ortaya çıkan bazı uygulamalar açısından ise belki haklı ve başarılı görülebilir.Ama,Muaviye'nin halef seçmesinin ve bu halefin uzun sürmeyen döneminin ortaya çıkardığı bunalım, neredeyse İslâm devletinin çok erken bir devirde parçalanması sonucunu doğuracaktı.Zorlu bir mücadeleden sonra iktidarı ele geçiren Mervanîler,Muaviye'nin ortaya koyduğu "en büyük oğulun halef seçilmesi" kaidesini ister istemez biraz esnekleştirmek zorunda kaldılar,

---

1. Hz.Ali'nin,oğlu Hz.Hasan'ı veliahd tayini ile ilgili olarak bkz. tez metni,s.
2. M.Hamidullah,İslâm'da Devlet İdaresi,64,p.137,138.
3. Taberî,Tarih,4/228.

hatta birden çok halef tayin ettiler.Demek ki iktidarın hanedan içinde el değiştirmesi,ancak güçlü ve başarılı dönemlerde ve halefin niteliklerine bağlı olarak nisbeten olumlu sonuçlar doğurabilir.

İktidarın hanedan içinde el değiştirmesi usûlünün ortaya çıkmasında acaba Bizans ve Sasanî siyasî kültürlerinin bir etkisi var mıdır? Gerçekten de bu usûlü ortaya koyan Muaviye, Bizans'ın bir eyaleti olan Suriye'de çok uzun bir süredir vali ve halîfe olarak görev yaptığına göre,elbette Bizans ve ona komşu olan Sasanî siyasî kültürlerini yakından tanıma fırsatı bulmuş olmalıdır.M.F.Köprülü,verâset usûlünün doğuşunda Bizans tesirinin çok açık olduğunu şöyle ifade ediyor:"Hulefa-i Râşidîn dediğimiz ilk dört Halîfe zamanında artık iyiden iyiye kurulmuş olan İslâm devleti,661'de Şam'da Emevîler Hanedânı'nın zuhuru ile bir sülâlenin hâkimiyeti altına geçmiş oluyor ve dört Halîfe devrinde Medîne'de gösterdiği sâde ve basit hüviyeti kaybederek yeni bir şekil,yeni bir rûh alıyordu.Helenistik,Roman ve Bizans medenî an'anelerinin mühim bir merkezi ve şehir hayatının eski bir inkişaf sâhası olan Suriye'de vukûa gelen bu büyük değişiklik, tabiî,birdenbire olmadı.Sür'atle büyüyen,genişleyen,zenginleşen İslâm devletinin başındaki Emevî hükümdarları,ibtida bir bedevî prensi,bir kabîle şeyhi,yâni bir seyyid hüviyyeti gösteriyorlar, ilk halîfeler gibi Emîr-ül-mü'minîn ünvanını alıyorlardı,onlara Peygamber'in Halîfesi,Müslümanların İmâmı deniliyordu.Öncüleri, bir dereceye kadar Sasanî prenslerinin Bizans taklidi küçük saraylarını andıran Emevî sarayları,Bizans'ın ve kısmen de Sâsânîler'in an'anelerine göre sür'atli inkişâf safhaları geçirdi.Arap zihniyetine uymayan bir usûlü,'Hükümdarın daha hayatta iken bir veliahd seçmesi usûlünü koyan ve bütün itirazlara rağmen bunu tatbik eden Muavîye,bu sûretle,Bizans te'siri altında kaldığını açıkça göstermiş oluyordu.Fakat,bu çok zekî,sabırlı ve ölçülü adam,devletini kurarken,aslâ mutlak ve müstebit bir hükümdâr gibi hareket etmedi;asıl maksadlarını muvaffakiyetle sağlamağa,İslâm dünyasını yeni bir hânedân etrafında toplamak hususundaki ihtirasını türlü vâsıtalar ile örtüp gizlemeğe hiç olmazsa bir müddet için,tamamiyle muvaffak oldu.Siyasî bir dehâya mâlik olduğu kadar,

insanların her türlü zaaflarından istifade etmeyi de bilen ve kullandığı vâsıtaların ahlâkî mâhiyeti hakkında hiçbir şey düşünmemeği bir prensip olarak kabul eden Muaviye,bu sâyede,karşılaştığı birçok müşkilleri yendi.Kabile rekabetleri,aile münâferetleri,sonradan sâdece şiî sıfatını alan Alî tarafdârlarının düşmanlıkları ve gizli propagandaları,onun basîreti ve tedbîri sâyesinde,bu yeni saltanatın kurulmasına mâni olamadı.Arap kabîlelerinin psikolojisini çok iyi bildiği için,eski halîfelerin an'anesinden ayrılmadı:Müslüman Araplar'ın aşrâfı,Arap kabîlelerinin reîsleri,Mekke ve Medîne aristokratları,muhtelif İslâm vilâyetlerinin temsilcileri ile dâima sıkı münâsebetlerde bulundu." [1]

M.F.Köprülü'nün belirttiği gibi,veraset usûlünün benimsenmesinde Bizans tesirinin payı inkâr edilemez.Ancak bu usûl temasa geçilen başka bir siyasî kültürün,Sâsânîlerin siyasî kültürünün de unsurlarından biriydi.Bu açıdan,Bizans ve Sâsânîlerde iktidarın el değiştirmesi meselesini biraz açmakta yarar bulunuyor.Bizans Devleti'nde halefin tayini doğrudan doğruya imparatorun elindedir. Bu halef çoğunlukla imparatorun oğlu veya erkek yakınlardan biri idi.Yeni imparatorun meşru tanınması için,senato ve ordunun rızası aranıyordu.Bizans'taki iktidar değişiklikleri bazan kanlı oluyordu.Sasanîlerde de hükümdarın seçtiği hanedan üyelerinden biri halef oluyordu.Sasanî hanedanı içinde cinayet hadiseleri çok tekrarlanmıştır.İran'lılar hanedanlık prensibine çok sıkı bir şekilde bağlıydılar.Halk hükümdarın seçimine Bizans'ta olduğunun aksine, müdahale edemezdi,sadece Sasanî ailesinin ileri gelenlerinden oluşan ruhban meclisi vardı,şayet hükümdar halefini tayin etmezse, bu meclis yeni hükümdarı seçerdi. [2]

---

1. M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,130-131.
2. Geniş bilgi için bkz.E.Tyan,Institutions,1/243-248.

Muaviye'nin Bizans ve Sâsânî kültürlerinden etkilendiğini, "Hilâfet,Hıraklıyye,Kayserıyye ve Kisreviyye değildir." şeklindeki tenkitlerden de anlayabiliyoruz.Bu tenkitte geçen Hıraklıyye,Bizans İmparatorunun oğlunu veya akrabalarından birini verâset yoluyla halef kılması anlamına gelir;terimin türedildiği Hıraklı ise,Bizanslıların Mısır'daki son yönetisisidir.Kayserıyye,Roma-Bizans imparatorlarına benzemek demektir.Kisreviyye ise,Sâsânî imparatoru Kisra'ya nisbettir.Mes'udî'nin belirttiği gibi,Muaviye,Bizans ve Sâsânî imparatorlarının haberlerini,biyografilerini ,halklarına uyguladıkları siyaseti araştırıp öğreniyordu. [1] Böylece Muaviye,oğlu Yezîd'i halefi yapmakla,Arap siyasî kültüründeki bey'at geleneği ile Bizans-Sâsânî siyasî kültürlerindeki verâset unsurunu birleştirmiş oldu. [2] Bununla birlikte, Muaviye'nin ortaya koyduğu bu kaide,temelinde hem kabilevî,hem de İslâmî iktidar anlayışına aykırı görünüyor.Kabilevî iktidar anlayışına göre,hakimiyet kabile içinden bir aile veya aşirete aittir.Bununla birlikte kendisinden sonra oğullarına miras bırakılması sözkonusu olmaksızın kabile fertlerinden en güçlüsüne devredilmesi mümkündür.Bu sistemde nesep ve yaş,siyasî yetenek ve bilgi,tecrübe (hinket) ve bilgelik(hikmet),cesaret ve korkusuzluk (necdet),cömertlik ve yücelik (nahvet),özgecilik (îsâr) ve iffet,hilim ve hoşgörü,iyi geçim,hakları koruma,sözüne sadakat, imdat dileyeni kurtarma,zayıfa yardım,sinayete katlanma ve diyetleri ödeme prensipleri esas nitelik ve değerlerdir. [3] Veliahdlığın İslâm iktidar anlayışına aykırılığı ise,halîfeyi ümmetin seçmesi esasına dayalı olan şûra prensibinin asıl fonksiyonundan uzaklaştırılarak bir formalite haline getirilmesidir.Müslümanları halîfelerini seçme konusunda hür bırakmayan Muaviye,halîfeliğinde olduğu gibi,veliahd tayininde de cebir yolunu seçti.Muhaliflerine karşı,"Bu Allah'ın dilediği mülk'tür." [4] ,"Yezîd'e bey'at zorun-

---

1. Mes'udî,Murûc,3/30-31.
2. A.Dûrî,Mukaddime,77-78 ; M.Gaudefroy-Demombynes,Les Institutions Musulmanes,25,112-113.
3. M.Cevad Ali,el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm, 4/350.
4. İbn Kuteybe(?),İmâme,1/191.

ludur ve kulların bu konuda başka bir seçenekleri yoktur." [1] diyerek bunu vurgulamak istiyordu.Böylece "Muaviye,imâmeti, kisrevî bir mülk'e,hilafeti,kayserî bir makama dönüştürdü." [2]

Yüksek eşrafların atanma tekniklerinden hangisinin benimsenmesiği ile toplulukların kültürel sistemleri arasında çok yakın bir bağlantı olduğunu belirten Maurice Duverger'ye göre,"Soydan devir ve kesintisiyen,eşrafları topluluğun diğer üyelerinden uzaklaştırma ve bir yönetici kategori olarak devam ettirme eğilimi taşıyan,tutucu ve eşitlikçi olmayan kültürlerle düşmüşür." [3] Arap siyasî kültüründeki böyle bir dönüşümü çok iyi gözleyen İbn Haldun,sosyolog sıfatıyla Muaviye'nin ortaya koyduğu fiilî (de facto) durumu bir veri olarak ele alıyor ve halefini seçmesini seçici organ ve siyasî şartlar açısından değerlendirerek,isabetli bir hareket olarak değerlendiriyor:"(..) Aynı şekilde Muaviye de, Umeyyeoğulları,iktidarın kendilerinden başkasına devredilmesine razı olmayacaklarından dolayı,müslümanların birliğinin bozulmasından endişe ederek Yezîd'i halef seçti.Her ne kadar onun hakkında iyi düşünüyorlar ve bu konuda hiçbiri şüphe etmiyorsa da,şayet iktidarı başkasına devretseydi,ona karşı çıkarlardı.Muaviye hakkında başka türlüsü düşünülemez,Yezîd'in fısk'ını bile bile onu veliahd seçmezdi,Muaviye -hâşâ- böyle bir şey yapmaz. [4] (..) Bunun veliahd tayininde de gözönünde bulundurulması gerekir.Her devir, ortaya çıkan durumlar,kabîleler ve asabiyetlerin değişmesine ve aynı şekilde zararların değişmesine bağlı olarak farklılıklar gösterir,bunların her biri için -Allah'ın kullarına bir lütfu olarak- ayrı hükümler geçerli olur.Ama,veliahd tayininden maksat, iktidarın oğullara miras bırakılması ise,bu kesinlikle dinî maksatlardan olamaz.Çünkü iktidar,Allah'ın,kullarından dilediğine verdiği bir durumdur,bu konuda dinî makamlarla boş yere oynamaktan sakınarak,mümkün olduğunca iyi niyetli olmak gerekir.Mülk Allah'ındır,onu dilediğine verir. [5] (..) Bu konuda imam,babasını veya

---

1. İbn Kuteybe,?,İmâme,1/183,187.
2. Câhız,Resâil(Sindûbî),292.
3. Maurice Duverger,Siyaset Sosyolojisi,211.
4. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/365.
5. İbn Haldun,age,1/372-373.

oğlunu veliahd tayin etse bile,itham olunamaz.Çünkü,imam,sağlığında onları gözteme konusunda emîn bir kişidir,-hem baba ve hem oğul ya da sadece oğul konusunda itham edileceği görüşündekilerin aksine- ölümünden sonra da evleviyetle bir sorumluluğu olmaz.İmam,bütün bunlarda kötü niyet (zınna) aranmasından uzaktır.Özellikle de bir yararın tercihi ve bir kötülüğün beklenmesi durumunda,kötü niyet doğrudan ortadan kalkar.Muaviye'nin yaptığı,insanların ona muvafakat göstermesiyle her ne kadar konu hakkında bir delilse de,Yezîd'i halef seçmesi bunun örneğidir. Muaviye'yi başkasını değil oğlu Yezîd'i veliahd tayin etmeye iten sebep,insanların birliğini sağlama ve o sırada Ümeyyeoğullarından ehlu'l-Hall ve'l-akd ile fikirlerinin birleşmesi konusundaki yararı gözetmesidir.Çünkü,o günkü Ümeyyeoğulları,kendilerinden başkasına razı olmazlardı.Benî Ümeyye,Kureyş'in en kalabalığıdır,ehlu'l-galeb (güç sahipleri) de onlardandır.Böylece Muaviye,halifeliğe daha ehliyetli sanılanları değil de oğlunu seçti, Şâri katında daha önemli durumdaki birlik (ittifak) ve görüşlerin uzlaşmasını (ictimau'l-ehvâ) gözeterek fazıl'dan vazgeçip mefdûl'e döndü.[1] Muaviye hakkında bundan başkası düşünülemez;onun adaleti ve sahabeliği bundan başkasını düşünmeye engeldi.Sahabenin büyüklerinin buna katılması ve susmaları,konuyla ilgili şüphenin kalkmasına delildir.Onlar gerçek konusunda yumuşak davrananlardan,Muaviye de gerçeği kabulde büyüklenenlerden değildir;çünkü,hepsi bundan yücedir ve adaletleri buna engeldir.Abdullah b.Ömer'in bundan kaçınması, -kendisiyle ilgili olarak bilindiği üzere- mubah olsun,haram olsun herhangi bir işe girmesinden kaçınmasına yorulur.Cumhur'un

---

1. Muaviye oğluna bey'at aldıktan sonra kendisini sorguya çekip,şöyle dedi:"Bu bey'atten sonra ne sorumluluk olabilir ki? Şayet benden sonra veliahd olmaya ehil değilse, ölümüne istediğim oğlum hakkında,gözettiğim yegâne şey, Allah'ın hakkıdır.Eğer Allah onu yaşatıp,onunu almazsa, kendisiyle oğlu arasında evlat sevgisini Allah'ın hakkını gözetmenin önüne aldığı zannedilen bir babanın yapabileceğini yapmış oldum." (Abbas Mahmud el-Akkâd, Muaviye,652-653).

birleştiği veliahdlik konusunda,muhalefette yalnızca İbnu'z-Zubeyr kaldı;muhalifin nâdirliği de bilinen bir husustur.[1] (..) Gerek Muaviye,gerekse ondan sonrakiler Hulefa-i Râşidîn'in sünnetinden ayrılmakla suçlanıp ayıplanamazlar.Çünkü Hulefa-i Râşidîn,mulk tabiatının ortaya çıkmadığı ve dinî motifin etkili olduğu bir zamanda yaşadılar,her birinin ayrı bir motifi vardı, yalnızca dinin razı olduğu kimseleri halef seçtiler ve başkalarına tercih ettiler.Ama daha sonra Muaviye'den itibaren,asabiyet[2] mulk gayesine ulaşmıştı,dinî motif zayıflamış,sultanî (devlet) ve asabiyet motifine ihtiyaç duyulmuştu.Asabiyetin razı olduğundan başkası seçilseydi,bu seçim tanınmaz,durumu çabucak bozulur ve birlik,ayrılık ve ihtilafa dönüşürdü.".[3]

Görüldüğü gibi İbn Haldun,Arap siyasî kültüründe,İslâm'ın katkılarının gözardı edilip,bir gerileme başladığını,sosyal ve siyasî yapıda asabiyete dönüş olduğunu,siyasî kültürde meydana gelen bu değişmenin gereklerine göre hareket edilmediği takdirde, İslâm birliğinin bozulup dağılabileceğini,bu yüzden veliahd tayininde Umeyyeoullarından birinin seçilmesi halinde bu birliğin korunabileceğini,sahabenin de bunu gördüğü için Muaviye'nin Yezîd'i veliahd tayin etmesine karşı çıkmadığını temel çıkış noktası alarak konuya yaklaşıyor.İbn Haldun'un bu yaklaşımı,daha sonraki -özellikle bazı çağdaş- sünnî yazarlar tarafından da benimsenip geliştirilmiştir.

İbn Haldun'un yaklaşımın Osmanlı aydınları arasındaki temsilcisi olan Ahmed Cevdet Paşa,olayı nesil değişikliği ve Muaviye'nin halîfeliğinin niteliği açısından ele alır:"Muaviye'nin en büyük hatalarından biri budur(..).Muaviye'nin sakındığı kibâr-ı

---

1. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/372-373.
2. Asabiyet:Bir aile veya kabîledeki dayanışma ve yardımlaşma bağları.En kuvvetli aile veya aşîret,en kuvvetli asabiyetin veya gücün sahibi olur.Bu asabiyet de,tabiî bir durum ve sosyolojik kanunlardan zorunlu biri olarak mulk'e götürür;asabiyet'ten sonra mulk'un gelmesi de zorunludur.İbn Haldun'a göre,siyasî-sosyal kültür ile, siyasî yapı arasında zorunlu bir ilişki vardır.Bu konuda bkz.İbn Haldun,age,1/358-370
3. İbn Haldun,age,1/365-366,372-374.
   İbn Haldun'un bu yaklaşımı konusunda sistemli bilgi için bkz.Ahmet Arslan,İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası,111-128,206-240 ; Ümit Hasan,İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi,özellikle 173-224;M.D.Reyis,Nazariyyât, 191-195.

eshâb-ı gâzîn dâr-i bekâya gitti.Kendisine akrân geçinen Kibâr-ı Benî Umeyye dahi irtihal etti.Kendisinin akrânından olan Mervan b.Hakem eğerçi hemhayat ise de o da ma'zûlen ve menkûhen Medîne'de mukîm idi.Elhâsıl Muaviye'nin akrânı inkıraz buldu.Meydan kendisine kaldı ve halii yaver olup her meràmına nâil oldu.Kendisinin hilafeti mülk ve saltanat kabilinden olup saltanatın tevârüsü ise umûr-ı tabiiyyeden olduğuna mebnî oğlu Yezîd'i veliahd eylemek hevesine düştü.Yezîd,eğerçi hevâ ve hevesine tâbi sûfehâdan ise de insan kendi kusurunu görmediği gibi evlâdı ne kadar kötü olsa onun da uyûbunu görmez.Binaenaleyh,Yezîd'i veliahd edip hâsı ona bey'at ettirdi ve sinni seksenine karîb olduğundan dünyaca başka iliştiği kalmamıştı.". [1]

Yezîd'in veliahd tayin edilmesi meselesine,diğer adaylar ve sosyo-politik yapı açısından yaklaşan Muhibbuddîn el-Hatîb,şunları söylüyor:"Bazı sebeplerle kendilerini halîfeliğe lâyık görmekte olan Yezîd'in çağdaşı Kureyş gençleri,gerçekten pek çoktur.Hatta Sa'îd b.Osman ve ondan daha alt seviyede olanlar bile,Muaviye'den sonra halîfeliği beklemekteydiler.Halîfe seçiminde şûra prensibi, veliahdlik prensibinden çok daha üstündür.Ama Muaviye,halefini seçmekte şûra kapısını açması halinde,işlerinden birini çözüme kavuşturmak için,İslâm ümmeti içinde kan dökülmesinin,ancak Kureyş'teki her ehliyetlinin yok olmasıyla durabileceği bir çatışma ortamı doğacağını biliyordu.Muaviye,çeşitli yeteneklerin bu Kureyş gençleri arasında dağıldığını bilmeyen biri de değildi. İçlerinden birisi,yaşıtlarına göre herhangi bir konuda temayüz ederse,başka birisi de diğer bir konuda temayüz ederdi.Ne var ki Yezîd,-bazı gençlere temayüz ettikleri noktalarda ortak olmakla birlikte- devletin ihtiyaç duyduğu daha önemli bir durumla onlardan üstün durumdaydı.Bu durum,halîfeliği üstlenince kendisini destekleyecek ve İslâm'a bir kuvvet olacak askerî güçtür.Yine bu güç,rakipler arasında bir iç savaş ortaya çıkıp,her müslümanın hoşlanmayacağı durumların önlenmesinde de ona destek olur.Şayet, Yezîd'in yalnızca Kudâ'a'ya mensup olan dayıları ve Yemen kabî-

1. Ahmed Cevdet Paşa,Kısas-ı Enbiya,1/620,627.

lelerinden müttefikleri olsaydı,bu işleri düşündüğünde uzak görüşlü birinin hesap listesinden düşüremeyeceği durumlar olacaktı.Buna ilaveten,İbn Haldun'un,Hz.Hüseyin'in Yezîd'e isyan için Irak'a gidişiyle ilgili sözlerini de belirtmeliyiz:'Güç konusuna gelince,Hz.Hüseyin bu konuda hatalı davrandı.Çünkü Mudar'ın asabiyeti Kureyş'te,Kureyş'inki Abd Menâf'ta,Abd Menâf'ınki Benî Umeyye'de idi.Kureyş ve başkaları bunu böyle biliyor ve inkâr etmiyordu.Bu durum fevkalade durumlar ve vahiy sayesinde İslâm'ın başlangıç döneminde unutuldu.Nihayet peygamberlik ve fevkalade durumlar bitince,siyasî iktidar konusunda eski âdetlerin bir kısmı geri geldi ve asabiyet aynen ve eski sahibine döndü.Mudar,Benî Umeyye'ye diğerlerinden daha itaatkâr oldu.'. [1] Milletlerin sosyal ve siyasî hayatlarına dair bilgi ve araştırması olmayanlar,devlet başkanının istediği durumda olabileceğini zannederler.Bu,yanlıştır.Toplumun devlet başkanı ve siyasî sisteme etkisi,devlet başkanının ve siyasî sistemin topluma etkisinden daha fazladır.Bu Yüce Allah'ın 'Bir millet kendini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez' [2] buyruğunun görünüşlerinden biridir. [3] Bir rivayete göre,Muaviye, oğlu Yezîd'e 'Başa geçtiğinde nasıl hareket etmeyi düşünürsün?' diye sorduğunda,Yezîd 'Tıpkı Hz.Ömer gibi.' diye cevap verince, Muaviye,'Fesubhanellah oğlum! Ben Osman gibi olmaya çalıştım, güç yetiremedim,sen kim,Hz.Ömer gibi hareket kim?' [4] diyerek bunun zorluğunu belirtti." [5]

Muhammed Diyâuddin Reyis ise,İslâm dünyasının ideal ve gerçekteki siyasî yapısı ve çağdaş siyasî sistemler açısından yaklaşarak,İbn Haldun'un görüşlerini daha değişik bir şekilde geliştiriyor:"Muaviye,Yezîd'i veliahd tayin etmekle,İslâm'ın siyasî sisteminde yeni bir çığır açtı,veraset usûlü,şûra usûlünün yerine geçti.Bunun tarihte sürekli etkileri oldu.Muaviye'yi buna iten

---

1. M.el-Hatîb,Avâsım,215-216,dn.1.
2. Ra'd,13/11.
3. M.el-Hatîb,age,72,dn.2.
4. İbn Kesîr,Bidâye,8/229.
5. M.el-Hatîb,age,209.

veya onu haklı kılan sebepleri biliyoruz.Kısaca,elîm sonuçları hala zihinlerde olan Hz.Osman'ın şehid edilişinden sonraki fitne gibi,kan dökülmesini gerektiren fitnenin ve çatışmanın doğması bu kararı almasını ortaya çıkardı.Muaviye bazı konuşmalarında 'Ümmet-i Muhamed'i çobansız sürü gibi bırakmak istemediğini' belirtti. [1] Bunlar,makul sebeplerdir.Ancak,Muaviye,Hz.Ebu Bekir'in yaptığını yapmaması dolayısıyla tenkit edilebilir.Bu da ümmet için,daha üstün ve ehliyetlisini seçmek,insanlara danıştıktan ve muvafakatlarını aldıktan sonra onu halef seçmektir.Oğlunun veliahd seçilmesi,-başka sebeplerle birlikte- yakınlık duygusu,evlat sevgisi ve ailenin kayırılmasından dolayıdır.Ayrıca, oğulun veya yakının bu önemli makama lâyık biri olacak şekilde, ehliyetli ve faziletli olacağına her zaman garanti verilemez. Bununla birlikte,evlat sevgisi ve iktidar kendilerinde olan (veraset sistemi veya mulk,işte budur) ailenin kayırılması noktalarında Muaviye'yi temize çıkaramıyoruz.Bunlarla birlikte,insaflı davranmak için,zamanın ve şartların değişmesini de hatırlamamız gerekir. İslâm toplumu daha önce yalnızca Medîne'de bulunuyordu ve sayısı da azdı.İnsanların toplanması ve onlara danışma mümkündü.Takva ve vera,topluma hakimdi.İttifak veya icma etmeleri kolaydı.İşte bu zaman dilimi sona ermiş ve müslümanlar etrafa dağılmıştı.Cemaatler çoğalmış,mezhepler artmış ve asabiyetler ortaya çıkmıştı. İnsanların toplanması ve bir iş yada kişi üzerinde ittifak etmeleri zorlaşmıştı.Şûra ya da seçim usûlü ve her ferdden alınan genel bey'atın -işte bu ideal ve tam İslamî sistemdir- bu devirde uygulanması zorlaştı.Çünkü,bu devirdeki milletler,modern çağdaki milletlerin yaptığı gibi herkesin bildiği ve benimsediği belirli kaideleri olan oturmuş bir anayasa,aday göstermek için daimî bir heyet,genel seçimleri yürüten bir seçim kurulu ortaya koyabilecek bir seviyeye ulaşmamıştı.İşte bunun için,bütün milletler ve devletler karışıklık,iç savaş ve çatışmalardan sakınmak ve istikrar sağlamak arzusuyla,verâset sistemini uyguluyordu.Aynı şartlar, İslâm toplumunda da kök salmış,verâset usûlünün benimsenmesi

---

1. İbn Kuteybe,İmâme,1/184 ; Taberî,Tarih,5/304.

zaruretini doğurmuştu.İbn Haldun'un 'Hilafet,mulk'e dönüştü' dediği işte bu durumdur.Bu takdirde,İslâm'da ilk melik'in Yezîd olduğunu söyleyebiliriz.İşte,İslâm'da siyasî sistemin geçirdiği dönüşümle ilgili tarihin yorumu budur.Fiilî durum ve ortam bunu gerektirmiş ya da zorunlu kılmıştı.Ancak,aynı zamanda İslâm'ın gerçek siyasî sistemini temsil etmek,bu sistemin kaide ve prensiplerinin İslamî nazariyelerde ele alınmak,mümkün olan ve şartların izin verdiği her durumda kendisine dönülmesi ve uygulanması için incelemek ve öğrenmek üzere idealin ya da ideal sistemin de zihinlerde dâima yer etmiş olması ve ona bağlı kalınması gerekir." [1]

İbn Haldun'un yaklaşımı daha ilmî bir çerçeveye oturtan Muhammed Fethî Osman ise,İslâm toplumunun ve siyasî yapısının geçirdiği dönüşüme dikkat çekerek,sosyolojik bir açıklama modeli veriyor:"Hz.Ömer,Hz.Osman ve Hz.Ali'nin şehid edilmeleriyle sonuçlanan terörist hareketler,devletin geçiş devresinin olaylarını haber veriyordu.İşte bu devrede İslâm devleti,site devletten (city-state) evrensel devlete (world-state) dönüşmüştü ve bu dönüşüm sürmekteydi.Değişme toplumun unsurlarında başladı.Yeni şartların ihtiyaç ve gereklerine uygun hale gelebilmek için yönetim biçiminin ve araçlarının da değişmesi zorunluydu.Ancak,şehir devletinin yönetim biçimi,evrensel devletin de yönetim biçimi olmaya devam etmekteydi. Bunun sonucu,kaçınılmaz bir çatışma doğdu,güçlükler ortaya çıktı, problemler baggösterdi.Hz.Osman'ın son günlerinde yoğunlaşan bunalımlar devam edegeldi.Çağın kültürüne,tarihin ve coğrafyanın şartlarına uygun en yakın çözüm,Sâsânîlerin ve Bizans'ın,ayrıca eskiden Yemen'deki Seba',Himyer ve Ma'în krallıklarının,kuzeyde de Sâsânî ve Bizans'ın etkisiyle Hîre ve Gassânî krallıklarının tanıdığı,kabîle nizamının hazırladığı,İslâm'ın açık ve kesin normlarında ele almadığı tarihî krallık tecrübesi idi.Bu fikri,Muaviye'ye Mugîre b.Şu'be verdi.İbn Haldun,Muaviye'nin bu hareketini savunuyor.Sözkonusu bu mulk tecrübesinin kökenleri,bizzat kabîle düzeyinde bulunuyordu;bu,mulk'un basit bir görünüşü olup,onda -mesela Kureyş gibi- kabîlelerden biri diğerinden,kabîle içinde de -mesela Benî Hâşim veya Benî Umeyye gibi- bir aşîret diğerle-

1. M.D.Reyis,Nazaryyât,191-192 ; M.D.Reyis,Hilâfe,324-327.

rinden farklılaşır.İslâm halîfeliğinin tarihî örnekleri,Arap sosyal şartlarına uygun olarak yürüyordu.Kureyş'in iktidar sahibi olması kaidesi yerleşti(..).İbn Haldun,asabiyet kaidesinin benimsendiğini belirtirken,M.D.Reyis buna karşı çıkıyor.Bence, sosyal yapıyı değiştirmeden önce,İslâm'ın kabîle asabiyetinin kökünü pratik olarak kazıması pek uygun olmazdı.İslâm,eşitlik prensibini kabul eder ve kamu yöneticiliği kapısını toplumu geliştirip ulaştırdığı bir hedef olarak açar.Yalnızca hak konusunda yardımlaşmaya dönüşüp benimseninceye kadar yürürlükte olan kabîle sistemindeki asabiyetten ahlâkî bazı yükümlülükleri hafifletir.İslâm kabîle yardımlaşmalarından bazılarını kabul etmiştir.Kabîle asabiyeti,belirli bir sosyal yapıdır.Devletin eskiden kabîle asabiyetine dayanması,modern zamanlarda demokratik sistemlerdeki çoğunluk partisine,sosyalist sistemlerdeki emekçi sınıfın hakimiyetine dayanması yerindedir.Dr.M.D.Reyis buna şöylece işaret ediyor:'Öyleyse,Kureyş'e mensup olmak şartının,müslümanların işini yürüten en yüksek yöneticinin,itaat edilir ve razı olunur durumda olması için cemaatın üstün çoğunluğunun uyduğu biri olması şeklinde anlaşılması gerekir.Bu özellikler,günümüzde ancak seçim veya irade yoluyla gerçekleşebilir. Buradan anlaşıldığına göre,ideoloji birliği ve belirli siyasî ya da sosyal veya başka bir prensibin uygulanması konusundaki birliktelik,günümüzde İbn Haldun'un teorisini dayandırdığı asabiyet veya kabîlenin yerini ve durumunu korumak amacıyla dayanışmanın yerini almıştır.' [1] İslâm toplumunun bu safhaya belli bir zaman sonra ve yavaş yavaş ulaşması tabiî idi.Hiç şüphesiz, fetihlere çıkıştaki veya bizzat fetihlerdeki karışma,bu ordular yerleşik hale gelince,daha derin ve etkili bir karışmaya dönüşecekti.Kabîle ruhu yavaş yavaş zayıflar.Öyleyse,bilinen kabîleye dayanmayan,ama İslâmî hayattan ve onun kurumlarından,fethin sonuçlarından ve uzantılarından,yeni toplum hayatından edinilen geniş ve yaygın bir hicret hareketinin önünde bulunuyoruz.Fethedilen şehirlerdeki bu karışmanın boyutlarının anlaşılması için Kûfe'ye yerleşen kabîle ve toplulukların adlarından daha iyi bir

---

1. M.D.Reyis,Nazariyyât,302-303.

delil olamaz;burada hem kuzey,hem de güney kabîlelerinden örnekler görüyoruz.Öyleyse burada bir ferdîleşme ya da farklılaşma değil,yolunda yavaş yavaş yürüyen bir sentez vardır." [1]

Taha Huseyn ise,sözkonusu bu değişmeyi,galip ve mağlup milletlerin sosyo-politik kültür alış-verişleri açısından ele alarak değerlendiriyor:"Muaviye'nin lehinde veya aleyhinde bir hüküm vermek niyetinde değilim,onun devrindeki hayatın gerçeklerini öğrenmeye çalışıyorum.Bu gerçeklerden ihmal edemeyeceğimiz ya da şüphelenemeyeceğimiz birisi,fetihten ve mağlup milletlerle ilişkileri güçlendikten ve hayatın en ince noktalarında onlarla karıştıktan sonra müslümanların iki seçeneğinin bulunuşudur:1)Bu milletlerin bütün tabiatlarını değiştirip,kendi tabiatlarını zorunlu olarak onlara verme.Bu imkânsızdır.İnsanların işleri bu şekilde yürümez,hiçbir zaman da yürümedi.2)Mağlupların,galiplerin tabiatını değiştirip yabancı-medenî tabiatlarını vermesi.Buna da imkân yoktur,hiçbir zaman böyle bir şey olmamıştır.Öyleyse,ilk ikisi arasında bir çözüm olan,üçüncü yoldan başkası yoktur.Bu da, müslümanların mağluplara,mağlupların da galiplere kendi tabiatlarının bazılarını vermeleridir.İşte bu alış-verişten,hem saf İslâmî,saf Arap-İslâmî de diyebilirsiniz,hem de saf Bizans veya saf Sâsânî tabiatı olmayan iki tabiatın karışımı yeni bir tabiat doğar.Ele aldığımız büyük fitne,Arap-İslâm tabiatı ile müslümanların yendiği mağlup milletlerin tabiatları arasındaki çatışmadan başkası değildir.". [2]

Muhammed Hudarî,sosyal,siyasî ve hukukî şartların veliahd tayinini zorunlu kıldığını ve bunun bulunabilecek en iyi çözüm yolu olduğunu savunur:"Muaviye'nin tenkid edildiği bir nokta da, oğlunu halef tayin etmesidir.Böylece,İslâm'da,esası şûra ve genel olarak Kureyş'ten seçilme olduktan sonra,iktidarın belli bir ailede olması çığırını açmıştır.Muaviye'nin açtığı bu çığır,ümmet içinden çoğu defa efdal ve lâyık olmayanın seçimini ortaya çıka-

---

1. M.F.Osman,el-İslâm ve't-Tatavvur,131-134,136 ; M.F.Osman, Min Usûli'l-Fikri's-Siyasiyyi'l-İslâmî,352-354,356.
2. Taha Huseyn,el-Fitnetu'l-Kubrâ,2/232-233.Aynı yeri iktibas eden M.F.Osman (el-İslâm ve't-Tatavvur,137),sonunda,"Tabiatlar değil de,tavırlar arasındaki çatışma denilmesi, daha uygun olurdu." şeklinde bir not düşüyor.

rır,halîfenin mensup olduğu ailenin refah ve lüks,diğer insanlardan daha üstün bir hayat yaşarlar.Bizce,iktidarın belli bir aileye ait kılınması,ümmetin birlik ve dirliği için zorunluydu. Çünkü,halîfenin seçildiği daire ne kadar genişlerse,halîfe olmak için kendisini aday gösterenlerin sayısı da o kadar artar.İslâm ülkesinin genişliği,bölgelere ulaşım güçlüğü ve seçim yetkisi elinde olan belli bir topluluğun bulunmaması da buna eklenirse, ihtilaf kaçınılmaz olur.Abd Menâf'ın diğer Kureyş'e üstünlüğü ve insanların onları bu şekilde tanımalarıyla birlikte,onların Kureyş'in küçük bir parçası olduğunu görüyoruz;bunlar bir siyasî rekabete girerler ve beraberlerinde ümmeti de helak ederler.Şayet insanlar belli bir aileye rıza gösterseler;,ona itaat ve halîfeliğe lâyık bir hak sahibi olduğunu kabul etselerdi,işte bu müslümanların birliğini sağlamak için yapılabileceklerin en iyisi olurdu.(..) Netice olarak,İslâm ülkelerinin bulunduğu duruma göre, Muaviye'nin yaptığı zorunlu bir işti.Muaviye'nin kendinden sonraki halîfeyi seçmesi fikri iyi bir harekettir.Çünkü,halîfe seçimi için belli bir kaide olmadığı ve seçici organ sıfatıyla ehlu'l-hall ve'l-akd belirlenmediği sürece,yapılabileceklerin en iyisi, halîfenin ölmezden önce veliahdini seçmesidir.Zira bu hareket, imamın zulmünden daha büyük bir kötülük olan ihtilafı ortadan kaldırır.Muaviye,ümmeti tamamen bir kenara bırakarak işe girişmedi.Bölgelerden temsilciler heyetlerinin gelmesini istedi.Heyetler gelip,Yezîd'e bey'at isteğini kabul ettiler.Muaviye'nin tenkid edileceği nokta,ümmetin seçkinleri olan ve Yezîd'e veliahd olarak bey'at edilmesine muhalefet eden kişileri dikkate almamasıdır.".[1]

Bütün bu açıklamalardan sonra,iki hususu biraz daha açmalıyız:1)Seçici organ olan halîfece tek taraflı olarak açıklanan veliahdlik kararının valilerce gönderilen heyetler (vufûd) tarafından tanınması,2)Bey'at.

Yukarıda verâset usûlünün tarihî gelişmesini verirken,sık sık tekrarlandığı gibi,Muaviye veliahdlık kararını önce Suriye'lilere açıkladı ve onların bey'atını aldı;diğer bölgelerin (emsâr)

---

1. M.Hudarî,Muhâdarât,2/119-120.

temsilcileri de gerek Dımaşk umumî toplantısında ve gerekse diğer zamanlarda yaptıkları ziyaret ve meşveret toplantılarında aynı merasimi tekrarladılar. Acaba vufûd üyelerinin yapısı ve yetkisi nedir? Şurası muhakkak ki, Muaviye, vufûd'un bu toplantılarını kendi gayesini gerçekleştirmenin pratik bir aracı olarak görüyordu. Vufûd'un kompozisyonuna baktığımızda, seçilen üyelerin genellikle valilerin bulundukları bölgelerdeki kabîlelerin ileri gelenlerinden oluşan yakınları olduğunu ve muhalif gruplardan temsilci gönderilmesi bir yana, muhalefet etme ihtimali bulunanların dahi gönderilmediğini derhal görebiliriz. Bu açıdan Dımaşk toplantısında el-Ahnef b. Kays'ın muhalif bir tavır şeklinde değerlendirilen Muaviye'yi uyarıcı konuşmasının ne kadar sert bir tepkiyle karşılandığını hatırlamalıyız. Yine Dımaşk toplantısında, konuşma yapacaklar ve konuşmalarının konusu bizzat Muaviye tarafından belirlenmişti. Emsâr'dan gelenler de genellikle valinin telkin ettiği doğrultuda fikir açıkladılar. Temsilcilerin kabîle ileri gelenlerinden seçilmesi, sosyal yapının kabîle sistemine dayalı olmasından dolayıdır. Kabîlelerin kendi başkanlarını seçerken, yaşlı erkeklerin yaptığı toplantıları biliyoruz. Devlet, coğrafya ve teşkilat açısından genişlemesi dolayısıyla, "kabîleler arası bir federasyon ya da en azından halîfeye ait kabîlelerin bir bütünü" durumundaydı. [1] Bu yüzden de, kabîlelerin iradelerini açığa vuracakları bir sürecin başlatılması, Arap siyasî geleneği kadar, İslâm siyasî sisteminin de şûra prensibine uyulduğunun vurgulanması anlamına gelir. "Kabilevî meşveret"in daha geniş çaplı bir uygulaması olan bu toplantılarda, temsilciler, bir seçici organ rolünü asla oynamadılar; çünkü karar, halîfe tarafından tek taraflı irade açıklaması olarak açığa vurulmuştu. Vufûd, kabîlelerin rızasını almak için danışma organı fonksiyonunu da tam bir şekilde yerine getiremedi; zira onlar, emsârdan, verilen bir karardan sonra Dımaşk'a geliyorlardı. Öyleyse, temsilciler heyetlerinin bir tek fonksiyonu bulunuyordu; vufûd, halîfenin verdiği kararı sadece tasdîk etmek üzere başkente geliyordu. Bunun anlamı,

---

1. M. Watt, İslamic Political Thought, 39.

vufûd'un,daha doğrusu müslümanların "müstakbel halîfeyi seçme konusunda asla serbest olmadıkları ve halîfenin verdiği kararı reddetme haklarının bulunmadığıdır.". [1] Zaten Muaviye de çeşitli konuşmalarında "başka bir seçeneğin bulunmadığını" sık sık vurgulamıştır.

İkinci husus,birincisiyle yakından ilgili olan temsilcilerin iradelerini tam bir hürriyet içinde açıklayarak bey'at edip etmedikleri meselesidir.Hiç şüphesiz,veliahdını seçerek,kendilerine hür olmadıklarını ihsâs eden Muaviye,vufûd'dan bey'at almak suretiyle,veliahdlığı meşru bir zemine oturtmak istiyordu.Hicaz'da müslümanların önderi durumundaki birkaç kişi dışında insanların çoğunun Yezîd'e bey'at ettiğini görüyoruz;rivayetlere bakılırsa,Hicaz'da yalnızca Hz.Hüseyin ile İbnu'z-Zubeyr,bizzat Muaviye'nin Hicaz'a gelmesine rağmen asla bey'at etmediler.İster Dımaşk'ta yapılan vufûd toplantılarında,isterse Hicaz'daki toplantılarda olsun,alınan bey'atın tam bir hürriyet atmosferinde gerçekleştiği kabul edilemez;çünkü bey'at,iktidarın baskısı ve zorlamasıyla yapıldı.Bu yüzden de,bu bey'atın,diğer insanların görüşlerini,özellikle de aralarında Şîa ve Havâric'in yer aldığı Irak ve Hicaz halkının,Emevî iktidarını ancak fiilî durum delayısıyla kabul edenlerin görüşlerini temsil ettiği söylenemez.Ama, ne olursa olsun,netice itibarıyla,başta Ümeyyeoğullarını seven ve destekleyen Suriye'liler olmak üzere,insanların çoğunluğu bey'at etmiş oldular. [2]

Verâset usûlünün doğuşuyla ilgili olarak,veliahdlığın seçilme yeterliği üzerinde birazcık durmak suretiyle,konuyla ilgili son tahlilimizi yapalım.Muaviye,Kureyş içinde daha ehil olanlar varken,hatta bunlar içinde bazıları kendisini halîfeliğe aday görürken,neden bunlardan birini seçmedi ve yine kendi oğulları arasından neden Yezîd'i seçti? Hiç şüphesiz,halîfenin seçimiyle ilgili önceki uygulamaları ve sonuçlarını Muaviye çok yakından biliyordu.Muaviye'nin veliahd seçmesine,yalnızca bu önceki tecrübelerin etkisi olduğunu sanmak biraz safdillik olur.İbn Haldun'un da belirttiği gibi,sosyal-siyasî yapıda köklü bir dönüşüm sözke-

---

1. M.Hamidullah,Constitutional Problems,33.
2. M.D.Reyis,Nazariyyât,197-198.

nusuydu ve Muaviye kendisini bundan âzâde hissedemezdi.Öyleyse, Muaviye,iktidarın ailesi içinde el değiştirmesini isterken ümmetin birliği meselesini kamuflaj olarak seçmiş oluyor.Ayrıca,Muaviye'nin çok uzun yıllar iktidar nimetlerinin ne demek olduğunu çok yakından bildiğini ve bunları gelişigüzel başkalarına terkedemeyeceğini de unutmamalıyız.Muaviye aleyhtarlarının,Muaviye aleyhindeki sözler üzerinde çok fazla durduklarını kaydeden Muhibbuddîn el-Hatîb,Yezîd'in seçilme yeterliğini pek kurcalamadıklarını belirterek şöyle diyor:"Eğer ehliyetin ölçüsü,bütün özellikleriyle Ebu Bekir ve Ömer derecesine ulaşmaksa,bu,İslâm tarihinde -Ömer b.Abdilaziz dahil- hiçbir halîfenin ulaşamadığı bir derecedir.İmkânsızı arzulasak ve başka birer Ebu Bekir ve Ömer zuhur edeceğini düşünsek bile,Allah'ın onlara bahşettiği toplum gibisini bulamayız.Şayet ehliyetin ölçüsü,doğru yaşayış, şeriate saygı göstermek ve onun ahkâmına göre yaşamak,insanlar arasında adaletli olmak ve onların yararlarını gözetmek,düşmanlarıyla savaşmak ve dini yaymak,ferd ve topluluklarına yumuşak davranmak ise,tarihin övgüyle söz ettiklerinin çoğundan aşağı değildir.". [1] Biraz demagoji kokan bu açıklamasından sonra,M. el-Hatîb,Yezîd'in diğer adaylardan asabiyet yönünden üstün durumda bulunduğunu ve veliahd seçilmesini haklı kılan asıl özelliğinin de bu olduğunu belirtiyor. [2]

Müstakbel halîfenin seçilmesinde daha önceki uygulamalara göre aile,mevki,peygambere yakınlık,kabîle desteği ve geçmiş hizmetler (sâbıka) gözönünde tutulmuştu.Muaviye,bunlardan İslâm'a hizmet ve şahsî fazîletleri dışarıda bırakarak aile,mevki ve kabîle desteğini gözönüne almış ve bunun için de Yezîd'i veliahd seçmişti. [3] Gerçekten de,emsâr temsilcilerine fikrini kabul ettirirken Muaviye'nin en önemli kozu asabiyet idi.Halîfe b.Hayyât ve İbn Sad'ın naklettiklerine göre,bu durumun kamuoyunda da tartışma konusu yapıldığını görüyoruz:Ebu Avâne'den verilen habere göre,Humeyd b.Abdirrahman şöyle demiştir:Yezîd veliahd seçildi-

---

1. M.el-Hatîb,Avâsım,217,dn.1,214-215.
2. M.el-Hatîb,age,215-216,dn.1.
3. S.A.Q.Husaini,Arab Administration,79.

ğinde Rasulullah'ın ashâbından Useyr'in yanına girdik."Yezîd'in Ümmet-i Muhammed'in en hayırlısı,en bilgilisi ve en şereflisi olmadığını mı söylüyorsunuz?" dedi.Biz de "Evet." cevabını verdik.Bunun üzerine,"Ben de aynı şeyi söylüyorum.Ama,bana,ümmet-i Muhammed'in birliği,ayrılmasından daha hayırlıdır. [1] (..) Ümmet-i Muhammed'den her birinin 'Kardeşimin kanını dökmem,malını almam' demesi doğru olur mu?" diye sorunca,"Evet." dedik.Bunun üzerine "İşte ben de bunu söylüyorum.Rasulullah 'Hayadan sana yalnızca hayır gelir.' buyurmuştur." dedi.[2]

Muaviye,kendi oğulları arasından,en büyük oğlu Yezîd'i veliahd seçti.Kaynaklar,ikisi Fâhite'den,biri Meysûn'dan olmak üzere Muaviye'nin üç oğlundan söz ederler.Meysûn'un oğlu Yezîd, Fâhite'ninkiler ise Abdullah ve Abdurrahman'dır.Bunlardan babasına künyesini veren Abdurrahman küçük yaşta öldü. [3] Abdullah'ın ise ahmak olduğu,hatta bunun delili olmak üzere,biri Taberî,öteki Belazurî tarafından iki ayrı olay nakledilir. [4] İbnu'l-Esîr'in Utbî'den naklettiği olay,konumuzla yakından ilgili bulunuyor: Muaviye ve karısı Fâhite,Meysûn ve oğlu Yezîd'e bakıyorlardı. Fâhite,Muaviye'ye "Hayır,sen bunu kayırıyorsun." dedi.Bunun üzerine Muaviye,"Bunu sana bizzat göstereceğim." cevabını verdi.Abdullah'ın çağırılmasını istedi.Abdullah,Muaviye'nin yanına gelince "Oğlum! Sana ehil olduğunu vermek istiyorum.Dile benden ne dilersen." dedi.Abdullah "Benim ihtiyacım,bana iyi bir köpek ve eşek alman." cevabını verdi.Bunun üzerine Muaviye "Oğlum! Sen kendin eşeksin,ne diye sana eşek alayım? Çek git." dedi.Daha sonra Yezîd'i getirtti.Aynı sözü ona da tekrarladı.Yezîd,yerlere kapandıktan sonra,"Emîru'l-Mu'minîn'i bu günlere ulaştıran Allah'a hamdolsun! Benim ihtiyacım,beni ateşten âzâd etmendir. Çünkü,ümmetin işini üç gün yürüteni Allah ateşinden âzâd eder. Kendinden sonrası için beni veliahd seç.Bu yıl beni sâife'ye gönder,döndüğümde hacca gitmeme izin ver,beni hac emîri tayin et.Suriye'lilerin her birine on dînar artış yap.Benî Cumâh,Benî

---

1. Buraya kadar olan kısım İbn Hacer,İsâbe,1/49'da da var.
2. İbn Sa'd,Tabakât,7/67-68 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/257.
3. İbn Kuteybe,Maârif,350 ; Taberî,Tarih,5/329 ; Belazurî, Ensâb,4-1/284 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/6.
4. Belazurî,age,4-1/284,no:761 ; Taberî,age,5/329.

Sehm ve Benî Adî yetimlerine maaş bağla;çünkü onlar benim müttefiklerim." dedi.Bunun üzerine Muaviye,"Yaptım gitti." deyip yüzünü öptü.Karısı Fâhite'ye de "Nasıl buldun?" diye sordu. Fâhite "Onu vasî kıl ey mü'minlerin emîri!" cevabını verdi. Muaviye onun dediğini yaptı.[1] Böylece Muaviye,kendi oğulları arasından Yezîd'i seçmek zorundaydı.Muaviye'nin Kelb kabîlesinden olan karısı Meysûn bt.Bahdel'den oğlu Yezîd,çölde,özellikle Tedmür bâdiyesinde annesinin göçebe ve hıristiyan kabîlesinin çevresinde büyüdü.Çöle gitmeyi bizzat Meysûn,Muaviye'den istedi.[2] Başkente gelince de hıristiyanlarla birlikte olurdu;seçkin arkadaşları arasında papaz Yuhanna,ünlü şair Ahtal vardı.Böylece Yezîd,Kureyş ve Kelb gibi,birincisi iktidar,ikincisi iktidara destek olma donanımına sahip iki büyük kabîleden çok kuvvetli bir destek alması yanında,bizzat babasının kontrolünde siyasî eğitim görüyordu.Muaviye,Yezîd'le ilgili olarak şöyle derdi: "Yezîd hakkındaki düşüncem olmasaydı da,yolumu açardım."[3], "En korktuğum şey,senin işin için çalışmamdır.".[4]

Bizzat Muaviye tarafından müslümanların birliğini korumak amacıyla gerçekleştirildiği söylenen veliahdlık meselesi,ne yazık ki müslümanların veliahdlık taraftarları ve muhalifleri olmak üzere ikiye bölünmesini sağladı.Veliahdlığa taraftar olanlar,Suriye'lilerdir.Çünkü Suriye'liler,tâ Gassânîler'den beri verâset sistemine alışkın oldukları gibi,müslümanlar için yeni olan bu sistem iktidarın odak noktasında Suriye'lilerin bulunmasını ve İslâm dünyasının hakimi olmasını garanti altına alıyordu.Veliahdlığa muhalif olanlar ise,başta Hicaz ve Irak'lılar olmak üzere önemli sayıdaki müslümanlardır.Hicaz'da halîfeliğe Yezîd'den daha lâyık Kureyş'liler ve Ali'yi tercih eden Ensâr;Irak'ta ise Benî Umeyye'ye karşıolan Şîa ve Hevâric vardı. Bu muhalifler,muhalefetlerini gizlemiyorlar,birçoğu tâ ilk andan itibaren bunu açıkça ifade ediyordu.Hicaz'daki muhaliflerin

---

1. İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/126.
2. İbnu'l-Verdî,Tetimmetu'l-Muhtasar,1/263.
3. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,127 ; Isfahanî,Egânî, 16/33.
4. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/159 (denir ki).

en bilinenleri Hz.Hüseyin,İbnu'z-Zubeyr ve İbn Ömer idi.Suriye'deki,daha doğrusu Ümeyye ailesi içindeki muhaliflerin başlıcaları ise Abdullah b.Âmir,Mervan b.el-Hakem [1],Sa'îd b.Âs [2] ve Sa'îd b.Osman [3] idi.Netice itibarıyle Suriye'liler,çeşitli yollarla ikna edilip yatıştırıldılar.Bundan sonradır ki Muaviye Hicaz'a yöneldi.Muaviye'ye muhalif olanlar birleşip,tek bir cepheden muhalefet yapamadılar.Dağınık bir durumda olan muhalifler,birbiriyle çekişme içindeki saf siyasî veya siyasî-dinî gruplar halindeydiler. [4]

"Allah seni veliahd seçmemden daha büyük bir şeyi gönlüme atmadı." [5] dediği Yezîd'e veliahd olarak bey'at almak suretiyle İslâm tarihinde saltanatın başlangıcına imzasını atan Muaviye, uzun süredir uyuyan muhalefet yılanını da uyandırmış oldu.Bunun farkına vardığı içindir ki oğlu Yezîd'e ,kendisi için yaptıklarını belirttiği ve bundan sonra muhaliflerine karşı nasıl hareket

---

1. Bilindiği gibi,Mervan,Medine'lileri Yezîd'e bey'at etmeye ikna konusunda başarılı olamayınca görevinden alınmıştı.Hatta Mes'udî'nin (Murûc,3/28-29.Krş.İbn Kuteybe [?],İmâme,1/152) belirttiğine göre,Mervan,bizzat Muaviye'ye gelerek,kendisinin halîfeliğe daha lâyık olduğunu söylemişti.
2. Belazurî'nin belirttiğine göre,Muaviye,Sa'îd b.Âs'a kaç çocuğu olduğunu sormuş,Sa'id de ondan fazla olduğnu söylemişti.Bunun üzerine Muaviye,"Allah dilediğine kız,dilediğine erkek verir." deyince,Sa'îd (belki de veliahdlığı kastederek) "Mülkü dilediğine verir,dilediğinden de alır." cevabını verdi(Ensâb,4-1/49,no:174).
3. Belazurî'nin naklettiğine göre,Yezîd'e bey'at edilince Medine'de çocuklar,köleler ve kadınlar,"Yezîd buna erişemeyecek,kafasına demir inecek,ondan sonra emîr Sa'îd olacak." şeklinde bağırmaya başladılar.Sa'îd,Muaviye'nin yanına gelince,Muaviye,bunun manasını sordu.Sa'îd de, "Ey Muaviye! Bunun neresi yanlış?" cevabını verdi(Ensâb,5/118).
   Başka bir habere göre,Muaviye,Hicaz'da Yezîd'e bey'at alıp,Dımaşk'a dönünce,Sa'îd kendisini ziyaret edip,hilafete Yezîd'den önce hakkı olduğunu,babası sayesinde elde ettiği bu iktidarın karşılığını ödemediğini belirtti.Muaviye,bu konudaki tereddütlerini cevaplayarak, Sa'îd'i Horasan'a vali tayin etti(İbn Kuteybe,age,1/164-165 ; Taberî,Tarih,5/305 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ, 1/256 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/512).
4. Ahmed el-Hûfî,Edebu's-Siyâse,22-23.
5. Belazurî,age,4-1/60,no:207.

edeceğini öğütlediği bir vasiyette bulunmuştu.Muaviye'nin oğlu Yezîd'e yaptığı vasiyetin iki rivayeti bulunuyor.Birinci rivayet,Ebu Mihnef'ten nakledîliyor. [1] Bu rivayette,Yezîd'i yanına çağırdığının ve Abdurrahman b.Ebi Bekr'in yer alması,İbnu'l-Esîr'in de belirttiği gibi [2] ,rivayetin değerini azaltıyorsa da, aslında ikinci rivayetten çok farklı değildir. [3] İkinci rivayet, Avâne'den geliyor:Ölüm hastalığında Yezîd,babasının yanında bulunmuyordu.Muaviye,Sahibu'ş-Şurta'sı Dahhâk b.Kays ile Sahibu'l-Hares'i Müslim b.Ukbe el-Murrî'yi çağırarak [4] ,şu vasiyeti yaptı: [5] "Bu vasiyetimi Yezîd'e bildirin: [6] Hicaz (Mekke ve Medine) ehline iyi bak! Çünkü onlar senin aslın. [7] Sana geleni olursa, ona ikram et.Yanında bulunmayanın [8] halini sorup öğrenmeye çalış. Irak'lılara iyi bak! [9] Her gün bir vali değiştirmeni isterseler, hiç çekinme değiştir.Çünkü bence [10] bir valinin azli,sana yüzbin kılıcın çekilmesinden daha iyidir.Suriye'lilere iyi bak! Destun ve sırdaşın olsunlar.Düşmanından başına bir hal gelirse,onlardan yardım al.Düşmanını kahredince,Suriye'lileri hemen yurtlarına döndür.Çünkü onlar,yurtlarından başka bir yerde ikamet ederlerse, ahlâklarını değiştirirler. [11] Kureyş'ten yalnızca üç kişiden ker-

---

1. Ebu Hâtim,Mu'ammerîn,155 ; Taberî,Tarih,5/322-323 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/5-6.
2. İbnu'l-Esîr,age,4/5-6.
3. Bu vasiyetin başında ikinci rivayettekinden farklı olarak şu kısım bulunuyor:"Oğlum! Sana her şeyi hazırladım.Düşmanlarını perişan ettim.Arapların boyunlarını eğdirdim (İnsanların boyunlarını bey'atın için eğdirdim:Belazurî, Ensâb,4-1/145,no:409-Hafs b.Ömer-).Hiç kimsenin toplamadığını sana topladım.Senin için gerçekleşen bu işe,Kureyş'ten dört kişi dışında kimsenin karşı çıkacağından endişem yok." (Belazurî,age,4-1/144-145,no:408,409 ; Taberî,age, 5/322 ; İbn Tiktakî,Fahrî,83-84 ; İbnu'l-Esîr,age,4/6).
4. "yazılı olarak" (Belazurî,age,4-1/146,no:411).
5. Belazurî'nin bir rivayetine göre,Muaviye bu vasiyeti,Hicaz'da Yezîd'e bey'at alıp Dımaşk'a dönünce yaptı(age, 4-1/144,no:408-Abdulhamîd b.Habîb).
6. "Bu dediğimi iyi dinle" (Belazurî,age,4-1/100,no:309).
7. "ve mensubun" (Belazurî,age,4-1/100,no:309).
8. "ileri gelenlerinin" (Belazurî,age,4-1/146,no:411).
9. "Çünkü onlar,emîrlerini çok kınarlar ve onlardan usanırlar." (Belazurî,4-1/100,145).
10. "Sana" (Belazurî,age,4-1/146,no:411).
11. "İnsanların onların ahlâkını bozmayacağından emin değilim" (Belazurî,age,4-1/100,145).

karım: [1] Hüseyin b.Ali, Abdullah b.Ömer ve Abdullah b.ez-Zubeyr. İbn Ömer, dini bütün bir kimsedir; seninle ilgili herhangi bir şeyle ilgilenmez. [2] Hüseyin [3], hafif biridir, babasını öldüren ve kardeşini yardımsız bırakanlarla Allah'ın seni ondan kurtaracağını umuyorum. [4] Onun bizimle hatırı sayılır bir akrabalığı, büyük hakkı ve Muhammed'le yakınlığı var. Irak'lıların onu (yerinden) çıkarıncaya kadar rahat bırakacaklarını sanmıyorum. Şayet eline geçirirsen onu affet. Zira, ben olsaydım onu affederdim. İbnu'z-Zubeyr ise, çok kurnaz biridir. [5] Sana (karşı) gelmeye kalkarsa, üstüne git. [6] Ancak, barış isterse, bu teklifini kabul et. [7] Gücün yettiğince kavminin kanını dökmemeye çalış." [8]

---

1. "Sana yalnızca Hüseyin ve İbnu'z-Zubeyr karşı çıkar." (Belazurî, 4-1/Ensâb, 4-1/100).
2. "İbn Ömer, ibadete, Kur'an okumaya düşkündür, dünyadan el-etek çekmiştir. Bu iş için seninle savaşacağını ve ayağına hazır gelmedikçe bu işi istediğini sanmıyorum." (Belazurî, age, 4-1/144); "Kendinden başkası kalmayınca sana bey'at eder." (Taberî, Tarih, 5/322 ; İbn Tiktakî, Fahrî, 84).
3. "Hüseyin'in sana isyan edeceğinden şüphem yok." (Belazurî, age, 4-1/100, 145).
4. "Benî Hâşim, boyunlarını bir amaca uzattılar, ama Araplar bunu onlara vermeyi reddettiler. Ayrıca onların sayısı da belirli." (Belazurî, age, 4-1/100, 145).
5. "Sana aslan gibi saldıracak ve seni tilki gibi aldatacak, fırsatını bulunca da isyan bayrağını çekecek olan İbnu'z-Zubeyr'dir." (Belazurî, age, 4-1/144 ; Taberî, age, 5/322 ; İbn Tiktakî, Fahrî, 83-84).
6. "Çünkü iş uzadıkça bozulur" (Belazurî, age, 4-1/100, 145).
7. "Onu dilim dilim doğra (Belazurî, age, 4-1/144 ; Taberî, age, 5/322 ; İbn Tiktakî, age, 83-84), ama barış isterse, bu teklifini kabul et." (Belazurî, age, 4-1/144).
8. Belazurî, age, 4-1/100, no:309 (Avâne), 144, no:408, 146, no: 411 ; Ebu Hâtim, Mu'ammerîn, 155-156 ; Câhız, Beyân, 2/131 ; Taberî, age, 5/323 ; İbn Abdrabbih, İkd, 4/175 ; İbn Tiktakî, age, 83-84 ; Ebu'l-Fidâ, Muhtasar, 1/372.

   İbn Tiktakî ve Hafs b.Ömer'den rivayetle Belazurî (age, 4-1/144, no:408, 145, no:409) bu iki rivayeti birleştirerek verir. Yalnız Belazurî, her iki rivayetinde de, Abdurrahman b.Ebî Bekr'le ilgili olarak şunu naklediyor: "Allah, Abdurrahman'dan seni kurtardı." (age, 4-1/100, no: 309, 145, no:409). Başka bir rivayetinde ise, "Abdurrahman, gününü gün eden bir ihtiyardır. Zaten o, kadınlara düşkün olduğundan, sana vakit bulamaz." (age, 4-1/144, no:408) demektedir. Belazurî'nin rivayetine göre, Hicaz'dan Dımaşk'a dönünce yaptığı bu vasiyetin sonunda da, çok geçmeden Abdurrahman'ın ölüm haberinin geldiğini ve Yezîd'i çağırıp müjdelediğini bildiriyor. Taberî'nin Ebu Mihnef'ten yaptığı

Şiî müellif Dîneverî,aynı vasiyeti naklederken,şurta ve hares reîslerine yapılan bu vasiyetin,daha sonra gelen Yezîd'e de tekrarlandığını belirtir. [1]

İbn Tiktakî'nin de belirttiği gibi,Muaviye'nin bu vasiyeti, zekâsını,tecrübesini ve insanları iyi tanıdığını,idareciliğe ve liderliğe tutkun olduğunu gösterir.Ama,ne yazık ki,Yezîd bu vasiyeti tutmamıştır. [2] Gerçekten de bu vasiyet,Muaviye'nin son sözüdür ve onun dünyevî tecrübelerini yansıtır.Vasiyetinde verdiği programa göre,şayet Yezîd'in yerinde olsaydı,adamları iyi tanıyarak ve kısa dönem için tedbirini alarak siyasetini yeniden uygulayacaktı. [3] Pek tabiîdir ki,babasının sahip olduğu kabiliyet ve karizmaya sahip olamayan Yezîd,bu vasiyetin gereklerini tam olarak yerine getiremedi.

b) Yezîd'in,Oğlu Muaviye'yi Veliahd Seçmesi :

Emevî Devleti'nin ikinci halîfesi olan Yezîd'in,büyük oğlu Muaviye'yi veliahd seçmesinin hangi tarihte olduğu ihtilaflıdır:

1)Belazurî'nin naklettiğine göre,Yezîd halîfe olduktan iki yıl sonra ciğerinden rahatsızlandı.İyileşip ayağa kalkınca,Kelb kabîlesinden dayısı yerindeki Hassân b.Mâlik'e danışarak,oğlu Muaviye'ye bey'at almak istediğini bildirdi.Hassân b.Mâlik,Yezîd'in teklifinin uygun olduğunu söyledi.Yezîd,Muaviye'yi çağırttı,onu veliahd tayin ettiğini bildirdi.Hassân b.Mâlik ve insanlar Muaviye'ye bey'at ettiler. [4]

Belazurî'de Hişâm b.Ammâr'dan nakleden yer alan başka bir habere göre,Muaviye'nin annesi Fâhite,akıllı bir kadındı.Bir gün

---

birinci nakilde"Abdurrahman,arkadaşlarının yaptığını yapar;onun derdi kadınlar ve eğlencedir." deniyor(Taberî,Tarih,5/329. Ayrıca bkz.İbn Tiktakî,Fahrî,83-84 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/6).

1. Dîneverî,el-Ahbâru't-Tıvâl,226.
2. İbn Tiktakî,age,83-84.
3. A.M.el-Akkâd,Muaviye,668.
4. Belazurî;Ensâb,4-1/357,no:926,4-2/63 (Hişam b.Ammâr).Ayrıca bkz.Belazurî,age,4-1/356,no:924,294,no:781,4-2/62,

Yezîd,Fâhite ile beraberken,oğlu Muaviye'yi yanına çağırıp bir işi yapmasını istedi.Muaviye çıkınca,karısı,Yezîd'e "Muaviye'yi veliahd seçseydin iyi olurdu." dedi.Yezîd "Olabilir." cevabını verdi ve konuyu Hassân b.Mâlik'e danıştı.Hassân bu konuda onu teşvik etti.İnsanlar çağırıldı;Yezîd,oğlu Muaviye'yi veliahd seçtiğini bildirdi.Hassân b.Mâlik ve insanlar Muaviye'ye bey'at ettiler. [1]

Mes'udî de,Yezîd'in oğlu Muaviye'ye ölümünden önce veliahdlik için bey'at aldığını belirtiyor. [2] Taberî ise,sadece "Yezîd,oğlu Muaviye'ye bey'at edilmesini vasiyet etti." şeklinde bir haber veriyor. [3]

2) Belazurî'nin "denilir ki" ifadesiyle verdiği başka bir habere göre,Yezîd,oğlu Muaviye'yi ölüm döşeğindeyken veliahd seçti. [4]

Otuzdört yaşında halîfe olup [5] ,hemen iki yıl sonra halefini seçmek genç bir adamın yapacağı harekete pek benzemiyor. Fakat,iki kuvvetli muhalefet hareketiyle karşılaşması,Yezîd'i halefini erkenden seçmeye sevkâlâ yöneltebilir.Bu yüzden,Yezîd'in halefini seçmesini,sağlık durumuna değil de,sosyâl-siyâsî duruma bağlamak daha doğru görünüyor.

Yezîd'in halefini seçerken,dikkat ettiği bir nokta son derece önemlidir.Veliahdini belirlerken,Kureyş kabîlesinden birine değil de,anasının mensup olduğu Kelb kabîlesinin reisine danışması,bu kabîlenin iktidarı belirleyici yükselişini ve gücünü göstermektedir.Bundan böyle,halîfe,belki Kureyş'e mensup olacaktır,ama Kelb kabîlesinin desteğini almadan iktidarın sürdürülmesi artık mümkün değildir.

Yezîd'in yakın adamlarından biri olmayı başaran şair Abdullah b.Hemmâm es-Selûlî,tıpkı babası gibi,oğlu Muaviye'ye bey'at almak için Yezîd'i teşvik eden şiirlerle kamuoyunu hazırlamaya

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/357,no:927,4-2,63.
2. Mes'udî,Murûc,3/53.
3. Taberî,Tarih,5/503.
4. Belazurî,age,4-1/292,no:781,356,no:924,4-2/6,62.
5. Taberî,age,5/501.

çalışıyordu.[1]

Yezîd'in büyük oğlu Muaviye'yi veliahd seçmesi herhalde iki sebebe dayanmış olmalıdır: O da tıpkı babası gibi, büyük oğlunu seçmekle, babasının uygulamasına bağlı kaldığını gösterebilir. Ayrıca, otuzsekiz yaşında genç bir adamın, diğer oğullarını yaşlarının küçük oluşu dolayısıyla veliahd seçmesi, büyük oğlu Muaviye'yi bile zor durumda bırakan ve kamuoyunca eski Arap geleneğine uymaması dolayısıyla tenkid edilen bir siyasî kültürde, pek mümkün görünmüyor. 64/683'te vefat eden Yezîd'in, küçük yaşta veliahd bıraktığı Muaviye b.Yezîd de halîfe olduktan kısa bir süre sonra ansızın vefat etti. Muaviye, kendisine ısrarla yapılan veliahd bırakma tekliflerini reddedince, iktidar boşluğu doğmuş ve bir fetret devresi yaşanmıştı. Kardeşlerinin hepsi küçük yaşta idiler. Kendisinin de oğlu yoktu.[2] Buna rağmen, Emevî ailesinin bazı üyeleri yaşı küçük olan kardeşi Halid b.Yezîd'i halîfe seçmeyi düşündüler; ama çocuk yaşta oluşu onları engelledi.[3] Fakat Kelb kabîlesinin reisi Hassân b.Mâlik, Dahhâk b.Kays'ı Hicaz'lıların bey'at ettiği halîfe İbnu'z-Zubeyr Dımaşk valisi tayin edince, Filistin'e giderek, Halid b.Yezîd adına bey'at almaya devam etti.[4]

Emevîlerin Sufyânî kolundan halîfe olacak nitelikte biri kalmayınca, ailece yapılan toplantı sonunda, başlangıçta İbnu'z-Zubeyr'e bey'at etmeyi düşünen Mervan b.el-Hakem, olgun yaşı ve tecrübesi dolayısıyla halîfe seçildi.[5] Bunun yanında, Muaviye'nin vefatını müteakip Hicaz'dan sonra Dımaşk'ta bile, olgun yaşı ve diğer özellikleri dikkate alınarak insanlar İbnu'z-Zubeyr'e bey'at etme eğilimindeydiler.[6] Muaviye'nin vefatından sonraki buhran ve kararsızlık devresini, kabîleler mücadelesi takip etmiştir. Suriye'de 65/684 yılında kabîleler arasında yapılan Merc Râhit

1. Mus'ab ez-Zubeyrî, Nesebu Kureyş, 129 ; Belazurî, Ensâb, 4-2/5 ; Câhız, Beyan, 2/66-67, 109 ; İbn Kuteybe, Şi'r, 2/652 ; Mes'udî, Murûc, 3/53 ; H. Atvân, Fırak, 256-257.
2. Nuveyrî, Nihâyetu'l-Ereb, 20/500.
3. İbn Tiktakî, Fahrî, 87-88.
4. Belazurî, age, 4-1/359, ne:934.
5. Dînevernî, el-Ahbâru't-Tıvâl, 285 ; İbn Sa'd, Tabakât, 5/40 ; Belazurî, age, 5/131, 134, 141 ; Taberî, Tarih, 5/530; İbn Tiktakî, age, 87-88.
6. Belazurî, age, 4-1/359, ne:934.

savaşı,Emevîler'in zaferi ile son buldu.Suriye ve Mısır'da tam bir hakimiyet kurmayı başaran Mervan b.el-Hakem (65-66/684-685) ölümünden önce,oğlu Abdulmelik'i (66-86/685-705) veliahd bırakmayı başardı.Devletin birliği ve otoritesi,ancak Abdulmelik sayesinde sağlanabildi.

c - Bey'at :

Özünde,taraflar arasında akid ve mîsak olan bey'at,hukukî niteliği açısından,bir kişiyi halife olarak seçmek ya da yalnızca otoritesini yeniden tanımak veya herhangi bir olayda bey'at alana itaat etmek üzere müslümanlar tarafından yapılan bir irade açıklamasıdır.[1] Öyleyse,irade açıklamasının baskı ve zorlamaya değil,rıza ve ihtiyara dayalı olması gerekir.Ama, bu şarta her zaman uyulmamıştır.

Hz.Hasan'dan hilafeti devraldıktan sonra,Muaviye'ye,Hz.Ali'nin hilafet merkezi Kûfe'de pek gönüllü bey'at edildiği söylenemez. Muaviye,Kûfe'de Hz.Ali'den teberrî şartıyla bey'at alıyordu.Bu sırada,Benî Temîm'den birisi,"Ey mü'minlerin emîri! Dirilerinize itaat ediyoruz,ölülerinizden teberrî etmiyoruz." dedi.Mugîre b. Şu'be'ye dönen Muaviye,ona "Bu adama iyiliği öğütle." dedi.[2] Emevî Devleti'nin ikinci halifesi Yezîd,Medine valisi Velîd b. Utbe'ye yazdığı mektuba eklediği pusulada,"Hüseyin,İbn Ömer ve İbnu'z-Zubeyr'in bey'atini en sert bir şekilde al;bu konuda asla izin yoktur." demişti.[3] Muaviye,oğlu Yezîd'e Hicaz'da veliahd olarak bey'at alırken Hz.Hüseyin,İbnu'z-Zubeyr ve İbn Ömer'in başına elli kılıçlı görevliler dikmiş ve konuşmalarına izin vermemiştir.[4] Bundan önce,Dımaşk'ta temsilciler heyetleriyle yapılan toplantıda da bey'atin hür bir ortamda gerçekleştiği pek söylenemez.[5] Yine,Yezîd'in veliahd mi,yoksa halife olarak mı tanınacağı pek açık bulunmamakla birlikte,Mısır'da Amr b.

---

1. E.Tyan,Institutions, 1/321.
   Bazı çağdaş yazarlar bey'ati "sosyal sözleşme" olarak değerlendirip,İslâm'ın bu konudaki öncülüğüne dikkat çekerler.Yöneten ile yönetilen arasında rızaya dayalı gerçek bir sözleşme durumundaki bey'atin gayesi,imamın sahip olduğu otoritenin kaynağının kendisiyle ümmet arasındaki bir sözleşme olmasıdır(M.Hamidullah,"Constitutional Problems s.18;M.F.Osman,el-İslâm ve't-Tatavvur,s.146).
2. Câhız,Beyân,2/105 ; İbn Abdrabbih,İkd,5/338.
3. Taberî,Tarih,5/338.
4. Bkz. tez metni,s.213.
5. Bkz. tez metni,s.217 vd.

el-Âs'ın oğlu Abdullah bey'at etmek istememiş,ancak şurta reisi tarafından evinin yakılması tehdidi karşısında bey'at etmek zorunda kalmıştı.[1]

Tarifte yer alan bey'atin üç sebebini,incelediğimiz dönemde cereyan eden olaylarla açıklamakta yarar bulunuyor.Bu dönemde "halife seçmek üzere bey'at" yalnızca Muaviye için gerçekleşmiştir.Emevî Devleti'nin kurucusu olan Muaviye'ye halife sıfatıyla üç kez bey'at edilmiştir.Bir rivayete göre,Muaviye'ye ilk kez Sıffîn'den sonra hakemlerin bir araya geldiği gün halife olarak bey'at edildi;ikinci kez,Hz.Ali'nin vefatından sonra Kudüs'te bey'at edildi.[2] Muaviye'ye üçüncü bey'at ise,Hz.Hasan'ın hilafeti devretmesinden sonra oldu.[3] Tıpkı Muaviye'nin ilk bey'ati gibi,Yezîd'in ölümünden sonra Medine'de İbnu'z-Zubeyr'e,Muaviye b.Yezîd'in yanısıra ikinci halife olarak bey'at edilmiştir.

Bey'at halifeliğin meşruiyet temelidir.Bunu,Muaviye'nin aldığı üç bey'atten çıkarabildiğimiz gibi,Hz.Hüseyin'in katlinden sonra etrafındakilerin daha önce gizlice bey'at alan İbnu'z-Zubeyr'in açıktan bey'at almasını istemelerinden de anlayabiliriz.[4]

"Otoriteyi yeniden tanıma" şeklinde gerçekleşen bey'at ise, daha önce veliahd seçilene,halife sıfatıyla bey'atin yenilenmesiyle olur.Babasının vefatından sonra Yezîd'e bu şekilde bey'at edildi.[5] Yezîd'in halefi olarak seçip bey'at aldığı oğlu Muaviye'ye de,yalnızca İbnu'z-Zubeyr ve Mekke ehli dışında bütün müslümanlar tarafından babasının öldüğü gün halife olarak bey'at edildi.[6]

---

1. İbn Abdilhakem,Futûh Mısr,s.234 ; Kindî,Vulât,39 ; Vekî, Ahbâru'l-Kudât,3/223-224 ; İbn Tagriberdî,Nucûm,1/133.
2. Taberî,Tarih,5/97,161 ; Ebu'l-Fidâ,Muhtasar,2/98 ; İbnu'l-Verdî,Tetimmetu'l-Muhtasar,1/253 ; İbnu'l-İberî, Tercüme-i Muhtasar-ı Düvel,108 ; Ahmed Cevdet Paşa,Kısas-ı Enbiya,1/595. Taberî (Tarih,5/324) ve Halîfe b. Hayyât (Tarih,1/216) bu birinci bey'atin Zilka'de 37'de,hakem olayından sonra olduğunu belirtiyorlar.
3. Bu üçüncü bey'atin tarihi ihtilaflıdır.Taberî'nin (Tarih, Ebu Ma'şer'den nakline göre Cumâdelûlâ 41'de,Mes'ûdî'ye (Tenbîh,277) göre Rebîulevvel 41'de oldu.
4. Taberî,age,5/475 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/98-99.
5. Taberî,age,5/338.
6. Mes'ûdî,Tenbîh,281 ; İbn Sa'd,Tabakât,5/39.

"Herhangi bir olayda bey'at alana itaat etmek" üzere gerçekleştirilen bey'atlere de rastlıyoruz.Sıffîn'de Suriye'lilerin çoğu Muaviye'ye uğrunda ölebileceklerine dair bey'at ettiler.[1] Bu çeşit bey'atler yalnızca halîfeler için değil,bazan valiler, hatta bir siyasî hareketin lideri için de sözkonusu olmuştur. Medine'de Yezid'i tanımayanların lideri Abdullah b.Mutî',insanları Yezîd aleyhinde kışkırtarak kendisine bey'at almıştır.[2] Kritik anlarda daha çok başvurulan bu bey'at,bey'at alınanların bey'atı alana bağlılıklarını arttırmak amacı güdüyordu.

Bu durumda halife seçimi için alınan ve halifeliğin meşruiyet temeli olan birinci bey'at türünün fazla olmadığını,buna karşılık veliahdlik,halifeliğin tanınması ve herhangi bir olay dolayısıyla alınan diğer bey'at türlerinin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Bey'atin şeklî tarafı,söylenen bir takım sözler ve musâfahadan ibarettir.Bey'at verenler tarafından şu sözler söylenir: "Sana rıza ile,adalet ve nesafeti gerçekleştirmek ve imamet görevlerini yerine getirmek üzere bey'at ettik.".[3] Bey'at alan ise,"Allah'ın kitabı ve Resulullah'ın sünnetine göre hükmedeceğim,müslümanlara samimi davranacağım." derdi.İbnu'z-Zubeyr kendisine bey'at etmeye çağırdığında,"Allah'ın kitabı,peygamberinin sünneti ve hulefâ-i sâlihînin sîretine" dair bey'at ettiler.[4] Fakat,bazan bu sözlerden sapmalar olmuştur.Harre vak'asından sonra Müslim b.Ukbe,"Yezîd'in köleleriyiz;canımız, malımız ve oğullarımız hakkında dilediği gibi hükmeder." şeklinde sözler söyletmiştir.[5]

Araplar emîre bey'at edip söz verdiklerinde ahidlerini pekiştirmek üzere ellerini onun elleri üzerine koyarlardı.Bu, tıpkı alıcı ve satıcının yaptığına benzer ki bu yüzden "bey'at" olarak isimlendirilmiştir. Böylece bey'at, sadece musâfaha yapmaya dönüşmüştür.[6]

---

1. Taberî,Tarih,5/15 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/297.
2. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/289.
3. Ebu Ya'lâ el-Ferrâ,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,25.
4. Belâzurî,Ensâb,4-2/58 ; İbn Kesîr,Bidâye,8/239.
5. Taberî,age,5/495 ; Ya'kubî,Tarih,2/250-251 ; Mes'udî, Murûc,3/70; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/118.
6. İbn Haldun,İber,1/370,371.

Emevîler devrinde bey'atin şekli basittir.Sonraki dönemlerde bulunan "bey'at yemini" [1] incelediğimiz dönemde de var mıydı? Suyûtî'nin ez-Zubeyr b.Bekkâr ve Zührî'den naklen verdiği habere bakılırsa,Zührî,bey'atte ilk yemin ettirenin kim olduğunu sorana,"Muaviye,'Allah'a yemin ederim' şeklinde yemin ettirirdi." cevabını verdi.[2] Ya'kubî'nin haberi ise daha değişik bir üslûptadır ve daha inandırıcıdır.Bu haber,yemin kadar, bey'atteki rıza ve irade unsuru bakımından da önemlidir.Ya'kubî'nin belirttiğine göre,bey'at veren,Muaviye'nin yanına gelir ve "Allah'a yemin olsun,ey Muaviye! Sana bey'at ediyorum,ama senden hoşlanmıyorum." der,Muaviye de "Bey'at et;çünkü Allah,hoşlanılmayan şeyde çok hayır kılabilir." cevabını verirdi.[3] Bazıları da Muaviye'ye "Nefsinin kötülüğünden Allah'a sığınırım." derdi. Kays b.Sa'd b.Ubâde,Muaviye'ye pek gönüllü bey'at etmedi.Muaviye'ye bey'at için geldiğinde,"Ey Muaviye! Böyle bir günden hiç hoşlanmıyorum." dedi.Muaviye "Sus,Allah iyiliğini veresice!" deyince,Kays "Bundan önce ruhunu cesedinden ayırmayı çok istedim.Allah buna izin vermedi." cevabını verdi.Muaviye "Allah'ın emrine karşı çıkılmaz." deyince,Kays insanlara dönüp,"Ey insanlar! Hayrı şerle değiştiniz,izzeti zilletle,imanı küfürle değiştirdiniz.Mü'minlerin emîri,müslümanların efendisi ve alemlerin Rabbının elçisinin amcaoğulundan sonra,talîk'ın oğlu talîk zorla sizin dostluğunuzu kazanıyor ve sizi zora başvurarak yönetiyor. Bunu nasıl bilmezlikten gelirsiniz,Allah sizin kalblerinizi mi mühürledi,yoksa düşünmez misiniz?" diye hitap etti.Muaviye diz çöküp Kays'ın elini tuttu ve şöyle dedi:"Başın için yeter! ". Sonra eline vurdu.İnsanlar "Kays bey'at etti." diye bağırınca, Kays "Hayır,yalan söylüyorsunuz,bey'at etmedim." dedi.[4] Muaviye her bey'at edenden yemin aldı,bey'atte ilk yemin ettirendir.[5]

Bey'at,şahsen ve teker teker olurdu.Önce Emevî ailesinin üyeleri,daha sonra valiler ve eyaletlerden gelen temsilciler (vufûd) ile eşrâf bey'at ederdi.Daha sonra da sıra halka gelirdi.

---

1. İbn Haldun,İber,1/370-371.
2. Suyûtî,Evâ'il,88,no:632;Suyûtî,Târîhu'l-Hulefa,201.
3. Aynı diyalog için bkz.Muberred,Kâmil,1/421;İbn Abdrabbih, İkd,5/119.
4. Bununla birlikte Kays,daha sonra Muaviye'ye bey'at etti (İbn Haldun,İber,2/1140).
5. Ya'kubî,Tarih,2/216-217.

Babasının ölümünden sonra üç gün dışarı çıkmayan Yezîd'i eşrâf, vufûd ve valiler bekliyordu.Dördüncü gün bir hutbe okuyup,yeniden eve kapandı.Sonra ziyarete izin verdi.Yezîd'i ziyaret edenler,babasının ölümünden dolayı ta'ziyetlerini ve yeni halîfe sıfatıyla da tebriklerini bildirdiler.Meclisten kalkınca,bulunanların her birine bir miktar bahşiş verilmesini emretti,atâlarını arttırdı.[1] Yezîd'in oğlu Muaviye'ye de,valiler huzurunda bey'at edildi.[2]

Gayr-i müslimlerin bey'at verip vermediği konusunda herhangi bir bilgimiz olmamakla beraber,onların da -en azından liderlerinin ve temsilcilerinin- yeni halîfeyi tebrik ettiklerini düşünebiliriz.

Bey'at alma açısından valilerin önemli bir görevi vardır. Halife,valinin yönetimindeki eyalet insanlarından bey'at almasını isterdi.Bunun üzerine valiler,seçilen halife veya veliahd adına eyaletlerde bey'at almaktaydılar.Muaviye adına Mısır valisi Amr b.el-Âs,bu bölgedeki halkın bey'atini almak üzere bu eyalete tayin edilmişti.[3] Muaviye,oğlu Yezid'e veliahd olarak bey'at alması için "âfâk"a mektup yazdı.[4] Bu maksatla Medine valisi Mervan b.el-Hakem'e mektup yazmış,Mervan bu görevi başaramayınca onu görevden azledip,yerine Saîd b.el-Âs'ı getirmiş ve ondan da bey'at almasını istemiştir.[5] Yezîd'in veliahd olmasını teklif eden Mugîre de bu maksatla bey'at almıştı.[6] Yine Yezîd'e bey'at almak için Muaviye,Mısır valisi Mesleme'ye de bir mektup yazmış, vali verilen bu görevi başarıyla yerine getirmişti.[7] Halifeliğe seçilen Yezîd'in ilk işi,kendisine veliahd olarak bey'atten kaçınan grubun bey'atini almak oldu ve bunun için Medine valisi Velîd b.Utbe'ye mektup yazdı.[8]

Valiler bey'at aldıklarını bir temsilci göndererek halifeye bildirirlerdi.Kûfe valisi Mugîre,Yezîd için bey'at alınca,Kûfe'den Muaviye'ye bir temsilciler heyeti gönderdi.[9] Yezîd'in Medine valisi Velîd b.Utbe,gecikerek de olsa yola gelen[10] Medine'lilerin

---

1. Mes'udî,Murûc,3/66.
2. Taberî,Tarih,5/503.
3. Taberî,age,5/98-99.
4. İbn Kuteybe (Dd),İmâme,1/151.
5. İbn Kuteybe (Dd),age,1/153;İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/506.
6. Taberî,age,5/302;Ya'kubî,Tarih,2/219 ; İbnu'l-Esîr,age,3/504.
7. İbn Abdilhakem,Futûh Mısır,234.
8. Taberî,age,5/338,345;Ya'kubî,age,2/241.
9. İbnu'l-Esîr,age,3/504.
10. Câhız,Beyân,1/392.

bey'atini bildirmek üzere Ma'kıl b.Sinân el-Eşca'î'yi Dımaşk'a gönderdi.Daha sonra aralarında geçen şu konuşma yüzünden kendisini katledecek olan Müslim b.Ukbe'yle karşılaşan Ma'kıl,Müslim'e "Bu adama geldim,şarap içtiğini,haramı nikâhladığını gördüm." dedi ve Yezîd'le ilgili olarak diğer gördüklerini söyledi,Müslim'e de bunları gizlemesini tembihledi.[1]

İşbaşındaki halifenin valileri tarafından halife adına bey'at alınmasının yanısıra,halifeye karşı mücadele açanların temsilcileri tarafından da halktan bey'at alınmıştır.Hz.Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği temsilcisi Müslim b.Akîl'e,onikibin kişi Hz.Hüseyin adına bey'at etti.[2] Yezîd'in vefatından sonra kendisine açıktan halife olarak bey'at almaya başlayan İbnu'z-Zubeyr,Basra'da halkın seçtiği Abdullah b.Hâris b.Nevfel'i görevinde bırakınca,Abdullah b.Hâris minbere çıktı,İbnu'z-Zubeyr adına bey'at aldı;bey'at öylesine uzun sürdü ki Abdullah b. Hâris bir aralık uyuyakaldı,elini uzatmış olarak bey'at almaya devam etti.[3]

Bey'atin hukukî neticesi,borç ve genelde geri dönülmezlik olarak görünür.Böylece,bey'at ile taraflar,itaat ve hizmet borcu altına girmiş olurlar.İbn Haldun,bey'at eden tarafın borcunu şöylece belirtiyor:"Bil ki bey'at,itaat etmek üzere söz vermektir.Böylelikle bey'at veren,kendisinin ve müslümanların işlerine bakmayı emîrine teslim edip,hiçbir şeyine karşı çıkmamak ve yükleyeceği iyi ve kötü işlerde ona itaat etmek üzere söz vermiş demektir.".[4] Bey'atin borç yükleyici durumunu,Muaviye'nin Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân'ın hutbesindeki şu sözler en güzel şekilde dile getirir:"Bize bey'at ettiniz.Bunun sonucu, sizin bize itaat borcunuz,bizim de size adalet borcumuz var. Sözünü tutmayandan korumamız kalkar."[5]

Bey'atin hukukî neticelerinden birinin itaat olması,bey'at verenlerde itaat kültürünün yerleşmesini sağlamıştır.Bey'atin gayr-i kabil-i rücu oluşu ise,fiilî bazı durumlarda işlerliğini kaybedebilir.Bunun örneğini,özellikle Harre vak'asının sebebi

---

1. İbn Sa'd,Tabakat,4/6 ; İbn Hacer,İsâbe,6/125.
2. Taberî,Tarih,5/347-348 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/22.
3. İbn Sa'd,age,5/25-26.
4. İbn Haldun,İbar,1/370,371.
5. Kindî,Vulât,35 ; İbn Tagriberdî,Nucûm,1/124; İbn Abdrabbih, 4/224-225, Ziyâd b. Ebîhi de Basra'daki ilk hutbesinde benzer ifadeleri kullandı(Taberî,age,5/220).

sayılan Yezîd'in Medinelilerce hal'edilmesi olayında görüyoruz. Yezîd'in Medine valisi Osman b. Muhammed tarafından Dımaşk'a gönderilen bir heyetin üyeleri,Medine'ye döndüklerinde Yezîd'in ahlakî nitelikleriyle ilgili olumsuz bir propagandaya girişerek, halifeyi hal'ettiklerini duyurdular.Bunun üzerine halk da onlara uydu.Böylece,Yezîd'e verilen bey'atten dönerek,Abdullah b. Hanzala'ya bey'at ettiler ve Medine valisi ile Umeyyeoğullarını ve yandaşlarını Medine'den çıkardılar.[1]

III . Görev Süresi :

A) Görevin Süresi :

Halîfenin makamında kalma süresi,muayyen bir zamanla değil, ehliyet ve vazifelerini ifa şartlarıyla kayıtlanmış,ehliyeti devam eden ve vazifelerini yerine getiren halîfenin -bu durumu devam ettikçe- hayatı boyunca makamında oturacağı kabul edilmiştir.[2]

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,görevine kayd-ı hayat şartıyla devam etmiş,makamı ancak ölümüyle boşalmıştır.Muaviye'nin halîfe olarak ondokuz yıl görev yaptığı ittifakla kabul, küsuratta ise ihtilaf edilmektedir:

1) Hişam b.Muhammed'e göre,Muaviye'nin halîfeliği ondokuz yıl ve üç aydan biraz kısa bir zaman sürdü.[3]

2) Ebu Ma'şer'in rivayetine göre,Muaviye'nin hilafet süresi ondokuz sene,üç aydır.[4]

3) Mes'udî'nin belirttiğine göre,Muaviye ondokuz yıl ve üç

---

1. Taberî,Tarih,5/480,482 ; İbn Asâkir,Dımaşk,3/308 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/102-103.
2. M.Hamidullah,İslâm Peygamberi,2/936 ; H.Karaman,Mukayeseli İslâm Hukuku,1/97.
3. Taberî,Tarih,5/325 ; İbnu'l-Esîr,age,4/7.
4. Taberî,age,5/324 ; İbnu'l-Esîr,age,4/7.

aydan fazla bir zamandır.[1]

4) Yahya b.Sa'îd b.Dînar es-Sa'dî ve Ümer b.Şebbe'nin rivayetlerine göre,ondokuz sene,üç ay ve yirmiyedi gündür.[2]

5) Halîfe b.Hayyât'ın Velîd'den rivayetine göre,ondokuz yıl,altı aydır.[3]

6) Ya'kubî'ye göre,Zilka'de 40/660'ta bey'at edilen Muaviye'nin hilafet süresi ondokuz yıl,sekiz aydır.[4]

7) Ebu Zur'a'ya göre,Muaviye ondokuz yıl,onbir ay halîfe olarak görev yapmıştır.[5]

Muaviye'nin halîfelik süresinin rivayetlerde en az ondokuz yıl ve yaklaşık üç ay,en fazla ondokuz yıl,onbir ay olarak yer alması,Muaviye'ye birkaç kez bey'at edilmiş olmasından değmuş gibi görünüyor.

Tıpkı babası gibi kayd-ı hayat şartıyla halîfe olarak görev yapan Yezîd'in halîfelik süresi de çok tartışmalıdır:

1) Hişam b.Muhammed'e göre,Yezîd,iki yıl,sekiz ay halîfelik yapmıştır.[6]

2) Zührî'ye göre[7] Yezîd'in hilafet süresi,bazılarınca üç yıl altı aydır[8] ,bazılarınca (mesela İbnu'l-Kelbî'ye[9] ve Halîfe b.Hayyât'a göre[10]) üç yıl sekiz aydır.

3) Ebu Ma'şer'e[11] ve Mes'udî'ye[12] göre,üç yıl ve sekiz aydan yedi gece noksan olan bir süredir.

---

1. Mes'udî,Tenbîh,277.
2. Taberî,Tarih,5/324 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/7.
3. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/280.
4. Ya'kubî,Tarih,2/216,238.
5. Ebu Zur'a,Tarihu Dımaşk,1/190.
6. Taberî,age,5/499.
7. Taberî,age,5/499.
8. İbn Tiktakî'ye (Fahrî,84) göre de sahih olan bu görüştür.
9. Belazurî,Ensâb,4-1/354,no:917.
10. Halîfe b.Hayyât,age,1/319.
11. Taberî,age,5/499.
12. Mes'udî,Murûc,3/53.
    Mes'udî (Tenbîh,280)'de de Yezîd'in halifelik süresini aynı şekilde üç yıl,yedi ay ve yirmiiki gün olarak belirtir.

4) Halîfe b.Hayyât'ın İbn Numeyr'den rivayetine göre,üç yıl,dokuz aydır. [1]

5) Yine Halîfe b.Hayyât'ın "derler ki" ifadesiyle rivayetine göre üç yıl,dokuz ay,yirmiiki gündür. [2]

İki yıl,sekiz ay ile üç yıl,dokuz ay,yirmiiki gün arasındaki bu rivayetlerin farklılığı,büyük bir ihtimalle rivayetlerde zamanla ortaya çıkan değişikliklerden doğmuş gibi görünüyor. Yezîd büyük bir ihtimalle üç yıl,altı ay halîfelik yaptı.Medineliler halîfe için gerekli adalet niteliğini kaybettiği gerekçesiyle kendisini azlettiyseler de bu başkaldırma başarıya ulaşamadı. [3]

Çok kısa bir süre halîfelik makamında kalan Muaviye b. Yezîd'in hilafet süresi bazılarına göre [4] yirmi gündür [5] ,İbnu'l-Kelbî'ye göre kırk gündür [6] ; Medâinî'ye göre üç aydır. [7] Isfahanî'ye göre dört aydır. [8] Cerîr'e göre ise iki ay veya kırk gündür. [9]

Emevî Devleti'nin Sufyanî kolundan son halîfesi Muaviye b. Yezîd,yaptığı son konuşmada,halîfelikle ilgili bir değerlendirmeye giriştiğine göre,görev süresinin üç ay olugu daha makul görünüyor.Ayrıca Muaviye b.Yezîd'in kırk gün sonunda kendisini görevden azledip,süresini üç aya tamamladığı da düşünülebilir.

---

1. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/319.
2. Halîfe b.Hayyât,age,1/321.
3. Bkz. tez metni,s.83.
4. Nuveyrî (Nihayetu'l-Ereb,20/501),İbn İshak'a nisbet eder.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/356,no:924,4-2/62.
6. Belazurî,age,4-1/356,no:924,357,no:925,4-2/62 ; Nuveyrî, age,20/501.
   İbn Abdrabbih (Ik,5/140),Mes'udî (Tenbîh,281) ve Safedî (Umerau Dımaşk,85) de bu görüştedir.
7. Nuveyrî,age,20/501.
   Belazurî (age,4-1/356,no:924,4-2/62),İbnu'l-Verdî (Tetimmetu'l-Muhtasar,1/263) ve Ebu'l-Fidâ'nın (Tarihu Muhtasari'd-Duvel,2/109) tercihi de budur.Ancak Safedî (Umerau Dımaşk,85) ise bunu zayıf görür.
8. Isfahanî,Eğânî,1/186.
9. Belazurî,age,4-2/63.

B – Halîfeye Vekâlet :

Halîfe herhangi bir sebeple geçici veya daimî olarak görevinin başında bulunmazsa,kendisine kim vekâlet edecektir? Böyle bir soruya cevap alabilecek yerleşmiş bir hukuk kuralı yoktur. Bununla birlikte,uygulamanın ne şekilde yapıldığını elde edebildiğimiz örnekler çerçevesinde belirlemeye çalışalım.

1. Halîfenin Görevden Geçici Olarak Ayrılması :

Muaviye,Dımaşk'tan ayrıldığında,Dımaşk kadı'sı Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî'yi yerine vekîl (halîfe) bırakırdı.Nitekim,Sıffîn'e gidince,Fedâle kendisine vekillik etmiştir. [1] Ebu Zur'a, bunu âdeta yerleşmiş bir uygulama olarak ifade ediyor:"Kadı,emîr geçici olarak görevinden ayrılınca,emîrin halîfesidir." [2] Hem Sıffîn kaydından,hem de Ebu Zur'a'nın bu ifadesinden anlaşılacağı gibi,bu vekâlet Muaviye'nin Suriye valiliği dönemine rastlıyor.

İbn Haldun'un bir ifadesine göre,Muaviye 41/661'de Şam'a gitmiş ve Mugîre'yi vekîl bırakmıştır. [3] Yine Muaviye,Dımaşk'tan bazı ayrılışlarında Yezîd b.Nubeyse el-Amirî'yi yerine vekîl kılmıştır. [4]

Oğlu Yezîd'e bey'at almak üzere Hicaz'a gidişinde yerine kimi vekîl bıraktığını kesin olarak bilmemekle birlikte,Yezîd'in vekîl bırakılması ihtimal dahilindedir.

---

1. İbn Sa'd,Tabakât,7/401 ; Ebu Zur'a,Tarihu Dımaşk,1/199; İbn Tulun,Kudatu Dımaşk,2 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/114-115 ; Zehebî,İber,1/41; Veki,Ahbaru'l-Kudat,3/201.
2. Ebu Zur'a,age,1/224.
3. İbn Haldun,İber,3/304.
4. İbn Hacer,İsâbe,3/348 ; Safedî,Umerau Dımaşk,99.

Muaviye'nin görevinden fazla ayrılmadığını ve bu ayrılışlarının da uzun süreli olmadığını düşünürsek,halîfenin vekîl bırakma örneklerinin pek az olduğunu kabul ederiz.

Yezîd'in Dımaşk'tan ayrıldığında kimi vekîl bıraktığı konusunda herhangi bir uygulamaya rastlayabilmiş değiliz.

2. Halîfelik Makamının Boşalması :

a) Ölüm :

Muaviye,vefat etmezden önce,oğlu Yezîd yanında olmadığı için,sahibu'ş-Şurta ve daha önce Kûfe valisi olan yakın adamlarından Dahhâk b.Kays'ı yerine vekîl bıraktı.Yezîd on gün sonra Dımaşk'a gelinceye kadar insanların işlerini Dahhâk b. Kays yürüttü. [1] Muaviye'nin namazını kıldırdıktan sonra,cenazeyi yalnızca Kureyş'lilerin taşıyacağını belirtmiş,onlar da bir süre taşıdıktan sonra,Şam'lılar "Allah emîri ıslah etsin! Hayatında olduğu gibi,ölümünde de Emîru'l-Mu'minîn'den bize bir pay ver." dediler.Dahhâk,Şam'lılara izin verince,büyük bir izdihamla cenazeyi taşıdılar. [2]

Yezîd'in ordusunun Mekke'yi kuşatması sırasında,Yezîd'in öldüğünü öğrenip,bunu Şam'lılara "Halîfe öldü." şeklinde duyurunca,İbnu'z-Zubeyr'e Şam'lıların "Halîfe öldüyse,onun halîfesine itaat ederiz.",İbnu'z-Zubeyr'in yeniden "O da öldü." demesi üzerine,"O zaman bu sen ölenin halîfesine itaat ederiz." [3] cevabını vermeleri,Şam'lıların itaatkârlıkları kadar,halîfenin ölümü halinde birini mutlaka vekîl bıraktığını düşündürür.

b) Çekilme :

Halîfelik görevine başladığı sırada,hasta olan ve bu görevin taliplisi olmadığını belirten Muaviye b.Yezîd'in [4] başta

---

1. Taberî,Tarih,5/323.
2. İbn Kuteybe,age,1/174.
3. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/320.
4. İbn Sa'd'ın (Tabakât,5/39.Krş.Belazurî,Ensâb,4-1/358-359,no:933,4-2/65) belirttiğine göre,babası vefat ettiğinde okuduğu hutbede halkın kendisini azletmelerini, yeni bir halîfe seçmelerini istemiştir.Halbukî,Belazurî'ye göre,Hassân b.Mâlik'i vekîl bırakmıştır(age,4-1/358,no:930).

namaz kıldırmak görevi almak üzere,bu göreve yeni birini seçinceye kadar yerine kimi vekîl tayin ettiği konusunda iki farklı haber bulunuyor:

1) Birinci habere göre,vefat etmezden önce Dahhâk b.Kays'ın namaz kıldırmasını vasiyet etmiş,vefat edince de Dahhâk insanların işlerini yürütmüştür.[1] Zaten,halîfe olduktan sonra,hasta olduğu için Dahhâk'e namaz kıldırmasını emrederdi.[2]

2) İkinci habere göre ise,Hassân b.Mâlik'e işleri yürütmesini ve namazı kıldırmasını emretmiştir.Bu görevini,insanlar başlarına gelenden haşlanmadığı halde,İbnu'z-Zubeyr'in Dahhâk b.Kays'ı Dımaşk valisi tayin etmesine kadar yürütmüş,daha sonra Ürdün'e yerleşerek Halid b.Yezîd adına mücadele etmiştir.[3]

Dahhâk b.Kays,daha önce de -Muaviye adına- böyle bir görevi yürütmüştü.Ancak Yezîd'in yakını olarak Kelb kabîlesinin reisi Hassân b.Mâlik,yeni dönemde yıldızı parlayanlardan biri haline geldi.Dolayısıyla ikinci haber daha doğru görünüyor.Başka bir ihtimal olarak,Muaviye b.Yezîd'in halîfeliğinin hemen başında Dahhâk b.Kays,vefat ettikten sonra Hassân b.Mâlik vekîllik yapmış olabilir.

Muaviye b.Yezîd'in halîfeliğe seçilişinden kısa bir süre sonra veliahd bırakmaksızın vefat etmesi,iktidar boşluğu yaratarak,Emevî ailesinin en yaşlı üyesi sıfatıyla bu ailenin başka bir koluna mensup olan Mervan b.el-Hakem'in halîfe seçilişine, hatta Abdulmelik'in İbnu'z-Zubeyr'i yenişine kadar bir fetret devri yaşanmasına sebep olmuştur.

---

1. İbn Sa'd,Tabakât,5/39 ; Belazurî,Ensâb,4-1/356,no.924, 4-2/62-63 ; İbn Abdrabbih,İk,5/140 ; Ebu'l-Fidâ,Tarihu'l-Muhtasar,2/109 ("denilir ki" ifadesiyle verir) ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/130.
2. İbn Sa'd,age,5/39.
3. Belazurî,age,4-1/358 ve 4-2/64 (Ebu Esmâ es-Seksekî), 65 (İbn Sa'd).

IV. Halîfenin Görevleri ve Yetkileri :

İslâm âmme hukuku tarihinde kuvvetler ayrılığına gidilmemiş, bütün kuvvetler halîfenin şahsında toplanmıştır.Bu yüzden de,halîfenin görevlerini bütünüyle "yürütme ile ilgili görevler" şeklinde düşünmek mümkündür.Ancak inceleme ve günümüzdeki gelişmelerle mukayese açısından halîfenin görev ve yetkilerini dört başlık altında toplayabiliriz:

A) Temsil ve Gözetme Görevi :

Halîfe,devletin başıdır.Bu sıfatla da içeride ve dışarıda devletin ve ümmetin birliğini temsil eder.[1] Devletin ve ümmetin birliğini temsil eden halîfe,yabancı devletlere temsilciler gönderir ve yabancı devlet temsilcilerini kabul eder.[2]

Halîfe,Kur'an ve sünnette belirlenen veya kendisinin belirlediği normların uygulanmasını,devlet organlarının düzenli ve uyum içinde çalışmasını da gözetir.

---

1. Halîfelere "emîru'l-mu'minîn" denmesi,yalnızca askerî alandaki görev ve yetkilerini göstermez,aynı zamanda devletin ve ümmetin başı olduğunu da gösterir(Bkz. tez metni,s.133).Bu açıdan halîfe,sadece müslümanların değil,gayr-i müslimlerin de temsilcisidir.Muaviye'nin huzurunda bulunan bir yahudînin halîfeye "emîru'l-mu'minîn" şeklinde hitap etmesi,oldukça manidardır (Belazurî,Ensâb,4-1/98-99,no:306).Bu durumda,halîfeye "emîru'l-mu'minîn" denilmesine bakarak,onu yalnızca "Arap kabîle reislerinin ve aristokratlarının başı" (M.F.Köprülü,İslâm Medeniyeti Tarihi,138) olarak değerlendirmek yanlıştır.Devlete karşı girişilen isyan hareketlerinin tenkîlinde (mesela Hucr b.Adî örneği için bkz.Taberî,Tarih,5/269 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/483),ve Muaviye'nin oğlu Yezîd'i veliahd tayin ederken öne sürülen gerekçe daima "Ümmetin birliği" olmuştur.
2. Bkz. tez metni,s.254.

B) Yasama ile İlgili Görevleri :

Halîfenin Kur'an ve sünnette belirlenen normlar dışında [1], -özellikle âmme hukuku alanında- yeni normlar koyma hakkı vardır. Ezcümle, Muaviye, müslümanın gayr-i müslim hısmına mirasçı olabileceğini kabul ve tatbik etmiştir. [2]

Halîfe belirlediği hukuk normunu cemaat huzurunda okuduğu hutbede açıklardı. Bu açıdan hutbe, iktidarın bir sembolü olduğu kadar, özellikle yasama faaliyetlerinin de bir aracı idi. [3]

Halîfe çeşitli konuları görüşmek üzere "emsâr" denilen başkent dışındaki bölgelerden çağırdığı temsilciler heyetleriyle görüşür, bu toplantılarda çeşitli kararlar alınırdı. Temsilciler heyetleri bazan valiler tarafından başkente gönderilirdi. [4]

---

1. Sahabe nesline mensup olan Muaviye, özellikle sünnette belirlenen normları söz veya fiille nakletmiş ve uygulamıştır (Muaviye'nin bu konularla ilgili örnekleri için bkz. Ezan: Şafiî, Sünen, 134-135, no: 39 ; Şafiî, Müsned, 1/62, no: 182. Namaz: Şafiî, Sünen, 291, no: 282 ; Müslim, Cum'a, 7/18, no: 73 ; Ahmed b. Hanbel, Mesâil, 111, no: 396, 111-112, no: 398; Besmelenin kıraati: Şafiî, Sünen, 138, no: 43; Şafiî, Müsned, 1/80, no: 223, 224. Vitir namazı: Ahmed b. Hanbel, Mesâil, 93-94, no: 327. Ezan: Buharî, Cum'a, 11/23 ; Şafiî, Sünen, 195, no: 130 ; Şafiî, Müsned, 1/61-62, no: 180. Faiz: Şafiî, Sünen, 266-267, no: 223 ; Şafiî, Risâle, 447 ; Nesaî, Büyu, 7/279 ; Müslim, Musâkât, 15/80 ; Şafiî, Sünen, 269-270, no: 229, 230. Aşûre orucu: Şafiî, Sünen, 316, no: 334, 336 ; Şafiî, Müsned, 1/265, no: 701-702. Talak: Ahmed b. Hanbel, Mesâil, 361). Sözgelimi, Hıms'ta okuduğu hutbede Hz. Peygamber'in altın, ipek, resim gibi bazı yasaklarını hatırlatmıştır (İbn Asâkir, Tarihu Dımaşk, 4/257.

2. Bkz. tez metni, s. 49.
3. Bkz. tez metni, s. 129.
4. Yezîd'in veliahd seçilişinde yapılan toplantı için bkz. tez metni, s. 194vd.

Halîfe yabancı devletlerle bizzat andlaşma yaptığı gibi, bu yetkisini vali ya da kumandanlara da devrederdi.[1]

C) Yürütme ile İlgili Görevleri :

Halîfenin yürütmeyle ilgili görev ve yetkilerini aşağıdaki gibi maddeler halinde sıralamak mümkündür:

1) Namazları kıldırmak,haftalık resmî-dinî nutuk niteliğindeki cuma hutbesini okumak.[2] Bu görevi başka herhangi bir müslüman da yerine getirebilir.Ancak,cuma namazını kıldırmak aynı zamanda iktidarın bir sembolü durumuna dönüşmüştür.[3]

2) İslâm Ülkesinin iç ve dış güvenliğini korumak,bunun için bizzat ordunun başında bulunmak veya düşman üzerine ordular göndermek,gerekli hazırlığı yapmak.[4]

3) Kamu gelirlerinin tahsilini ve kamu harcamalarını hukuka uygun bir şekilde gerçekleştirmek.[5]

4) Genelde merkezde,nadiren de taşrada görev yapan âmme personelini tayin etmek.

5) Diplomatik temsilci gönderme ve kabul etme.

D) Yargılama ile İlgili Görevleri :

Halîfenin yargılama ile gilili görevlerini de şöylece sıralayabiliriz:

1) Kadı tayinlerini yapmak.[6]

2) Adlî ve idarî davalara bakmak.[7] Bununla birlikte halîfeler davalara bakmayı genellikle kadı'lara bırakırlardı.

---

1. Bkz. tez metni,s. 378.
2. Bkz. tez metni,s. 129.
3. Muaviye bazan cuma namazlarını maksûrada kılmış,imamlığı başkası yapmıştır(Şafiî,Sünen,291,no:282 ; Müslim,Cum'a,7/18, no:73).
4. Bkz. tez metni,s. 382.
5. Bkz. tez metni,s. 335,353.
6. Bkz. tez metni,s. 383,384.
7. Mesela Muaviye,neseb (Belazurî,Ensâb,4-1/282-284,no:760)ve ceza (Vekî,Ahbâru'l-Kudât,1/121-123;Askerî,Emsal,2/385) davalarına bakmıştır.İdarî davalar için bkz.tez metni,s. 324.

3) Bazı suçluları affetmek. [1]

Halîfenin yerine getirdiği bu görevlerin hemen tamamını eyalet valilerine devretmesi de mümkündür.Oldukça geniş bölgelerde görev yapan valilerin,halîfenin görev ve yetkilerini üstlenmesi,haberleşme ve ulaşım imkânlarının çok sınırlı olmasıyla açıklanabilir.Bununla birlikte,valilerin görevlerinin sınırlandırıldığı da olmuştur.

Tarihçi Mes'udî,Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin günlük hayatıyla ilgili oldukça ayrıntılı ve ilgi çekici bilgiler veriyor;onun verdiği bu bilgiler yardımıyla halîfenin özel hayatını ve resmî görevlerini yerine getirmesini teferruatlı bir şekilde öğreniyoruz:"Günde beş kez görüşme izni vermesi,Muaviye'nin ahlâkındandı.Sabah namazını kılınca,kâss'ın yaptığı konuşma için oturur,sonuna kadar dinlerdi. Sonra içeri girer, Mushaf'ı getirilir ve o da cüz'ünü okurdu.Daha sonra evine girer, emir ve yasaklarını bildirirdi.Dört rekat namaz kıldıktan sonra, meclisine çıkar ve en yakınlarına (hâssatu'l-hâssa) izin verirdi; onlarla sohbet ederdi.Daha sonra vezîrleri huzuruna girer,akşama kadar yapacakları işler hakkında görüşürlerdi.Akşam yemeğinden artanlarla küçük kahvaltı (el-gadâu'l-asgar) yapardı.Uzunca bir süre konuştuktan sonra,canı istediğinde evine girerdi.Sonra çıkıp, 'Evlât! Kürsüyü çıkar.' derdi.Camiye çıkar,kürsü ortaya konur, sırtını maksûraya dayar ve kürsünün üstüne otururdu;bu sırada haresler ayakta dururlardı.Zayıflar,bedevîler,çocuklar,kadınlar ve kimsesi olmayanlar kendisine yaklaşır,'haksızlığa uğradım' denince,'onu teselli ediniz.';'hakkım çiğnendi.' denince,'ona bir şeyler veriniz.';'bana kötülük yapıldı' denince,'bunun işine bakınız.' derdi.Hiç kimse kalmayınca,girer,serîre otururdu.Sonra 'Derecelerine göre insanlara izin verir,kimse beni selama kargılık verdirmek suretiyle meşgul etmesin.' derdi.'Allah ömürler versin,mü'minlerin emîri nasıl sabahladı?' denince,'Allah'tan bir nimetle.' cevabını verirdi.İnsanlar oturunca yaptığı konuşmada 'Ey şunlar! Bu meclis sayesinde başkalarından şerefli ol-

---

1. Bkz. tez metni,s.28 vd.

duğunuzdan eşrâf olarak isimlendirildiniz.Bize kadar gelemeyenin ihtiyacını bize bildiriniz.' derdi.Adamın biri kalkıp,'Filanca şehid oldu.' deyince,'Ona maaş bağlayınız.';başka biri kalkıp 'Filanca ailesinden uzak düştü.' deyince,'Onları araştırın,ihtiyaçlarını giderin,onlara hizmet edin.' derdi.Sonra kahvaltı getirilirdi.Kâtip gelir,başucunda dururdu.Adamın biri gelir,Muaviye, ona 'Sofraya otur.' derdi.Adam sofraya oturur,elini uzatıp iki veya üç lokma yer,kâtip de adamın dilekçesini (kitâb) okur,Muaviye gerekli emri verir,adama 'Ey Allah'ın kulu! Haydi çık.' denirdi.Adam kalkıp gider,başkası gelirdi.Böylece bütün ihtiyaç sahipleriyle görüşürdü.Kahvaltı boyunca kırk veya bu civarda ihtiyaç sahibi yanına gelirdi.Sonra kahvaltı kaldırılır,insanlara 'İzin veriniz.' denir,onlar da ayrılırlardı.Muaviye evine girer, öğle ezanı okununcaya dek kimseyle görüşmezdi.Öğle ezanı okununca çıkar,namazını kılar,sonra içeri girer ve dört rekat namaz kılardı.Bundan sonra oturur,en yakınlarına izin verirdi.Onlara mevsim kışsa kuru,yazsa taze meyvalar getirilirdi.Vezirleri huzuruna girer,günün kalan kısmında ihtiyaç duydukları noktaları görüşürlerdi.İkindiye kadar otururdu.Sonra çıkar,ikindiyi kılardı.Evine girip,ikindinin son demlerine kadar kimseyle görüşmezdi.Bundan sonra çıkar,serîrine otururdu.İnsanlara derecelerine göre izin verilirdi.Akşam yemeği getirilir,onu akşam ezanı okununcaya kadarlık bir sürede bitirirdi.İhtiyaç sahipleri ona çağrılmazdı. Akşam yemeği kaldırılır,ezan okunurdu.Muaviye çıkıp,akşam namazını kılar,daha sonra her rekatte bazan açıktan,bazan gizlice elli âyet okuduğu dört rekatlık bir namaz kılardı.Sonra evine girer ve yatsı ezanı okununcaya kadar kimseyle görüşmezdi.Evden çıkıp,yatsıyı kılardı.Sonra yakınlarına,en yakınlarına,vezîrlere ve hâşiye'ye (saray çalışanları?) izin verilirdi.Vezîrleri gecenin ilk kısmında istedikleri konuyu görüşürlerdi.Bundan sonra gecenin ilk üçte birine kadar Araplarının haberleri ve günleri (ahbâru'l-Arab ve eyyâmu'l-Arab),Acem tarihi,hükümdarları ve vatandaşlarına uyguladıkları siyasetleri,diğer milletlerin hükümdarlarının biyografileri,savaşları,kurnazlıkları ve vatandaş-

larına uyguladıkları siyaset ve geçmiş milletlerin haberleri incelenirdi. [1] Bundan sonra kadınların hazırladığı tatlı ve benzeri yiyecekler gelirdi.Sonra girip gecenin ikinci üçte birinde uyurdu.Uykudan kalkar,esturdu.Hükümdarların biyografileri,haberleri,savaşları ve kusurlarının bulunduğu defterleri korumak ve okumakla görevli sıra halindeki köleler (gılmân) tarafından okunurdu.Her gece haber,biyografi,âsâr ve siyaset türlerinin bir kısmını dinlemekteydi.Sonra çıkar,sabah namazını kılar,eve döner ve her gün bu anlattığımız işleri yapardı." [2]

§22. VEZİR :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde "vezîr" ünvanını taşıyan bir devlet görevlisi yoktu.İbn Tiktakî'nin belirttiği gibi,aslında "Vezîrliğin hukukî statüsü belirlenmemişti.Çünkü,halîfenin kendilerine danışmakta olduğu görüş sahipleri,vezîrlerin yerini tutardı.Bunlardan her biri 'kâtib','müşîr' şeklinde isimlendirilirdi.". [3] Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi,kâtibu'r-resâil,kâtiplerin başı olduğundan,Emevî halîfesinin vezîri,daha doğrusu vezîrlerinden biri sayılırdı.Bu açıdan,tarihçi Taberî, Sercûn b.Mansûr er-Rûmî'yi "sâhibu'l-emr" olarak zikreder ki bu ifade oldukça manidar görünüyor. [4]

---

1. En eski temayüz etmiş tarih söyleyenlerden yarı-efsanevî bir şahsiyet olan G.Arabistan'lı Abîd (yahut Ubeyd) b. Şeriyye,Muaviye'nin daveti üzerine "İlk Arap Kralları" hakkında bildiklerini ona anlatmak üzere başşehir Dımaşk'a gelmiştir(İbnu'n-Nedîm,Fihrist,Yay.G.Flügel,Leipzig 1872)2/365). Abîd,kendisini himayesi altına alan halîfe için ihtisas alanına giren çok sayıda kitap kaleme aldı.Bunlardan biri olan "Kitâbu'l-Mulûk ve Ahbâru'l-Mâzin",tarihçi Mes'udî'nin (ö.345/956) zamanında geniş çapta okunuyordu(İbn Hallikân,Vefeyâtu'l-A'yân,4/89 ; P. Hitti,İslâm Tarihi,2/383 ; P.Pitti,Suriyâ,2/90).
2. Mes'udî,Murûc,3/29-31.
3. İbn Tiktakî,Fahrî,110-111. Suyutî'nin (Husnu'l-Muhâdara, 2/193) açıklamasına göre,Emevîler devrinde halîfeye yardımcı olanlara "âmil" ve "hâkim" denirdi.
4. Taberî,Tarih,5/330. Ayrıca bkz.İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/11 ; Nuveyrî,Nihâyetu'l-Ereb,20/275.

Mes'udî'nin açıklamasına göre,Emevî halîfeleri,halîfenin yardıma ihtiyacı olmayacak kadar ulu olduğu gerekçesiyle kâtiplerine "vezîr" şeklinde hitap edilmesinden hoşlanmazlardı. [1] Bununla birlikte,Hârise b.Bedr,Basra'daki sahâbeye mesaj bağlamasına mersiye olarak,Muaviye'yi "halîfetullah",vali Ziyâd'ı da "vezîr" olarak zikretmiştir. [2] Mes'udî'nin naklettiğine göre Muaviye, Yezîd'e veliahd olarak bey'at alması için Medine valisi Mervan b.el-Hakem'e mektup yazdı.Bunun üzerine Mervan,derhal Dımaşk'a gelerek,Yezîd'in veliahd seçilmesine karşı çıktı.Mervan'ın bu sırada Muaviye'ye söylediklerinden bir cümle şu şekildeydi:"(..) Bil ki kavmin içinde senin benzerlerin (nuzerâ) var,onların düşmanlıklarına karşı senin vezîrlerin var(..)". [3] Öyle görünüyor ki Hârise b.Bedr ile Mervan'ın vezîr kelimesini kullanışları onun kök anlamıyla ilgili olup,terim anlamıyla çok yakından ilgili değildir.

Yine Mes'udî,-biraz önce naklettiğimiz- Muaviye'nin günlük programını verirken sabah,öğle ve akşamleyin vezîrlerinin Muaviye ile görüştüğünü kaydeder. [4] Mes'udî'nin naklindeki bu "vezîrleri" ifadesinin,"vezîr" ünvanını taşıyan görevliler olarak anlaşılması, -henüz resmen böyle bir ünvan bulunmadığından- doğru görünmüyor. Bu ifadenin,saray muhitinde itibar gören halîfenin yakın adamları ve başta merkezdeki kâtiplerin başı sayılan dîvanu'r-resâil kâtibi ve diğer kamu görevlileri olarak anlaşılması doğru görünüyor.Çünkü,"vezîr" tabiri,henüz genel anlamda "yardımcı" olarak kullanılmakta olup,görev ve yetkileri kesin bir şekilde belirlenmiş bir görevliyi ifade etmemektedir."Vezîr" bu genel anlamıyla alındığı takdirde,Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde Dahhâk b.Kays [5], Nu'man b.Beşîr [6], Müslim b.Ukbe [7], Sercûn b.Mansûr [8], -özellikle Yezîd için- Hassân b.Mâlik,Revh b.Zinbâ' ve Abdullah b.Riyâh [9]

---

1. Mes'udî,Tenbîh,294.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/216 ; Taberî,Tarih,5/223.
3. Mes'udî,Murûc,3/29.
4. Mes'udî,age.3/29.30,31.
5. Ya'kubî,Tarih,2/238
6. Taberî,age,5/348,462 ; Ya'kubî,Tarih,2/253.
7. Taberî,age,5/348.
8. Taberî,age,5/348,330 ; Belazurî,age,4-1/159,ne:145.
9. Ya'kubî,age,2/253.

Muaviye ve Yezîd'in dîvanu'r-resâil kâtibi Ubeydullah b.Evs el-Gassânî [1], Yezîd'in kâtibi Kays b.Suleyman [2] ve Muaviye b. Yezîd'in kâtibi er-Meyyân b.Muslim [3] gibi isimlerin,vezîrlerin fonksiyonunu yerine getirdikleri söylenebilir.

§ 23. VALİ :

Daha önce de belirttiğimiz gibi,haberleşme ve ulaşım imkânlarının çok sınırlı olduğu bu dönemde,halîfeler,görevlerini valilerine devrederlerdi.Bununla birlikte halîfeler,bazan valilerin görevlerini sınırlandırırlardı.Valinin,halîfe adına yerine getirdiği bu görevleri dolayısıyla,yürütme organı çerçevesinde ele alınması daha uygunsa da,bölümümüzün hacmini daha fazla genişletmemek için bu konuyu bundan sonraki bölüme bırakıyoruz.

---

1. Cahşiyarî,el-Vuzera ve'l-Kuttâb,24,31.
2. İbn Hallikân,Vefeyâtu'l-A'yân,2/415.
3. Cahşiyârî,age,32.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

İ D A R E

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin İslâm âmme hukuku açısından ortaya çıkardığı en önemli yeniliklerden birisi de, devletin idarî organizasyonu olmuştur. Siyasî ve idarî kabiliyetlerini kullanarak, uzun zamandır verimli bir şekilde çalışamayan idarî kuruluşlara çekidüzen vermiş, ihtiyaca göre yenilerini teşkilatlandırmış ve uyumlu bir ekip kurarak çok kabiliyetli valileri hizmetinde kullanmıştır. Onun kurduğu bu sağlam idare, bütün Emevî Devleti tarihine damgasını vurmuştur. Bu bölümde ve özellikleri dolayısıyla ayrı başlıklar halinde ele aldığımız bundan sonraki üç bölümde Emevî iktidarının arka planında yer alan siyasî ve idarî yapı incelenecektir.

§ 24. İDARÎ KURULUŞLAR :

I. Genel İdare :

Esasen öylesine içiçedirler ki Emevî Devleti idarî kuruluşlarını "genel idare" ve mahallî idare" olarak kesin bir şekilde ayırabilmek zor görünüyor.Bununla birlikte,inceleme kolaylığı ve bir yönetim şeması ortaya çıkarmak için böyle bir deneme yapılabilir.

A - Merkez Teşkilatı :

1. Halîfe ve Vezîr :

Bundan önceki "Yürütme" bölümünde ele aldığımız gibi,halîfe devlet kuvvetlerinin hepsini elinde tutuyor,görevini yerine getirmede kendisine yardımcı olacak -gerek merkezdeki,gerekse taşradaki- kamu görevlilerini tayin edebiliyordu.Bu dönemde vezirlik,henüz hukukî bir statüye kavuşmamış olup,halîfenin yakınları ve merkezdeki kâtipler,hatta eyalet valileri,devlet işlerinde halîfeye yardımcı olmaktaydılar.

Emevî Devleti'nin merkez teşkilatında Dîvanu'r-Resâ'il,Dîvanu'l-Hâtem,Dîvanu'l-Berîd ve Dîvanu'ş-Şurta çeşitli kamu hizmetlerini yürütmekteydiler.Merkez teşkilatı içinde ele alınması gereken başka bir kuruluş "Hac Emîrliği"dir.Ayrıça,"Maliye" bölümünde ele alacağımız "Dîvanu'l-Atâ" ile Savunma ve Ordu" bölümünde ele alacağımız Dîvanu'l-Cund ve "Hares" teşkilatı da esasen idarenin merkez teşkilatı içinde bulunuyordu.

2. Dîvanu'r-Resâ'il :

Halîfenin iç ve dış işlerle ilgili yazışmalarını Dîvanu'r-Resâ'il yürütürdü.Bu dîvan,eyaletlerin ve valilerin mektuplarının denetlenmesi görevini de yapardı.Dîvanu'r-Resâil'de resmî yazılar Arapça olarak yazılırdı. [1]

---

1. Ö.Ferruh,Tarîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Umeviyye, Beyrut 1976,213 ; M.Hudarî,Muhâdarât,2/218.

Dîvanu'r-Resâ'il'in başında,güvenilirlikleri ve sır saklamaları dolayısıyla halîfenin yakınlarından ve kabîlesinin büyüklerinden biri bulunurdu. [1] Bu görevliye "Kâtib" denirdi. [2] Muaviye'nin ve Yezîd'in kâtibi yakınlarından ve kabîle büyüklerinden biri olan Ubeydullah b.Evs el-Gassânî idi. [3] İbn Habîb,Ubeydullah'ı "Seyyidu Ehli'ş-Şâm" olarak niteliyor. [4] Yezîd'in Ubeydullah'tan sonraki kâtibi Ömer el-Uzrî idi;oğlu Muaviye'nin kâtibi ise Zumel (veya Zumeyl) b.Ömer (veya Amr) el-Uzrî idi. [5] Cahşiyârî,er-Reyyân b.Muslim'in de Muaviye b.Yezîd'e kâtiblik yaptığını belirtiyor. [6] Suleyman b.el-Huşenî ve Sercûn b.Mansûr da ona kâtiblik yapmıştır. [7]

Halîfe dilekçelere bizzat kendisi not düşer (tevkî) ve kâtibe gönderirdi.Kâtib halîfenin notundan anladığını yazar ve kalemi ile hükmün üzerine işaret koyardı. [8] Mes'ûdî'nin belirttiğine göre,öğle yemeği sırasında kâtib Muaviye'nin yanıbaşında durur, dilekçe sahibi yemeğini yerken kâtib dilekçesini okur,Muaviye de konuyla ilgili emrini verirdi;bu sırada yaklaşık kırk kişinin dilekçesi incelenirdi. [9] Belazurî'de yer alan bir rivayete göre, kâtib mektupları yazar,sonra halîfenin incelemesine sunardı. [10]

---

1. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/436.
2. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/93.
3. Cahşiarî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,24,31 ; Mes'udî,Tenbîh, 277 ; İbn Abdrabbih,Ikd,4/247 (Sa'îd b.Enes el-Gassânî olarak zikrediliyor) ; Suyûtî,Husnu'l-Muhâdara,2/230. Cahşiyârî,"denilir ki" ifadesiyle,Hz.Hüseyin'in mevlâsı Suleymân b.Sa'îd'in de Muaviye'ye kâtiblik yaptığını belirtiyor.Ayrıca,Ubeydullah b.Nasr b.el-Haccâc'ın Muaviye'nin dîvanlarından birinde kâtiblik yaptığını ifade ediyor(age,26).
4. İbn Habîb,Muhabber,377.
5. Mes'ûdî,Tenbîh,281 ; Suyûtî,Husnu'l-Muhâdara,2/230.
6. Cahşiyârî,age,32.
7. Mes'ûdî,age,281.
8. Kalkaşandî,age,1/93.
9. Mes'ûdî,Murûc,3/30.
10. Belazurî,Ensâb,4-1/63,no:220 (el-Heysem b.Adî).

Dîvanu'r-Resâ'il'den çıkan yazılar (kutub ve resâ'il),halîfenin mührüyle mühürlenirdi.Yazı malzemesi olarak,Muaviye'den itibaren kırtâs kullanıldı. [1] Halîfeye yazılan yazılarda,besmeleden sonra "ilâ fulân min fulân" klişesi kullanılırdı. [2] Hz. Aişe,Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'ye yazdığı bir mektupta "min Âişe ilâ Ziyâd b.Ebî Sufyân" klişesini kullandı. [3]

Halîfe ve veliler,resmî yazı,mektup ve dilekçelere küçük notlar düşerlerdi."Tevkî" denilen bu notlar,kısa,özlü ve işin esasını verici nitelikte olurdu. [4]

Eyaletlerin her birinde valinin veya onun nâibinin kontrolünde gerek halîfe,gerekse eyalet sınırlarındaki ilgililerle yapılan yazışmaları yürüten bir Dîvanu'r-Resâ'il vardı.Muaviye'nin Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be'nin kâtibi İbn Huneys'in Mugîre'nin görevden alınmasından sonra yerine getirilecek olan Sa'îd b.el-Âs'la görüşmesini biliyoruz. [5] Ziyâd b.Ebîhi devrinde Basra'da Abdullah b.Ebî Bekre ve Cubeyr b.Hayya'nın başında bulunduğu bir Dîvanu'r-Resâ'il vardı.Resmî yazıların birer örneğini saklayan Ziyâd,Dîvanu'r-Resâ'il kâtiblerini çok sıkı bir şekilde denetler ve onları Farsça'yı çok iyi itâde eden Arap ve mevâlîden seçerdi. [6] Ya'kubî,Ziyâd'ı dîvanları ilk kuran kişi olarak zikreder. [7] Aslında Ziyâd,Basra'da yalnızca Dîvanu'z-Zimâm'ın kurucusudur.Diğer dîvanlar ise daha önceden veya başkent Dımaşk'ta kurulmuş olup,Ziyâd tarafından Basra'da teşkilatlandırılmış ya da disiplin altına alınmıştır.Bir defasında gizlilik derecesi olan yazıyı yazdırırken uyuklayan Ziyâd,işi oğlu Ubeydullah'a havale etti.Bir gün dîvana giren Ziyâd,bir mektupta kelimelerden birinin çoğul şeklinin yanlış yazıldığını görünce,kimin yazdığını sormuş ve "Dîvanımızı bozmaması için onu buradan çıkarınız." diyerek,

---

1. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,6/189.
2. Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,25 ; Kalkaşandî,age,6/329.
3. İbn Sa'd,Tabakât,7/99-100.
4. Örnekleri için bkz.İbn Abdrabbih,Ikd,4/288-289,299-300.
5. Taberî,Tarih,5/301-302.
6. Ya'kubî,Tarih,2/234.
7. Ya'kubî,age,2/234.

bu mektubun imhasını ve kelimenin doğru yazılmasını emretmiştir.[1] Ziyâd,resâil kâtiblerini işinin ehli Arap veya mevâlî içinden tayin edip,onlarda şu beş niteliğin bulunmasını isterdi:İleri görüşlülük,işleri iyi idare,işini sağlam yapma,bugünkü işini yarına bırakmama ve âmirine bağlılık.[2]

Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah da kâtibleri sıkı bir şekilde denetlerdi.Müslim b.Akîl ve Hâni' b.Urve'nin başlarını Yezîd'e gönderirken,kâtibi Amr b.Nâfi'in durumu bildiren bir mektup yazmasını istemiş,ancak çok uzattığı için bu mektubu beğenmemiş ve olayı kâtibine bizzat kendisi yazdırmıştır.[3]

Ülkenin diğer eyaletlerinde de benzer şekilde Dîvanu'r-Resâ'il bulunduğu tahmin olunabilir.

3. Dîvanu'l-Hâtem :

Dîvanu'l-Hâtem,devlet başkanının mektuplarını yazmak ve işaretlemek ya da katlamakla görevli kâtiblerden ibarettir.Bazen bu kâtiblerin görev yaptığı yere "dîvan" denir.[4] Mühür İslâm'dan önce de bilinmekteydi.Hz.Peygamber (s.a.),Kayser'e mektup yazmak isteyince,hükümdarların mühürsüz mektup okumadıkları bildirildi. Bunun üzerine gümüşten bir mühür edindi,bu mühüre "Muhammed Rasulullah" yazdırdı.Aynı mühür Hz.Ebu Bekir,Hz.Ömer ve Hz.Osman tarafından da kullanıldı.[5] Bu mühür,Hz.Osman devrinde Erîs kuyusuna düştü ve bulunamadı.Bunun üzerine Hz.Osman onun benzeri yeni bir mühür yaptırdı.Hz.Ali ve Hz.Hasan da mühür kullandı.[6] Muaviye, Hz.Hasan'a gönderdiği sulh mektuplarından birinin altına bir işaret koymuştu.[7] Öyleyse resmî yazıların alt kısmının işaretlenmesi,Muaviye'den önce bilinmekteydi.Bu bakımdan Muaviye'nin Dîvanu'l-Hâtem'in kurucusu olarak gösterilmesi tartışmaya açıktır.[8]

---

1. Cehşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,25.
2. Ya'kubî,Tarih,2/235.
3. Taberî,Tarih,5/380.
4. İbn Haldun,İber(Mukaddime) ,1/470. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/369.
5. İbn Haldun,age,1/467-468 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/369.
6. Mes'udî,Tenbîh,274 ; Karmanî,Ahbâru'd-Duvel,105.
7. Taberî,age,5/162 ; İbn Haldun,age,1/470.
8. Kalkaşandî,Medâinî'den naklen,Hz.Ömer'in Ziyâd'ın ikazı

....

Bu gelişmelere rağmen,tarihçiler Dîvanu'l-Hâtem'in kurucusu olarak Muaviye'yi gösterirler.Onun bu dîvanı kurmasına bir resmî vesikada ortaya çıkan tahrifat sebep olmuştur.Muaviye, Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'ye,Amrb.ez-Zubeyr'e borç ve yardım olarak yüzbin dirhem ödemesini yazdı.Amr,mühürsüz mektubu tahrif etti ve yüzbini ikiyüzbin yaptı.Ziyâd,hesabını Muaviye'ye arzettiğinde,halîfe bu hesabı kabul etmedi.Bunun üzerine Amr'ın aldığı fazlalığı geri vermesini istedi ve onu hapsetti.Amr'ın borcunu kardeşi Abdullah ödedi.İşte bu olaydan sonra Muaviye,dîvanu'l-hâtem'i kurdu,mektuplar da katlanmaya başlandı. [1] Mektubun katlanması (hazmu'l-Kutub),sayfanın baş tarafını mektubun yazılı olduğu tarafa doğru yapılır.Katlanan tarafa,açılmasına ve içindekinin okunmasına engel olabilen bir işaret konulur. [2]

Emevîler,dîvanu'l-hâtem'in başına "sâhibu dîvani'l-hâtem" veya "sâhibu'l-hâtem" denilen,en güvendikleri kişileri getirirlerdi. [3] Bu dîvanda halîfenin mektuplarına gerekli işlemi yapan kâtibler bulunurdu. [4] Muaviye,dîvanu'l-hâtem'in başına, bir kadı olan Abdullah b.Mıhsan el-Hımyerî'yi getirdi. [5] Yezîd'in sâhibu'l-hâtem'i ise,Muaviye'nin sâhibu'ş-şurta'sı Zumel b.Amr el-Uzrî'dir. [6]

Dîvanu'l-Hâtem,Abbasîler devrinin ortalarına kadar en önemli dîvanlardan biri olarak görev yaptı.Halîfeden çıkan yazı dîvanu'l-hâtem'e gelir,bir örneği çıkarılır,bir iple bağlanır,mumlanır ve mühürlenirdi.Yazı mühürlü olarak çıkınca artık içinde olanı kimse bilemediği gibi,değiştirmesi de mümkün değildi. [7] P.Hitti, yazıların bir örneğini çıkarmasına bakarak dîvanu'l-hâtem'i "devlet arşivi" olarak isimlendiriyor. [8]

.... Üzerine mektupları mühürlediğini ve katladığını haber veriyor(Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,6/355).

1. Taberî,Tarih,5/330 ; Sûlî,Edebu'l-Kâtib,143 (aynı ismi zikretmekle birlikte,valinin adını vermiyor) ; İbn Tiktakî,Fahrî,79 ; Suyûtî,Evâ'il,88,no:630 ; Suyûtî,Târîhu'l-Hulefa,200.
2. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/470.
3. Sûlî,age,143.
4. İbn Haldun,age,1/470 ; Kalkaşandî,age,6/356.
5. Taberî,age,5/330 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,24-25.
6. İbn Hacer,İsâbe,3/12.
7. İbn Tiktakî,age,79.
8. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/356.

Muaviye'nin mühründe "li-kulli amelin sevâb" (her işin karşılığı vardır) yazılıydı. [1] Mes'ûdî ve Kalkaşandî'ye göre, onun mühründeki ifade "lâ kuvvete illâ billah"(kuvvet,ancak Allah'tandır),Karmânî'ye göre ise "Rabbigfır lî"(Allahım,beni affet) şeklindedir. [2] Yezîd'in mühründe "Rabbunâ Allah"(Rabbımız,Allah'tır) yazılıydı. [3] Muaviye b.Yezîd'in mührü ise, Mes'ûdî'ye göre,"billahi sıkatu Muaviye"(Muaviye,Allah'a güvenir),Nuveyrî ve Kalkaşandî'ye göre "ed-dunyâ gurûr"(dünya,aldatıcı ve geçicidir) şeklindeydi. [4]

Dîvanu'l-Hâtem'in taşra teşkilatındaki gelişmesi hakkında fazla bilgimiz bulunmuyor.Yalnızca Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'nin daha önce aynı bölgede Farslar tarafından kurulan benzerini örnek alarak Dîvanu'z-Zimâm'ı kurduğu belirtilir. [5] Bu dîvanu'z-zimâm'ın görevleri ve işleyişi konusunda fazla bir bilgimiz bulunmamakla birlikte,resmî belgelerin korunması herhalde en önemli görevi idi;Muaviye de dîvanu'l-hâtem'i zaten bu gaye ile kurmuştu.Ziyâd'ın mühründe tâvus vardı. [6] O,yazdığı her yazının bir örneğini çıkarırdı. [7] Suyûtî'nin naklettiğine göre,Ziyâd'ı böyle bir uygulamaya iten sebep,kâtibine yazdırdığı bir sırada,dışarıdan geçen birini görüp,adını söyleyince,kâtibin bu ismi satır arasına geçmesi olmuştur. [8] Medine valisi Sa'îd b.el-Âs da,Muaviye'den gelen yazıları arşivde muhafaza etmiştir. [9]

---

1. Suyûtî,Evâil,88,no:630 ; Suyûtî,Târîhu'l-Hulefa,200 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,6/354.
2. Mes'ûdî,Tenbîh,278 ; Kalkaşandî,age,6/354 ; Karmânî, Ahbâru'd-Duvel,129. Nuveyrî (Nihâyetu'l-Ereb,20/375) ise bu ifadeyi "Güç ve kuvvet Allah'tandır" şeklinde verir.
3. Mes'ûdî,age,281 ; Kalkaşandî,age,6/354.
4. Mes'ûdî,age,281 ; Kalkaşandî,age,6/354 ; Nuveyrî,age, 20/500.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/202,no:506 (Derler ki) ; Belazurî. Futûh,679.
6. İbn Sa'd,Tabakât,7/99.
7. Ya'kubî,Tarih,2/234 ; Suyûtî,Evâ'il,115,no:842.
8. Suyûtî,Evâ'il,115,no:843 (Asma'î).
9. Taberî,Tarih,5/293-294 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/497-498.

4. Dîvanu'l-Berîd :

Persler ve Bizans'lıların devlet teşkilatında bulunan ve Suriye bölgesinde de bilinen dîvanu'l-berîd,haberleşmenin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi için Muaviye tarafından kurulmuştur. Muaviye,Hz.Hasan'ın halîfelikten feragat edip,görevi Muaviye'ye teslim etmesinden sonra,haberlerin ülkenin her yanından kendisine hızlı bir şekilde ulaşması maksadıyla,Pers dihkânları ve Bizans'lı kamu görevlilerini huzuruna çağırdı ve isteğini kendilerine iletti.Bu kişiler ona berîd teşkilatını kurmasını teklif ettiler.[1] Daha önceki dönemde de var olduğunu bildiğimiz bu teşkilatın ilk defa Muaviye tarafından kurulduğunu değil,yeni bir teşkilatlanma yapıldığını kabul etmek daha doğru görünüyor.[2]

Berîd,sözlük anlamıyla oniki millik bir mesafe demektir.Bu mesafe,fakîhler ve coğrafyacılar tarafından dört fersah olarak takdir edilmiştir.[3] Kamu kuruluşu olarak berîd,belli bir yol üzerinde çeşitli yerlere atlar yerleştirilmesi,haberi getirenin bu iş için kurulan istasyonda dinlenmiş atıyla bekleyen haber alıcısına haberi vermesi ve bu şekilde çeşitli istasyonlar aracılığıyla varacağı yere hızla gitmesinin sağlanmasıdır.[4] Emevî ülkesinde çeşitli eyaletleri başkente bağlayan yollar bulunmaktaydı.Bu yolların en önemlileri,Muaviye tarafından yapılıp Kûfe'yi ve Mekke ile Medine'yi Dımaşk'a bağlayan yollar idi.[5]

Müstakil bir idarî kuruluş olan dîvanu'l-berîd'in başında "sâhibu'l-berîd" denilen ve çok büyük nüfûzu olan bir kişi bulunurdu.Görevin gizliliği sâhibu'l-berîd'in güvenilir ve nüfûzlu bir kişi olmasını gerektirmiştir.Sâhibu'l-Berîd'in yaptığı hizmet önemli idarî görevlerden biri olmuştur.İrak valisi Ziyâd b.Ebîhi'nin hâcibine söylediği şu sözler bu görevin önemini belirtmektedir:

---

1. İbn Tiktakî,Fahrî,79 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,14/367-368. Ebu Hilâl el-Askerî,bu toplantının Abdulmelik tarafından yapıldığını rivayet ederse de,Kalkaşandî bu görüşü kabul etmez ve Abdulmelik'in berîd'i geliştirdiğini söyler.
2. Bkz.C.Yeniçeri,İslam'da Devlet Bütçesi,349-350,408.
3. İbn Tiktakî,age,79 ; Kalkaşandî,age,14/366(5554m).
4. İbn Tiktakî,age,79.
5. Verrâc,Sınâ'atu'l-Kitâbe,33.

"Dört kişinin huzuruma girmesini engelleme.(..) Berîd,gece veya gündüz ne zaman gelirse,sakın onu engelleme,çünkü halkın berîdi bir süre engellemesi,onların bir yılına mal olabilir." [1]

Dîvanu'l-Berîd'in en önemli görevi,başkentten eyaletlere ve eyaletlerden başkente resmî yazıların ve haberlerin ulaştırılmasıdır.Hucr b.Adî ve arkadaşları Dımaşk'a nakledilirken, henüz Dımaşk'a varmadan haber berîd görevlileri tarafından Muaviye'ye ulaştırıldı. [2] Muaviye'nin vefat haberi oğlu Yezîd'e halîfe vekili Dahhâk b.Kays'ın görevlendirdiği berîd tarafından iletildi. [3] Yine Muaviye'nin ölüm haberi,Mekke valisi Hâlid b. el-Âs'a berîd tarafından bildirildi;bu haberi getiren berîd,ayrıca İbn Abbâs'tan bey'at almasının istendiği de valiye bildirildi. [4] İbnu'z-Zubeyr'in Mekke'de halktan gizlice bey'at aldığı ve halkın çevresinde toplandığı haberini alan Yezîd,İbnu'z-Zubeyr'i zincire bağlanmış olarak yakalayacağına yemin etti.Berîd,gümüş bir zincirle Medine'deki vali Velîd b.Utbe ile orada bulunan Mervan b.el-Hakem'e uğradı,durumu onlara haber verdi. Daha sonra onların yanından ayrılan berîd,durumu İbnu'z-Zubeyr'e bildirmek üzere yola çıktı.Berîd,Yezîd'in emrini,Mervan'ın yanına uğradıklarını ve onun da İbnu'z-Zubeyr'i zayıf biri olarak nitelendirdiğini İbnu'z-Zubeyr'e haber verdi.İbnu'z-Zubeyr,"Yemin olsun ki,ben bu zayıf kişi olmayacağım." dedi ve berîd'i nazik bir şekilde reddetti. [5] Resmî yazı ve haberler yanında,özel kişilere yazılan mektuplar da vali aracılığıyla muhataplarına ulaştırılırdı.Özel kişilerin mektupları da vali aracılığıyla berîd'e verilip,halîfeye gönderilirdi. [6]

Dîvanu'l-Berîd'in posta görevinin yanısıra,eyalet valilerini ve diğer yöneticileri takip etmek,meydana gelen önemli olaylardan halîfeyi haberdar etmek,yani iç istihbarat görevi de vardı.Zaten Muaviye'nin berîd'i kurmaktaki asıl amacı da buydu.Ubeydullah b.

---

1. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,14/368.
2. Taberî,Tarih,5/272-273.
3. Taberî,age,5/328 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/122 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil,4/8-9.
4. Belazurî,Ensâb,4-2/3-4.
5. Belazurî,age,4-2/17. ; Taberî,age,5/475.
6. İbn Kuteybe,İmâme,1/153 ; Belazurî,agğ,4-1/36,no:134 (Medâinî) ; Taberî,age,5/335.

Ziyâd,berîd'in bu görevi dolayısıyla şunu söylüyor:"Berîd korkusu olmasaydı,valilik ne iyiydi!". [1] Az önce de söz edildiği gibi,İbnu'z-Zubeyr'in halktan gizlice bey'at aldığı da halîfe Yezîd'e berîd tarafından bildirilmiş olmalıdır.

Doğrudan görevi olmamakla birlikte,berîd teşkilatının gelişmesi ve görevini lâyıkıyla yerine getirebilmesi için,yolların açılması ve yollarda berîd istasyonlarında hanlar yapılması ekonomik hayatın canlanmasını sağlamıştır.Böylelikle kervanların yolculuk ve konaklamaları kolaylaşıyor,ekonomik haberleşme ve yol güvenliği sağlanmış oluyordu.

Dîvanu'l-Berîd'in eyaletlerde nasıl teşkilatlandığını tam olarak bilemiyoruz.Ama valilerin de zaman zaman başkente berîd gönderdiğini Taberî'nin bir rivayetinden öğreniyoruz.Buna göre, Muaviye'nin Medine valisi,başkente berîd göndermek istediğinde, ihtiyacı olanın bunu emîru'l-mu'minîn'e yazmasını duyurmak üzere bir dellâlı görevlendirdi. [2] Eyaletlerde,ya merkezden gelen berîd'in tekrar başkente dönmesi,ya da eyaletlerde de bir berîd teşkilatının bulunması suretiyle sözkonusu hizmetler yerine getirilmiş olmalıdır.

5. Dîvanu'ş-Şurta :

Hz.Peygamber (s.a.) devrinden itibaren[3] yavaş yavaş gelişmeye başlayan dîvanu'ş-Şurta,Hz.Ömer (r.a.) devrinde müstakil bir idarî kuruluş haline geldi. [4] Bununla birlikte,Hz.Osman'ın (r.a.) şurta görevlisi edinen ilk halîfe olduğu da kaydedilir. [5] Dîvanu'ş-Şurta görevlileri,Hz.Ali (r.a.) devrinde,Hz.Osman'ın şehadetinden sonra Hicaz'dan Basra'ya gelen isyancılara karşı savunma ve beytülmali koruma görevi yaptılar. [6] Tarihçi Ya'kubî ise Muaviye'yi şurta'yı ilk kuran halîfe olarak gösterir. [7] Ben-

---

1. Câhız,Beyân,1/135 ; Belazurî,Ensâb,4-1/378,no:1002 (Medâinî) ,4-2/81.
2. Taberî,Tarih,5/335-336.
3. Buharî,Ahkâm,12 ; Makrîzî,Hıtat,2/187.
4. Suyûtî (Evâ'il,89,no:645,Amr b.Murre),Amr b.el-Âs'ın Mısır valisi olmasından sonra şurta'yı merkezden önce kurduğunu belirtiyor.
5. İbn Habîb,Muhabber,373 ; Suyûtî,Tarihu'l-Hulefa,165.
6. Taberî,4/463.
7. Ya'kubî,Tarih,2/232.

zer bir ifade Taberî'de de "Nâricî el-Burek b.Abdillah'ın saldırısına uğradıktan sonra Muaviye,secde ettiği sırada başında bulunmak üzere şurta'ya emir verdi" kaydıyla yer alıyor.[1] İbnu'l-Esîr de Ya'kubî gibi,şurta'yı ilk kuran halîfenin Muaviye olduğu görüşündedir.[2]

Şurta'yı Muaviye'nin kurduğu şeklindeki görüşler,tarihî gelişme açısından doğru görünmüyor.Siyasî ve sosyal şartlar bu teşkilatın daha önce kurulması sonucunu doğurmuş olmalıdır.

Şurta'nın başında bulunan görevliye "sâhibu'ş-şurta" denildiği gibi[3] ,"emîru'ş-Şurta"[4] ve "cilvâz"[5] da denirdi.Muaviye halîfe olunca şurta'nın başına Kays b.Hamza es-Seksekî'yi getirdi,ancak daha sonra onu azledip yerine Zumeyl b.Amr el-Uzrî'yi tayin etti.[6] Muaviye'nin Tevmâ'de iktada bulunduğu Zumeyl'i,Yezîd,dîvanu'l-Hâtem'in başına getirdi.[7] es-Sıme b. Kays ve Yezîd b.el-Hurr el-Ansî (veya el-Absî) de Muaviye'nin sâhibu'ş-şurta'sı oldu.[8] Yezîd b.el-Hurr'den sonra Ziml b.Amr sâhibu'ş-şurta oldu.[9] Muaviye'nin 53/673'ten önce sâhibu'ş-şurta'sı Dahhâk b.Kays idi.Daha sonra Muaviye,Dahhâk'i Kûfe valiliğine tayin etti(53/673).57/677'de azlederek Dımaşk'a yanına aldı.Dahhâk,Hareş'in başında da bulundu.Daha sonra yeniden şurta'nın başına getirildi.[10] Muaviye'nin vefatı sırasında da sâhibu'ş-Şurta,Dahhâk b.Kays idi.[11] Yezîd'in sâhibu'ş-şurta'sı Yezîd b.el-hurr el-Ansî idi.Yezîd b.el-Hurr'un vefatından sonra Humeyd b.Hureys b.Bahdel el-Kelbî bu göreve getirildi.[12] Humeyd'den sonra ise,Ürdün'den Âmir b.Abdillah el-Hemdânî bu göreve geldi.[13]

---

1. Taberî,Tarih,5/149.
2. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/393.
3. Taberî,age,5/257 ; İbn Abdrabbih,Ikd,1/152.
4. Taberî,age,5/257.
5. Ya'kubî,Tarih,2/235 ; Taberî,age,5/458 ; İbn Abdrabbih, Ikd,6/234.
6. Taberî,age,5/330 ; Halîfa b.Hayyât,Tarih,1/219 ; İbn Haldun,İber,3/42 ; İbn Hacer,İsâbe,3/12.
7. İbn Hacer,İsâbe,3/12.
8. İbn Habîb,Muhabber,295,373 ; Belazurî,Ensâb,4-1/159,no: 445 (Medâinî).
9. Belazurî,age,4-1/159.
10. Belazurî,age,4-1/159,no:445 (Medâinî).
11. Dînevrî,el-Ahbâru't-Tıvâl,226 ; Ya'kubî,age,2/238 ; Taberî,age,5/323 ; İbn Habîb,Muhabber,295.
12. Belazurî,age,4-2/60 ; İbn Habîb,age,373 ; İbn Abdrabbih, age,5/124.
13. Belazurî,age,4-1/292,no:782 ; Ya'kubî,age,2/253.

Haricî el-Burek b.Abdillah'ın saldırısından sonra Muaviye, secde ettiği sırada şurta'nın yanıbaşında durmasını emretti.[1] Muaviye,vefat ederken vasiyetini oğlu Yezîd'e iletmekle ve halîfe vekili olarak sâhibu'ş-şurta olan Dahhâk b.Kays'ı görevlendirdi.[2] Merkez teşkilatındaki Dîvanu'ş-Şurta'nın görevleri hakkında bunlar dışında fazla bir bilgimiz bulunmuyor.Oysa,taşra teşkilatındaki -özellikle Basra,Kûfe,Medine ve Mısır'daki- Dîvanu'ş-Şurta'nın yerine getirdiği görevler hakkında oldukça bol haberler bulunuyor.

Eyaletlerde sâhibu'ş-şurta'nın tayinini valiler yapardı. Hatta valilerin ilk işi genellikle kendilerine yeni bir sâhibu'ş-şurta tayin etmekti.41/661'de Basra valiliğine tayin edilen Abdullah b.Âmir,Zeyd b.Cebele'yi şurta görevine getirmek istemiş,ancak Zeyd bunu kabul etmemişti.Bunun üzerine vali,Habîb b.Şihâb eş-Şâmî'yi (Kays b.el-Heysem es-Sulemî olduğu da söylenir) sâhibu'ş-şurta tayin etti.[3] Daha sonraki vali Ziyâd b.Ebîhi,Basra'ya başlangıçta iki sâhibu'ş-şurta birden tayin etmişti.Ancak,ikisi sürtüşmeye başlayınca,Abdullah b.Hısn'ı sâhibu'ş-şurta olarak bıraktı,el-Ca'd b.Kays'ı ise fussâk'ı (asâyişi bozanları) izlemekle görevlendirdi.[4] Ziyâd'ın Kûfe'deki sâhibu'ş-şurta'sı ise, Şeddâd b.el-Heysem idi.[5]

Ziyâd b.Ebîhi,sâhibu'ş-şurta'nın niteliğini,"gözüpek ve uyanık olmalıdır" şeklinde belirtir.[6] Sâhibu'ş-şurtalar validen aldıkları emirle hareket ederdi.[7]

Bazı sâhibu'ş-şurta'lar asıl görevlerine ek olarak başka görevler de yapardı.53/673'te azledilen Sa'îd b.el-Âs'ın yerine Medine valisi olan Mervan,sâhibu'ş-şurta Seleme'yi görevden alarak yerine Mus'ab b.Abdirrahman b.Avf'ı getirdi ve hakimlik görevini de ona verdi.Mus'ab,daha önce şehre asâyişsizlik hakim olduğu için

---

1. Taberî,Tarih,5/149.
2. Taberî,age,5/323.
3. Taberî,age,5/170 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/416.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/217,no:559 (Derler ki) ; Taberî,age, 5/223.
5. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/249.
6. Ya'kubî,Tarih,2/235.
7. Ya'kubî,age,2/235 ; Taberî,Tarih,5/181.

insanlara çok sert davranırdı.Bunun üzerine Mus'ab'ı vali Mervan'a şikâyet ettiler.Mervan,Mus'ab'ı neredeyse görevden alıyordu.Konuyu el-Misver b.Mahreme ile görüşerek,bu fikrinden vazgeçti.Mervan,Muaviye'nin vefatına kadar onu bu görevde tuttu. [1] Muaviye'nin Mısır valisi Mesleme b.Muhalled,halîfenin vefatından sonra yeni halîfe Yezîd'e bey'at etmek istemeyen Abdullah b.Amr b.el-Âs'tan evini yakmak tehdidiyle bey'at almayı başarması üzerine,sâhibu'ş-Şurta'sı ve vekili Âbis b.Sa'îd'i 61/680'de kaza görevine tayin etti.Âbis,bu iki görevi 68/688'de ölümüne kadar sürdürdü. [2]

Taşradaki şurta'nın en önemli görevi,tıpkı merkezdeki gibi, kamu düzenini ve güvenliğini sağlamaktır.Bunun için Şîa ve Havâric'e mensup isyançılara karşı hemen daima onlar görevlendirilmiştir.Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be'ye gelen sâhibu'ş-Şurta Kabîsa b.ed-Demmûn,Havâric'ten bir grubun Şaban 43/663'te Hayyân b.Zabyân liderliğinde ayaklanacaklarını haber verince,vali Mugîre,Hayyân'ın evine baskın yapılıp yakalanmasını emretti.Sâhibu'ş-Şurta verilen emri uyguladı. [3] Basra'da onbin,Kûfe'de dörtbin kişilik bir askerî polise sahip olan Ziyâd b.Ebîhi [4] ,Hucr b.Adî ve arkadaşlarını yakalamak üzere sâhibu'ş-Şurta'sını görevlendirmişti. Şurta bir grubu yakaladı ve onları katletti. [5] Ziyâd,sâhibu'ş-şurta'nın gözetiminde Kûfe'den çıkarılan Huc ve arkadaşlarını Dımaşk'a götürmek üzere,iki şurta mensubunu görevlendirdi. [6] Yezîd'in Kûfe valisi Ubeydullah b.Ziyâd'ın şurta görevlilerinden İran asıllı biri,Müslim b.Akîl'in kafasını vali konağının üstünde uçurdu. [7] Zaten şurta,onun yakalanması için çok uğraşmış,yakalayınca valiye gönderilmişti. [8] Halk vali konağına saldırdığında

---

1.Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,268 ; Vekî,Ahbâru'l-Kudât, 1/118-119.
2. İbn Abdilhakem,Ftûhu Mısr,233-234 ; Kindî,Vulât,39 ; Kindî, Kudât,310-311 ; Vekî,age,3/223-224.
3. Taberî,Tarih,5/181.
4. Taberî,age,5/222 ; A.C.Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/609 ; P. Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/312 ; A.Husaini, Arab Administration,106.
5. Ya'kubî,Tarih,2/230-231 ; Taberî,age,5/257,266.
6. Câhız,Beyân,2/256 ; Belazurî,Ensâb,4-1/217 ; Taberî,age, 5/270 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/483.
7. Taberî,Tarih,5/373.
8. Dîneverî,el-Ahbâru't-Tıvâl,240.

otuz kadar şurta görevlisi de koruyucular arasında idi. [1] Ubeydullah'ın valiliği sırasında Basra'da Tavvâf b.Gallâk liderliğinde girişilen isyanda,Buhara'lı şurta görevlileri Tavvâf'ı yakalayıp katlettiler ve astılar. [2] Ubeydullah'ın isyancı bir grubu yakalamakla görevlendirdiği Ebu Bilâl,başarısız olunca,çarşıda çocuklar tarafından alaya alınmış,bunun üzerine vali sahibu'ş-şurta'yı bu durumu önlemekle görevlendirmiştir. [3]

Eyalet valilerinin vekili genellikle eyaletteki sâhibu'ş-şerta idi.Muaviye'nin Mısır valisi Amr b.el-Âs hasta olunca,sâhibu'ş-şurta'sı Hârice b.Huzâfe'yi namaz kıldırmak üzere vekil bırakmış,hâricî Amr b.Bekr'in suikasti sonucu bu vekil katledilmişti. [4] Muaviye ve Yezîd'in Mısır valisi Mesleme b.Muhalled,İskenderiye'ye gidince,sâhibu'ş-şurta Âbis b.Sa'îd'i vekil bırakmıştı. [5] Valiler bazan şurta görevlilerini,herhangi bir iş dolayısıyla ilgili vatandaşı huzuruna çağırmakla da görevlendirirdi. [6]

Sâhibu'ş-Şurta,valinin güvenliğini korumakla da görevliydi. Ziyâd'ın önünde kargı ve direklerle yürüyenler şurta görevlileri idi. [7] Ziyâd'ın sâhibu'ş-şurta'sı eli bıçaklı bir adamı görünce, valiye kastettiğini sanarak adamı yakaladı ve öldürdü.Ziyâd,bu adamın diyetini beytülmalden ödedi. [8] Medine valisi Mervan'ın sâhibu'ş-şurta'sı Mus'ab b.Abdirrahman,hac sırasında Abdullah b.Mutî'in teklifini reddettiğinde,Abdullah'ın kaba davranışı dolayısıyla onu hemen valinin yanından uzaklaştırdı. [9] Hz.Hüseyin adına Kûfe'de bey'at alan Muslim b.Akîl,vali Ubeydullah'ın başında şurta görevlileri bulunuyordu. [10] Yine Ubeydullah,Hz.Hüseyin'in şehid edilme-

---

1. Taberî,Tarih,5/368.
2. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/516-517.
3. İbn Abdrabbih,İkd,2/242.
4. Taberî,age,5/149 ; İbnu'l-Esîr,age,3/394.
5. İbn Tağriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/133 ; Vekî,Ahbâru'l-Kudât,3/223.
6. Belazurî,Ensâb,4-1/195.
7. Câhız,Beyân,2/256 ; Belazurî,age,4-1/217,no:559 (Derler ki) ; Taberî,age,5/223.
8. Belazurî,age,4-1/223,no:579 (Derler ki).
9. İbn Habîb,Munammak,296-297.
10. Taberî,age,5/368 ; İbnu'l-Esîr,age,4/30.

sinden sonra hutbe okurken kendisini protesto eden bir şiîyi cilvâzlar yakaladılar ve hemen katledip astılar. [1]

Kamu düzenini ve güvenliği sağlamak gerekçesiyle bazı sâhibu'ş-şurta'lar aşırı gitmişlerdir.Basra valisi Ziyâd'ın sâhibu'ş-şurta'sı sıkıyönetim sırasında yatsıdan sonra sokağa çıkanların kellesini uçururdu. [2] Kûfe'ye gittiğinde sâhibu'ş-şurta'sı ve vekili Semura b.Cundub,halka çok sert davranırdı. [3] Muaviye'nin Medine valisi Mervan'ın sâhibu'ş-şurta'sı Mus'ab b.Abdirrahman b.Avf [4] ile Yezîd'in Medine valisi Amr b.Sa'îd'in ağabeyi ile aralarındaki geçimsizliği yüzünden sâhibu'ş-şurta yaptığı Amr b.ez-Zubeyr [5] halka çok sert davranırdı.

Bazı durumlarda sâhibu'ş-şurta yargılama görevi de yapardı. Medine'de Mervan'ın sâhibu'ş-şurta'sı Mus'ab b.Abdirrahman,Muâz b.Ubeydillah' ile aralarını açmak isteyen bir hacı adayının satıştan doğan alacak iddiasını tahkîk ve tahsile gitti.Ancak iddia asılsız çıkınca,şikâyetçiyi azarladı. [6]

Sâhibu'ş-şurta'nın görevlerinden birisi de valinin verdiği ölüm cezasını infaz etmek olmuştur.Ziyâd'a şikâyet edilen Hucr b.Adî'nin arkadaşlarından Sayfî b.Fesîl,valinin huzuruna getirildi.Hz.Ali'yi lanetlemesi istendi,ancak bunu reddetti.Dayak cezası,şurta tarafından uygulandı,sonra hapse atıldı. [7] Ziyâd hutbe okurken,"Baban kim?" diye soran birine,"Cevabı şu verecek." deyip,sâhibu'ş-şurta'yı gösterdi,adam yakalandı ve boynu vuruldu. [8] Ubeydullah b.Ziyad'ın ölüm cezasına çarptırdığı kişinin cezasını şurta infaz etti. [9]

Suçluların yakalanması da şurta'nın görevlerindendir.Ziyâd, Hucr b.Adî ile birlikte olan Abdullah b.Halîfe'yi yakalamak üzere şurta'yı gönderdi.Tâî'ler,Abdullah'ı şurta'nın elinden aldılar ve onlarla çatışmaya girdiler. [10]

---

1. Taberî,Tarih,5/458-459 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/83.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/196 ; Taberî,age,5/222.
3. İbn Habîb,Muhabber,295 ; Taberî,age,5/236,237.
4. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,268 ; Vekî,Ahbâru'l-Kudât, 1/118-119.
5. Taberî,age,5/344.
6. Mus'ab ez-Zubeyrî,age,289.
7. Taberî,age,5/266 ; İbnu'l-Esîr,age,3/477-478.
8. İbn Abdrabbih,Ikd,1/52.
9. Muberred,Kâmil,3/1201.
10. Taberî,age,5/281 ; İbnu'l-Esîr,3/478.

Şurta'nın mahkeme düzeninin sağlanması görevini yaptığını da görüyoruz. Kadı Şurayh'ın "cilvâz" ünvanını taşıyan bir görevlisi vardı.[1] Bu görevli, herhalde mahkemenin güvenliğini sağlıyordu.

6. Hac Emîrliği ve Kâbe Hizmetleri :

Hacca gidenleri yönetmek üzere "hac emîri" tayin edilmesi, Hz. Peygamber (s.a.) ve Hulefa-i Râşidîn'in sünnetidir. Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye, haccın kamuoyunda meydana getirdiği tesiri yakından bildiği için, daha 38/658'de, Hz. Ali'nin (r.a.) hac emîrinden ayrı olarak, kendi adına bir hac emîri gönderdi. Bu iki emîr, bir anlaşma sonucu, emîrliği Kâbe hizmetlerini yürütmekte olan Şeybe b. Osman'a bıraktılar.[2] Böylece Muaviye, hakemlerin kararından sonra elde ettiği Hz. Ali ile eşitlik durumunu, aynı zamanda iktidarın bir sembolü olan hac emîrliğinde de elde etmeye çalıştı.

Muaviye, hac emîri olarak genellikle Hicaz valilerini veya Emevî ailesine mensup olanları tayin ederdi. Basra valisi Ziyâd da hac emîri olmak istedi. Muaviye onu Hicaz valiliğine (bazılarına göre hac emîrliğine) tayin ettiğini yazmıştı, ama Ziyâd'ın ömrü bu iş için yetmedi.[3]

Muaviye, hac ve Kâbe hizmetleri ile yakından ilgilendi. Harem'in eksilen bazı nişan ve alâmetlerini yenilemek üzere, Medine valisi Mervan'a mektup yazdı. Bu işi iyi bilen Kurz b. Alkame el-Huzâ'î sağ ise, işi ona yaptırmasını emretti. Uzun ömürlü olan Kurz, Harem'in eksilen nişan ve alâmetlerini yerlerine koydu.[4]

Muaviye'den önceki halîfeler Kâbe'de ayakta durarak hutbe okurlardı. Muaviye hacca gelirken üstünde hutbe okumak üzere Dımaşk'tan bir minber getirdi.[5] Kâbe'nin hizmetlerini görmek üzere köleler satın aldı.[6] Kâbe'nin anahtarları Hz. Peygamber (s.a.)

---

1. Vekî, Ahbâru'l-Kudât, 2/215.
2. Taberî, Tarih, 5/136 ; Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/226 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/377-379 ; İbn Hacer, İsâbe, 3/218 ; Necm İbn Fehd, İthâfu'l-Verâ, 2/29-30.
3. Ya'kubî, Tarih, 2/229.
4. Belazurî, Futûh, 78 ; İbn Hazm, Cemhere, 236 ; Ezrakî, Ahbâru Mekke, 2/129-130.
5. Ezrakî, age, 2/79.
6. Yakubî, age, 2/238.

devrinden beri Şeybe b.Osman'da,onun vefatından sonra ise oğullarında idi.[1]

Muaviye,Kâbe'ye Horasan ve Kobt dîbacı giydirdi;oğlu Yezîd ile İbnu'z-Zubeyr de aynı şeyi yaptılar.[2]

Eyalet ve vilayet valilerinin kamu düzeniyle ilgili bir görevi de,hac yollarının güvenliğini sağlamaktı.Muaviye'nin Horasan valisi Sa'îd b.Osman'a,bir grup Arab'ın Felc vadisinde hacıların yolunu kestiği ve yol güvenliğini tehdit ettiği iletildi. Valiye bunları sürgün etmesini de teklif ettiler.Sa'îd,Temîm kabîlesine mensup olan bu kişileri Fâris'e sürgün etti.[3]

Emevîler'in kuruluş devrinde hac emîri olarak tayin edilenleri bir liste halinde göstermek hâkim ailenin durumunu göstermesi bakımından yararlı olmalıdır:

40/660 Mugîre b.Şu'be
41/661 Utbe b.Ebî Sufyân[4] / Anbese b.Ebî Sufyân[5]
42/662 Utbe b.Ebî Sufyân[6] / Anbese b.Ebî Sufyân[7]
43/663 Mervan b.el-Hakem (Medine valisi)
44/664 Muaviye b.Ebî Sufyân (Emevî halîfesi)
45/665 Mervan b.el-Hakem (Medine valisi)
46/666 Utbe b.Ebî Sufyân / Anbese b.Ebî Sufyân
47/667 Utbe b.Ebî Sufyân[8] / Anbese b.Ebî Sufyân[9]
48/668 Mervan b.el-Hakem[10]
49/669 Sa'îd b.el-Âs (Medine valisi)
50/670 Muaviye b.Ebî Sufyân (Emevî halîfesi)[11]

---

1. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/514 ; İbn Fehd,İthâfu'l-Verâ,2/37 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/12.
2. Ya'kubî,Tarih,2/238 ; Ezrakî,Ahbâru Mekke,1/257-258,2/79.
3. Taberî,Tarih,5/306 ; Isfahânî,Egânî,19/163.
4. Ya'kubî,age,2/239 ; Taberî,age,5/171 (Ebu Ma'şer).
5. Taberî,age,5/171 (Vâkıdî).
6. Ya'kubî,age,2/239.
7. Bazı rivayetler Anbese'yi hac emîri gösterirler.
8. Ya'kubî,age,2/239 ; Taberî,age,5/230 (Vâkıdî).
9. Taberî,age,5/230 (Vâkıdî dışındaki raviler).
10. Ya'kubî,age,2/239 ; Taberî,age,5/231. Çoğunluk bu görüşteyken,bazıları hac emîrinin Sa'îd b.el-Âs olduğunu söyler.
11. Ya'kubî,age,2/229,238,239 ; Taberî,age,5/240 ; Mes'ûdî, Murûc,3/35 ; Makrîzî,et-Tibru'l-Mesbûk,24.
    Bu yıl hac emîrinin Yezîd b.Muaviye olduğu da rivayet edilir(Taberî,age,5/240 ; Mes'ûdî,age,4/398 ; Makrîzî, age,24).

51/671 Yezîd b.Muaviye / Muaviye b.Ebî Sufyân [1]
Sa'îd b.el-Âs [2]

52/672 Sa'id b.el-Âs (Medine valisi)

53/673 Sa'îd b.el-Âs (Medine valisi)

54/674 Mervan b.el-Hakem (Medine valisi) [3]

55/675 Mervan b.el-hakem (Medine valisi) [4]

56/676 el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân (Medine valisi)

57/677 el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân (Medine valisi)

58/678 el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân (Medine valisi)

59/679 Osman b.Muhammed b.Ebî Sufyân (Medine valisi)

60/680 Amr b.Sa'îd b.el-Aşdak (Mekke ve Medine valisi) [5]

61/681 el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân (Medîne valisi) [6]

62/682 el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân (Medine valisi) [7]

63/682 Osman b.Muhammed b.Ebî Sufyân (Medine valisi) [8]

64/683 Yahyâ b.Safvân el-Cumahî(İbnu'z-Zubeyr tarafından) [9]

B - Taşra Teşkilatı :

1. Taşra Teşkilatının Genel Yapısı :

Hz.Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye devretmesinden sonra Emevî Devleti'nin sınırları gittikçe genişliyordu.Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle,"O zamanın ahvâline atf-ı nazar-ı dikkat olunursa

---

1. Mes'ûdî,Murûc,4/398.
2. İbn Habîb,Muhabbar,20.
3. Sa'îd b.el-Âs olduğu da nakledilir.
4. Utbe b.Ebî Sufyân olduğu da söylenir.
5. Hac emîrinin el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyan veya kardeşinin yerine olmak üzere Yahyâ b.Sa'îd olduğu da rivayet edilir (İbn Habîb,age,20).
6. Amr b.Sa'îd olduğu da söylenir.
7. Osman b.Muhammed b.Ebî Sufyân olduğu da nakledilir(İbn Habîb,age,21 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/288,289).
8. Necde b.Âmir el-Hanefî de Havâric adına hac emîrliği yapmıştır.İbnu'z-Zubeyr ise bu yıl Amr b.Sa'îd ile namaz kılmadı ve ifâda tavafı yapmadı(Belazurî,Ensâb,4-2/19,21-22 ; İbn Fehd,İthâfu'l-Verâ,2/36).
9. Abdullah b.ez-Zubeyr de hac emîri olmuştur(Halîfe b.Hayyât, Tarih,1/314-315).Halîfe b.Hayyât'ın nakline göre,bu yıl iki emîr olunca,Abdurrahman b.Zeyd b.el-hattâb üzerinde anlaşma sağlandı.
9. Ya'kubî,age,2/268.Hiç emîr olmadığı da söylenir.

görülür ki:Şam'da teşekkül eden Devlet-i Emeviyye,bir kartal kuşuna benzerdi ki,başı Hicaz ve kalbi Şam olup,Mısır ve Irak üzerine birer kanadını atmış ve ayaklarını diyar-ı Rûm'a uzatmış idi." [1] Ülkenin bu genişliği yüzünden,idareye yetki genişliği ilkesi hakim olmuş,taşra teşkilatı eyalet,vilayet ve daha küçük idarî birimlerden oluşmuştur.

Taşradaki idarî birimlerin düzenlenişinde Bizans ve Sasanî uygulamaları önemli ölçüde korunmuştur. [2] Bu,mevcut birikimden yararlanmak ve otorite boşluğu yaratmamak için zaruri bir durumdu.

2. Eyalet Yönetimi :

a - Eyaletlerin Genel Durumu.:

Emevî Devleti'nin taşra teşkilatının başında valiler bulunurdu.Valilerin yönetimi altında daha küçük vilayetler bulunduğu için,bu yönetim birimlerine "genel valilik",valilere de "genel vali" denilebilir. [3] Ancak biz,Ahmed Cevdet Paşa gibi,"eyalet" terimini tercih ediyoruz. [4] Eyaletlere Arapça olarak "imârât" denilmesi belki daha doğrudur. [5]

Emevîler'in kuruluş devrinde eyalet yönetim birimleri,Arabistan ile Türkistan ve Hindistan gibi bazı yerler dışında genellikle batı bölgeleri için Bizans,doğu bölgeleri için Sasanîler'in bölümlemelerine göre belirlenmiştir.Bu dönemde ülkenin genel olarak beş büyük idarî bölgeye ayrıldığını görüyoruz:

1) Suriye ve Filistin (Ecnâdu'ş-Şâm) :

Bu eyalete bağlı beş cund (askerî bölge) bulunuyordu:Filistin,Ürdün,Dımaşk,Hıms ve Kınnesrîn.Aslında bu sonuncusu ve çevresindeki küçük idarî birimler (kuver),önceleri Hıms'a bağlıydı.

---

1. Ahmed Cevdet Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/615.
2. Bizans yönetimi için bkz.D.Dennett,el-Cizye ve'l-İslâm, Beyrut 1960,95-101 ; İ.Ortaylı,Türkiye İdare Tarihi,Ankara 1979,21-22. Sasanî idaresi için bkz.İ.Ortaylı,age,8-12.
3. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/354 ; M.Hudarî, Muhâdarât,2/211,213 ; A.Husaini,Arab Administration,102.
4. A.C.Paşa,age,1/595.
5. M.Hudarî,age,2/211.

Yezîd b.Muaviye halîfe olunca Kınnesrîn,Antâkiye ve Menbic'i ayrı bir cund yaptı.[1] Cund terimi birçok küçük çaplı idarî birimi (kûre,ç.kuver) içine alan bölge ya da -daha kuvvetli bir ihtimalle- mukâtile'nin atâ'larını bu merkezden almaları dolayısıyla kullanılmıştır.[2]

2) Irak :

İran'ın büyük bir kısmı ve Doğu Arabistan'ı içine alan bu bölgenin en önemli merkezleri Kûfe,Basra,Horasân,Sicistân,Fâris, Bahreyn,Ummân ve Hind'dir.Aslında Kûfe,Mugîre b.Şu'be'nin ölümüne kadar ayrı bir eyaletti.Mugîre'den sonra Kûfe'nin yönetimi,Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'ye verildi.[3] Ziyâd,yılın altı ayını Kûfe'de, diğer altı ayını da Basra'da geçirir,ayrıldığı yeri vekili yönetirdi.Ziyâd'dan sonra Kûfe,beş yıl yine müstakil eyalet olmuş, daha sonra yeniden Basra ile birleştirilmiştir.80 defa vali,Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah olmuştur.[4] Valileri Herât'ta ikamet eden Horasân,zaman zaman doğrudan halîfeye karşı sorumlu bir vali tarafından yönetilirdi.[5] Bahreyn ve Ummân ile Yemâme de bazan Basra'ya bağlanmıştır.[6] 53/673'te Muaviye,Hicaz'ı da Ziyâd'a bağlamıştı,ancak Ziyâd ölünce bu fikrinden vazgeçti.[7] Sind valisi el-Münzir b.Cârûd'u,Basra valisi Ubeydullah tayin etmiştir.[8] Hind bölgesi de çoğunlukla Sicistân'la birlikte Irak'a bağlı olmuştur.[9]

---

1. Belazurî,Futûh,188 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,299 ; İbn Şeddâd,el-A'lâku'l-Hatîra(Haleb),9.
2. Belazurî,age,188 ; M.Hudarî,Muhâdarât,2/211.Ayrıca bkz. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/233-234,258.
3. Taberî,Tarih,5/232 ; Askerî,Emsâl,1/84-85.
4. İbn Kuteybe,Ma'ârif,347,353 ; Belazurî,Ensâb,4-1/160,276.
5. İbn Kuteybe,age,232,347 ; Belazurî,age,4-1/372 ; Ya'kubî, Tarih,2/237 ; Taberî,age,5/172,300,306 ; Kudâme b.Ca'fer, Harâc,404 ; İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/82.
6. İbn Abdrabbih,Ikd,5/270.
7. Ya'kubî,age,2/229 ; Mes'ûdî,Murûc,3/26.
8. İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/157.
9. İbn Sa'd,Tabakât,5/561 ; Belazurî,Futûh,630-631 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/268,287 ; İbn Abdrabbih,Ikd,3/317 ; Kudame b.Ca'fer,age,414-416 ; İbn Asâkir,age,3/62.

3) Cezîre :

Dicle ve Fırat arasında kalan arazi parçasının kuzey kısımları demek olan el-Cezîre,Musul,Azerbeycan ve İrmîniyye vilayetlerini içine alıyordu.Bu bölgedeki vilayetlerin valilerini halîfeler doğrudan kendileri tayin ederdi. [1]

4) Hicaz :

Zaman zaman her birine ayrı ayrı vali tayin edilen,çoğunlukla birleştirilen Medine,Mekke ve Tâif'i içine alır.Bazan Mekke ve Tâif vilayetleri birleştirilirdi. [2] Hicaz valisi Medine'de ikamet ederdi.Yemâme de zaman zaman Hicaz'a bağlanırdı. [3] Bahreyn ve Ummân normal olarak Hicaz'a bağlıydı. [4]

Hicaz eyaletine veya vilayetlerine valileri daima kendi ailesinden tayin eden Muaviye [5] ,Umeyyeoğullarından birini vali tayin etmek istediğinde,önce Tâif'e tayin ederdi.Yönetimini beğenirse, hem Mekke'yi,hem de Tâif'i ona verirdi.Burada da başarılı olursa, buna Medine'yi de eklerdi. [6] Medine'de Sa'îd b.el-Âs ile Mervan b.el-Hakem'i hemen her yıl değiştirirdi. [7] Yezîd ile İbnu'z-Zubeyr arasındaki iktidar mücadelesi başlayınca,Hicaz'ın yönetiminde istikrarsızlık ve aksamalar ortaya çıkmıştır. [8]

5) Mısır:

Bu eyalet,Mısır ve Kuzey Afrika'yı içine alır. [9] Ifrîkıya zamanla müstakil bir eyalet olmuştur. [10] Mısır'ın başkenti Fustât, Ifrîkıye'ninki Kayravân idi.Mısır valiliği için Amr b.el-Âs şöyle

---

1. İbn Sa'd,Tabakât,2/166 ; Belazurî,Futûh,293,481 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,329-330.
2. İbn Hazm,Cemhere,363-364 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,5/26 ; İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/146 ; Umâre,Tarihu'l-Yemen,134.
3. Belazurî,Ensâb,4-2/19,23 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/278 ; Kalkaşandî,age,4/265 ; Fâsî,Şifâu'l-Garâm,2/166.
4. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,152 ; İbn Abdrabbih,Ikd, 5/270.
5. Mus'ab ez-Zubeyrî,age,125-126 ; Belazurî,age,4-1/39,no: 145 ;,Taberî,Tarih,5/333 ; İzz.İbn Fehd,Gâyetu'l-Merâm, 1/77,79.
6. Taberî,age,5/296.
7. Taberî,age,5/293-294 ; İbn Abdrabbih,Ikd,7/38.
8. Mus'ab ez-Zubeyrî,age,313,390 ; İbn Sa'd,age,5/51 ; Belazurî,age,4-2/19,30 ; Kalkaşandî,age,4/265 ; İzz.İbn Fehd, age,1/122.
9. Ya'kubî,Tarih,2/221 ; Kindî,Vulât,38 ; Kalkaşandî,age,5/117.
10. Taberî,age,5/240 ; Kalkaşandî,age, 5/117; İbnu'l-Esîr, Kâmil,3/465.

demiştir:"Bütün Mısır'ın valiliği,halîfeliğe denktir.". [1] Mısır, İfrîkıye,Magrib,Barka ve Tarablus'un yönetimleri birleştirilmiş ve yönetimi ilk kez Mesleme b.Muhalled'e verilmiştir. [2]

Bütün bu eyaletler muhtemelen tabiî sınırlara bağlı kalınarak birbirlerinden ayrılırdı.O derecede ki,Basra ile Kûfe arasındaki böyle bir sınır geçen isyancılar,geçmeyi başardıkları eyalette ikamet eder,bundan sonra kaçtığı eyaletin valisi tarafından izlenmezdi. [3]

b - Vali :

aa) Genel Durumu :

Kaynaklarımızda valilik görevi için "vilâyet" tabiri kullanılır. [4] Oysa meşhur âmme hukukçuları Mâverdî ile Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, valilerin statüsünü,yönetimlerindeki coğrafî alan açısından "imâretu'l-buldân",görevinin kapsamı açısından "imâretu'l-âmme",tayin şekli açısından ise "imâretu'l-istikfâ" olarak belirtirler. [5]

Eyaletteki en yüksek yönetici olan valiye "emîr" [6] ,"âmil" [7], ve "vali" [8] denilmektedir.Şairler mecaz olarak valilere yardımcı anlamında "vezîr" demişlerdir. [9] "Emîr" terimi diğerlerinden daha çok kullanılmıştır.Halktan biri valinin huzuruna girdiğinde,Mugîre b.Şu'be'nin valiliğinden itibaren "es-Selâmu aleyke eyyuhe'l-emîr" şeklinde selâm verirdi. [10] Ayrıca "ey emîr" yerine,bir dua cümlesi olarak "Aslahallahu'l-emîr" (Allah valiye iyilik versin) derlerdi. [11]

---

1. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,192.
2. Taberî,Tarih,5/240 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/464-465.
3. Taberî,age,5/199-201 (Ebu Mihnef).Benzer bir durum meşhur şair Farazdak'ın başından da geçmiştir(Bkz.Taberî,age, 5/246).
4. İbnu'l-Esîr,age,3/503.
5. Maverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,30 ; el-Ferrâ,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,34,36.
6. Taberî,age,5/221,223,255,257,299,300 ; Belazurî,Ensâb,4-1/ 195,216 ; Ya'kubî,Tarih,2/235 ;İbn Abdrabbih,Ikd,1/52,2/299.
7. Taberî,age,5/254,300 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/130.
8. İbn Kuteybe,Uyûn,2/211 ; Taberî,age,5/254.
9. Belazurî,age,4-1/216 ; Taberî,age,5/223.
10. Suyûtî,Evâ'il,89,no:642 (İbn Ebî Şeybe) ; Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ,1/416.
11. Ya'kubî,age,2/235 ; İbn Abdrabbih,Ikd,8/134.

Âmil tabiri zamanla,eyaletlerde yalnızca malî yönetimin başkanı olan görevlilere mahsus kılınmıştır.Ayrıca "vali vekili" anlamında da kullanılmıştır.[1]

Vali tayin etmek anlamında "te'mîr"[2] ,"isti'mâl"[3] ye "tevliye"[4] terimleri tercih edilmiştir.

Araplar arasından ve hâkim ailenin yakınlarından seçilen eyalet valileri[5] ,halîfe tarafından tayin edilmiştir.Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,valilerini seçerken çeşitli nitelikleri göz önünde bulundururdu.Valilerin tayin edilmesinde siyasî şartlar önemli rol oynamıştır.Muaviye,iktidarı devraldıktan sonra, idarî boşluk olmaması için,Hz.Ali'ye (mesela Fâris'te Ziyâd) bağlı olanlar ve sulhü benimsemeyenler (mesela Basra'da Himrân b. Eb&ân) itaat edinceye kadar görevlerini yürüttüler.Ziyâd b.Ebîhi'nin Basra'ya,Sa'îd b.Osman'ın Horasan'a vali tayin edilmeleri,siyasî niteliğin vali tayinlerinde rol oynadığının en açık örnekleridir. Muaviye'nin oğlu Yezîd de aşağı yukarı bu politikayı izlemeye çalışmıştır.Ancak valilerin tayinindeki siyasî nitelik,Muaviye tarafından başarıyla uygulanmışsa da,Yezîd'in aynı başarıyı gösterdiği söylenemez.Mesela,el-Velîd b.Utbe,Medine valisi Amr b. Sa'îd'i pasif kaldı gerekçesiyle şikâyet edince,onu görevden almış, sonra pişman olup Amr b.Sa'îd'den yine de yardım istemiştir.İbnu'z-Zubeyr'in el-Velîd'i zayıf biri olarak gösteren mektubu üzerine, el-Velîd b.Utbe'yi görevden almış,yerine genç ve tecrübesiz Osman b.Muhammed'i tayin etmiştir.[6]

---

1. Ya'kubî,Tarih,2/232.
2. Câhız,Beyân,1/149,204 ; Câhız,Tâc,191.
3. Câhız,Beyân,1/149,204,; Câhız,Tâc,191 ; İbn Asâkir,Tarihu Dımeşk,4/214.; Belazurî,Ensâb,1/494.
4. İbn Kuteybe,Uyûn,1/235 ; Belazurî,age,4-1/241,no:641,283, no:759 ; Taberî,Tarih,5/300,358.
5. Bazı daha küçük idarî birimlere ve kuruluşlara Arap olmayan,hatta gayri müslim kişilerin tayin edildiği de olmuştur.Mesela Muaviye,Hıms harâcının başına hıristiyan İbn Usâl'i getirmiştir(Cahşiyârî,el-Vuzera ve'l-Kuttâb,27). Yezîd,Theodosius adında birini İskenderiye valisi tayin etmiştir.Bu rivayete bakılırsa,tayini rüşvet karşılığında olmuştur(Savirus,Siyaru'l-Batârika,113,117'den S.A.Tritton, Ehlu'z-Zimmet,22-23,30).
6. Taberî,age,5/479-480 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/102.

Kuruluş devri Emevî halîfeleri,Hicaz bölgesinin valilerini hep Umeyye ailesinden seçmişlerdir.Ama bu bölgenin valilerini uzun süre görevde tutmamış,sık sık değiştirme yolunu tutmuşlardır.Özellikle Muaviye'nin böyle bir politika izlemesinin sebebi, valilerin her an görevden alınma ihtimallerini göz önünde tutarak hareket etmek olduğu kadar,Hicaz kamuoyunun tepkilerini yumuşatıp,onları sürekli bekleyiş halinde tutmak olmalıdır.Çünkü,Sa'îd b.el-Âs daha ılımlı,Mervan b.el-Hakem ise daha sert bir tutum sergiliyordu.

Basra,Kûfe ve Mısır'a ise,daima tecrübeli ve iktidara hizmet etmeye hazır kişiler vali tayin edilmiştir.Muaviye'nin Umeyye ailesine mensup Abdullah b.Âmir'i Basra'ya vali tayin etmekteki temel gayesi buydu.Ayrıca halîfelikteki bir rakibi olma ihtimalini de böylece önlemiş oluyordu.Bundan sonra Ziyâd b.Ebîhi ve oğlu Ubeydullah'ı tecrübeleri ve iktidarına hizmete can atışları yüzünden tayin etti.Kûfe'ye tecrübeli Mugîre b.Şu'be'yi,onun ölümünden sonra Ziyâd b.Ebîhi'yi tayin edişi de aynı gerekçeye dayanır.Daha sonra teyzesinin oğlu Abdurrahman b.Ummilhakem'i tayin edişi ise pek isabetli olmamış,zaten kısa bir süre sonra onu görevden almıştır.Basra ile Kûfe'yi birleştirerek,Ubeydullah b.Ziyâd'ı buraya vali tayin etmek suretiyle,bu iki kaynayan kazan durumundaki bölgeleri böylece kontrol altına almış oldu.

Muaviye'nin Mısır'a önce tecrübeli Amr b.el-Âs'ı,daha sonra da osmanî olan Muaviye b.Hudeyc'i,kardeşi Utbe b.Ebî Sufyân'ı, tecrübeli Mesleme b.Muhalled'i vali tayin etmiştir.

Yine Muaviye'nin,halîfelikte hakkı olduğunu ileri süren Sa'îd b.Osman b.Affân'ı uzak bir bölgeye,Horasan'a vali tayin etmesi,hem onu bu konuda yatıştırmaya,hem de merkezden hayli uzak ve problemli bir yere göndermek suretiyle muhtemel rakibini safdışı etmeye yöneliktir.[1]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/116,5/118 ; Taberî,Tarih,5/305.

Valilerin görevden alınışı,halîfe tarafından azli [1] ,valinin ölümü [2] ,valinin istifası [3] ,nadiren de olsa halkın uzaklaştırması ile [4] olmuştur.Halîfenin ölümü halinde valilerin tayini ve azli,bazı bölgelerde bizzat eyalet merkezindeki halkın iradesine göre gerçekleşmiştir.Yezîd b.Muaviye'nin ölümü ülkede otorite boşluğu yaratınca,Ubeydullah b.Ziyâd Basra'dan uzaklaştı.Bunun üzerineBasra halkı,Ubeydullah'ın vekilini azledip,yerine Ömer b.Sa'd'ı getirdiler.Sonra onu da görevden alıp Amr b.Hureys'i,bu sonuncuyu da azledip yerine Amr b.Mes'ûd'u tayin ettiler. [5] Bu olayda görüldüğü gibi,âkıbetinden endişelenen Ubeydullah,görevini bırakıp kaçmıştır. [6] Yezîd'e isyan eden ve onun Medine valisi ile Umeyyeoğullarını kentlerinden uzaklaştıran Medine'liler,Abdullah b.Hanzala'yı vali seçtiler. [7]

Valinin devlet işlerini yürüttüğü ve aynı zamanda ikamet ettiği yere "Dâru'l-İmâre" [8] ya da "Kasru'l-İmâre" [9] denirdi.Dâru'l-İmâre (vali ve hükûmet konağı) merkez caminin (Mescidu'l-Cemâ'a) hemen karşısında ya da bitişiğinde bulunurdu. [10] Mısır valisi Amr b.el-Âs,caminin doğu tarafında bir genişletme yapınca,konak ile cami arasındaki yol daraldı. [11] Muaviye'nin vali tayin ettiği Ziyâd,

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/141-142,no:404 ; Belazurî,Futûh,441-442; Taberî,Tarih,5/293,299,309,474.
2. Kindî,Vulât,40 ; Makrîzî,Hıtat,1/301 ; İbn Tegriberdî, en-Nucûmu'z-Zâhire,1/158.
3. Taberî,age,5/234,288-290.
4. Taberî,age,5/312,482,524 ; Suyûtî,Husnu'l-Muhâdara,1/585-586; 586 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/515-516,4/111,143.
5. Taberî,age,5/524 ; İbnu'l-Esîr,age,4/143.
6. Taberî,age,5/522.
7. Taberî,age,5/487.
8. Ya'kubî,Tarih,2/232 ; Belazurî,Ensâb,4-1/222 ; Taberî,age, 5/505 ; S.İ.Kâşif,Mısır,20.
9. Taberî,age,5/256,257,348,352,359,455,471 ; Mes'ûdî,Murûc, 3/26 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/33,1/455.
10. Dîneverî,el-Ahbâru't-Tıvâl,239 ; Ya'kubî,age,2/213.
11. Suyûtî,age,2/240.

Basra'ya gelince,camii genişletti,duvarlarını tuğla ve kerpiçle, sütunlar üzerinde duran tavanını da sâc ağacıyla yaptırdı.İmamın,cemaatın üzerinden atlayıp geçmesini istemediğinden,vali konağını ed-dehnâ'dan camiin kıble tarafına nakletti.Böylece imam vali konağından çıkar ve kıble tarafındaki duvara açılan kapıdan içeri girerdi.Ziyâd,Basra'daki bu camiye maksûra yaptırdı,cuma günü iki ezan okuttu. [1]

bb) Görevleri :

Valiler,genel yönetimin taşra teşkilatında halîfeyi temsil ettikleri için,genel olarak halîfelerin yaptığı ya da kendilerine yüklediği görevleri yerine getirdikleri söylenebilir.Bu görevleri ve zaman zaman yapılan sınırlamaları,uygulamadan seçilen örneklerle şöylece sıralamak mümkündür:

1)Dinî Görevler(Dinî Liderlik):

Valiler bulundukları bölgede vakit,cuma ve bayram namazlarını kıldırırdılar.Hatta bu yüzden valilere "emîru's-salât",bu görevine de "vilâyetu's-salât" da denirdi.Bu,halîfeye imam denilmesi,valinin de onun temsilcisi olması dolayısıyla,valinin otoritesini ve devletteki yüksek siyasî durumunu gösterir. [2] Namaz ve cami,idarî bir nitelik taşıdığı kadar,iktidarın sembolü olma özelliğini de taşırdı.Bu yüzden de valiler,namaz ve cami açısından çeşitli uygulamalar yapmışlardır.Kaynaklarımız Irak valisi Ziyâd'ı bu açıdan özellikle zikrederler.

Valiler önemli şahsiyetlerin cenaze namazlarını özellikle kendileri kıldırırdı. [3] Bununla birlikte,cenaze namazını valinin kıldırmaması için vasiyet yapıldığında buna uyulurdu. [4]

Ziyâd,Basra camiini genişletmiş ve üstüne tavan yaptırmıştı. [5] Ayrıca o,cami zemininde secdeden sonra insanların ellerindeki (veya alınlarındaki) toprağı silkelediğini görünce,yeni nesillerin bunu sünnet sanmamaları için,yere çakıl taşı döşetmişti. [6] Cami

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/220,no:570 ; Belazurî,Futûh,499.
2. M.İ.Kâşif,Mısır,20.
3. Ya'kubî,Tarih,2/238 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/460.
4. İbn Sa'd,Tabakât,7/31 ; İbn Kuteybe,Maârif,297.
5. Belazurî,Futûh,499.
6. Câhız,Hayvân,2/13,dn.4 ; Maverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 244.

ile ilgilenmek üzere, Şeybân b. Abdillah'ı tayin etmişti.[1] Ziyâd, Kûfe camiinde de değişiklikler yapmış, ayrıca Umeyye taraftarları ile Hz. Ali'yi sevmeyenlere çok sayıda semt camii de yaptırmıştı.[2]

Mısır valisi Mesleme b. Muhalled, halkın şikâyeti üzerine Amr camiini Muaviye'den izin alarak genişletti, boyattı ve süsletti.[3] O, minareyi ilk yaptıran ve halka camilerine minare yapmalarını buyuran ilk validir. Müezzinlerin aynı vakitte ezan okumalarını da emretti. Büyük camide sabah ezanı bitince, diğerleri hep birlikte bir anda ezan okurlardı.[4]

Camiler ayrıca okunan hutbeler vasıtasıyla, idarî kararların halka duyurulması vazifesini de görüyordu.[5] Bu durumda "es-Salât câmia" (namaz birlikte kılınacaktır) şeklinde duyuru yapılırdı.

Valilerin namaz kıldırmasının iktidarın sembolü olduğunun en büyük delili, Yezîd'in Mekke'ye gönderdiği Hâris b. Hâlid b. el-Âs'ın İbnu'z-Zubeyr tarafından engellenmesi ve Mus'ab b. Abdirrahman b. Avf'a Mescid-i Haram'da namaz kıldırmayı emretmesi ve bu uygulamanın Muslim b. Ukbe'nin Mekke'yi işgaline kadar sürmesidir.[6] Ayrıca İbnu'z-Zubeyr, Basra gibi henüz vali tayin etmediği yerlerde belli kişileri namaz kıldırmakla görevlendirmiştir.[7] İbnu'z-Zubeyr, henüz böyle birini görevlendirmeden, namaz kıldıracak kişiyi halk kendisi seçmiştir.[8] Aynı uygulamayı daha erken bir devirde, Hz. Ali-Muaviye mücadelesi sırasında, Medine halkının gerçekleştirdiğini de biliyoruz.[9]

2) Malî Görevler :

Eyalet sınırlarındaki malî işlerin ve bu çerçevede gelirlerin tahsil edilmesi ve harcanması, bizzat valilere verildiği gibi, bazan doğrudan halîfe tarafından özel görevli tayin edilerek ve halîfeye

---

1. Belazurî, Ensâb, 4-1/174, no:462.
2. Belazurî, age, 4-1/232, no:600 ; Belazurî, Futûh, 395-396.
3. Kindî, Vulât, 39 ; Suyûtî, Husnu'l-Muhâdara, 2/240 ; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 131 ; Makrîzî, Hıtat, 2/247-248 ; Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 3/338.
4. Kindî, age, 39 ; Makrîzî, age, 1/301, 2/247-248.
5. Taberî, Tarih, 5/217, 458-459.
6. Mus'ab ez-Zubeyrî, Nesebu Kureyş, 313.
7. Taberî, age, 5/528.
8. Taberî, age, 5/527 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/142.
9. Mus'ab ez-Zubeyrî, age, 214.

karşı sorumlu tutularak valilerin ellerinden alınmıştır.Başka bir deyişle siyasî idare ile malî idare bazan birbirinden ayrılmıştır. Sözgelişi,Muaviye,Muğîre b.Şu'be'yi Kûfe'ye siyasî yönetime (harb ve's-salât),Abdullah b.Derrâc'ı ise Irak harâcına tayin etmiştir. Abdullah b.Derrâc,nevruz ve mehrican hediyelerini de tahsil ederdi. [1] Muaviye'yi bu şekilde bir tayin yapma hususunda Amr b.el-Âs yönlendirmiştir. [2] 56/676'da Horasan'a vali tayin ettiği Sa'îd b. Osman'ın görevini siyasî idare olarak sınırlamış,İshak b.Talha'yı da Harâc yönetimine tayin etmiştir. [3] Yine Muaviye,Mısır'a Utbe b. Ebî Sufyân'ı siyasî yönetime,Verdân'ı harâc yönetimine,başka birini di dîvan'a (herhalde dîvanu'l-atâ'ya) tayin etmişti.Kendisini ziyarete geldiklerinde,vali Utbe bu durumu Muaviye'ye şikâyet edince, Halîfe harâcı da ona verdi. [4] Daha sonraki Mısır valileri Ukbe b. Nâfi ve Mesleme b.Muhalled,hem siyasî idare,hem de harâc görevlerini kendileri yürüttüler. [5] Yine Muaviye,Ömer b.Sa'd b.Ebî Vakkâs'ı Hemezan'a harâc görevlisi olarak tayin etmiştir. [6]

Siyasî idare ile malî idarenin ayrılması konusunda Muaviye'nin özel bir yeri olduğu anlaşılıyor.Halbuki daha önceki dönemlerde vali,siyasî idareden çok malî idare açısından ön plandaydı.Böyle bir düzenlemeden hedeflenen,gittikçe genişleyen ülke topraklarında valilerin güçlenmesini önlemek ve istiklâl kazanma ihtimalini azaltmak olmalıdır.Ayrıca vali ile sâhibu'l-harâc denilen harâc görevlisi bu yolla birbirini denetliyor olacaklar,haksız eylem ve işlemlerden kaçınacaklardır.Muaviye'nin başlattığı bu uygulamayı oğlu Yezîd,Sa'îd b.Yezîd için Mısır'da [7] ,Abdullah b.ez-Zubeyr ise Kûfe eyaletinde devam ettirmişlerdir. [8]

---

1. Cahşiyârî,el-Vuzera ve'l-Kuttâb,24 ; İbn Haldun,İber,3/287.
2. Taberî,Tarih,5/166 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/413.
3. Taberî,age,5/305.
4. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısır,86 ; Makrîzî,Hıtat,1/301.
5. Kindî,Vulât,301.
6. Belazurî,Ensâb,4-1/136,no:295.
7. Kindî,age,40.
8. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/325.

Eyalet valileri görevlerinde herhangi bir sınırlama olmadığı takdirde,harâc tahsili için görevliler tayin eder,verimli bir şekilde tahsili için düzenlemeler yapardı. [1] Beytülmal görevlilerinin tayinini de bazan valiler yapardı. [2]

Valilerin malî görevlerinden birisi de,bölgelerinde elde edilen gânimetlerin taksimidir. [3] Onların başka bir malî yetkisi, atâ'ların dağıtımı ve gerektiğinde atâ'yı arttırmak,eksiltmek veya tamamen kesmektir. [4] Valiler ayrıca çeşitli ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını giderirler,uygun gördüğü kişilere herhangi bir sebeple ihsanda bulunurlardı. [5]

Basra valisi Ziyâd,Muaviye'ye,dirhem yerine geçecek bir maddeyle para reformu yapmasını teklif etmiş,onun bu teklifi de halîfe tarafından uygun bulunarak kabul edilmiştir. [6] Valiler ayrıca kendi adlarına para da basmışlardır. [7]

Eyalet valileri gerek içme suyu,gerekse tarımın geliştirilmesi için çeşitli kanallar açmışlar ve sarnıçlar yaptırmışlardır. [8] Basra valisi Ziyâd,Sevâd arazisinin ölçümünü yaptırmıştır. [9] Mısır valisi Amr b.el-Âs ise,Muaviye döneminde Bânsâ mikyâsını inşa ettirmiştir. [10] Eyalet valileri eski şehirleri imar etmeye ve yeni şehirler kurmaya,özellikle bu şehirlerde cami inşaatlarına önem vermişlerdir.Bu açıdan İbn Âmir,Ziyâd ve Ukbe b.Nâfi'in özel bir yerleri vardır. [11] Kayravân şehri,Ukbe b.Nâfi tarafından,ortada cami ve vali konağı olmak üzere kurulmuştur. [12]

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,1/15 ; Belazurî,Ensâb,4-2/109 ; Ya'kubî, Tarih,2/235 ; Taberî,Tarih,5/226,522-523 ; Sûlî,Edebu'l-Kâtib,221 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/424.
2. İbn Sa'd,Tabakât,6/97.
3. İbn Sa'd,age,7/367 ; Belazurî,age,4-2/75.
4. Belazurî,age(Kudüs),4-1/499 ; Makrîzî,Hıtat,1/79.
5. İbn Sa'd,age,7/99-100 ; İbn Kuteybe,age,3/125-126 ; Belazurî,age,4-1/231,no:598.
6. Makrîzî,İğâse,52-53.
7. Kalkaşandî,age,1/425 ; H.Lammens,Etudes,151 ; E.Tyan, Institutions,1/481.
8. Belazurî,Futûh,516,no:889-891,518,no:898,536.
9. Maverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,153 ; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, el-Ahkâmu's-Sultâniyye,174 ; Kalkaşandî,age,3/443.
10. Makrîzî,Hıtat,1/58.
11. Câhız,Resâ'il(Fadlu Hâşim),94.
12. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısır,196 ; Taberî,age,5/240.

Basra valisi Ziyâd,imar denetlemesini bizzat yapardı [1]. Ayrıca o,Kûfe köprüsünü de yaptırmıştı. [2]

Valilerin çeşitli vesilelerle,bazı kişilere toprak ikta ettiklerini görüyoruz.Bu konuda da Ziyâd'la ilgili oldukça bol haber bulunuyor. [3] Ziyâd gibi,diğer valiler de iktalarda bulunmuşlardır. [4]

3) Siyasî İdare :

Vali,halîfeyi temsil eder.Bu bakımdan her şeyden önce eyaletin devlet-hükûmet başkanıdır.Eyalet valileri halîfenin verdiği emirleri,özellikle bey'at alma emirlerini yerine getirmekle görevlidirler.Muaviye b.Yezîd'e valiler huzurunda halîfe olarak bey'at edilmesi,ilgi çekici bir durumdur. [5]

Eyalet valileri,emirlerindeki şurta,hares ve mukâtila gibi güvenlik kuvvetlerinin yardımıyla,kamu düzenini sağlamakla görevlidirler.Bu açıdan Şîa ve Havâric gibi muhalefet gruplarının giriştikleri ayaklanma hareketlerini bastırmak,özellikle Kûfe ve Basra gibi muhalefet hareketlerinin yoğun olduğu yerlerdeki valilerin en önemli görevi olmuştur. [6] Valiler isyan hareketlerini önleme konusunda,kabîlelerin yönetiminden sorumlu olan arîf'lere de görev ve sorumluluk yüklüyorlardı. [7]

Eyalet valileri,idarî şubelerin birbirleriyle uyum halinde çalışmasını da sağlamakla görevli idiler.

4) Askerî İdare :

Eyalet valileri bulundukları bölgedeki askerî işleri de yürütürlerdi.Askere alınanların kayıtları eyaletteki dîvanu'l-cund tarafından yapılıyordu. [8] Düşmanla sınırı olan bölgelerin valileri,bulundukları eyaletteki düşmanın saldırılarına karşı ülkeyi korumak ve bu maksatla askerî birlikler oluşturup kendisinin veya özellikle sınır vilayetleri valilerinden tayin ettiği

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/223,no:584,232,no:600.
2. Belazurî,Futûh,410-411.
3. İbn Sa'd,Tabakât,7/16 ; Belazurî,Futûh,506 ; Taberî, Tarih,5/303.
   Bu konudaki liste için bkz. .Cûde,Ard,236,237.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/376,no:995.
5. Taberî,age,5/503 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/131.
6. Belazurî,Ensâb,4-1/163-264,4-2/87-97 ; Muberred,Kâmil, 3/1170-1171,1190 ; Taberî,age,5/260-262.
7. Muberred,age,3/1170-1171.
8. Bu konu ileride ele alınacaktır,bkz.tez metni,s.365vd.

birinin komutasında bu bölgeye sevketmekle görevlidir.Bu konuda Basra ve Mısır valilerinin özel bir öneme sahip oldukları belirtilmelidir.Mısır valisi Amr b.el-Âs'ın,Ukbe b.Nâfi'i 41/661'de Ifrîkıye'ye göndermesi [1] ,Basra valisi Abdullah b.Âmir'in Hind hududuna Abdullah b.Sevvâr el-Abdî'yi [2] ,Sicistân'a Abdurrahman b.Semura'yı [3] ,Horasan'a Kays b.el-Heysem'i ve daha sonra Abdullah b.Hâzım'ı [4] ,yine Basra valisi Ziyâd b.Ebîhi'nin Abdullah b.Ebî Bekre'yi Sicistân'a [5] ,Sinan b.Seleme ile el-Münzir b.Cârûd'u [6] aynı yere göndermesi bunun örneğidir.Bu valiler güvenliği korudukları gibi,yeni yerler de fethetmişlerdir.Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân,Alkame b.Yezîd'i ehlu'd-dîvan'dan onikibin kişilik bir kuvvetle İskenderiye'ye murâbıt olarak gönderdi,daha sonra 44/664 zilhicce ayında bizzat kendisi de oraya gitti. [7] Başka bir Mısır valisi Mesleme b.Muhallad devrinde karada ve denizde savaşlar yapılmıştır. [8]

5) Sosyal Hizmetler :

Eyalet valileri kamu düzenini sağladıkları gibi,sosyal hayatın çeşitli yönlerini de ele alırlardı.Bu açıdan valilerin gördükleri en önemli hizmet,kabîle ve aşîretlere -çoğu kez onların da görüşlerini alarak- başkanlar seçmesidir.

Muaviye'nin emriyle Irak valisi Ziyâd,yolculara,yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yemek verirdi.Günde iki kez verdiği yemeklere sahâbe,şurat,mukâtile ve yemeğe gelen herkes katılırdı,hiç kimse geri çevrilmezdi. [9] Oğlu Ubeydullah ise halka değil,yakınlarına ve hares'ine yemek verirdi. [10] Halkı çok yakından tanıyan ve onlarla yakından ilgilenen Ziyâd,kendisinden yardım isteyen çeşitli kişilere yardım ederdi.

---

1. Halîfe b.Hayyât,Târih,1/235 ; Kindî,Vulât,32-33 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/419.
2. Belazurî,Futûh,630-631 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/241.
3. Belazurî,age,574 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/237.
4. Belazurî,age,594-595 ; H.A.Gibb,Orta Asyada Arap Fütuhatı,15
5. Câhız,Hayavân,4/479-481 ; Belazurî,age,576-577 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/247.
6. Belazurî,age,631 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/249-250.
7. Kindî,Vulât,36 ; Makrîzî,Hıtat,1/301.
8. Belazurî,Ensâb,4-1/242,no:644,384,no:1021.
9. İbn Kuteybe,Uyûn,3/228 ; Belazurî,Ensâb,4-1/384,no:1021.
10. Câhız,Tâc,169 ; İbn Abdrabbih,Ikd,4/299-300.

Valilerin sosyal açıdan diğer önemli görevi,çeşitli grupları iskân etmesidir.Bu konudaki haberler,Ziyâd b.Ebîhi'den özellikle bahsederler.Kâdisiye savaşında Rüstem ile birlikte bulunanlardan dörtbin askerin bir kısmını Muaviye'nin emriyle Şam'a gönderdi.Bunlar Fürs diye çağrılırlardı.Diğer bir kısmını ise Basra'ya gönderdi,bu muhacirler buradaki Esâvire'ye katıldılar. [1] Ziyâd,51/671'de Basra ve Kûfe'den ellibin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a gönderdi. [2] Basra'daki hâricîlerden Kurayb ve Zehhâf'a yardım etmekle suçladığı Ezd'li bir grubu,yine Muaviye'nin emriyle 53/673'te Mısır'a göndermekle sorumlu tutuldu. [3]

6) Adlî Görevler :

Eyalet valilerinin görevlerinden bir başka grup,ahali arasında çıkan anlaşmazlıkları bizzat çözüme kavuşturmaktır.Bu konuda da özellikle Irak valisi Ziyâdla ilgili oldukça çok sayıda örneğe sahip bulunuyoruz.Ziyâd'ın gördüğü davalar arasında,miras [4], köle [5] ,arazi [6] ,alacak [7] ,karı-koca [8] ve yaralama [9] uyuşmazlıklarını sayabilirz.O,Basra'ya beraberinde getirdiği kadı Şurayh'ı yanına oturtur ve ona "Hükmettiğimden başkasını hakka daha yakın görürsen,onu bana bildir." derdi.Ziyâd,hüküm verir,Şurayh onun hükümlerinden hiç birini reddetmezdi.Bazan konuyu birlikte inceliyorlardı. [10]

Medine valisi Mervan,çalınan kılıçla ilgili bir ihtilafı [11], Ziyâd'ın Basra'daki vekili Semura b.Cundab,karı-koca arasındaki uyuşmazlığı [12] hükme bağlamışlardır.

---

1. Belazurî,Futûh,401.
2. Belazurî,age,596 ; Taberî,Tarih,5/226,286.
3. Makrîzî,Hıtat,2/107.
4. İbn Sa'd,Tabakât,7/100 ; Câhız,Beyân,2/222 ; İbn Kuteybe, Uyûn,2/159 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/168.
5. İbn Kuteybe,age,2/60 ; Belazurî,Ensâb,4-1/205 ; İbn Abdrabbih,Ikd,2/373,8/134.
6. Ya'kubî,Tarih,2/235.
7. Câhız,Beyân,2/301 ; İbn Kuteybe,age,1/70 ; Belazurî,Ensâb,4-1/205-206.
8. İbn Kuteybe,age,4/43.
9. Belazurî,Ensâb,4-1/216.
10. Belazurî,age,4-1/235 (Medâinî) ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/272.
11. Belazurî,Futûh,171-172.
12. Belazurî,Ensâb,4-1/240-241.

Aslında valiler,bu gibi medenî davaları nadiren görmüşlerdir.Ama kamu düzeninin sağlanmasıyla yakından ilgili bulunduğundan olmalı,ceza davalarının hemen tamamını valiler görüp hükme bağlamış,verdikleri bu kararları da çoğunlukla kendileri uygulamışlardır.Bu konuda da Ziyâd b.Ebîhi ile ilgili haberler oldukça boldur. [1] Kamuya karşı işlenen suçlar çerçevesinde olmak üzere, valiler gördükleri davalar sonunda hükümlerini vererek,içki haddi [2], zina haddi [3] ,kazf haddis [4] ,hırsızlık haddi [5] ,ölüm, [6] ,para [7], elkesme [8] ve hapis [9] cezalarını uygulamışlardır.Ayrıca kamu düzenini sağlamak gayesiyle çeşitli grupları başka eyaletlere veya aynı eyaletin başka bir vilâyetine sürgün ettikleri de olmuştur. [10] Valiler çeşitli sebeplerle tutuklamalar da yapmışlardır. [11] Bunun yanında uygulanması gerekn cezaları,bazı şahsiyetler için uygulamadıkları da olmuştur. [12] Valilerin ceza uygulamaları veya cezadan vazgeçmeleri bazan halîfenin emriyle gerçekleşmiştir. [13]

Ziyâd b.Ebîhi'nin cezalandırma konusunda özel bir usûlü vardı.Cezalandırmak istediği kişiyi üç gün hapseder,sonra uygun görüyorsa cezasını uygular ve "Onu cezalandırma konusunda,öfke dolayısıyla cezalandırmış olma endişesi dışında hiçbir şey beni engelleyemez." derdi. [14] Bazı ceza davaları doğrudan halîfenin emriyle görülüyordu. [15] Önemli şahsiyetlerin ceza davalarının görülmesi için halîfeden izin istenirdi. [16]

---

1. Bkz.Belazurî,Ensâb,4-1/216,no:557,275,no:729.
2. İbn Habîb,Munammak,397-399.
3. Belazurî,age,4-2/134-136.
4. Muberred,Kâmil,1/342 ; İbn Habîb,age,397,398 ; Bağdadî, Hızânetu'l-Edeb,6/347-350.
5. Abdurrezzâk,Musannef,10/287 ; Ebu Yusuf,Harâc,351,no:305 306 , İbn Kuteybe,Uyûn,1/73 ; Rahbî,Ritâc,2/355.
6. Belazurî,age,4-1/197,no:486-487 ; Beyhakî,Mehâsin,507.
7. Belazurî,age,4-2/9-10.
8. Belazurî,age,4-1/275,no:729.
9. Belazurî,age,4-2/77-79,134-136 ; İbn Habîb,Munammak,319 ; Ya'kubî,Tarih,2/229.
10. Belazurî,age,1/400 ; Makrîzî,Hıtat,1/107,298 ; İbn Hacer, İsâbe,3/260 ; İbn Hallikân,Vefeyâtu'l-A'yân,6/91.
11. Belazurî,age,4-1/202.
12. İbn Kuteybe,Uyûn,2/302,333 ; Belazurî,age,4-1/138,no:398, 232,no:604.; İbn Abdrabbih,Ikd,2/37-38,8/54-55.
13. Belazurî,age,4-1/86,4-2/85-86 ; İbn Habîb,Munammak,252 ; İbn Abdrabbih,Ikd,1/41.
14. Belazurî,age,4-1/275,no:729 (Medâinî).
15. Belazurî,age,4-2/134-136 ; Taberî,Tarih,5/299-300.
16. Belazurî,age,4-2/79-80 ; Taberî,age,5/317-321.

Eyalet,hatta vilayet valileri,çoğu kez uyuşmazlıkları çözüme kavuşturmak üzere kadı tayin etmişlerdir.Hatta valiler göreve başlar başlamaz kadı ile sâhibu'ş-şurta'yı değiştirmeyi öncelikle gerçekleştirmişlerdir.Abdullah b.Âmir,Umeyre b.Yesrib'i [1] ,Ziyâd, İmran b.Husayn'ı ve Zurâre b.Evfâ'yı [2] ,Şurayh'ı Basra'ya alınca yerine Mesruk b.el-Ecda'ı [3] ,Ubeydullah b.Ziyâd ise Abdullah b. Fedâle el-Leysî'yi ve kardeşi Âsım b.Fedâle'yi [4] ,Mervan b.el-Hakem, Mus'ab b.Abdirrahman'ı,Velîd b.Utbe ise Ümer b.Abd b.Zima'a'yı, yine Mervan ve Sa'îd b.el-Âs,Ebu Seleme b.Abdirrahman'ı [5] kadı olarak tayin etmişlerdir.

Böylelikle eyalet valilerinin görevlerini oldukça geniş bir çerçevede ele almış bulunuyoruz.Bunlardan anlaşılacağı gibi,eyalet valileri çok geniş idarî bağımsızlığa sahip olmuşlardır.Valilerin bu geniş yetkileri,ulaşım imkânlarının durumuyla yakından ilgilidir.Halîfeyi temsil ettiklerinden dolayı,bu geniş yetkilere sahip olmuşlardır,ama aynı gerekçeyle bazı durumlarda görevleri sınırlandırılmıştır.Ahmed Cevdet Paşa'nın da belirttiği gibi,yetkilerinin genişliği dolayısıyla eyalet -özellikle Mısır ve Irak- valileri "birer hükümdar-ı kaviyyu'l-iktidar idi.". [6]

Eyalet valileri,herhangi bir sebeple görevleri başında bulunamadıklarında,bu görevleri yürütebilecek birini vekil tayin ederlerdi. [7] Kamu düzeninin sağlanamadığı veya sağlanmasında güçlük çekildiği durumlarda eyalet valileri olağanüstü vetkilere de sahip olmuşlardır. [8]

c- İdarî Şube Başkanları :

Hatırlanacağı gibi,Emevî Devleti'nin idarî kuruluşları olan dîvanu'r-Resâ'il,dîvanu'l-Hâtem,dîvanu'l-Berîd ve dîvanu'ş-Şurta'nın eyaletlerdeki teşkilatlanmalarını,konu bütünlüğü açısından "merkez

---

1. Vekî,Ahbâru'l-Kudât,1/290.
2. Taberî,Tarih,5/224 ; Vekî,age,1/290,296.
3. İbn Kuteybe,Uyûn,1/61.
4. Vekî,age,1/296.
5. Vekî,age,1/116,118-119,120.
6. Ahmed Cevdet Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/615.
7. Bkz.tez metni,s.318.
8. Bkz.tez metni,s.317.

teşkilatı" kısmında ele aldık.Eyaletindeki idarî şube başkanlarını çoğunlukla valiler kendileri seçerdi. [1] Hatta valilerin eyaletlerindeki ilk işleri,idarî şube başkanlarını değiştirmek ve kendi kadrolarını işbaşına getirmek olmuştur.

Ziyâd b.Ebîhi,"sâhibu dâri'r-Kızk","sâhibu's-Sûk" gibi idarî şube başkanlarıyla her cuma toplantı yapar,dâru'r-rızk'a gelen emtiayı ve idareyele ilgili son durumu,sâhibu's-Sûk'a da fiyatları ve son durumu sorardı. [2] Cahşiyârî,Ziyâd'ın cuma dışında her gün normal görevlerini yaptığını nakleder. [3] Bazan idarî şube başkanlarının tayini halîfenin izniyle olurdu.Medine valisi Mervan,oğlu Abdulmelik'i Muaviye'den izin alarak dîvanın başına getirdi. [4] Ziyâd,el-hakem b.Amr el-Gıfârî'yi Horasan'a vali tayin ederken, çeşitli yerlerin haracını tahsil etmek üzere altı kişiyi yanında gönderdi. [5] Bundan da anlaşılacağı gibi,eyalet merkezindeki idare başkanları yanında,eyaletine bağlı vilayetlerin valilerini de genellikle eyalet valileri tayin ederdi.

d - Eyalet İdare Kurulu :

Eyalet valilerinin yürüttükleri işler hakkında danışma ve karar organı niteliğinde sürekli olarak görev yapan bir eyalet idare kurulu olmamıştır.Bununla birlikte,valiler,eyaletlerindeki işleri güvendikleri kişilere danışmaksızın yürütmezlerdi. [6] Valiler kararlarını verirken halkın görüşlerini de dikkate almaya çalışırlardı. [7]

Basra valisi Ziyâd,meclisinde ciddî durulmasını isterdi. [8] O,huzurunda kürsîlere oturulan ilk validir. [9] Halkla toplantı yaptığı salonun dört köşesinde şunlar yazılı idi:Vâli,aşırıya kaçmaksızın serttir,zaaf göstermeksizin yumuşaktır.Atâ'lar zamanında ödenmelidir.

---

1. İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/436-437 ; M.Hudarî,Muhâdarât,2/212 ; M.Kürd Ali,Hadâratu'l-Arab,2/195.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/214,no:550 (Medâinî),338,no:626 (Abdulmelik b.Umeyr).
3. Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,25.
4. Belazurî,age,4-1/160,no:447 (Medâinî).
5. Taberî,Tarih,5/226.
6. Taberî,age,5/198,266-267,302-303 ; Belazurî,age,4-1/239-240,no:632,276-277 ; İbn Abdrabbih,Ikd.2/372.
7. Taberî,age,5/221.
8. Belazurî,age,4-1/201 ; İbn Abdrabbih,Ikd,2/373,8/134.
9. Belazurî,age,4-1/220,no:570 ; Suyûtî,Evâ'il,89,no:646.

Sınıra nöbete gönderilenlere ailesiyle görüşme izni verilir.İyilik yapan iyiliğinin,kötülük yapan da kötülüğünün karşılığını görmelidir.". Başını herhangi bir köşeye kaldırdığında burada yazılı olan kısmı okurdu. [1] Zaten Ziyâd bu sözleri,Basra valisi olduktan sonra okuduğu ilk hutbede aynen dile getirmişti. [2]

3. Vilayet Yönetimi :

Taşradaki genel idarenin ikinci yönetim bölümü vilayetlerdir. Vilayetler de halîfe ya da eyalet valileri tarafından daha küçük yönetim birimlerine ayrılabilirdi. [3] Vilayetlerin başında "âmil" denilen valiler bulunurdu.Vilayet valilerini doğrudan halîfe tayin ettiği gibi [4] ,çoğunlukla eyalet valileri tayin ederdi. [5] Bazan halîfeler belli bölgelere belli kişileri tayin etmesi için eyalet valilerine talimat vermişlerdir. [6] Vilayet valilerinin denetimi ve azli de halîfe ya da eyalet valisi tarafından yapılmıştır.Bu yüzden vilayet valisi hem halîfeye,hem de eyalet valisine karşı sorumlu olmuştur. [7]

Vilayet valilerinin görevleri,aynen eyalet valilerininkine benzemektedir.Namaz kıldırmak onların görevidir.Kamu gelirlerini onlar tahsil eder,verilen yetkiye göre bulunduğu yerde harcar ya da eyalet merkezine ya da doğrudan başkente gönderir. [8] Vilayet valileri vilayet içinde dirlik ve düzeni sağlamakla görevlidirler.Bunun için şurta ve mukâtile gibi kolluk kuvvetlerinden yararlanırlar.Ayrıca vilayetin güvenliği ve diğer komşu devletlerle ilişkileri de onlar yürütür. [9] Adlî işleri görürler,bu işleri görmek üzere kadı

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,2/211. İbn Abdrabbih(Ikd,5/269),bunların üçüncüsü yerine,"Gece gelen haberci ve sınır görevlisi engellenmez." demektedir.
2. Taberî,Tarih,5/218.
3. Belazurî,Futûh,575,595 ; Taberî,age,5/224 ; İbn Haldun, İber,3/18 ;İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/451.
4. İbn Kuteybe,Maârif,347 ; Belazurî,age,481,576,631 ; İbnu'l-Esîr,age,3/437.
5. Belazurî,age,595 ; Taberî,age,5/209,212-213,572 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/237 ; İbnu'l-Esîr,age,3/413-414,420.
6. Halîfe b.Hayyât,age,1/245 ; Ya'kubî,Tarih,2/222.
7. Belazurî,Ensâb,4-2/79-80 ; Taberî,age,5/209.
8. Taberî,age,5/209 ; İbnu'l-Esîr,age,3/437.
9. Belazurî,Futûh,574,594-595,600-601,630-632 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/247,249-250 ; İbnu'l-Esîr,age,3/414,437.

tayin edebilirler. [1] Vilayetteki şurta,malî diŵan gibi idarî şube başkanlarını tayin eder. [2]

Vilayet valileri de vilayetteki işlerin yürütülmesi konusunda çeşitli kişilerin görüşlerini alırlardı. [3] Hatta Muaviye,İshak b.Talha'yı Horasan valisi Sa'îd b.Osman'a yardımcı olarak tayin etmişti. [4] Basra valisi Ziyâd,her hafta cuma günleri çeşitli yerlerdeki valilerinin gönderdiği elçilere,bölgelerinin durumunu ve isteklerini sorar,gelir ve gider durumunu incelerdi. [5]

Horasan,Ifrîkıye gibi vilayetler çeşitli dönemlerde eyalete dönüştürülmüştür.Vilayetten daha küçük yerleşim birimleri de vardı. Bu birimlerin yönetimi,vilayet valilerince tayin edilen görevliler tarafından yürütülürdü.Köylerde daha çok belli birer aile otururdu. Bu ailelerin mevâlîsi bulunur,toprağı çiftçiler işlerdi. [6]

II. Mahallî İdare :

A - Genel Olarak :

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,şehirleşmeyi teşvik etmiş ve bizzat yeni şehirler yapmış ya da eski şehirleri onarmıştır. [7] Ahmed Cevdet Paşa'nın deyişiyle "Memâlik-i İslâmiyye'de esâs-ı temeddünü vaz eden Muaviye'dir." [8]

Kaynaklarımızda şehirlerin yapısını ve sosyal hayatını,hâricî ve şiî isyankârlardan söz edilirken öğreniyoruz.Sözgelişi,Kûfe'de Hucr b.Adî'nin [9] ,Basra'da Kurayb ve Zehhâf'ın [10] isyan ve kaçışları ile Basra valisi Ubeydullah'ın ayrılışı [11] buna örnektir.

---

1. Belazurî,Ensâb,4-2/79-80 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/314 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/414 ; İzz.İbn Fehd,Gayetu'l-Merâm,1/137.
2. Belazurî,Futûh,574-575 ; Cehşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, 29-31.
3. Belazurî,Ensâb,4-2/12 ; Taberî,Tarih,5/210 ; İbnu'l Esîr, age,3/438 ; İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/450.
4. İbn Kuteybe,Maârif,232.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/214,no:550(Medainî).
6. Cûde,Ard,260,262.
7. Kalkaşendî,Subhu'l-A'şâ,3/335. Ayrıca bkz.tez metni,s.363.
8. A.C.Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/630.
9. Taberî,age,5/260-262.
10. Halîfe b.Hayyât,age,1/2621-263.
11. Taberî,age,5/517-519.

Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Şehrin ortasında merkez cami (el-Mescidu'l-Câmi) ve vali konağı (Dâru'l-İmâre) bulunurdu.[1] Ayrıca kabîlelerin semt camileri de vardı.[2] Mahalleler kabîlelere göre ayrılmıştı.Her kabîleye belli bir bölge (hutta) verilmiş ve o kabîlenin mensupları buraya yerleşmiştir.Şehre sonradan göç edenler (revâdif) hutta'ların sınırlılığı dolayısıyla mensup olduğu kabîlenin bulunduğu semte yerleşememişler,şehrin kenar semtlerinde ikamet etmişlerdir.[3] Kabîleler ahyâ'da (semt),batn'lar şevâri'de (cadde),aileler ise menâzil'de (mesken) ikamet ederdi.Ahyâ kabîlelerin,şevâri batn'ların adını taşıyordu.[4] Şehirdeki cadde ve sokaklar da kabîlelerin ya da kabîle mensuplarından birinin adını taşırdı.[5] Basra ve Kûfe'de her kabîlenin ikamet ettiği semtin ortasında "cebbâne" veya "sahrâ" denilen yeşil saha bulunurdu.Bu sahanın bir kısmı -daha önce evlerin avlularına gömülen ölüler için- mezarlık (makbere) olarak kullanılırdı.[6] Ama asıl kullanılış amacı,savaşa veya isyanı bastırmaya çıkarken kabîle fertlerinin toplantı yeri oluşu idi.[7] Şehirlerdeki bu yerleşme biçimi,hemşehrilerin nesebini de gösteriyor ve koruyordu.Şehir dışındaki gayri meskûn bölgeye "Rahbe" denirdi.[8]

Ziyâd b.Ebîhi,Basra'da kabîleleri beş gruba (ahmâs) ayırmış, her birinin başına "re'îs" denilen yöneticiler tayin etmiştir.[9] Kûfe'yi ise idarî bakımdan dört (rub') bölüme ayırmıştı:1)Ehlu'l-Medine,2)Temîm ve Hemedân,3)Rebîa ve Kinde,4)Mezhic ve Esed.Böylece kabîleler ve diğer unsurlar birbirine karıştı.Bu ayırım,tamamen sun'î olup,birbirine yakın kuvvetler açısından yapılmştır.Kabîle-

---

1. Taberî,Tarih,5/514 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/405.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/232,no:600 (Derler ki) ; Taberî,age, 5/518 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/261,262,263.
3. İbn Kuteybe,Uyûn,2/60 ; Taberî,age,5/517.
4. Belazurî,age,4-1/215,no:553 ; Taberî,age,5/261-262,318, 514,517 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/262 ; P.Hitti,age,2/363.
5. Belazurî,Buldân,395-396 ; Taberî,age,5/261,262,517,518.
6. Taberî,age,5/60,517.
7. Belazurî,Ensâb,4-1/238,no:626(el-Allâf) ; Taberî,age, 5/260-262,579 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/262.
8. Taberî,age,5/518 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/262,263.
9. Belazurî,Ensâb,4-1/220,no:570.

Bu konuda ayrıca bkz.tez metni,s.22,23.

lerin başında artık kabîle reîsleri değil de,bizzat valinin teyin ettiği "re'îs" denilen yöneticiler vardı.Bu kabîlelerin en güçlüleri Mezhıc ile Hemedân idi. [1] Böylece mahallî idare açısından sosyal yapı ile idarî yapı arasında sıkı bir ilişki bulunduğu anlaşılıyor.

Medine'de Bakî' mezarlığının bulunduğunu biliyoruz;burada, hem müslümanların,hem de yahudîlerin mezarlığı vardı. [2] Muaviye, su yollarından birini geçirmek üzere,Uhud şehidlerini buradan nakletti.Bu konuyu şehid ailelerine duyurdu. [3]

Şehirlerin içme suyu,halîfeler ya da valiler tarafından yaptırılan tesislerle temin edilirdi.Muaviye,özellikle Hicaz bölgesinin bu ihtiyacı için büyük çaba göstermiştir.Bu maksatla, Mekke'de on kadar kuyu kazdırmıştır. [4]

Muaviye,çarşıyı bizzat dolaşıp denetlerdi. [5] Gıda maddelerinin,koyun ve develerin satıldığı çarşılar vardı. [6] Çarşı-pazarla ilgili olarak Ziyâd'dan nakledilen haberler oldukça fazladır.O,her cuma çarşı görevlisi (sâhibu's-Sûk) Ca'd b.Kays'la fiyatların ve çarşının durumu hakkında bilgi alırdı. [7] Ziyâd, yoncanın tartılarak satılmasını emretmişti.Buna uymayan birinin elini kesince,bundan böyle yonca tartışla satıldı. [8] Köpeklerin verdiği zarar dolayısıyla çarşıdaki dükkanların üstüne tavan yaptıran,dükkan kapılarının açık bırakılmasını isteyen ve çalınan bir şey olduğu takdirde tazminatının ödeneceğini bâlirten ilk kişi Ziyâd'dır. [9] Pazar yerinde daha önceleri sadece bir günlük yer tutulurken,Ziyâd,bir kişinin bulunduğu yeri sürekli onun işgal edeceğini belirtmiştir. [10] Pazarda işgaliye ücreti alan ilk kişi de Ziyad'dır. [11]

---

1. J. Wellhausen,Ahzâb,153.Ayrıca bkz.tez metni,s.
2. Yakut,Mu'cemu'l-Buldân,3/363 ; İzz.İbn Fehd,Gayetu'l-Meram,1/166 ; İbn Kesîr,Bidâye,8/341.
3. İbn Kuteybe,Uyûn,2/318.
4. Ezrakî,Ahbâru Mekke,2/183.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/25,no:84. ; İbn Kesîr,Bidâye,8/134 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/152.
6. Belazurî,age,4-1/239,no:629. ; Taberî,age,5/378,507.
7. Belazurî,age,4-1/214,no:550 (Medainî).
8. Belazurî,age,4-1/225,no:590.
9. Belazurî,age,4-1/220,no:570 ; Suyûtî,Evâ'il,45,no:296.
10. Belazurî,Futûh,430 ; Belazurî,Ensâb,4-1/239,no:629 ; Ebu Ubeyd,Emvâl,123,no:227.
11. Suyûtî,age,90,no:150.

Şehirdeki temizlik ve imar hareketleri açısından da Ziyâd'la ilgili çeşitli haberlere sahip bulunuyoruz. Ziyâd, yağmur yağdıktan sonra, evin önünde biriken çamurun kaldırılmasını sağlardı. Kaldırmayan kursa, çamur onun evine atılırdı. Yolların pislik ve çöplerden temizlenmesini bu yolun sâkinlerine yüklerdi. Ama daha sonra yolları temizlemek için köleler satın almıştır. [1] Basra'nın çeşitli semtlerine camiler yaptıran Ziyâd, merkez camiinin yakınına cami yapılmasına izin vermezdi. [2] Mirbed sokağına adam göndererek ölçüm yaptırır, herhangi bir bina yapılmışsa, onu yıktırırdı. [3] Hamamların insanların zarar görmeyeceği yerlerde yapılmasına izin verirdi. [4] Oğlu Ubeydullah da, Yezîd'in ölüm haberi geldiği gün, Ümmü Abdillah kanalına uğradı; oradaki bir hurma ağacının baş tarafının kesilmesini ve Humran b.Eyân'ın hamamının yıkılmasını emretti. [5]

B - Menkib ve Arîf :

Menkib'ler arîf'lerin üst yöneticisiydi. [6] Menkib'in görevi, büyük bir ihtimalle kabîle içindeki aşîretlerde dîvana yeni yazılacak mukâtile'yi belirlemekti. [7] Ziyâd b.Ebîhi, şöyle derdi: "Arîfler eller gibidir, menkibler onların üstündedir.". [8]

Aşîretlerin her birinin başında arîf'ler (ç.urefâ) vardı; arîflerin bu yetkisine ve yönettiği aşîrete "ırâfe"(ç.ırâfât) denirdi. [9] Atâ'ları arîfler dağıtırdı. [10] Daha önceki dönemde ise arîfler,

1. Belazurî, Ensâb, 4-1/237, no:621 (Medâinî).
2. Belazurî, age, 4-1/232, no:600 (Derler ki).
3. Belazurî, age, 4-1/223, no:584 (Ömer b.Şebbe);
4. Belazurî, age, 4-1/223.
5. Belazurî, Futûh, 539.
6. Askerî, Evâ'il, 243 ; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, 1/772 ; Suyûtî, Evâ'il, 89, no:646.
7. Makrîzî, Hıtat, 1/94, 173.
8. Askerî, age, 243 ; Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ, 1/424.
9. Ya'kubî, Tarih, 2/235 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 5/270.
10. Mus'ab ez-Zubeyrî, Nesebu Kureyş, 154-155 ; Kalkaşandî, age, 1/424.

atâ'yı alır,nakîblere ve emîrlere verirdi. [1] Arîfler aşîretleri içinde meydana gelen her türlü olaydan valiye karşı sorumluydu. Ziyâd b.Ebîhi,Nehşel'lerin Muaviye'yi hicvettiğini şikâyet etmesi üzerine,Benî Mucâşi'in arîfini çağırarak,"Farazdak da aralarında olduğu halde kavmini atâlarını almaya getir." dedi.Farazdak durumu hissedince Basra'dan kaçtı. [2] Görevini [illegible] isyankârları bildirmeyerek- ihmal eden arîfler,atâ'dan mahrum bırakıldığı gibi,ayrıca sürgün cezasına da çarpırılırdı. [3] Kalkaşandî'nin bir ifadesine göre,Ziyâd,arîfleri tahsil göreviyle tayin etmiştir. [4] Halîfe Yezîd,Basra valisi Ubeydullah'a bir mektup yazarak,kendisini hicveden şair İbn Hemmâm es-Selûlî'yi Dımaşk'a göndermesini istedi.Ubeydullah onu tutkladı,arîfinin kefil olmasını istedi.Mâlik adındaki arîf,İbn Hemmâm'a kefil oldu.İbn Hemmâm,Basra'dan kaçınca,Ubeydullah bu arîfi tutukladı.Daha sonra Yezîd'e ta'ziyete gelen İbn Hemmâm'ı affetti ve durumu Ubeydullah'a bildirdi. [5] Yezîd,İbn Hemmâm"dan hoşnutolduğunu ve ona câize verilmesini yazmıştı.Bunun üzerine arîfi de serbest bırakıldı. [6]

Kaynaklarımız Basra valisi Ziyâd'ın menkib ve arîfleri tayin eden ilk kişi olduğunu belirtirler. [7] Bu ifadeyi,"Basra'da ilk tayin eden kişidir." şeklinde anlamak doğru görünüyor.Zira,diğer bölgelerde de aynı görevi yürüten arîfler ve menkibler vardı.Arîfler,mensuplarının muvafakati alınarak aşîret fertleri arasından seçilirdi. [8]

Basra gibi yabancı dinlere mensup olanların bulunduğu bölgelerdeki Arap olmayan unsurların dinî liderleri,iç işlerinde bazı yetkilere sahiptiler.Belki de arîf'lerin Arap aşîretlerinde yaptığı görevlerin bir kısmını bu dinî liderler yürütüyorlardı. [9]

---

1. Taberî,Tarih,4/49 (Hatıyye b.Hâris).
2. Askerî,Emsâl,1/208-211.
3. Taberî,age,5/358,359 (Ebu Mihnef) ; İbn Manzûr,Lisânu'l-Arab,9/238.
4. Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,1/424.
5. Belazurî,Ensâb,4-1/293,no:786 (Medâinî),4-2/6-8.
6. Belazurî,age,4-1/295,no:787 (el-Heysem b.Adî).
7. Belazurî,age,4-1/202,no:506,220,no:570 ; Ya'kubî,Tarih, 2/235 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/270 ; Suyûtî,Evâ'il,89,no: 646 ; Kalkaşandî,age,1/424.
8. Askerî,Evâ'il,297.
9. S.A.Ali,Tanzîmât,77.

C - Dihkân :

Farsça dih (eski farsça dahya:köy) ile "gân"ın Arapçalaştırılmış şekli olup,"köy ağası,arazi sahibi" manalarına gelmektedir.Bu arazi sahipleri,belediye memuru vazifesini ifa etmekte ve arazi vergisinin tahsilini üzerlerine almakta idiler. [1]

Daha önce Sasanî hakimiyetindeki fethedilen bölgelerde bulunan dihkân'lar,vergi tahsilini ve zirai bölgeleri iyi bildikleri için,fetihten sonra da görevlerinde tutularak idarede büyük ve âni bir değişikliğe gidilmedi.Emevîler'in kuruluş devrinde de dihkân'ların etkin bir şekilde görevlerini sürdürdüklerini görüyoruz.Muaviye,41/661'de mevlâsı Abdullah b.Derrâc'ı Irak haracının başına getirince,Muaviye'ye yazdığı mektupta,dihkânların kendisine kisrâ'nın ve ailesinin bıraktıkları topraklar bulunup,haraç yerine geçmeyen geliri kendilerinin aldıklarını haber verdi.Muaviye,bu toprakları belirleyip,kanallar açılmasını istedi.İbn Derrâc,dihkân'ları toplayıp,savâfî'nin kütüğünü (dîvan) getirtti ve bu yerleri tesbit ettirdi. [2]

Basra valisi Ziyâd şöyle derdi:"Dihkân'lara iyi davranınız. Çünkü onlar doygun oldukça,siz de doygun olursunuz.". [3] Bununla birlikte Ziyâd,bizzat kendisi bu sözüne uymamış,zaman zaman onlarla tartışmış,hatta Umeyr b.Ahmer'i Sâbûr'a tayin edip,bir dihkânı öldürmesini istemiş,Umeyr bu emri yerine getirmeyince onu görevden almıştır. [4] Yeğenlerinden biri Sevâd'daki bir dihkânı öldürünce, bu yeğenini dihkânın velisine teslim etti,ancak bu veli Ziyâd'ın yeğenini affetti. [5] Bu haberlerden anlaşıldığı kadarıyla,dihkânlar ile yeni idareciler,hatta halk arasında fetihten itibaren başlayan bir hâkimiyet mücadelesi bulunmaktaydı.Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah,haracı tahsil için dihkânları istihdam etmesini şöyle açıklardı:"Araplardan birini tayin edince haraç gelirini azaltır, aşiretini veya kendisini sorumlu tutarsam bana gönülleri kırılırdı.

1.(?),"Dihkân",İA,3/585 ; M.F.Köprülü,İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,283.
2. Ya'kubî,Tarih,2/218.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/223,no:583 ; İbn Kuteybe,Uyûn,1/10.
4. Belazurî,age,4-1/199,no:493,218,no:560.
5. Belazurî,age,4-1/236,no:617.

Öylece bırakırsam,Allah'ın malını yerini bildiğim halde bırakmış olurum.Dihkânları tahsil açısından daha verimli,güvenilirlik açısından daha üstün,sorumlu tutma açısından daha elverişli gördüm. Bununla birlikte,herhangi bir kimseye haksızlık yapmamaları için de sizi onlara gözcü kıldım.". [1]

Dihkânların durumu hakkında daha fazla bilgiye sahip bulunmuyoruz.

D - Merzüban :

Sasanî İmparatorluğu'ndaki vilayetlerin valilerine verilen ünvanın Arapçalaştırılmış şekli olan Merzübân'ın görev ve yetkilerinden,özellikle Emevîler'in kuruluş devri için pek açık bir şekilde söz edilmiyor.Bununla birlikte,merzübân'ların çeşitli yerlerdeki bazı görevleri hala sürdürdükleri anlaşılıyor.Kebî b. Ziyâd,vali Ziyâd'a,Selm b.Ziyâd ise Yezîd'e Merv merzübânını -muhtemelen sağlanan geliri teslim etmek üzere- göndermişlerdir. [2]

Günümüzdeki hizmet yönünden mahallî idare teşkilatlanmasını hatırlatan bir uygulamanın Basra'da gerçekleşmiş olması son derece ilgi çekicidir.Sanatkârlar ve çeşitli meslek sahipleri Arap aşîret teşkilatlanmasına benzer bir şekilde aralarında bir takım bağlar oluşturmuşlardır.Bu bağlar,meslek hayatlarında onlara bir takım yararlar sağlamıştır.Ancak bu,siyasî yada sosyal hayatlarına gözle görülür bir biçimde etkili olmamıştır. [3]

§ 25. İDARE GÖREVLİLERİ :

İdarî kuruluşları incelerken gördüğümüz gibi,çeşitli âmme hizmetlerinin görülmesi için ilgili organlara idarî görevliler tayin edilmiştir.

Eyalet ve vilayet valileri hep Araplardan seçilmişse de,daha küçük çaptaki görevler için böyle bir politika izlenmemiştir.Hatta

---

1. Taberî,Tarih,5/522-523 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,4/140.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/222-223 ; Taberî,age,5/473.
3. S.A.Ali,Tanzîmât,77.

kimi zamanlar maliye alanında gayri müslimler tercih sebebi olmuştur.Sercûn b.Mansûr,Muaviye ve oğlu Yezîd'in maliye işlerini yürütmüş,hatta ona "sâhibu'l-emr" denilmiştir. [1] Muaviye,Hıms harâcının başına bir hıristiyan olan Ibn Usâl'i getirmiştir. [2] Horasan valisi Abdurrahman b.Ziyâd'ın kâtibi rûm idi. [3] Basra valisi Ziyâd'a göre,harâc kâtipleri,harâc işlerini bilen yabancılardan (e'âcim) olmalıdır. [4] Ziyâd,resâ'il kâtiplerini Arapça'yı iyi bilen Arab ve mevâlîden seçerdi. [5]

Ziyâd,çeşitli idare görevlilerinde aradığı nitelikleri şöylece belirtmiştir:"Dört görevi yalnızca işini sıkı tutan yaşlı yürütebilir:Sınır görevi,yaz seferi (sâ'ife),şurta ve kaza.Sâhibu'ş-Şurta; gözüpek ve uyanık olmalıdır.Sâhibu'l-Hares;yaşlı,dürüst,güvenilir ve kendine söz söyletmeyen biri olmalıdır.Kâtipte beş nitelik bulunmalıdır:ileri görüş,iyi idare,işini sağlam yapma,bugünkü işini yarına bırakmama ve âmirine (sâhib) bağlılık.Hâcib'in akıllı,zeki ve hâcibliğine tayin edilmezden önce hükümdarlara hizmet etmiş biri olması gerekir.". [6] O,Ebu'l-Esved ed-Du'elî'yi zayıf görmediği için idare görevine tayin etmediğini söylerdi. [7]

Idare görevlilerinin işledikleri şahsî suçlar,bulundukları görev dikkate alınmaksızın cezalandırılmıştır.Muaviye'nin Hicaz valisi Anbese b.Ebî Sufyân,Tâif valisi Abdullah b.Hâlid b.Esîd'e içki içtiği için had cezası uygulamıştır. [8]

İdare görevlilerinin bir kısmı zimmet suçu işlemişler,bu yüzden de sorumlu tutulmuşlardır.Muaviye,Filistin'den gelen Ebu Hâşid el-Ezdî'yi muhasebe etmek istediğinde,Ebu Hâşid kıyamet günündeki hesaptan korktuğunu söylemiş,bunun üzerine onu affetmişti. [9] Muaviye'nin Horasan valisi Kesîr b.Şihâb el-Mezhıcî,külliyetli miktarda malı zimmetine geçirdi.Görevi bırakıp Hâni' b.Urve el-Murâdî'nin

---

1. Taberî,Tarih,5/330 ; Ibnu'l-Esîr,Kâmil,4/11.
2. Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,27.
3. Cahşiyârî,age,29.
4. Ya'kubî,Tarih,2/234.
5. Ya'kubî,age,2/234.
6. Ya'kubî,age,2/235.
7. Belazurî,Ensâb,4-1/214,no:548 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ, 2/301.
8. Ibn Habîb,Munammak,397.
9. Ibn Hacer,İsâbe,4/170.

evinde gizlendi.Urve,Muaviye'ye gelerek durumu arzetti.Muaviye, ondan malın bir kısmını almasını istedi. [1] Bazı valiler ise,vilayetindeki gelirin bir kısmını zimmete geçirirdi.Ziyâd'ın harâc âmillerinden birisi zimmete geçirme suçu işlediği için Muaviye'ye sığındı. [2] Zimmet suçunun oldukça fazla işlendiğini gösteren en iyi örnek,Ubeydullah b.Ziyâd'ın dihkânları istihdam gerekçesini açıkladığı ve biraz önce ele aldığımız sözleridir.Horasan valisi Abdurrahman b.Ziyâd,yirmi milyon dirhemi zimmetine geçirmişti.Halîfe Yezîd,beşyüzbir dirhemini Abdullah b.Ca'fer'e göndermek şartıyla bu parayı ona bıraktı. [3]

Memurluğu sona erdiren durumlar genel olarak ölüm,görevden alınma (azil) ve istifa olmuştur.Halîfenin emirlerine karşı çıkmak veya istenen şekilde uygulamamak görevden alınma sebebi oluyordu. Muaviye,Mervan b.el-Hakem'i,Yezîd'in veliahdliğine [4] ,Mısır harâc âmili Verdân'ı isi vergi arttırımına [5] karşı çıktığı için görevlerinden aldı.Görevlerinden alınan-lar özellikle vilayet valileri- hapis,dayak ve tazminat ödeme cezalarıyla karşılaşmışlardır.Muaviye,Kesîr b.Şihâb el-Hârisî'yi,Reyy ve Destebâ'ya vali tayin etti. Sonradan ona kızdı ve görevden alıp,Dımaşk'ta hapsetti,dayak cezası uygulattı.Şureyh b.Hâni',onun hakkında Muaviye ile konuşup,kurtarıncaya kadar hapiste kaldı.Yezîd ise,onun kendilerine taraftar olmasını ve kendi arzularına uymasını överdi.Bundan dolayı Ubeydullah b.Ziyâd'a yazdığı mektupta,Mâsebezân,Mihricân,Kazer,Hulvân ve Mâhân'a Kesîr'i vali tayin etmesini emretti,ona el-Cebel'de çiftlikler verdi.O,Dînever'e bağlı ve Kasru Kesîr diye bilinen sarayını yaptırdı. [6] Horasan valisi Kays b.el-Heysem azledildiğinde,Abdullah b.Hâzım'a kızgın olarak dönünce,Basra valisi İbn Âmir,Kays'a yüz sopa vurdu ve tıraş edip hapse attı,annesinin isteği üzerine onu salıverdi. [7] Ziyâd,Ebu'l-Hayr'ı,Lundu Sâbûr vali-

---

1.Muberred,Kâmil,1/160 ; İbn Abdrabbih,İkd,1/122.
2. İbn Abdrabbih,İkd,5/112.
3. Taberî,Tarih,5/316 ; Ya'kubî,Tarih,2/237 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,29-30 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/521.
4. Mes'ûdî,Murûc,3/28-29.
5. Makrîzî,Hıtat,1/79,94 (başka sebepler de söylenir).
6. Belazurî,Futûh,441-442,no:773.
7. Taberî,age,5/210 ; İbnu'l-Esîr,age,3/438.

liğinden alıp hapsetti.[1] Abdurrahman b.Ummu Hursun,Ubeydullah b.Ziyâd tarafından görevden alınınca ikiyüzbin dirhem tazminat ödedi.Mağdur Abdurrahman,Yezîd'e gİderek durumu bildirince,halîfe derhal bir mektup yazmış ve bunun üzerine haksız tazminat geri ödenmişti.[2]

Herhangi bir sebeple görevinden istifa eden memurlar da olmuştur.Mugîre b.Şu'be,Kûfe valiliğinden istifa etmek istemişse de, Muaviye bu istifayı kabul etmemiştir.[3] Hakimlik görevinden istifa eden Imran b.Husayn'ın bu istifasını vali Ziyâd kabul etmiştir.[4] Yine Ziyâd,görevinden istifa eden Kilâb b.Umeyye'nin bu isteğini yerine getirmiştir.[5]

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde halîfe,vali ve diğer kamu görevlilerinin malî hakları ile ilgili olarak fazla bir bilgiye sahip bulunmuyoruz.Muaviye'nin şahsî emlakından ve savâfîden geliri olduğunu biliyoruz.Bu konuda da Ziyâd'la ilgili olarak bazı haberler bulunuyor.Ziyâd,valilerinin rızk'larını (erzâk;maaş) biner dirhem arttıran ilk validir.Kendisinin rızk'ını da yirmibeşbin dirheme çıkarmıştı.[6] Bunun yıllık mı,aylık mı olduğunu bilemiyoruz,ama muhtemelen yıllık maaştır.[7] Rızk yanında ek tahsisat (;umâle) da vardı.Ziyâd'ın ek tahsisatı,yüzbin dirhemdi.[8] Ziyâd,Ebu'l-Hayr'ı Cundu Sâbûr'a her ay dörtbin dirhem rızk'la tayin etmişti.Yıllık ek tahsisat olarak da ayrıca yüzbin dirhem ödüyordu.[9]

Bilindiği üzere Muaviye,Amr b.el-Âs'ı Mısır'a,ordu ve bölge için gerekli harcamalardan sonra kalan gelir kendisinin olmak üzere tayin etmiştir.Muaviye devrinde,Fustât hakimi yıllık üçyüz dînar alırdı.[10]

---

1. Muberred,Kâmil,3/1188.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/296,no:790 (Medâinî).
3. Ibn Haldun,İber,3/16 . Maamafih,Muaviye'nin istifayı kabul ettiği rivayeti de vardır(Taberî,Tarih,5/331).
4. Taberî,age,5/224.
5. Bağdadî,Hizânetu'l-Edeb,6/21-22.
6. Ya'kubî,Tarih,2/234.
7. S.A.Ali,Tanzîmât,144.
8. S.A.Ali,age,144.
9. Muberred,age,3/1188.
10. Kindî,Vulât,317.

Devletin diğer dairelerinde çalışanların maaş miktarını bilemiyoruz.Bununla birlikte,mukâtile'nin aldığı atâ'nın biraz üstünde olduğu tahmin edilebilir. [1] Ziyâd,kadı Şurayh'ı bin dirhem maaşla ek bir görev olarak beytülmalin başına getirmiştir. [2] Bazı memurlar ise,sözgelimi sâhibu's-Sûk,maaş değil ücret alıyorlardı.Ama bu ücretlerin aslî veya maaşlarına ek ödeme olup olmadığını bilemiyoruz. [3]

Memurların malî sorumluluğu açısından Muaviye'nin hem kendisine,hem de valilerine uyguladığı mukâseme sistemini hatırlatalım. Muaviye vefat ettiği sırada malının yarısının beytülmale verilmesini vasiyet etmiştir. [4] Bu vasiyetin uygulanıp uygulanmadığını, uygulandıysa ne şekilde uygulandığını bilemiyoruz.O,ayrıca valilerini görevden alınca mukâseme,malının bir kısmına elkoyma sistemini uygulardı. [5]

§ 26. İDARE MALLARI :

I. İdare Mallarının Çeşitleri :

A - Sahipsiz Mallar :

Hz.Ömer'in Sevâd'daki ormanlar,su yatakları,Yezîd Manastırı toprakları,ikamet yerinden kaçanların,savaşta ölenlerin ve Kisra ile ailesine ait toprakları devlete mal ettiğini ve bunun Cemâcim olayına kadar devam ettiğini biliyoruz. [6] Muaviye de,Irak harâcına 41/661'de tayin ettiği Abdullah b.Derrâc'ın haber vermesi üzerine hala mevcut olan Kisra ve ailesine ait toprakları (savâfî) kendisine mal etmiştir. [7] Bu maletme,toprakların mülkiyetinin değil, gelirinin kendisine maledilmesi olarak görünüyor.

---

1. S.A.Ali,İdârî,144-145.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/235,no:612 (Medâinî).
3. S.A.Ali,age,145.
4. Taberî,Târih,5/327.
5. Ya'kubî,Târih,2/222.
6. Belazurî,Futûh,390-391.
7. Ya'kubî,age,2/218.

B - Özel Mallar :

1. Tırâz :

Daha Bizans'lılar döneminde Mısır'da devlete ait dokuma atelyeleri (tırâz) vardı.Müslümanların fetihten sonra olduğu gibi bıraktığı bu atelyeler,Emevîler'in kuruluş devrinde de durumlarını muhtemelen bu şekilde sürdürüyorlardı. [1] Nitekim,yaşlılığında Muaviye'ye Mısır'dan elbise gönderilmiştir. [2]

2. Çiftlikler :

Muaviye kıtlık zamanında Medine'de çiftlik almış ve yüzaltmışbeşbin vesk ürün elde ettiği bu hurmalıktan çıkarılan ürünler Dımaşk'a gönderilmiştir.İbn Meysâ adında biri bu çiftliğin ve deve sürüsünün kayyımlığını yapıyordu.Medine halkından bir grup,vali Osman b.Muhammed'in huzuruna girerek,bunların kendi hakları olduğunu ileri sürdüler.Tartışma valinin olaya el koymasıyla büyümeden önlendi.Vali Yezîd'e bir mektup yazarak durumu kendisine iletti. [3] Bu çiftliğin,Muaviye'nin şahsî malı mı,yoksa devlet malı mı olduğu açık bir şekilde belli olmuyorsa da,devlet malı olduğu kanaatini taşıyoruz.

II. Devlet Malı Niteliğinin Kazanılması ve Kaybedilmesi :

A - Devlet Malı Niteliğinin Kazanılması :

1. Satınalma :

Bir malın devlet malı niteliği kazanması yollarından birincisi, satınalmadır.Nitekim Muaviye,Zurâre konağını satın almış ve devlete mal etmiştir. [4] Hz.Hatice'nin evini Âkil b.Ebî Tâlib'ten satın alıp, camiye dönüştürmüştür. [5] Dâru'n-Nedve'yi Abdudddâroğullarından İkri-

1. S.I.Kâşif,Mısır,253.
2. Makrîzî,Hıtat,1/204.
3. İbn Kuteybe,İmâme,1/176.
4. Belazurî,Futûh,405.
5. Ezrakî,Ahbâru Mekke,2/199.

me b.Âmir'den satın almış ve burasını Dâru'l-İmâre yapmıştır. [1]

2. Kamulaştırma :

Bir mala devlet malı niteliği kazandıran ikinci yol,kamulaştırma işlemidir.Muaviye,Yuhanna Kilisesi'ni merkez camiine katmak üzere kamulaştırmak istediyse de,hıristiyanların tepkisi üzerine bu fikrinden vazgeçmiştir. [2] el-Hadrâ Sarayı'na çok yakın olan bu kilisenin çanları son günlerinde onu rahatsız ediyordu. [3] Hz.Osman, Bakî' mezarlığına gömülmesine bazılarınca izin verilmediği için, ona yakın bir yere defnedilmişti.Daha sonra Muaviye,burasını satın aldı ve mezarlığa ilave etti.Bundan sonra müslümanlar buraya defnedildi. [4]

Basra'daki camiin kuzey tarafı,dar bir açı şeklinde kalmıştı; çünkü bu tarafta,Nâfi' b.Hâris'in konağı vardı ve onun çocukları, burasını satmayı kabul etmiyordu.Muaviye,Ubeydullah b.Ziyâd'ı vali tayin edince,Ubeydullah adamlarına şunları söyledi:"Abdullah b.Nâfi', çiftliğinin en uzak tarafına gidince,bana bildiriniz.".Abdullah, el-Batîha'daki beyaz sarayına gidince,bu durum Ubeydullah'a haber verildi.Bunun üzerine vali,amelelerini gönderdi.Onlar da bu konağı camii dört köşe haline getirinceye kadar yıktılar.Abdullah konağına dönünce,Ubeydullah'a kızıp bağırdı.Bunun üzerine Ubeydullah,her zira' toprağına beş zira' toprak vermek suretiyle onun gönlünü aldı ve kendisi için camiye girmek üzere duvara küçük bir kapı açtırdı. [5]

Muaviye'nin Mısır valisi Ukbe b.Nâfi',ev yapmak üzere Muaviye'den toprak isteyince,bir bölgeyi ona ikta etti.Etrafındakiler valiye,hoşuna giden bir yeri almasını teklif edince, Benim de şa-

---

1. İbn Sa'd,Tabakât,1/77 ; Belazurî,Futûh,75 ; Belazurî,Ensâb,1/53 ; İbn Habîb,Munammak,34,190-191.
Muaviye'nin bu evde şuf'a hakkı olduğunu iddia eden Abdullah b.Osman'ı aldattığı da rivayet edilir(Izz.İbn Abdüsselâm,İthafu'l-Verâ,2/34-35).
2. Belazurî,Futûh,178 (Derler ki) ; Kudame b.Ca'fer,Harâc, 294 (Derler ki).
3. İbn Kuteybe,Uyûn,1/198 (Utbî)(İbn Kuteybe,Araplardan birini Bizans kayserine gönderip,huzurunda ezan okuttuğunu kaydeder.Bundan gayesi,bu Arap öldürülünce,kiliseyi yıkmaktı); R.Hartman,"Şam",IA,İİ/300.
4. İbn Tiktakî,Fahrî,73 (35/655'te olduğunu söyler).
5. Belazurî,Futûh,501.

Hidi olduğum andlaşmalarında,topraklarından hiçbirinin alınmayacağı şart koşuldu." diyerek bu teklifi reddetti. [1] Bu haberden anlaşıldığı kadarıyla,Mısır halkıyla yapılan andlaşma,kamulaştırma işlemi dışında kalma şartını da ihtiva ediyordu.

3. Devletleştirme :

Biraz önce de belirtildiği gibi,Muaviye,Kisra ve ailesinin terkettiği Irak'taki savâfî topraklarının mülkiyetini devletleştirmiş,gelirini kendisine almıştır. [2]

4. Vasiyet :

Bu mallar,devlete kalması vasiyet edilerek,devlet malı niteliği kazanır.Taberî'nin belirttiğine göre,ölümü sırasında Muaviye malının yarısının beytülmale geri verilmesini vasiyet etmiştir.Bu olayı rivayet eden Hâris b.Abdillah,"Böylece kalanı temizlemiş olabilir.Çünkü Hz.Ömer,valilerinin malının yarısını müsâdere ederdi. demektedir. [3] Bu rivayet doğru kabul edilirse,devlet malı ile halîfenin şahsî malı arasında kesin bir ayırım yapılmasının henüz ortaya çıkmadığı anlaşılır.Bu vasiyetin uygulanıp uygulanmadığı da tam olarak bilinmiyor.

5. Emvâl-i metrûke :

Devlet malı niteliği kazanan başka bir grup mal,hak sahiplerinin terkettiği veya sahipsiz kalan mallardır.Muaviye,ölen Mısır va-

---

1. İbn Abdilhakem,Fütûhu Mısır,86 ; Makrîzî,Hıtat,1/208,294.
2. Ya'kubî,Tarih,2/218.
3. Taberî,Tarih,5/327.Ayrıca bkz.İbn Kuteybe,İmâme,1/176 ; Belazurî,Ensâb,4-1/28,no:97 (Medâinî) ; İbnu'l-Esîr,Kâmil 4/8.
   Biraz önce de belirtildiği gibi,Yezîd in Medine valisi Osman b.Muhammed b.Ebî Sufyân zamanında Kureyş ve Ensâr'a mensup bazı kişiler,Muaviye nin kıtlık yılında bazı mallarını satın aldığı gerekçesiyle bu işleme biraz gecikmeli olarak itiraz etmişlerdir.

lisi Amr b.el-Âs'ın mirasını şüphe dolayısıyla oğulları almayınca, hak sahiplerinden sonra kalan malı devlete aldı.[1] Dımaşk ta ölüp herhangi bir mirasçısı olmayan kişilerin taşınır ve taşınmaz mallarını Muaviye devlete ait kıldı.[2]

6. Müsadere :

Devlet malı niteliği kazandıran bir işlem de,valilerin ve isyanda ölenlerin mallarının müsadere edilmesidir.Muaviye,vefatı sırasında kendi malının yarısının beytülmale iadesini istediği gibi, ölen valilerin malına el koyup mirasçılarından yarısını alıp müsadere ederdi.[3]

B - Devlet Malı Niteliğinin Kaybedilmesi :

1. Ikta :

Bir malın devlet malı niteliğini kaybetme yollarından birincisi,o malın ikta edilmesidir.Halîfeler veya valiler,devlete ait araziyi çeşitli vesilelerle çeşitli kişilere ikta olarak vermişlerdir.[4]

2. Trampa :

Devlet malı niteliğini kaybettiren başka bir işlem,trampadır. Basra valisi Ubeydullah b.Ziyâd,camiyi genişletmek için konğını yıktığı Abdullah b.Nâfi'in her bir zira' toprağına beş zira' toprak vererek gönlünü almıştır.[5] Mısır valisi Mesleme b.Muhalled,Amr b.el-Âs'ın mevlâsı Verdân'ın Dâru'n-Nuhâs denilen evini dîvan yapmak için Muaviye'den izin istedi.Muaviye,bu konuyu Verdân'a yazdı ve

---

1. A.S.Tritton,Ehlu'z-Zimmet fi'l-İslâm,228.
2. Ibn Asâkir,Tarihu Dımaşk,2-1/145-146. Oğlu Yezîd,buradaki küçük nehri büyütmek isteyince Gûta halkı buna karşı çıktı. Yezîd,bu yılki harâclarını ödeme garantisi verince razı oldular.Bu olay,devlet malının da "şirb mükellefiyeti"nin bulunduğunu ortaya koyar.
3. Ya'kubî,Tarih,2/222.
4. Bkz.tez metni,s.62.
5. Belazurî,Futûh,501.

bu evinin karşılığı olarak ona başka bir yer verdi. [1]

§ 27. İDARENİN IŞLEYİŞİ :

Haberleşme ve ulaşım imkânlarının sınırlılığı,idarenin haberleşmesinde de etkili olmaktaydı.Merkezden verilen idarî kararlar ile taşradan gönderilen yazılar,hatta diğer haberleşmeler ve eyalet içi yazışmalar mektup şeklinde taşraya ve muhataplarına ulaştırılırdı. [2] Merkezde ve eyaletlerde yazılan yazıların bir örneği daha çıkarılır ve arşive konurdu. [3] Yazıların ilgili yerlere ulaştırılması işlemi,Berîd teşkilatı tarafından yürütülürdü.Bunun yanında,gerek merkezden taşraya,gerekse taşradan merkeze gönderilen elçiler de resmî yazıların ve haberlerin muhatabına ulaşmasını sağlıyordu.Basra valisi Ziyâd'ın elçiliğini Ubeyd b.Kâ'b en-Numeyrî yapmıştı. [4] Yezîd,Ubeydullah'ın Kûfe'ye valilik kararnamesini Müslim b.Amr el-Bâhilî ile ulaştırdı,ona bir mektup da yazmıştı. [5] Ubeydullah b.Ziyâd'ın Muaviye ve Yezîd'e gönderdiği yazı ve haberlerin elçiliğini mevlâsı Humrân yapıyordu. [6] Elçi vasıtasıyla haberleşme,muhtemelen Berîd'in belli aralıklarla gelmesi,bazı işlerin acele karar yanında,gizlilik de gerektirmesi yüzünden olmalıdır.

Eyalet ya da vilayet valilerinin tayin kararnamesine "kitâb" [7] ya da "ahd" [8] denirdi.Muaviye,Amr b.el-As'ı Mısır'a vali tayin edince,tu'me şartıyla yazdığı kararnamesini şahitlerle güvenceye bağladı. [9]

Yönetimin işleyişiyle ilgili olarak ele alacağımız ikinci konu, Ziyâd döneminde hem Basra'da,hem de Kûfe'de uygulanan sıkıyönetim rejimidir.Ziyâd,Basra'ya vali tayin olduğunda,hamdelesiz oluşu yü-

---

1. Makrîzî,Hıtat,1/346.
2. Câhız,Beyân,2/299 ; İbn Sa'd,Tabakât,7/99-100 ; Belazurî, Ensâb,4-1/238 ; Ya'kubî,Tarih,2/218,220 ; Taberî,Tarih, 5/289 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/245 ; İbn Abdrabbih,İkd, 3/288-289,4/299-300.
3. Bkz.tez metni,s.268.
4. Ya'kubî,age,2/220 ; Taberî,age,5/302-303.
5. Taberî,age,5/357.
6. Taberî,age,5/506.
7. Taberî,age,5/306,356,357.
8. Ya'kubî,age,2/252 ; Taberî,age,5/210,234,306,356,357.
9. Ya'kubî,2/222.

zünden el-Mutbetu'l-Betrâ denilen hutbesinde [1] sıkıyönetim ilanını halka duyurdu. Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, "O vakit Basra'da fısk u fücûr şâyi olmuştu. Ziyâd, minbere çıktı, gayet fasîhâne ve belîgâne bir hutbe okudu, nâsı fısk ve fücûrdan men ve tahzîr etti ve ıslah-ı hal için nâsa müddet-i mu'ayyene ile mühlet verdi. Ba'dehu yatsı namazını geçce kıldırır ve sûre i Bakara'yı yâhud diğer sûrelerden o kadar âyât-ı Kur'âniyye'yi kırâat ile nâsı geciktirir ve ba'dehu Basra'nın en uzağına dek gidebilecek kadar mühlet verir ve ondan sonra zabtiye müdürünü esvâka çıkarır, o da her kimi sokakta bulursa öldürür oldu ve bu türlü icrâât-ı örfiyye ve siyâsiyye ile Basra şehrini tamamıyle inzibat altına aldı.". [2] Gerçekten bu hutbede İslâm'a aykırı birçok husus bulunmaktadır. [3] Bununla birlikte Ziyâd, sadece başlangıçta biraz aşırı gitti. Dediğini yapan biri olduğunu bilen halk derhal hizaya girdi. Ziyâd, Kûfe valisi olunca, burada okuduğu hutbede aynı uygulamayı devam ettireceğini söyledi. [4] Bu yönetimiyle Ziyâd, İslâm'da örfî idareyi ilan eden ilk kişidir. [5] Harâc gelirini azaltan bir görevlisi Muaviye'ye sığınınca, Ziyâd, bir mektup yazarak onu kendisine göndermesini istedi. Ama, Ziyâd'ın sert uygulamalarından haberdar olan Muaviye, bu teklifini reddettiği gibi, Ziyâd'a daha yumuşak bir yol tutmasını da öğütledi: "Benim ve senin insanları tek bir şekilde yönetmemiz doğru olmaz. Eğer hepimiz şiddetli bir yol izlersek, insanları yok eder ve yanımızdan uzaklaştırırız. Hep birlikte yumuşak davranırsak, onlara cesaret verirz. Ama sen yumuşak olursan, ben sert olmalıyım; sen sert olursan, ben yumuşak olmalıyım. Böylelikle korkuya kapılan biri, sığınacak bir yer arar, oraya gider.". [6] Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah da Yezîd döneminde Kûfe'de babasını aratmayacak şekilde sert bir yönetim uyguladı. [7] Bu iki bölge yanında, yeni fethedilen yerlerde de geçici bir süre için askerî yönetim uygulandığı düşünülebilir.

---

1. Mukayeseli metni için bkz. Câhız, Beyân, 2/61-66 ; Taberî, Tarih, 5/217-221 ; İbn Abdrabbih, İkd, 4/199-202.
2. A.C. Paşa, Kısâs-ı Enbiya, 1/608-609. Ayrıca bkz. Taberî, 5/222.
3. Bu konuda bkz. İ. Huseyn, Fitne, 2/215-217 ; M. Hudarî, Muhâdarât, 2/107-108.
4. Belazurî, Ensâb, 4-1/198, no:491.
5. İbn Haldun, Iber, 3/17.
6. Belazurî, age, 4-1/84, no:274, 275 ; İbn Abdrabbih, İkd, 5/112.
7. Taberî, age, 5/358 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/23-24.

İdarenin işleyişi açısından önemli başka bir husus,asıl görev sahibinin görevi başından ayrıldığı durumlarda,en küçük birime varıncaya kadar vekâlet müessesesinin işletilmiş olmasıdır.Vekil bırakma işlemine "istihlâf",vekile "halîfe" denirdi. [1] Halîfelerin görevi başında bulunmadıkları zaman vekil bıraktıklarını biliyoruz. [2] Aynı durum eyalet valileri için de geçerli olmuştur.Bu durumu özellikle hem Basra,hem de Kûfe'yi vali olarak yöneten Ziyâd ile oğlu Ubeydullah'ın uygulamalarında görüyoruz.Ziyâd,yazın Kûfe'ye gittiğinde Basra'ya Semura b.Cundub'u,kışın Basra'ya gittiğinde Kûfe'ye Amr b.Huneys'i vekil bırakırdı.Semura,Ziyâd'ın sıkıyönetim ilanını çok aşırı bir şekilde uyguladı. [3] Ziyâd,Kûfe'de ayrıca Abdullah b.Hâlid b.Esîd'i de vekil bırakmıştır. [4] Mısır valisi Amr b.el-As,namaz kıldırmak için sâhibu'ş-şurta'yı vekil bırakmıştı. [5] Başka bir Mısır valisi olan Mesleme,Yezîd'e bey'at alması işini sâhibu'ş-şurta'sına bırakmıştı. [6] Valilerin vekil bırakmasıyla ilgili pekçok örneğe sahib bulunuyoruz. [7] Eyalet valileri gibi,vilayet valileri de görev başında bulunmadıklarında vekil bırakmışlardır. [8]

Emevîler'in kuruluş devrinde yönetimin malî sorumluluğu açısından günümüzdekine benzer bir gelişmenin bulunması gerçekten çok ilgi çekicidir.Muaviye'nin Basra valisi Abdullah b.Amr b.Haylân,Basra camiinde hutbe okuyordu.Bu sırada Cubeyr b.Dahhâk adında biri,kendisini protesto etti.Vali emir verince eli kesildi.Kabîlesine mensup olanlar validen aldıkları bir mektupla durumu gidip Muaviye'ye arz ettiler.Valinin kabîlelerine mensup bir kişinin elini haksız yere kestiğini iddia ettiler.Muaviye,"Valilerime kısas uygulamam,böyle

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/222,no:576 (Medâinî) ; Ya'kubî,Tarih, 2/236 ; Taberî,Tarih,5/226.
2. Bkz. tez metni,s. 254
3. İbn Sa'd,Tabakât,6/23,7/99 ; Belazurî,age,4-1/210-211,no:534,535. ; Taberî,age,5/236-237,288 289.
4. Belazurî,age,4-1/277,no:742 ; Taberî,age,5/291 (Ömer b.Şebbe).
5. İbn Habîb,Muhabber,294 ; Kindî,Vulât,31-32.
6. Vekî,Ahbâru'l-Kudât,3/223-224.
7. Bkz.Belazurî,age,1/432 ; Ya'kubî,age,2/213,214 ; Taberî, age,5/213-214 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/246 ; Kindî,Vulât, 31,32-33 ; Makrîzî,Hitat,1/301.
8. Belazurî,age,4/498 ; Taberî,age,5/291. ; İbnu'l-Esîr,Kâmil 3/495.

bir imkân tanımam. Ama isterseniz arkadaşınızın diyetini beytülmalden öderim." dedi. Diyeti kabul ettiklerinde, Muaviye bunu beytülmalden ödedi. Abdullah b. Amr b. Haylân'ı da valilikten aldı.[1] Benzer bir durum Basra valisi Ziyâd'ın sâhibu'ş-şurta'sının başına geldi. Eli bıçaklı bir adamın kendisine doğru gelmekte olduğunu gören sâhibu'ş-şurta, canına kastettiğini sanarak adamı öldürdü. Vali Ziyâd, sâhibu'ş-şurta'yı sorumlu tutmayıp, diyeti beytülmalden ödedi.[2] Bu arada, özellikle maliye açısından, idarenin kamu görevlisine rücu hakkı bulunduğunu gösteren bir örneğimiz bulunmaktadır. Şureyk b. el-A'ver, Istahr'dan bir adamla birlikte bir miktar malı, Ziyâd'a gönderdi. Nakleden kişiye, hazine görevlisi tarafından veznini ve nakdini tesbit ettirmesi hatırlatıldı. Adam, "O malı bana mühürlü olarak verdi." dedi. Bu sözü Ziyâd'a naklettiklerinde, "Mal eksik olursa, ben Şureyk'i sorumlu tutarım. Bunun bir sorumluluğu yok." cevabını verdi.[3]

§ 28. İDARENİN DENETLENMESİ :

Haberleşme ve ulaşım imkânlarının sınırlı oluşu dolayısıyla, idarenin denetlenmesi gecikmeli olarak ve fazla gelişmemiş usûllerle yapılmıştır. İdarenin denetlenmesinde standart ölçüler olmamış, halîfe ve valilerin keyfî davranışları bu konuda belirleyici olmuştur. Buna rağmen yine de denetleme yollarını birkaç başlık altında toplamak mümkündür.

1. Idarî Denetim :

Idarî denetim yollarından biri olarak, idare personeli üzerindeki hiyerarşik denetim daima sözkonusu olmuştur. Özellikle idarenin işlemleri üzerindeki hiyerarşik denetim etkili bir şekilde uygulanmıştır. Bilhassa valilerin tayin edilmelerinden hemen sonra, halîfelerin kendilerine bazı tavsiyelerde bulunması gelenek haline gelmiş-

---

1. Taberî, Tarih, 5/299-300 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/501-502.
2. Belazurî, Ensâb, 4-1/223, no: 579 (Derler ki).
3. Belazurî, age, 4-1/242, no: 645 (Medâinî).

tir. [1] Valiler de çeşitli konularda halîfeye danışıp nasıl hareket edeceklerini sorardı. Ziyâd, Basra'daki Araplara nasıl davranacağı konusunda Muaviye'ye bir mektupla danışmıştı. [2] Eyalet valileri, tîpkı halîfeler gibi, tayin ettikleri memurlara bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır. [3] Muaviye, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in otoritesinin zayıfladığını öğrenince, bir mektup yazarak kendisinden bilgi istedi, vali hemen Dımaşk'a geldi. [4] Yine Muaviye, Medine valisi Mervan'ın, Suhayb adında birinin oğluna ait atâ'yı ödemediğini öğrenince, bir mektup yazarak ödemesini istedi. [5] Vali Ziyâd, harâc âmillerinden birinin, yıllık harâcı senenin ilk üçte birinde peşin olarak tahsil edince, "isteseydik biz de yapardık, tahsil ettiğin üçte ikilik kısmı geri ver" dedi. [6] Yine Ziyâd, çeşitli görevlilerine mektuplarla müdahale edip, işlemlerini kendi emirleri doğrultusunda yapmalarını istedi. [7]

Ziyâd, her hafta cuma günü çeşitli bölgelerdeki valilerinin gönderdikleri elçilerle toplantı yapar, dilek ve şikâyetlerini, gelir ve harçamalarını incelerdi. Ayrıca Basra'nın idarî şube başkanlarından "sâhibu dâri'r-rızk" ve "sâhibu's-sûk" ile dairelerinin problemlerini inceler ve denetlerdi. [8]

Halkın şikâyeti üzerine valilerin görevden alındıkları olmuştur. Bu yüzden Muaviye, Abdurrahman b. Ummi'l-Hakem'i Kûfe valiliğinden aldı. [9] Basra valisi Abdullah b. Amr b. Haylân'ı da halkın şikâyeti üzerine görevden almıştır. [10]

---

1. Muaviye'nin Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be'ye tavsiyesi için bkz. Belazürî, Ensâb, 4-1/243-244, no:648 ; Taberî, Tarih, 5/253 ; M.M. Hamâde, Vesâ'ik, 1/146, no:114. Yine Muaviye'nin Ubeydullah b. Ziyâd'a tavsiyeleri için bkz. Taberî age, 5/296-297 ; M.M. Hamâde, Vesâ'ik, 1/146, no:114.
   Yezîd'in Selm b. Ziyâd'a tavsiyesi için bkz. Câhız, Beyân, 2/151 ; İbn Kuteybe, Uyûn, 1/110 ; İbn Abdrabbih, İkd, 1/14 ; M.M. Hamâde, Vesâ'ik, 1/189, no:219.
2. Belazürî, age, 4-1/215, no:552.
3. Ziyâd'ın parlak sözleri için bkz. İbn Kuteybe, age, 1/55.
4. Taberî, age, 5/213-214.
5. Belazürî, age, 4-1/108, no:320 (Medâinî).
6. Belazürî, age, 4-1/223, no:582.
7. İbn Abdrabbih, İkd, 4/299-300.
8. Belazürî, age, 4-1/214, no:550 (Medâinî).
9. Belazürî, age, 4-1/137, no:397, 141-142, no:404.
10. Taberî, age, 5/299-300.

Şairler kamuoyunu oluşturmak veya yönetiçilere karşı kamuoyunu denetimini gerçekleştirmek yanında,idarî denetim için de istihdam edilmişlerdir.Özellikle devletin kurucusu Muaviye,"Bu ağızlarında bakla ıslanmayan dostlarına,memurların suistimallerini kontrol vazifesini de bırakarak,bu sûretle valilerinin kendi başlarına buyruk olmalarına karşı bir çare de temin etmiş oldu.Bu hareket aynı zamanda bütün fırkaların kendilerine yaranmaya çalıştığı ve kavga çıkarmaktan hoşlanan tabiatlarının yarattığı dehşetten sarhoş olan bu gezgin muganniîlerin gururlarını da okşuyordu.". [1] Şair Nâbiga,Medine valisi Mervan'ın malına ve ailesine haksızlık yaptığını şiirle iletince,orada bulunan Mervan'a durum soruldu ve haksızlık giderildi. [2] Şair Ibn Muferrig,Sicistan valisini hicvettiğinde,Ubeydullah b.Ziyâd onu öldürmek için halîfeden izin istemişti,ancak Muaviye bu izni vermedi.Ubeydullah onu hapsetti,sokaklarda dolaştırdı.Daha sonra Şam'ın ileri gelenleri durumu Muaviye'ye bildirince,salıverilmesini emretti.Salıverilen şair Kirmân'a yerleşti. [3]

Emevî Devleti merkez kuruluşlarından Dîvanu'l-Berîd'in görevlerinden birinin idarenin denetlenmesi ve eyaletlerde olup bitenlerden halîfeyi haberdar etmek olduğunu biliyoruz. [4]

II. Siyasî Denetim :

Başkente gelen çeşitli gruplar veya kişiler,bölgelerindeki yöneticilerle ilgili istek ve şikâyetlerini doğrudan halîfeye ileterek çözüm aramışlardır. [5] Bunun yanında halîfeler de ziyaretçi grup veya kişilere isteklerini ve bölgelerindeki durumu sormuş, buna göre bazı işlemlerde bulunmuşlardır. [6] Bu gibi durumlar,o günün şartlarında,siyasî denetim denilebilecek bir özellik taşır.

---

1. H.Lammens,"Muaviye,IA,8/442.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/82-83,no:269.
3. Belazurî,age,4-2/77-79.
4. Bkz.tez metni,s.272 vd.
5. Belazurî,age,4-1/276,no:734,90,no:291 (Medâinî).
6. Taberî,Tarih,5/295 ; el-Enbârî,Muhammed b.el-Kâsım,Kitâbu'l-Azdâd,Nay.M.Ebu'l-Fadl İbrahîm,Kuveyt 1960,239.

III. Kamuoyu Denetimi :

Vatandaşlar bizzat halîfeyi yüzüne karşı açıktan tenkit edebiliyorlardı.Özellikle Akîl b.Ebî Tâlib,el-Ahnef b.Kays,Abdullah b.ez-Zubeyr,Abdullah b.Abbâs ve Ebu Muslim el-Havlânî'nin tenkitleri kaynaklarımızda daha fazla yer alır.Muaviye,kardeşi Hz.Ali'yi suçlayan bir konuşma yapınca,Akîl b.Ebî Tâlib onun bu tenkitlerini kabul etmedi ve Emevîler'in zulüm ve fesatlarını anlattı. [1] Muaviye'nin Yezîd'e bey'at aldığı gün,herkes konuşurken el-Ahnef b. Kays suskundu.Muaviye,el-Ahnef'e neden bir şey söylemediğini sordu. el-Ahnef bunun üzerine,"Doğru söylersem senden,yanlış söylersem Allah'tan korkarım." cevabını verdi. [2] Abdullah b.ez-Zubeyr,yardım isteğini yerine getirmeyen Muaviye'ye,Ebu Bekir ve Ömer'in uygulamalarını hatırlatarak insanları kendisi aleyhinde kışkırtacağı tehdidinde bulununca,Muaviye ona yardım etti. [3] Mervan'la aralarındaki ihtilafta Muaviye'nin Mervan tarafını tutması üzerine,Ibnu'z-Zubeyr itaat borcunun kalktığını belirten bir konuşma yaptı. [4] Kureyş'lilerle konuşurken,Muaviye'nin Hz.Ali'yi suçlaması üzerine,İbn Abbâs, Muaviye'nin çeşitli yerlere ehliyetsiz kişileri vali tayin ettiğini ve onların başına geleni hatırlattı. [5] Atâ ödemesini geciktirmesi üzerine Ebu Muslim el-Havlânî,Muaviye hutbe okurken karşısına çıkarak,atâ'ları ödemesini istedi.Muaviye hemen eve gitti,daha sonra yeniden hutbeye çıkarak atâ'ların hemen ödeneceğini belirtti. [6]

Başkaları da Muaviye'yi açıktan tenkit etmişlerdir.Abdullah b.Ömer,kendisini ziyaret ettiğinde,Muaviye ona "Bu yaptığımız binalar hakkında ne dersin?" diye sormuştu.Bunun üzerine Ibn Ömer,"Şayet Allah'ın malındansa,sen hainlerdensin.Eğer kendi malındansa, müsriflerdensin." cevabını verdi. [7] Âmir b.Ebî Vâsıla,Muaviye'yi

---

1. Ibn Abdrabbih,İkd,4/90.
2. İbn Abdrabbih,İkd,4/111. Ya'kubî,(Tarih,2/232),Muaviye'nin "Bu zamanımız nasıldır?" diye sorması üzerine,Adî b.Hâtem'in "Sizi doğrularsak sizden,yalanlarsak Allah'tan korkarız" dediğini nakleder.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/66,no:228 (Medâinî).
4. Belazurî,age,4-1/77,no:252 (Medâinî).
5. İbn Abdrabbih,İkd,4/93.
6. Sûlî,Edebu'l-Kâtib,224. Ebu Muslim'in Muaviye'yi pervasızca tenkidleri için bkz.İbn Kuteybe,Maârif,439 ; İbn Asâkir, Tarihu Dımaşk,3/515-518.
7. Ya'kubî,age,2/232.

Mısır'ı Amr b.el-Âs'a tu'me olarak verdiği için eleştirdi.[1] Adamın biri Muaviye'nin huzuruna girerek,"And olsun ki,ya doğru yolda yürüyeceksin,ya da seni doğrulturuz." deyince,Muaviye"Ne ile?" diye sordu.Adam,"Kılıçlarımızla" cevabını verince,Muaviye "O zaman doğru yolda yürürüz." dedi.[2]

Şairler kamuoyunda çok etkili olduklarından,halîfe ve valilerin haksız işlem ve eylemlerine karşı çıkmışlar,halîfe ve valiler de onları elde etmeye çalışmışlardır.[3]

Toplumun saygı gösterdiği kimseler,halîfeye mektup yazarak haksız işlem ve eylemlerini kınamış,doğru hareket etmesini istemişlerdir.Hz.Aişe,Hucr b.Adî'yi katletmesi yüzünden Muaviye'ye bu hareketini kınadığı bir mektup yezdı.[4] Hz.Aişe,Muaviye'nin isteği üzerine ona bir mektup yazarak Allah'ın rızasını kazanmasını öğütledi.[5] Ziyâd'ın Hicaz'a tayin edildiğini öğrenen Medine'liler,Muaviye'ye ve Ziyâd'a protesto mektubu göndermeyi düşündüler.[6]

Basra'ya vali tayin edilen Ziyâd,okuduğu hutbede olağanüstü yönetim şeklini açıkladı.Onun hutbesinden sonra bazı kişiler konuşma yaparak görüşlerini açıkladılar.Zaten Ziyâd,kendisini uyararak adaletli davranmaya yöneltmelerini istemişti.[7] Ziyâd,arkadaşı Umeyr'e yönetimini sorunca,"Kendini kötülüğe atarak insanları düzeltin." dedi.Bunun üzerine Ziyâd,"Kendisi yüzünden toplumun düzeldiği kişinin kötü olamayacağını" belirtti.[8] Muaviye'nin Medine valisi el-Velîd b.Utbe b.Ebî Sufyân ile Hz.Hüseyin arasında Zülmerve'deki bir arazi yüzünden ihtilaf çıktı.Vali sahip olduğu siyasî kudrete dayanarak bunu almakta kararlıydı.Hz.Hüseyin,"Ya hakkımı verirsin, ya da kılıcımı alır,camiye gider,Hilfu'l-Fudûl'ü çağırırım." dedi.

---

1. Makrîzî,Hıtat,1/21.
2. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/154 (Asma'î).
3. Belazurî,Ensâb,4-2/11 ; İbn Abdrabbih,İkd,1/50.
4. Belazurî,age,4-1/29,no:153.
5. Belazurî,age,4-1/29,no:101 (Medâinî). İbn Abdrabbih (İkd, 1/56),burada geçen bir hadisi Ebu'd-Derdâ'nın sözü olarak verirken,Hz.Aişe'den benzer bir söz nakleder.
6. Belazurî,age,4-1/276,no:734.
7. Taberî,Tarih,5/221 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/450.
8. Belazurî,age,4-1/223,no:578.

Ibnu'z-Zubeyr,el-Misver b.Mahreme ve Abdurrahman b.Osman b.Abdillah da aynı şeyi söyleyince,vali Hz.Hüseyin'in hakkını teslim etti.[1]

Valilerin haksız eylemlerini huzurlarında tenkit etmek her zaman hoşgörülmemiş,tenkitçiler bu yüzden ceza da görmüşlerdir.[2]

IV. Yargı Denetimi :

Klasik dönemde hükümdar ve valilerin bir görevi de,vatandaşlara adalet dağıtmaktı.Bu yüzden Emevîler'in kuruluş devrinde de aynı durum geçerli olduğundan,halîfe ve valiler,diğer yöneticilerin haksız işlem ve eylemlerine karşı itiraz mercii olmuştur.Emevîler'in kuruluş devrinde meydana gelen çeşitli davaları,daha sonra müesseseleşecek olan Mezâlim'in ilk uygulamaları olarak değerlendirebiliriz.

Mes'ûdî'nin belirttiğine göre,Muaviye her gün iki kez,haksızlığa uğrayanların dilek ve şikâyetlerini dinler,onların çözümlenmesi için çalışırdı.[3]

Ifrîkıye valisi Ukbe b.Nâfi' görevden alınınca,Muaviye'ye durumu bildirmiş,Muaviye (ya da Yezîd) kendisini görevine iade etmiştir.[4] Bu uygulama,günümüzdeki idarî.yargıda yer alan iptal davasının tıpatıp kendisidir.

Basra valisi Abdullah b.Amr b.Gaylân,hutbe okurken Zubeyr b. Dahhâk kendisini protesto edince,onu cezalandırarak elini kesti.Bunun üzerine Dabbe kabîlesi,bunu halîfe Muaviye'ye iletti.Muaviye valilerin haksız eylemi için kısas yapamayacağını,ama isterlerse diyet ödeyebileceğini belirtti.Diyeti kabul etmeleri üzerine,Muaviye bu diyeti beytülmalden ödedi.[5] Bu olay günümüz idarî yargısındaki tam yargı davasına benzemektedir.Aynı şekilde Basra valisi Ziyâd da sâhibu'ş-şurta'nın yanlışlıkla öldürdüğü bir adamın diyetini beytülmalden ödedi.[6]

---

1. İzz.Ibn Abdi, Gayetu'l-Merâm,1/120.
2. İbn Hacer,İsâbe,1/302.
3. Mes'ûdî,Murûc,3/29-30.
4. Ibn Abdilhakem,Futûhu Mısr,197-198.; Ya'kubî,Tarih,2/229.
5. Taberî,Tarih,5/299-300 ; İbn Haldun,Iber,3/33.Krş.Belazurî, Ensâb,4-1/241,no:641 (Medâinî).
6. Belazurî,age,4-1/223,no:579 (Derler ki).

Medine sâhibu'ş-şurta'sı Mus'ab b.Abdirrahman b.Avf,halka çok sert davranıp,onları sopaladı ve evlerini yıktı.Durum vali Mervan'a iletildi.Sâhibu'ş-şurta,valinin uyarması üzerine sert hareketlerden vazgeçti.[1] Basra valisi Ubeydullah,vali tayin ettiği İbn Ummi Bursun'u azledince,ikiyüzbin dirhem tazminat ödetti.Mağdur Yezîd'e gidip konuyu ona arzedince,halîfe Ubeydullah'a bir mektup yazıp bu parayı iade etmesini istedi.[2] Muaviye'nnin Kûfe valisi Nu'man b.Beşîr,halîfenin Kûfe'lilere yaptığı on dînarlık atâ artışını bazılarına ödememişti.Bunu öğrenen Muaviye,bir mektup yazarak herkese ödeme yapmasını istedi.[3] Medine valisi Mervan'ın şair Nâbiga'nın malına haksız olarak elkoyması,Nâbiga'nın başvurusu üzerine durdurularak,mal hak sahibine iade edildi.[4] Basra valisi Ziyâd,haksız eylem ve işlemlerden yakınan çeşitli kişilerin bu mağduriyetlerini çözüme kavuşturmuştu.[5]

---

1. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,268.
2. Belazurî,Ensâb,4-2/9-10 (Medâinî) ; Belazurî,Futûh,296, no:790.
3. Belazurî,age,4-1/14 (Derler ki) ; Isfahânî,Egânî,14/120 ; İbn Manzûr,Lisânu'l-Arab,5/90.
4. Belazurî,age,4-1/82-83,no:269 ; Isfahânî,Egânî,4/38.
5. İbn Abdrabbih,İkd,4/299-300.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAMU MALİYESİ

§ 29. MALİYE POLİTİKASI :

Hesap ilminde uzman olduğu belirtilen ve bu konuda Hz.Peygamber'in (s.a.) duasına da mazhar olan Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye devrinde izlenen malî politika şu ilkelere dayanıyordu: [1]

1) Gelirlerin tahsilinde titizlik: Bu,özellikle vergi memurlarının sıkı denetime tâbi tutulması ve haksız zenginleşme durumunda musâdereye başvurulmasında kendisini gösterir.Bunun yanında arazinin ölçülmesi de daha fazla gelir tahsil etmeye ve vergi kaybını önlemeye yöneliktir.Sözgelimi,daha önceden çeşitli bölgelerde yapılan ölçümlere ek olarak Basra valisi Ziyâd,Ehvâz bölgesinin ölçümünü yeniden yaptırmıştır. [2]

---

1. Câhız,Beyân,2/116 ; Belazurî,Ensâb,4-1/127,no:364 ; Kettânî,et-Terâtîbu'l-İdâriyye,2/300-301 ; M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku(Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Devri),Erzurum 1981, yayınlanmamış Doktora Tezi,93 ; M.Emîn Sâlih,en-Nuzumu'l-İktisâdiyye fî Mısr ve's-Şâm,fî Sadri'l-İslâm,Kahire 1971, 68 ; M.D.Reyis,el-Marâc,Kahire 1977,4.B.,185.
2. Zehebî,Tarihu'l-İslâm,2/21 ; S.A.Ali,Tanzîmât,116,dn.2.

2) Vergi nisbetinin arttırılması: Muaviye'nin vergilerin arttırılmasıyla ilgili faaliyetlerinin bir örneği, Mısır harâc âmili Verdân dan cizye vergisini kişi başına bir kırat arttırmasını istemesidir.[1]

3) Vergi kaynaklarının arttırılması ve geliştirilmesi: Bu çerçevede olmak üzere, nevrûz ve mehricân hediyelerinin devlete ödenen zorunlu vergi haline getirilişi, Basra civarındaki bataklıkların ve Hicaz bölgesindeki ölü toprakların tarıma elverişli hale getirilmesi hatırlanabilir. Ayrıca iyi işleyen bir mülkî idare, vergi ve üretim artışının da temel şartı olduğundan, tecrübeli ve ehliyetli valiler tayin eden Muaviye ve diğer Emevî halîfeleri, hem harâcın ve diğer devlet gelirlerinin, hem de şahsî gelirlerinin arttırılması için çalıştılar.[2]

4) Siyasî idare ile malî idarenin birbirinden ayrılması: Muaviye'nin maliye politikasında önemli yer tutan ilkelerden birisi de siyasî idare ile malî idarenin birbirlerinden ayrılması ilkesidir.[3] Esasen mülkî idare ile malî idarenin birbirinden ayrılması için ilk girişimler, özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman devirlerinde gerçekleştirildi. Bu açıdan Muaviye'nin girişimi, büyük bir ihtimalle, malî idarenin daha öncedan çeşitli sebeplerle bağımsız hale getirilmediği bir kısım yerlerde halkaya tamamlamış olabilir.[4] Böylelikle eyalet valisi, kendi bölgesinde siyasî ve askerî idare hususunda tam yetkili kılınmakla beraber, devlet gelirleriyle meşgul olma işi, doğrudan halîfeye karşı sorumlu, sâhibu'l-harâc adını taşıyan özel bir memurun idaresine bırakılmıştır. Daha önceleri bir bölgenin idaresi demek, esas itibarıyla o bölgenin devlet maliyesi yönünden idaresi demekti.[5] Değişik bölgelerde ve tarihlerde ortaya çıkan bu gelişmeye rağmen, mülkî idare ile malî idarenin tam ve sürekli bir şekilde birbirinden ayrıldığını söylemek zordur.

---

1. Ebu Ubeyd, Emvâl, 212, no: 393 ; Belazurî, Ensâb, 312 ; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 86 ; Makrîzî, Hıtat, 1/79, 94.
2. Mes'udi, Harâc, 186.
3. D. Dennet, el-Cizye ve'l-İslâm, 64 ; P. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/354 ; S. A. Husaini, Arab Administration, 95-96.
4. C. Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984, 68-69.
5. P. Hitti, age, 2/354-355.

5) Malî idarenin teşkilatlandırılması : Birazdan ele alınacağı gibi,malî idarenin teşkilatlandırılması çalışmaları değişen şartlara uydurulmuştur.

Yezîd ve Muaviye b.Yezîd dönemlerinde,devletin kurucusu Muaviye'nin belirlediği bu politikanın hemen aynen sürdürüldüğü belirtilebilir.

Özellikle yeni fethedilen bölgelerde,daha önce orada uygulanmış olan -sözgelimi Bizans veya Sasanî- maliye sistemi önemli ölcüde geçerliliğini,malya personeli de yerini koruyordu. [1] Bu devirde Hıristiyanların ve dihkânların malî idare personeli olarak görev yaptıklarını biliyoruz.

§ 30. MALÎ İDARE :

Malî ideri ile mülkî idare çoğunlukla birbirinden ayrılmaz şekilde içiçedir.Bizim böyle bir ayırıma gitmemiz,tamamen inceleme kolaylığı açısındandır.Emevîler'in kuruluş devrindeki malî idare kuruluşları,beytülmal,dâru'r-rızk,dîvânu'l-harâc ve dîvânu'l-atâdır.

I. Beytülmal :

Beytülmal,tüzel kişiliğe sahip,devletin gelir tahsili ve harcama işlemlerinin yürütüldüğü bir organdır. [2] Hz.Ömer devrinde iyice teşkilatlanan beytülmal,Emevîler'in kuruluş döneminde günün şartlarına göre gelişmiştir. [3]

Beytülmal'in gelirlere göre alt bölümleri olup olmadığını bilemiyoruz.Ama büyük bir ihtimalle böyle bir bölümlenme vardı.Muaviye, "bir hutbesinde "Beytülmal'inizde atâ'larınızdan artan bir kısım var.Ben onu sizlere bölüştüreceğim." [4] derken,belki de beytülmal içinde atâ gideriyle ilgilenen özel bir kısım olduğunu belirtmiş oluyor.Bu dönemde beytülmal'in,daha sonraki dönemlerde görüldüğü

---

1. S.İ.Kâşif,Mısr,53-54 ; S.A. li,Tanzîmât,116-117.
2. Mâverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,203.
3. Beytülmal'in doğuşu ve gelişmesi konusunda bkz.M.Erkal, "Beytulmal",MÜİF Dergisi,4(İstanbul 1986),9-22.
4. Ebu Ubeyd,Emvâl,357,no:620.

gibi,beytülmali'l-âmme ve beytülmali'l-hâssa şeklinde iki ana bölümü olup olmadığını da bilemiyoruz.Ancak Muaviye'nin şahsî emlâkinin çokluğuna ve Irak'taki savâfî'den elde edilen gelirleri şahsına almasına bakarak,böyle bir bölümlenme büsbütün ihtimal dışı sayılmamalıdır.

Eyaletlerde de merkezdekine uygun şekilde teşkilatlanan ve çalışan birer beytülmal bulunmaktaydı.Basra valisi Ziyâd,kadı Şurayh'ı -belki de kadılığına ek olarak- bin dirhem maaşla beytülmal'in başına getirdi.[1] O,ayrıca Ebu Vâ'il'i de beytülmal'e tayin etmiş,sonra görevden almıştı.[2] Hıms valisi en-Nu'man b.Beşîr,yardım isteyen birine beytülmal'den kırkbin dînâr verdi.[3] Ubeydullah b.Ziyâd,Basra'dan kaçtığı sırada beytülmal'de sekziż-dokuz milyon dirhem bulunuyordu.[4] Sicistân valisi Ubâd b.Ziyâd,görevden alınıp yerine Selm b.Ziyâd'ın tayin edildiğini Ubeydullah'ın mektubundan öğrenince,beytülmal'de olanların bir kısmını kölelerine dağıttı,artan kısmını da isteklilere borç olarak verdi.[5]

II..Dâru'r-Rızk :

Hububat ve gıda maddelerinin konulduğu anbarlara Dâru'r-Rızk denilmiştir.[6] Vergi tahsilatının aynî olarak da yapılması,bu çeşit anbarların inşasını zorunlu kılmıştır.Nitekim Belazurî'de yer alan bir haber bu durumu doğruluyor.Bu habere göre,Basra valisi Ziyâd, cizyeyi dirhem olarak ödemeyenlerden,aynî ödeme (urûd) olarak kabul ederdi.[7] Yine Belazurî'nin belirttiğine göre Ziyâd,bir dâru'r-rızk inşa etmiş,oğlu Ubeydullah buna ilavede bulunmuştu.Ziyâd'ın dâru'r-rızk âmili Abdullah b.Hâris b.Nevfel,daha sonra da Revvâd b.Ebî Bekre idi.Dâru'r-rızk âmilleri cuma günleri Ziyâd'a gelir,vali buraya gelen erzakı sorar ve kuruluşun ihtiyaçları hakkında bilgi alırdı.[8]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/235,no:612 (Medâinî).
2. İbn Sa'd,Tabakât,6/97.
3. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/412.
4. Taberî,Tarih,5/508-509.
5. Taberî,age,5/472.
6. C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,87.
7. Belazurî,age,4-1/219,no:565 (el-Ilâf).
8. Belazurî,age,4-1/214,no:550(Medâinî),338,no:626 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,22.

Basra örneğine bakarak başka eyaletlerde de bulunduğu tahmin edilen dâru'r-rızk'lar beytülmal'in bir alt bölümü gibi görünüyor.

III. Dîvânu'l-Harâc :

Dîvânu'l-Harâc, gayri müslim mükelleflerin ödediği harâc vergisini tahsil etmekle görevli bir malî dîvandır. Dîvânu'l-Harâc, Hz. Ömer devrinde müstakil bir dîvân haline dönüşmüştür. Bu yüzden dîvânu'l-harâc'ın Emevîler devrinde ortaya çıktığını savunan görüşe katılmak mümkün değildir. [1] Dîvânu'l-Harâc'ın Emevîler devrinde kurulduğu görüşünü savunan Ebululâ Mardin'e göre, bu devirde hazineye dîvânu'l harâc deniyordu. [2] Harâc gelirinin en önemli kısmı teşkil etmesi, böyle yanlış bir özdeşleştirmeye götürmüş olmalıdır. Muaviye zamanında Şam'da bulunan merkez harâc dîvanına sadece "ed-Dîvân" deniliyordu. [3] Bu devirde Şam'daki dîvânu'l-harâc'ın başında bir hıristiyan olan Sercûn b. Mansur er-Rûmî vardı. [4]

Eyaletlerde de dîvânu'l-harâc bulunuyor, başındaki kişiye sâhibu'l-harâc deniyordu. Harâc görevi, genellikle valilere ait bulunuyordu. Ama Muaviye, bazı eyaletlerde ve zamanlarda bu görevi valilerden alıp, doğrudan kendisine karşı sorumlu sâhibu'l-harâc'a vermiştir. Mısır valisi Utbe b. bî Sufyân, harâc görevi kendisinde olmadığı için halîfeye yakınmış, bunun üzerine Muaviye, harâc'ın başındaki Verdân'ı bu görevden almış ve harâc tahsili valiye bırakılmıştır. [5] Muaviye'nin Filistin'deki harâc kâtibi, Suleyman b. Sa'îd el-Mişca'î idi. [6] Muaviye, Irak sâhibu'l-harâc'ı olarak mevlâ'sı Abdullah b. Derrâc'ı tayin etmişti. Abdullah buradaki savâfî topraklarının durumunu ve elde edilen gelirin bir kısmının dihkânlara gittiğini bildirince, halîfe ondan bu toprakları tesbit etmesini ve orada kanallar açılmasını emretti. [7] Bundan sonra bu topraklardan elde edilen gelir,

---

1. Ö. Ferruh, Tarîhu Sadri'l-İslâm, 211-212.; C. Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, 110-111.
2. E. Mardin, "Beytülmal", İA, 2/592. S. A. Husaini (Arab Administration, 161) de bu görüşü savunuyor.
3. Cahşiyârî, el-Vuzarâ ve'l-Kuttâb, 132 ; C. Yeniçeri, age, 111.
4. Taberî, Tarih, 5/330 ; İbn Habîb, Munammak, 449 ; Isfahânî, Egânî, 8/290 ; Cahşiyârî, age, 24, 31, 32 ; İbn Abdrabbih, Ikd, 4/247, 252.
5. İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 86.
6. Cahşiyârî, age, 26.
7. Belazurî, Futûh, 416 ; Ya'kubî, Tarih, 2/218 ; Cahşiyârî, age, 24.

Muaviye'nin şahsına tahsis edilmiş oldu.

Ziyâd'ın Kûfe'deki dîvânu'l-harâc'ının başında Benî Umeyye'nin mevlâ'sı Amr b.Nâfi' vardı.[1] Ziyâd,el-hakem b.Amr el-Gıfârî'yi yardımcılarıyla birlikte Horasan'a sâhibu'l-harâc tayin etti.[2] Ziyâd'ın vefat ettiği sırada harâc kâtibi Zâzân Ferruh idi.[3] Ziyâd,harâc kâtiplerinin niteliğini "Harâc kâtipleri,harâc işlerini bile e'âcim reislerinden olmalıdır." şeklinde belirtirdi.[4] O,tayin ettiği âmilde veya tahsildar olarak gönderdiği kişide,güvenilirlik ve yeterlik şartlarını ararדı.[5]

Medine'deki dîvânu'l-harâc'ın başına vali Mervan'ın isteği ve Muaviye'nin izniyle,onaltı yaşındaki Abdulmelik b.Mervân getirilmişti.[6] Abdulmelik'ten önce bu görevde,Hârice b. Zeyd bulunuyordu.[7] Belazurî,Abdulmelik'in Yezîd'in son günlerine kadar bu görevde kaldığını belirtirken,İbn Habîb Abdulmelik'ten sonra Amr b.Sa'îd b.Osman'ın bu göreve getirildiğini ve bunun Muaviye devrinde olduğunu,Yezîd döneminde Yezîd b.Abdillah b.Zim'a ile Humeyd b.Abdirrahman'ın,İbnu'z-Zubeyr döneminde ise Osman b.Abdillah b.Erkam'ın Medine sâhibu'l-harâc'ı olduğunu belirtir.[8] Cahşiyârî'nin ifadesine göre,Habîb b.Abdilmelik b.Mervan da Muaviye döneminde Medine'de harâc kâtipliği yapmıştır.[9]

Vilayetlerde de zaman zaman mülkî idare ile malî idare birbirinden ayrılmıştır.Muaviye,Hıms vilayetine bir hıristiyan olan İbn Usâl'i sâhibu'l-harâc tayin etmiştir.[10] Ömer b.Sa'd b.Ebî Vakkâs, Hemezân'a sâhibu'l-harâc tayin edilmiş,bir miktar malı kendine almıştı.Muaviye,İbn Ummi'l-Hakem'i Kûfe valisi tayin edince,vali Kûfe'ye gelen Ömer'i bu mal dolayısıyla sorumlu tutmaya kalkıştı. Fakat Ömer,onun böyle bir yetkisi olmadığını belirtti.Zira Muaviye,

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/382 (Medâinî).
2. Taberî,Tarih,5/225-226.
3. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/249.
4. Ya'kubî,Tarih,2/234.
5. Belazurî,age(Kudüs),4-1/136.
6. İbn Kuteybe,Ma'ârif,355 ; Belazurî,age,4-1/160,no:447.
7. İbn Habîb,Munammak,377-378.
8. İbn Abdrabbih(Ikd,4/250,252),bu ikisinin Yezîd devrinde görev yaptıklarını belirtir.
9. Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,27.
10. Ya'kubî,age,2/223,232 ; Cahşiyârî,age,27.

Ömer'e kendisinden başkasına muhatap olmayacağına dair bir mektup yazmıştı.[1]

Eyaletlerdeki divânu'l-harâc'lardan Hicaz'daki Arapça, Irak ve Fâris'teki Farsça, Şam'daki Rumca, Mısır'daki Kobtça ve Rumça'yı yazı dili olarak kullanıyordu.[2] Çünkü bu bölgelerde Arapça dışındaki dilleri müslümanlar henüz tam olarak öğrenememişlerdi. Ayrıca bu bölgelerdeki malî personel fetihten itibaren yerlerinde tutulmuş, Araplar henüz bu işlerde uzmanlık kazanmamışlardı. Hatta Mısır'da maliye işlerini hep hıristiyanlar yürütüyordu.[3] Kazı dönemlerde, sözgelişi Amr b.el-Âs devrinde, zimmîlerin dîvanlardan uzaklaştırıldığı da olmuştur.[4] Dîvânu'l-harâc'ta dihkânları istihdam ediş sebebini Ubeydullah b.Ziyâd şöyle açıklıyor. "Araplardan birini tayin ettiğimde, harâc azalıyor. Şîretini sorumlu tutup, tazminatla yükümlü kıldığımda, bunu kavminin atâsından kesiyorum, ama bununla onları zarara sokuyorum. Harâcı onda bırakırsam, yerini bildiğim halde, Allah'ın malını bırakmış olurum. Bu yüzden dihkânları tahsil açısından daha uygun, güvenilirlik açısından daha üstün ve sorumlu tutma açısından daha elverişli gördüm."[5] Ubeydullah'ın bu ifadesine göre, belli bir dönemde harâc gelirinin azalması, tahsildarların zimmet suçu işlemelerinden dolayı ortaya çıkmıştır.

IV. Dîvânu'l-Atâ :

Bütün gelişme tarihi gözönüne alınarak yapılan tarife göre, halîfelerin harâc gelirini tahsil ettikten sonra emîrlere, valilere, askerlere ve halka rütbelerine ve sayılarına göre dîvânu'l-atâ'dan dağıttığı maaşa "atâ" denir.[6] Çekirdek gelişmesini Hz.Peygamber (s.a.) devrinde gösteren dîvânu'l-atâ, Hz.Ömer (r.a.) devrinde sağlam bir şekilde tanzim edildi.[7] Bu teşkilat Emevîler'in kuruluş devrinde

---

1. Belazurî, Ensâb, 4-1/136 (Medâinî).
2. Belazurî, Fütûh, 277 ; Sûlî, Edebu'l-Kâtib, 192.
3. S.İ.Kâşif, Mısır, 170.
4. A.S.Tritton, Ehlu'z-Zimme, 26-27.
5. Belazurî, Ensâb, 4-2/109 ; Taberî, Tarih, 5/522 (Velîd b.Hişâm); Sûlî, age, 221 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 4/140.
6. Makrîzî, Hıtat, 1/95.
7. Dîvânu'l-Atâ'nın Hz.Ömer devrindeki organizasyonu ve faaliyetleri için bkz.M.Fayda, Hz.Ömer'in Dîvan Teşkilatı, Ankara 1985 (yayınlanmamış profesörlük takdim tezi).

değişen şartlara ayak uydurarak faaliyetini sürdürmüştür.Dîvânu'l-Atâ'da kayıtlar kabîlelere göre tutulurdu.Dîvan'a kayıtlı kişinin isteği üzerine kayıtlar değiştirilebilirdi. [1] Bazan üst yöneticilerin de herhangi bir özellik dolayısıyla bazı kişilerin dîvanını değiştirdiği olurdu. [2] Asker (ehlu'd-dîvân) olmak,kişilerin seçimine bağlı bulunup,zorunlu değildir.Ölüm ve göç gibi sebeplerle ehlu'd-dîvân'ın sayısı azaldığında,dîvâna yeni kayıtlar yapılırdı.Bu durumda öncekilerin kayıtları silinirdi.Askerlerin (mukâtile) Ziyâd devrinde seksenbine,Übeydullah devrinde doksanbine yükselmesinin sebebi de budur. [3]

SÛlî'nin belirttiğine göre,Şam'da halka(cund),mukâtilâe'ye ve çocuklarına maaş ödemek için biri Arapça,diğeri Rumca yazılan iki dîvân(defter) bulunurdu.Hıristiyan Sercûn b.Mansûr,Şam'daki bu dîvanın başında bulunuyordu. [4] Halbuki diğer rivayetler,Sercûn'un dîvânu'l-harâc'ın başında olduğunu belirtiyorlar. [5] Rumcanın dîvânu'l-harâc'ta kullanılan bir dil olusu,ikinci rivayetin doğruluğunu güçlendiriyor.

Her bölgenin atâ'sı,fethettikleri yerin harâcından ödenirdi. Nitekim,Nihavend Kûfe'liler,Dînever ise Basra'lılar tarafından fethedilmişti.Ama Kûfe'ye yerleşen müslümanların sayısı artınca,halk,harâcı aralarında taksim edilecek yeni bölgelere ihtiyaç duydu.Bunun üzerine Dînever,Kûfe'lilere verildi.Dînever ile Nihâvend harâcları arasındaki fazlalık ise Kûfe'lilere tahsis edildi.Bundan dolayı Muaviye devrinde Nihâvend'e Mâhu'l-Basra(Basra'nın ayı),Dînever'e de Mâhu'l-Kûfe adı verildi. [6]

Taşrada da başkenttekine uygun şekilde dîvânu'l-atâ bulunuyordu.SÛlî'nin belirttiğine öre,Basra ve Kûfe'de halka(cund),mukâtileye ve ailelerine maaş ödemek için biri Arapça,diğeri Farsça yazılan ikişer dîvan bulunmaktaydı. [7] Ya'kubî,Ziyâd b.Ebîhi'nin dîvanı ilk

---

1. İbn Habîb,Munammak,256.
2. İbn Durayd,İştikâk,229 Krş.Taberî,Tarih,5/223.
3. S.A.Ali,Tanzîmât,32-33,142.
4. SÛlî,Edebu'l-Kâtib,192.
5. Bu konuda bkz.Taberî,age,5/330 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l Kuttâb,24,31,32 ; İbn Abdrabbih,Ikd,4/247,252.
6. Belazurî,Futûh,439 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,371-372(Basra'ya Isbahân harâcının da ilave edildiğini belirtir).

kuran kişi olduğunu belirtir.[1] Onun bu ifadesi.gerek Hz.Ömer,devrinde,gerekse daha sonraki devirlerde -özellikle de valiliği d devrinde- dîvanın tanziminideki aktif görevini e iç savaş dolayısıyla ortaya çıkan başıboşluğu ele alıp dîvanı yeniden düzenlemesini dile getiriyor olmalıdır.Çünkü Mısır ve Medine'de de birer dîvânu'l-atâ bulunduğunu biliyoruz.[2] Mısır'la ilgili olarak İbn Abdilhakem şöyle bir haber veriyor:"Muaviye,Utbe b.Ebî Sufyân'ı harb'e,Verdân'ı harâc'a,Hurrît b.Zeyd'i dîvân'a tayin etti.".[3] Buradaki dîvan,kanaatimizce dîvânu'l-atâ olmalıdır.

Dîvânu'l-Atâ'dan maaşların dağıtılması kabîle sistemine göre oluyordu.Buna göre,her kabîlenin bir dîvanı(:sicil defteri) vardı. Dîvanın en üst yöneticisi olan sâhibu'd-dîvân (veya sâhibu dîvani'l-cund) yönetiminde,menkib(ç.menâkib) ve arîf(ç.urefâ) ünvanını taşıyan görevliler maaşların halka ulaşmasını sağlıyorlardı.Buna göre, sâhibu'd-dîvan/menkib/arîf hiyerarşisinden söz edilebilir.Menkibler arîflerin bir üstüydüler.[4] Menkiblerin görevini tam olarak bilememekle birlikte,aşiret içindeki yeni mukâtile'yi kabîle dîvanına kaydetmekle görevli oldukları düşünülebilir.Muaviye'nin Mısır'da yeni doğanları ve misafir gelenleri günlük olarak dîvana kaydetmek üzere her kabîlede ayrı ayrı görevlendirdiği kişilerin Irak'ta menkib denilen görevli yerinde olmaları muhtemeldir.[5] Kaynaklarımızda menkib ünvanını taşıyan görevliyi ilk kez Ziyâd b.Ebîhi'nin Basra'da istihdam ettiği özellikle belirtilir.[6] Kabîlenin seçkin ve ileri gelen kişileri arasından seçilen arîfler,aynı zamanda halk ile vali arasındaki idarî ilişkileri yürüten mahallî yönetici durumundaydılar.[7] Arîf,dîvanda kayıtlı olan aşîret fertlerine atâ'yı dağıtma işini yürütürdü.[8] Ziyâd,her aşîrete bir arîf tayin etti.[9] İbn Abdrabbih,Ziyâd'ın arîflerin yardımcısı durumundaki nakîb'leri de istihdam ettiğini belirtir.[10]

---

1. Ya'kubî,Tarih,2/234.
2. İbn Abdulhakem,Futûhu Mısır,102,316 ; Makrîzî,Hıtat,2/94.
3. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısır,86.
4. Askerî,Evâil,243 ; İbn Manzûr,Lisânu'l-Arab,1/772.
5. Cûde,Ard ,207.
6. Belâzurî,Ensâb(Kudüs),4-1/176,190 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/270.
7. Bkz. tez metni,s.304 vd.
8. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureys,154-155.
9. Ya'kubî,age,2/235 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/270.
10. İbn Abdrabbih,Ikd,5/270.

§ 31. BÜTÇE :

Bilindiği gibi malî kuruluşlardan dîvânu'l-Harâc yalnızca gelirlerin tahsili işlemlerini,beytülmal ve dâru'r-rızk hem tahsil, hem de harcama işlemlerini,dîvânu'l-atâ ise yalnızca harcama işlemlerini yürütür.Burada bütçe başlığı altında,dîvânu'l-atâ tarafından yapılan atâ ödemelerini de içine alacak şekilde,tahsil edilen gelirler ile yapılan harcamalar arasındaki dengenin nasıl kurulduğunu ele almaya çalışacağız.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye halîfe oluncaya kadar geçen dönemde hâkim uygulama,gelirlerin tahsil edildikleri yerlerde harcanmasıydı.Bu,bütçe kaidelerinden tahsis kaidesiyle ilgilidir.Bu yüzden eyaletlerin malî açıdan geniş yetkileri bulunmaktaydı.Muaviye'nin Suriye'den elde ettiği dışında dayanacağı sağlam bir geliri olmadığından eyalet bütçelerinden belli bir kısmın Dımaşk'a gönderilmesini istedi. [1] H.Lammens,bu gelişmeyi,beytülmal'in bundan böyle kendisindeki malların şeriate göre mü'minlere dağıtılan "Beytumâlillah" statüsünden çıkıp,dinî ihtiyaçlara bağlı kalmanın zorunlu olmadığı imparatorlukla ilgili ve siyasî ihtiyaçların hizmetine âmâde olmak için bürokratik esaslara göre işlem yapılan bir imparatorluk beytülmal'ine dönüştüğünü belirtir.D.Dennet de onunla aynı görüşüpaylaşıyor. [2] Kanaatimizce bu görüş,Muaviye'nin şahsî geliri durumuna dönüşen savâfî geliriyle ilgili olduğunu gözönüne almışsa doğru olabilir.Nitekim Ya'kubî,Muaviye'nin harâc geliri ile savâfî gelirini kesin olarak birbirinden ayırdığını,yüzmilyon dirheme ulaşan savâfî gelirini yakınlarına ve siyasî amaçlarla çeşitli kişilere ihsan ettiğini belirtir. [3] Ya'kubî'den farklı bir bilgi veren Sûlî'ye göre,Muaviye,eyaletlerden gelen bütçe fazlalıklarıyla takdir ettiklerinin gönlünü kazanıyor ve dilediği gibi harçıyordu. [4] H.Lammens ve D.Dennet'in ileri sürdükleri düşüncenin,eyaletlerden Dımaşk'a gönderilen bütçe fazlalığıyla ilgili olduğunu sanmıyoruz.

---

1. D.Dennet,el-Cizye ve'l-İslâm,65.
2. D.Dennet,age,65.
3. Ya'kubî,Tarih,2/233-234 (Bu topraklardan bir kısmını yakınlarına ikta ettiğini de belirtir).
4. Sûlî,Edebu'l-Katib,224.

Çünkü,tahsis kaidesi gereğince bu payın harcanacağı belli yerler bulunmaktaydı.Bu kaideye uyulmaması durumunda kamuoyunda şiddetli tepki doğuyor,bu da yönetenleri uygulamayı yerli yerinde yapmaya zorluyordu.

Eyaletlerde bütçenin durumuyla ilgili bazı bilgilere sahip bulunuyoruz.Belazurî'nin uygulanma dönemi pek belli olmayan haberine göre,vali Ziyâd,Basra'da altmış milyon dirhem gelir tahsil ederdi.Bu gelirden otuzaltı milyonu mukâtile'ye,onaltı milyonu ailelerine,iki milyonu eyaletin genel giderlerine (nafakâtu's-sultân) ayırırdı.Beklenmedik masraflar (bevâ'ik ve nevâ'ib) için iki milyonu beytülmal'de bırakırdı.Geriye kalan dört milyonun üçte ikisini Muaviye'ye gönderiyordu.Çünkü Kûfe'nin geliri,Basra'daki gelirinin üçte ikisiydi.Ubeydullah b.Ziyâd ise,bütçe fazlası olarak Muaviye'ye altı milyon dirhem gönderirdi.[1]

Mısır,Amr b.el-As'a tu'me olarak verildiği için,tahsil ettiği gelirleri,eyaletle ilgili yerlere harcar,artanı kendisine alırdı, Muaviye'ye bir şey göndermezdi.[2] Bununla birlikte Ya'kubî,kitabının başka bir yerinde,Amr'ın Dımaşk'a çok az bir meblağ gönderdiğini de kaydediyor.[3] Daha sonraki Mısır valileri ise,bütçe fazlasını başkente gönderirdi.Mesleme b.Muhalled,ehlu'd-dîvân'ın ve ailelerinin atâ ve erzaklarını ödedikten,bozulmuş köprülerin tamiri ve personel harcamalarından sonra artan altıbin dînarı Muaviye'ye gönderirdi.[4]

Tahsisli bütçe kaidesi,her zaman çok sıkı bir şekilde uygulanmıyordu,ufak tefek bazı değişiklikler yapılıyordu.Nihâvend Kûfe'lilerin,Dînever Basra'lıların fethettikleri yerlerdi.Kûfe'de müslümanların sayısı artınca,halk,harâcı aralarında taksim edilecek yeni bölgelere ihtiyaç duydu.Bunun üzerine Dînever onlara verildi.Buna karşılık olmak üzere,Basra'lılara Nihâvend verildi,burası Isbahân'a bağlı idi.Dînever ile Nhâvend harâcları arasındaki fazlalık ise Kûfe'lilere tahsis edildi.[5] Muaviye,Isfahan'ı da Basra'dan

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/218-219,no:564(Vâkıdî).
2. Ya'kubî,Tarih,2/221 ; Kindî,Vulât,31.
3. Ya'kubî,age,2/233.
4. Ya'kubî,age,2/233 ; İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,102 , Makrîzî,Hıtat,1/79,94.
5. Belazurî,Futûh,439,no:769(Ebu Nes'ûd el Kûfî).

ayırdı.Ama uğradıkları zararı telafi etmek üzere Sihâvend,Yemâme, Bahreyn ve Umman'ı onlara verdi.Özünde idarî olmakla birlikte,maliyeyi de etkileyen bu düzenlemeler hakkında fazla bilgiye sahip bulunmuyoruz.[1]

Bütçenin denetlenmesiyle ilgili olarak,idarenin denetlenmesi kısmındaki açıklamalardan farklı bir şey söylenemezse de,doğrudan bütçe denetimiyle ilgili bazı örnekler vermek mümkündür.Bu açıdan öncelikle idarî denetimi ve bu çerçevede olmak üzere dîvânu'l-berîd ve dîvânu'l-hâtem'in denetleme görevlerini,bu görevlerin de başta malî denetimle ilgili olduğunu hatırlamalıyız.[2] Şunu da hatırlatmada yarar bulunuyor:Dîvânu'l-Hâtem'in çalışma esaslarından biri hazine işlemlerinde çek uygulamasını gerçekleştirmektir.[3]

Maliyenin idarî denetim yollarından bir başkası,valilerin muhasebesidir.Bizzat Muaviye,hem kendisiyle,hem de valileriyle ilgili olarak bu denetim yolunu uygulamış,bazı valiler de aynı uygulamayı devam ettirmişlerdir.Muaviye,vefat etmezden önce elindeki malının yarısının beytülmal'e geri verilmesini vasiyet etmiştir.[4] Yerine getirilip getirilmediğini bilemediğimiz bu vasiyeti rivayet eden ravi,Muaviye'nin bunu Hz.Ömer'e uyarak yaptığını ve kalan malın temiz olmasını hedeflediğini belirtiyor.Ya'kubî'nin ifadesine göre, Muaviye,vefat eden valilerin mirasçılarından terikenin yarısını alırdı.Bu konuda "Bu,Ömer'in açtığı bir çığırdır." derdi.[5] Filistin valisi Ebu Râşid el-Ezdî,Muaviye'ye geldiğinde onun muhasebesini bizzat yaptı.Bu sırada ağlayan valiye,niçin ağladığını sorunca,vali kıyamet günündeki hesabı hatırladığını belirtti.Bunun üzerine Muaviye,onu muhasebe etmeden bıraktı.[6] Muaviye'nin Basra valisi İbn Âmir,Muaviye'den kendi emrindeki valileri muhasebe etmemesini istedi.[7] Yezîd de Horasan valisi Abdurrahman b.Ziyâd'ı muhasebe etti, valinin itiraf ettiği yedi milyon dirhemi ona bıraktı.[8] Basra vali-

---

1. S.A.Ali,Tanzîmât,122.
2. Bkz.tez metni,s.269,272.
3. C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,147.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/153,no:432,28,no:97(Medâinî) ; Taberî, Tarih,5/327.
5. Ya'kubî,Tarih,2/222. Ya'kubî'nin bu ifadesinden,devlet beytülmal'i ile özel beytülmal'in ayrılıp ayrılmadığı sonucunu çıkarmak biraz zordur.
6. İbn Hacer,İsâbe,4/170.
7. Taberî,age,5/213-214 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/441.
8. Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,29-30(Bu rakam biraz abartılmış görünüyor.

si Ziyâd,Umeyye b.Abdillah b.Hâlid b.Esîd'i Sûs'a vali tayin etmişti.Basra'ya gelince Ziyâd onu muhasebe etmiş,beşyüzbin dirhem aldığını belirten Umeyye'den bunun yarısını almış,diğer kısmını ona bırakmıştı.[1] Yine Ziyâd,ölümünden bir iki gün önce huzuruna gelen Ubeydullah b.Ebî Bekre'yi muhasebe etmesini mevlâ'sı Suleym'e emretmiştir.[2]

Basra valisi Ziyâd,çeşitli yerlerdeki âmillerinin elçileriyle her cuma günü görüşür,bölgelerindeki durumu,gelir ve gideri sorardı.Dâru'r-Rızk müdürüyle de aynı görüşmeyi yapardı.[3] Şureyk b.el-A'ver,Istahr'dan Ziyâd'a bir adamla bir miktar mal göndermişti.Hazine görevlisi(hazzân) adama "Veznini ve nakdini ölçtür." dediğinde,adam "Malı bana mühürleyip verdi." dedi.Bu sözü Ziyâd'a nakledilince,vali "Mal eksik olursa,Şureyk sorumlu olur.Bu adamın bir sorumluluğu yoktur." dedi.[4]

Bütçenin başka bir denetim yolu,kamuoyu denetimidir.Atâ'nın gecikmesiyle ilgili olarak Muaviye'nin tenkid edildiğini ve bunun üzerine hemen ödeme yaptığını biliyoruz.[5] Ayrıca atâ'da kendi ailesine daha yüksek ödemesi de tenkit edilmiştir.[6] Bir defasında Muaviye,"Toprak Allah'ın,ben de Allah'ın halîfesiyim.Aldığım benimdir,almayıp insanlara bıraktığım ise benim ihsanım yüzündendir." deyince,Sa'sa'a b.Sûhân,"Bu konuda,sen ve ümmetin en uzaktakisi eşittir.Ama melik olan,kayırma yapar." demek suretiyle onu protesto etti.[7] Şîa ve Havâric,Muaviye'yi,harâmın harçanmasında kayırma yaptığı gerekçesiyle kınıyorlardı.[8] Muaviye'nin Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân,Ebu'l-A'ver es-sulemî'yi Mısır harâc tahsildarı tayin ettiğinde,gördükleri ufak tefek zulümleri gerekçe göstererek harâc ödemekten kaçındılar,ama valinin itaat borçlarını hatırlatması üzerine ödemeyi yaptılar.[9]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/199,200,no:495(Umerî),496(Medainî).
2. Belazurî,age,1/496 (Derler ki).
3. Belazurî,age,4-1/214,no:550(Medainî).Krş.Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,22.Ayrıca bkz.tez metni,s.
4. Belazurî,age,4-1/242,no:645(Medainî).
5. Sûlî,Edebu'l-Kâtib,224.
6. Belazurî,age(Kudüs),4-1/97(Derler ki).
7. Belazurî,age,4-1/20,no:63(Vâkıdî).
8. Taberî,Tarih,5/191,252(Ebu Mıhnef).
9. İbn Abdrabbih,Ikd,4/224-225;Kindî,Vulât,35.

§ 32. GELİRLER :

Emevîler'in kuruluş devrinde,kamu gelirleri açısından genel olarak Hz.Ömer'in (r.a.) koyduğu kaidelere bağlı kalındı.Bununla birlikte,ortaya çıkan yeni durumlara göre yeni çözümler bulunmaya çalışıldı.Gayri müslimlerin müslüman oluşu dolayısıyla harâcın azalması,ayrıca harâc topraklarının öşrî toprağa dönüşmesi dolayısıyla harâcın azalması yüzünden Muaviye,nevrûz ve mehricân hediyelerinin devlete verilmesi uygulamasını başlattı. [1] Devletin başlıca gelirleri,müslümanlardan tahsil edilen zekât ve öşür,gayri müslimlerden tahsil edilen harâc ve cizye,fetihlerde elde edilen ganimettir.

I. Vergi Gelirleri :

A - Zekât ve Öşür :

Devletin gelir kaynaklarından birisi,müslümanlardan alınan zekât ve öşür vergileridir.Muaviye,daha Hz.Ali'ye karşı mücadele ettiği 39/59'da Abdullah b.Mis'ade el-Fezârî'yi binyediyüz kişiyle Teymâ'ya gönderdi ve buradan geçen bedevîlerden zekât tahsil etmesini,ödeme yapmaktan kaçınanları katletmesini emretti.Hz.Ali bu durumu öğrenince,el-Müseyyeb b.Necebe el-Fezârî'yi,Abdullah b.Mis'ade üzerine gönderdi.Teymâ'da karşılaşıp çatıştılar.İbn Mis'ade ve yanındakilerin çoğu kaleye sığındılar.Zekât olarak aldıkları devler, bedevîler tarafından yağmalandı. [2]

Bazı rivayetlere göre,Muaviye,atâ'lardan zekât tahsil eden ilk halîfedir. [3] Yusuf el-Kardavî,atâ'lardan halîfe sıfatıyla zekât tahsil eden ilk kişinin Muaviye olduğunu,emîr sıfatıyla Abdullah b. Mes'ûd'un öndan önce atâ'dan zekât tahsil ettiğini haklı olarak belirtiyor. [4] Muaviye'nin bu uygulaması,bugünkü modern devletlerde

---

1. A.Dûrî,Mukaddime fî Tarihi Sadri'l-İslâm,84.
2. Taberî,Tarih,5/134 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,5/376-377.
3. Malik,Muvatta,Zekât,7 ; Ya'kubî,Tarih,2/232.
4. Y.el-Kardavî,Fıkhu'z-Zekât,1/500-502.Aslında atâ'dan zekât tahsili daha Hulefâ-i Râşidîn devrinde yapılmıştır.Onların bu uygulaması,mükellefin beyanına bağlı olarak zekât borcuna mahsuben tahsil şeklindedir.Bu konuda bkz.M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku,236.

görülen gelir vergisi ile açık bir benzerlik gösterir.[1]

Bilindiği gibi zekâta mevzu mallardan birisi de ziraî mahsullerdir.Ziraî mahsullerden sulama çeşidine göre %5 veya %10 öşür alınır.Bu devirde,mevât arazilerin,özellikle Irak'ta batâ'ih denilen bataklık halindeki toprakların ihya edilip tarıma elverişli hale getirilmesiyle öşür gelirinin arttığı tahmin edilebilir,ama genel toplamı konusunda ne yazık ki fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ebu Ubeyd,Mervan b.el-hakem'in tahmin(:hars) yoluyla öşür aldığını rivayet ediyor.[2] Ebu Ubeyd'in bu ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, bu durum Mervan'ın Medine valiliği sırasında gerçekleşmiş olmalıdır.

İbn Şihâb,Muaviye'nin zekât mevzuu malın durumuna bakılmaksızın her durumda zekât alan ilk kişi olduğunu rivayet ediyor.[3] Zekât,özel memurlar marifetiyle tahsil edilirdi.Muaviye,Nu'man b.Beşîr'i Benî Uzre'ye[4] ,Amr b.Utbe b.Ebî Sufyân'ı Kelb kabîlesine[5] zekât tahsildarı olarak göndermiştir.Basra valisi Ziyâd,Ebu Burde'yi Esed ve Gatafân kabîlelerine zekât tahsil etmeye yollamıştır.Ebu Burde'ye beytülmal'den onüçbin dirhem vererek şöyle demiştir:"Haydi, görevine git.Ödeme yap,ihtiyaç sahiplerini gözte.Gümüş verdiğine koyun,koyun verdiğine gümüş verme.".[6] Bu tahsildarlar belki de zahirî malların zekâtını tahsil ediyorlardı.Bâtınî malların zekâtı mükelleflerin bizzat kendisi tarafından getirilirdi.Nitekim,eyaletlerde nakden ödenen zekât,mescidde valiye ödenirdi.[7]

Taşrada tahsil edilen zekâtın muhtemelen bir kısmı başkente gönderiliyordu.Yüzbin dirhem atâ eksik gönderilince,Medine valisi Mervan,Muaviye'nin Yemen'den gönderilen zekâttan tamamlaması talimatı verdiğini halka anlattı,ama halk bunu etmedi.[8]

B - Harâc :

---

1. P.Hitti,Sivasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/355.
2. Ebu Ubeyd,Emvâl,654,no:1445-1447;Zekâtın tahmin(hars) yoluyla tahsili konusunda bkz.M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku, Zekâtın tahmin(:hars) 244-245.
3. Ebu Ubeyd,age,519,no:982.
4. Isfahanî,Egânî,20/155 ; Bağdadî,Hizânetu'l-Edeb,3/216.
5. Bağdadî,age,7/581.
6. Belazurî,Ensâb,4-1/273,no:725,240,no:634(Medainî).
7. Belazurî,age,4,1/210,no:534 ; Taberî,Tarih,5/292.
8. Ebu Ubeyd,age,368-369,no:635.

Harâc,arazi sahibi gayri müslim vatandaşlardan alınan ve nisbeti sosyal ve iktisadî şartlara göre değişen bir vergidir.[1] Harâc mükelleflerine "ehlu'l-harâc" denir.Basra valisi Ziyâd,Mugîre b.Şu'be ölünce,Muaviye'nin Kûfe'ye İbn Âmir'i tayin edeceğinden endişe etti ve şöyle dedi:"Eğer oraya vali olursa,etrafının bize zarar vermesinden ve harac mükelleflerimizin (:ehlu harâcinâ) ona sığınmasından emin değilim." şeklinde Muaviye'ye bir mektup yazdı.[2] Harâc muafiyeti ve nisbeti sosyal ve iktisadî şartlara göre zaman zaman yeniden düzenlenmiştir.İslâmlaşmanın artması dolayısıyla Mısır'da devlet gelirleri,Amr zamanındaki ondört milyon dînardan Muaviye zamanında beş milyona düşmüştür.[3] Bu dönemde Kıbrıs halkı, hem Emevîler'e,hem de Bizans'lılara harâc ödüyordu.[4] Taberî'nin naklettiğine göre,Abdurrahman b.Hâlid b.Yezîd,babasının durumu dolayısıyla Şam'lılar arasında yüksek bir yer edinince,Muaviye bu durumdan kendisi hesabına endişelendi.Bunun üzerine bir hıristiyan olan İbn Usâl'i onu öldürmek üzere görevlendirdi.Bu işi başardığı takdirde İbn Usâl'e yaşadığı sürece harâc mükellefiyetini kaldıracağı ve onu Hıms harâc âmili tayin edeceği sözünü verdi.İbn Usâl bu görevi başarınca sözünü tuttu ve onu Hıms harâcına tayin etti.[5]

D.Dennet,Mihail es-Suryânî'den naklen harâc mükellefiyeti açısından değişik bir rivayet veriyor:"Mihail es-Suryânî'ye göre,Bizans hâkimiyetinin 980.yılında-ki bu Konstans'ın 27.,Muaviye'nin 9.;Arap hâkimiyetinin 59.yılıdır-,Ebu'l-A'ver,vergi yüklemek için Suriye'deki hıristiyan çiftçilerin sayımını yaptı.".[6] D.Dennet,haberle ilgili olarak şu açıklamayı yapıyor:"Buna göre,Arap hâkimiyeti devrinde hıristiyan çiftçi vergi ödememiş oluyor.Bu rivayet,önemli ölçüde karışıktır.980 yılı,Yezîd'in birinci hilafet yılıdır.Muaviye'nin dokuzuncu yılı Arap hâkimiyetinin 54.değil,50.yılıdır.Çiftçilerin bu tarihe kadar mutlak olarak vergi ödemediklerini varsaymak doğru olmaz ve ciddiye alınamaz.Bu,doğrudan Mihail es-Suryâ-

---

1. Birbiri yerine de kullanılmış olan harâc,cizye ve fey' terimleri için bkz.M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku,59-63,250-257; M.Fayda,Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler,Ankara 1979(yayınlanmamış doçentlik tezi),99-107 ; M.D.Reyis,Harâc,136-137 ; S.Tuğ,İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı,113-116,123-124.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/197,no:488(İbnu'l-Kelbî).
3. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/365.
4. Ebu Ubeyd,Emvâl,248,no:467.
5. Taberî,Tarih,5/227. Krş.Ya'kubî,Tarih,2/223 ; İbnu'l-Esîr,

nî'nin cizyeden söz ettiği cümleyle çelişir.Bu tahrif edilmiş rivayetin yegâne makul tefsiri,çiftlik arazilerinde çalışmakta olan çiftçilerin mükellef olduğu vergilerin,Muaviye'nin bu düzenlemesinden önce-geliri bir icar gibi toplayan çiftliğin sahibi tarafından ödendiğidir.Muaviye,imparatorluğun genel düzenlemesi çerçevesine,malikin aracılığı olmaksızın doğrudan çiftçilerin kendilerinden tahsil edilmesi sistemini dahil etmiştir.". [1] Bu konuda, İslâm tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmuyor.

Muaviye'nin ehlu'z-zimmet'ten bir grupla görüştüğü,onlardan harâc mükellefiyetini kaldırdığı ve öşürle de sorumlu tutmadığı rivayet edilir. [2] Bu vatandaşlar,muhtemelen Suriye civarında ikamet edenlerden olmalıdır.

Harâcın nisbeti yapılan görüşmeler yoluyla belirlenirdi. [3] Basra valisi Ziyâd,Meysân(veya Deste meysân)'dan bir grupla bu konuda bir görüşme yaptı.Meysân'lılar,"Basra bizim toprağımızdandır. Bizim harâcımızda indirim yapmalısın." dediler.Ziyâd,Benî Şuayra'yı çağırdı.Basra'nın en kalabalık bu kabîlesine durumu haber verdi.Benî Şuayra,Meysân'lıları protesto etti ve onlara dayak attı.Meysân'lılar mücadeleden vazgeçti ve kaçtılar. [4]

Emevîler'in kuruluş devrinde tahsil edilen toplam harâc miktarını bilemiyoruz,bu konuda sadece dağınık bir takım bilgilere sahibiz. Bir fikir vermesi amacıyla bu dağınık haberlerden bazılarını burada ele almak istiyoruz.Sûlî'nin belirttiğine göre,Şam harâcı, Hz.Ömer (rıa) devrinde beşyüzbin dînardı.Muaviye halîfe olunca,harâcı bölgelere göre yeniden belirledi.Bu düzenlemeye göre,Kınnesrîn halkına 450.000 dînar,Dımaşk halkına 450.000 dînar,Filistin halkına ise 180.000 dînar harâc ödeme mükellefiyeti koydu. [5]

.....

1. Kâmil,3/453. S.A.Tritton(Ehlu'z-Zimmet fi'l-İslâm)19-20), kaldırılan mükellefiyetin cizye mükellefiyeti olduğunu belirtiyor.Kanaatimizce de doğrusu budur.Bkz.tez metni,s.346.
6. M.es-Suryânî,2.cilt,3.defter,s.450'den D.Dennet,el-Cizye ve'l-İslâm,109.

.....

1. D.Dennet,el-Cizye ve'l-İslâm,109.
2. Ebu Ubeyd,Emvâl,134,no:254.
3. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/269 ; İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/149.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/195,no:482(Medainî).
5. Sûlî,Edebu'l-Kâtib,216-217.

Ya'kubî'nin belirttiğine göre,Muaviye devrinde Suriye,Çezîre ve Yemen bölgelerinin ödediği harâc miktarı,§§ğ@@ak@O§eMildedir:

Filistin	450.000	dînar,
Ürdün	180.000	"
Dımaşk	450.000	"
Hıms	350.000	"
Kınnesrin-Avâsım	450.000	"
Cezîre	55.000.000	dirhem,
Yemen	1.200.000	dînar (veya 900.000 dînar). [1]

Yine Ya'kubî'nin belirttiğine göre,Irak'ın çeşitli bölgelerinin ödediği harâc miktarı,655.000.000 dirheme ulaştı.Bunun,×Mmm -Muaviye,daha önce Fars hükümdarlarının her bölgedeki işlenen araziden seçip aldıkları kısmı(bu hesaba göre 200 milyon) kendisine aktardıktan sonra- bölgelere dağılımı şöyledir: [2]

Sevâd	120.000.000	dirhem [3]
Fâris	70.000.000	"
Ehvâz ve çevresi	40.000.000	"
Yemâme-Bahreyn	15.000.000	"
Dicle	10.000.000	"

---

1. Ya'kubî,Tarih,2/233-234.
2. Ya'kubî,age,2/233.
3. Sûlî'ye (Edebu'l-Kâtib,220,Faradî'ye göre), Kûfe harâcı Hz.Ömer devrinde 100.000.000 iken,Muaviye devrinde 50.000.000 dirheme düşmüştür.Kendisine aldığı nevrûz ve mehricân hediyeleri de 50.000.000 idi.İbnu'z-Zubeyr döneminde ise harâc,60 milyon olmuştur.Maamafih Ziyâd devrinde Sevâd harâcının 100 milyon dirhem olduğunu da belirtir.Ancak bunun yalnızca Kûfe sevâdının mı,yoksa Basra'yla birlikte mi bu meblağa ulaştığını belirtmiyor.

   Ebu Ya'lâ el-Ferrâ(el-Ahkâmu's-Sultâniyye,185),Sevâd harâcının Hz.Ömer devrinde 120 milyon dirhem,Ziyâd devrinde 125 milyon dirhem,Ubeydullah devrinde 135 milyon dirhem olduğunu belirtir.

   Maverdî (el-Ahkâmu's-Sultâniyye,175) de Ziyâd devrini vermeden Hz.Ömer ve Ubeydullah devirlerini aynı rakamla veriyor.

   Taberî(Tarih,5/522) ise,Ubeydullah döneminde harâcın kendi itirafına göre 100 milyon dirheme ulaştığını belirtiyor.

   Muberred'in (Kâmil,3/1188),Ömer b.Abdilaziz'den rivayetine göre,Ziyâd,Irak'tan 118 milyon dirhem tahsil etmiştir.

Nihâvend, Dînever, Hemezân ve çevresi	40.000.000	dirhem,
Reyy ve çevresi	30.000.000	"
Hulvân	20.000.000	"
Musul ve çevresi	45.000.000	"
Azerbeycan	30.000.000	" .

Ya'kubî'nin verdiği bu listeyi karşılaştırabileceğimiz başka bir liste bulunmaması dolayısıyla herhangi bir değerlendirmeye girişmiyoruz.

Muaviye, Amr b.el-As'ı vali tayin ettiğinde Mısır'ın harâcı dokuz milyon dînardı. [1] Ya'kubî'nin belirttiğine göre, Mısır'ın Muaviye devrindeki harâcı üç milyon dînardır. [2] Ya'kubî, bunun hangi devirde olduğunu açık olarak belirtmiyor, muhtemelen Amr'ın valiliğinden sonraki dönem olmalıdır. Eğer böyle bir düşüş varsa, bunun sebebi İslâmlaşma olayıdır. Fakat Mısır'lı araştırıcı M.D.Reyis, Mısır'daki harâc gelirinde bir azalma değil, bilaksi artma olduğu kanaatindedir. [3]

Basra valisi Ziyâd, küsuratı ehlu'l-harâc'a yükleyen ilk kişidir. [4] Ayrıca o, harâcın taşınma ve diğer külfetlerini harâc mükelleflerine yükleyen, ama daha sonra da kaldıran ilk kişidir. [5]

Harâc aynen ve nakden ödenebilir. Nitekim Mısır'da böyle uygulanıyordu. [6] Ziyâd, harâcın vâfî dirhemle [7] ve miskale göre ödenmesini zorunlu tuttu. [8] Hz.Osman'ın Merv için kararlastırdığı köle, hayvan ve meta'ı Yezîd paraya çevirdi. [9]

Mısır'ın fethinden sonra Amr b.el-As, Hz.Ömer'in de iznini alarak toprakların her cerîbi [10] için bir dînara ek olarak, üç irdebb [11] gıda maddesinin (taâm) harâc vergisi olarak ödenmesini kararlaştır-

---

1. H.İ.Hasen, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 255.
2. Ya'kubî, Tarih, 2/233. Makrîzî (Hıtat, 1/98) de benzer bir rakam veriyor.
3. M.D.Reyis, Harâc, 195, dn.1.
4. Suyûtî, Evâ'il, 31.
5. Kalkaşendî, Subhu'l-A'şâ, 1/424.
6. S.İ.Kâşif, Mısır, 45.
7. Vâfî dirhem: 8 dânik ağırlığında olup, baglî veya dirhem-i kebîr de denir (Bkz.M.Erkal, İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması, MÜİF Dergisi, 3 (İstanbul 1985), 83.
8. Askerî, Evâ'il, 238.
9. Kudâme b.Ca'fer, Harâc, 402.
10. Cerîb: Ağırlık ölçüsü olarak 132 litre, alan ölçüsü olarak yaklaşık 1366 m^2 dir (M.D.Reyis, age, 276-279, 327-329).
11. İrdebb: Daha çok Mısır'da kullanılmış 24 sâ'a eşit bir ağırlık ölçüsü (M.D.Reyis, age, 330-333).

mıştı.Hz.Ömer,Medine'deki kıtlık yılından itibaren bu maddeleri Medine'ye göndermesini istedi.Böylece zeytinyağı ile birlikte bu maddeler Hicaz'a gönderilir oldu.Ne var ki bu vergi Hz.Osman devrindeki fitnede gönderilmedi.Daha sonra Abdulmelik devrine kadar gönderilmeye devam edildi.[1]

Basra valisi Ziyâd devrinde harâcın miktarı istikrarlı olmuştur.Çünkü o,tahsil ve âmillerini denetleme konusunda titizlik gösterirdi.Çiftçilere iyi davrandığı gibi,âmillerine de durumlarını dikkate almalarını ve harâc tahsilinde sert davranılmamasını emrederdi.Bu konuda,"Çiftçilere (harâc ehline) iyi davranınız.Çünkü onlar iyi ürün elde ettikçe,siz de iyi gelir elde edersiniz." derdi.[2]

Sasanîler harâcı nevrûz bayramında tahsil ederlerdi.Emevîler'in kuruluş devrinde böyle bir zorlama ortaya çıkmış görünmüyor.[3] Bu dönemde harâcın tahsil zamanı,hasad zamanı olmalıdır.Harâcın başkente gönderilmesinde bazan gecikmeler oluyordu.[4] Peşin ödeme pek hoş karşılanmıyordu.Nitekim Ziyâd'ın bir âmili yıllık harâcı,senenin üçte birinde tahsil etmişti.Ziyâd ona,"İsteseydik bi de böyle yapardık.Tahsil ettiğinin üçte ikisini onlara iade et." diyerek,peşin tahsilatın yapılmasını kabul etmemiştir.[5]

C - Cizye :

Cizye,gayri müslim erkek vatandaşlardan mükellefin malî ve sosyal şartlarına göre değişen nisbetlerde alınan bir vergidir.Bu verginin statüsü yapılan andlaşmalar ve değişen şartlar sonucunda yapılan görüşmelerle belirlenirdi.

Muaviye halîfeliği zamanında,Kıbrıs halkıyla,yıllık yedibin dînar ödemeleri,müslümanlara dostluk göstermeleri ve düşmanları olan Rumların durumunu müslümanlara bildirmeleri şartıyla bir cizye

---

1. Kudâme b.Ca'fer,Harâc,338 ; S.İ.Kâşif,Mısr,47.
2. İbn Kuteybe.Uyûn,1/15 ; Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/193.
3. Conde,Ard ,118.
4. İbn Abdrabbih,Ikd,4/289.
5. Belazurî,age,4-1/223,no:582.

andlaşması yaptı.[1] Cizye andlaşmasını herhangi bir bölgeyi fetheden vali de yapardı.[2] Muaviye, Amr b.el-Âs'ı Mısır'a tayin ettiğinde cizye geliri azalmıştı.[3] P.Hitti'nin Ya'kubî'den naklen belirttiğine göre, İslâmlaşma sonucunda Mısır'daki cizye miktarında düşüş olmuştur. Amr zamanındaki 14 milyondan Muaviye döneminde 5 milyon dînara düşmüştür.[4]

Ebu Ubeyde b.el-Cerrâh'ın yaptığı andlaşmaya göre Ürdün ve Filistin'deki aslen yahudi olan Samirîler, müslümanların ajanları ve rehberi olacaklar, buna karşılık cizye ödemeyeceklerdi. Şöyle var ki Yezîd b.Muaviye, Ürdün'deki Samirîlere kişi başına iki dînar, Filistin'dekilere ise beş dînar cizye vergisi koydu.[5] Muaviye, Serâcime denilen Serdeşler ile, müslümanların yardımcısı, gözcüsü ve dağlardaki silahlı gücü olmaları, cizyeden muaf tutulmaları şartıyla andlaşma yaptı.[6]

Din adamları cizyeden muaf tutulmuştur.[7] Dennet in belirttiğine göre, bu genel kural, Yezîd tarafından bozuldu. Yezîd in halîfe oluşundan kısa bir süre sonra, İskenderiye valisi, patrik Agâtôn a, ödediği aynî vergi yanında, her yıl öğrencileri adına 36 dînar cizye yükledi.[8] Şayet bu haber doğruysa, sebebi cizye mükellefi olmamak için din adamlığına yöneliş olmalıdır.

Muaviye nin kendisine rakip olacağından korktuğu Abdurrahman b. Halid b. Yezîd i, İbn Usâl adında bir hıristiyana öldürttüğü, buna karşılık onu cizyeden muaf tuttuğu ve Hıms'a sâhibu'l-harâc tayin ettiği rivayet edilir.[9]

Yine Muaviye, Hz.Peygamber'in oğlu İbrahim'in annesinin köyü olan Hafn (veya Hakn) halkından cizye mükellefiyetini kaldırdı, onlara öşür mükellefiyeti de yüklemedi.[10]

---

1. Belazurî, Futûh, 220.
2. İbnu'z-Zubeyrî, Zehâ'ir, 1/167.
3. H.İ.Hasan, an-Nuzumu'l-İslâmiyye, 255.
4. Ya'kubî, K.ul-Buldân (de Goeje neşri, Leiden 1892), 339'dan P.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/365.
5. Belazurî, Futûh, 226-227, no:420, 421 ; H.Lammens, Yazid I, 391.
6. M.Kürd Ali, Hadâratu'l-Arab, 2/395.
7. G.V., "Kıptîler", İA, 6/721.
8. Savirûs, Siyeru Abâi'l-Batârika, 5'ten D.Dennet, 130. Ayrıca bkz. A.S.Tritton, Ehlu'z-Zimmet, 22-23.
9. Taberî, Tarih, 5/227.
10. Ebu Ubeyd, Emvâl, 135, no:255 ; Belazurî, Futûh, 313 ; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 52 ; Makrîzî, Hıtat, 1/30.

Emevîler'in kuruluş devrinde cizyenin miktarı zaman zaman yeniden düzenlenmiştir.Bunun sebebi,gayri müslimlerin müslüman olması,devletin ve mükelleflerin ekonomik durumlarındaki değişmelerdir.Nitekim Muaviye,Hz.Ömer'in üç tabakaya ayırdığı Şam'daki zimmîlerin hepsini orta tabakada birleştirdi ve onlara 24 dirhem nakdî,ilave olarak o günün fiyatıyla dokuz dirhemlik bal ve zeytinyağı olmak üzere aynî cizye koydu. [1] Necran hıristiyanlarının cizye nisbeti,değişen şartlar dolayısıyla yeniden düzenlenmiştir. [2] Kûfe'deki Necraniye sahibi,Şam ve çevresinde oturan bütün Necranlılara elçiler gönderirdi.Onlar da,vergi olarak verilen elbiseleri temin etmek üzere başkanlarınca belirlenen miktardaki malları toplardı. Muaviye veya Yezîd b. Muaviye halîfe olunca,Necran'lılar,çeşitli yerlere dağıldıklarından,bir kısmının öldüğünden ve müslüman oldu ğundan şikâyet ettiler; Hz.Osman'ın vergi olarak ödenen elbise sayısını indiren mektubnu halîfeye gösterdikten sonra şöyle dediler: "ayılarımız daha da azaldı,çok fazla zayıfladık.".Bunun üzerine halîfe,onların vergilerini ikiyüz elbise daha eksiltti ve böylece dörtyüz elbise azaltılmış oldu. [3] Muaviye,Mısır harâcına t ayin ettiği Amr'ın âzâdlısı Verdân'a yazdığı mektupta, 'Kıbtîlerin cizye vergisini kişi başına bir kırat arttır.' diye yazdı. unun üzerine Verdân,yazdığı mektupta,"Onlarla yapılan andlaşmada,vergilerin arttırılmayacağı hükmü yer almışken,ben nasıl olur da onların vergisini arttırırım." şeklinde bir cevap verdi. [4] Verdân'ın görevden alınış sebepleri arasında bu olay da sayılır. Ebu Ubeyd'in de belirttiği gibi,ikisi arasındaki bu görüş farkı,Muaviye nin Mısır'ın anveten, Verdân'ın sulhan fethedildiğini benimsemiş olmasından doğmaktadır. [5] Böylece Mısır lıların cizye vergisi olduğu gibi kalmıştır.

Cizye aynî veya nakdî olarak ödenebilir.Muaviye,Mısır'lıların nakdî cizyeyerine dokuz dirhem tutarında olmak üzere aynî cizye ödemelerine izin verdi.O,cizyeyi yirmidört dirhem(:iki dînar) olarak sınırladı. [6] Daha önce fethettiği Rakka halkının her erkeğine bir

---

1. Kudâme b.Ca'fer,Harâc,226.
2. Necran hıristiyanlarının daha önceki dönemlerde gerçekleşen cizye mükellefiyetleri için bkz. .Erkal,İslâm Vergi Hukuku, 329-330 , M.Fayda,Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler,155 156, .Hamidullah,İslâm Peygamberi,1/411-416.
3. Belazurî,Futûh,96-97 , Kudâme b.Ca'fer,273 274 , M.Erkal, age,330.
4. Ebu Ubeyd,Emvâl,212,no 393 , Belazurî,age,312 , İbn Abdil Hakem,Futûhu Mısr,86 , Makrîzî,Hıtat,1/79,94.
5. Ebu Ubeyd,age,212,no:393. 6. D.Dennet,el-Cizye ve'l-islâm,128.

dînarlık nakdî ve birkaç kafîz [1] buğday ile bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal şeklindeki aynî cizyeyi, halîfe olunca nakdî cizyeye dönüştürdü. [2] Basra valisi Ziyâd, cizyeyi dirhem olarak ödemeyenden aynî ödeme olarak kabul ederdi. [3]

D - Diğer Vergiler

Tarihin çok eski devirlerinden beri alınmakta olan gümrük vergisi, Hz. Ömer zamanında belirli bir statüye kavuşturulmuştu. [4] Onun başlattığı bu uygulama Emevîler'in k ruluş devrinde de devam etti. Ne var ki bu konuda yalnızca Verdân'ın Kufe gümrüğüne (uşûr) Muaviye [5]; Mesruk b.el-Ecda'ın da Silsile gümrüğüne Ziyâd b.Ebîhi [6] tarafından tayin edildiği dışında bir bilgiye sahip değiliz.

Makrîzî'nin ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla, Mısır'ın fethinden sonra her bölgenin sâkinlerinden bölgelerindeki köprülerin bakım ve onarımı için köprü vergisi alınmaktaydı. [7] Bu vergi rapların Mısır'ı fethetmesinden önce de alınıyordu. [8]

Başka bir vergi, müslüman askerlerin geçtiği bölgedeki halkın ordu yu üç gün süreyle ağırlamasıdır. Ağırlama vergisi veya mükellefiyeti, Mısır'ın fethinden sonra yapılan andlaşmaya da şart olarak konulmuştur. [9] Diğer bölgelerde de andlaşmalara konulması muhtemel bu vergi, Arap ordusu belli bir şehirde ya da sınır bölgesinde bulunduğu için gıda mâ'delerini ve ibateyi sağlamaya yöneliktir.

---

1. 33 litre tutan ağırlık ölçüsü (N.O.Reyis, Harâc, 325).
2. Belâzurî, Futûh, 248.
3. Belâzurî, Ensâb, 4 1/219, no:565 Halef b. âlim .
4. Gümrük vergisi veya uşûr konusunda bkz. .Erkal, İslâm Vergi Hukuku, 207-212 , M. Feyda, Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr, AÜİFD, xxvı, Ankara 1981 , xxvı (Ankara 1983
5. İbn Hacer, İsâbe, 2/182.
6. Ebu Ubeyd, Emvâl, 706 707, no 1635 1637, 708, no 1645.
7. Makrîzî, Hıtat, 1/101, 110.
8. S.İ.Kâşif, Mısır, 238.
9. Makrîzî, Hıtat, 1/292 , Suyûtî, Husnu'l-Muhâdara, 1/51.

II. Vergi Dışı Gelirler :

A - Ganimet :

Emevîler'in kuruluş devrinde,Hz.Osman'ın şehadetinden itibaren durmuş olan fetihler yeniden başladı.Dolayısıyla ganimet,devletin önemli bir gelir kaynağı oldu.Ganimet aynı zamanda askerleri teşvik eden bir unsur durumundaydı.Düşmandan elde edilen mallar ve esirler ganimettir.[1] Muaviye,sâife'ye tayin ettiği Amr b.Muaviye el-Ukaylî dönünce,ne kadar ganimet elde ettiğini sordu.[2] Ubeydullah b.Ebî Bekre,Buhara'da 53/673'te bir milyon dirhem ganimet elde ettiğağaçları kestirdi,bölgede tahribat yaptı.[3] Sa'îd b.Osman,Semerkand'da önemli miktarda esir aldı[4] Savaşta elde edilen hayvanlar da savaşa katılanlar arasında dağıtılırdı.[5]

İsyan edenlerin para,hayvan,silah ve gıda maddeleri ganimet hükmünde ele alınmıştır.Nitekim Yezîd,Medine'ye gönderdiği Müslim b.Ukbe'ye,onlara üç gün izin vermesini,isyana son vermedikleri takdirde para,hayvan,silah ve yiyeceklerine el koymasını emretmiştir.[6]

Elde edilen ganimetlerin 1/4'i devlet payı idi.[7],4/5'ü ise savaşa katılanlar arasında kumandan tarafından taksim edilirdi.[8] Süvari, piyadenin ikikatını alırdı.Selm b.Ziyâd'ın gönderdiği Muhelleb,Buhara'da elde ettiği ganimeti dağıttığında süvarilere ikibindörtyüz,piyadelere binikiyüz dirhem düşmüştü.[9] Bizans'lılarla yapılan bir savaşa katılan Atıyye b.Kays'ın rivayetine göre,Ubeyde b.Kays'ın kumandanlık ettiği bir fetihte elde edilen ganimetten kendisine ikiyüz dînar düşmüştü.[10] Horasan'da elde edilen ganimetin bölüşülmesinden önce Sa'îd b.Osman,Kusem b.el-Abbâs'ın bin dirhem ayırmasını istedi.Kusem buna karşı çıkıp,"Hayır! Ganimeti beş parçaya böl,insanlara hakları-

---

1. Belazurî,Futûh,337-338 ; Taberî,Tarih,5/232 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/259,278-279 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,405.
2. Halîfe b.Hayyât,age,1/278-279.
3. Narşahî,Tarih-i Buhara,62.
4. Narşahî,age,65(Buradaki rakam otuzbindir.Kanaatimizce bu rakam biraz abartmalıdır).
5. Ebu Ubeyd,Emvâl,455-456,no:838 ; Ebu İshak el-Fezârî,Kitabu's-Siyer,244,no:410.
6. Taberî,age,5/484.
7. Taberî,age,5/251 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/470.
8. Ya'kubî,Tarih,2/234,239,241,314 ; Halîfe b.Hayyât,age,1/279-280 ; Narşahî,age,67-68.
9. Ya'kubî,age,2/252 Krş.Narşahî,age,67-68.
10. Ebu Zur'a,Tarih,1/355,588 ; Fesevî,Ma'rife,2/398,399.

nı dağıt, sonra bana istediğini ver." dedi.[1]

Ganimetin taksiminden sonra özel başarı gösterenlere fazladan (tenfîl) bir pay da verilirdi.[2] Bunun dışında kumandan ve halîfenin ıstıfâ (seçme) hakkı vardı, fakat bu hak her zaman kullanılamamıştır. el-'Akem b. Amr, Horasan'da bol miktarda altın ve gümüş elde etmişti. Muaviye, vali Ziyâd'a bir mektup yazarak, el-'Akem'in bu gümüşleri kendisine göndermesini istedi. Fakat el-Hakem buna karşı çıktı ve göndermedi. Ganimetin dörtte birini alıp, dörtte üçünü askerler arasında dağıttı.[3] Horasan valisi Selm b. Ziyâd ise, aldığı malların bir kısmını seçip ayırdı, Merv mergübanıyla Yezîd'e gönderdi.[4]

Ganimetten hakkı olmayanı almak, kamuoyunda hoş karşılanmazdı. Muaviye, el-Mikdâd b. Esved'e bir eşeği ganimet payı olarak verdiğinde, el-Irbâb b. Sâriye buna itiraz etmişti. Bunun üzerine el-Mikdâd, eşeği iade etti.[5] Bizans'lılarla yapılan bir savaşta, adamın biri ganimetten yüz rum dînarı aşırmıştı. Adam pişman olup, kumandan Abdurrahman b. Hâlid'e geldi. Abdurrahman, ordu dağıldığı için bunu kabul etmedi ve adama âhiret sorumluluğunu hatırlattı. Sahâbeden başkaları da aynı şeyi söylediler. Şair Abdullah es-Seksekî adamın ağladığını görünce, Muaviye'ye gidip yirmisini ona vermesini, kalan seksen dînarı da ordu adına sadaka olarak vermesini öğütledi. Adam şairin bu fetvasını uyguladı.[6]

Elde edilen ganimet malının satıldığı da olmuştur. Abdullah b. Kays b. Mahled ed-dîzekî, Sicilya'da esirler aldı, mücevherlerle kaplı altın ve gümüş heykeller elde etti. O bu heykelleri Muaviye'ye gönderdi. Muaviye ise, onları Basra'ya gönderdi. Basradan da daha fazla paraya satılması için Hind'e gönderildi.[7] Fakat bu malların satılacağını öğrenen Ebu Hureyre, Muaviye'ye bunu yasaklayan bir hadisi hatırlattı.[8] Heykellerin Hind'e gönderildiğini gören Mesrûk b. el-Ecda', bu durumu kınadı.[9] Mesrûk'un bu görüşünü hanefî hukukçu Serahsî, bir incelemeye tâbi tutmuştur. Buna göre, Muaviye'nin heykelleri Hind'e göndermedeki

---

1. İbn Sa'd, Tabakât, 7/367 ; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 3/441.
2. Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/249.
3. Câhız, Beyân, 2/296-297 ; Taberî, Tarih, 5/251.
4. Taberî, age, 5/473.
5. Ebu İshak el-Fezârî, Kitabu's-Siyer, 244, no:410 ; Ebu Ubeyd, Emvâl, 455-456, no:838.
6. Ebu İshak el-Fezârî, age, 249, no:423 (Sufyân es-Sevrî ve Evzâ'î, de bu şekilde hareket edilmesi görüşündedirler).
7. Belazurî, Futûh, 337-338, no:589 (Vâkıdî).
8. Ebu İshak el-Fezârî, age, 244, no:409 ; İbn Hanbel, Müsned, 2/387.
9. Belazurî, Ensâb, 4-1/129-130, no:377 ; Serahsî, Mebsut, 24/46.

gayesi,satıp bedeliyle savaşçılara silah ve diğer gereçleri almaktı.Dolayısıyla bu,Ebu Hanîfe'nin put ve haç'ın onlara tapanlara satılabileceği şeklindeki kıyasa dayalı görüşüne de gerekçe oluyor. Oysa istihsan yolunu benimseyen Mesrûk,Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'ye göre böyle bir satış mekruhtur. [1] Muaviye'nin 46/669'da Bizans'lılarla sâife'ye gönderdiği Mâlik b.Abd el-Has'amî,pek çok ganimet aldı.Geri dönerken Rehve denilen yerde ganimet mallarını sattı ve hisseleri taksim etti. [2]

B - Nevrûz ve Mehricân Hediyeleri :

Muaviye,İran'lıların hükümdarlarına verdikleri nevrûz ve mehricân hediyelerinin kendisine gönderilmesini istemiştir. [3] Mevlâ'sı Abdullah b.Derrâc'ı Irak'a sâhibu'l-harâc tayin edince,Sevâd halkının bu hediyeleri kendisine göndermelerini emretmiştir.Hediyelerin miktarı yılda on milyon dirheme ulaşmıştır. [4] Sûlî,nevrûz ve mehricân hediyelerinin toplamını elli milyon olarak veriyor. [5] Kanaatimizce onun verdiği bu rakam,yalnızca Irak değil,diğer bölgeleri de içine almalıdır.Muaviye'nin gerçekleştirdiği bu reformla,hediyeler birer mecburî vergi durumuna dönüşmüştür.

Bu uygulamayı valiler de devam ettirmiştir.Basra valisi İbn Âmir,Kays b.el-Heysem'i haracı ve hediyeyi geciktirdiği için Horasan valiliğinden almıştır. [6] Ziyâd'ın tayin ettiği Ubeydullah b.Ebî Bekre,kırk milyon dirhemlik hediyeyi kendisine almıştı. [7]

C - Diğer Gelirler :

Devletin gelirlerinden birisi de,yönetenlerin müsadere edilen mallarıdır.Muaviye,vefat ettiği sırada bıraktığı malın yarısının

1. Serahsî,Mebsut,24/46-47 ; Serahsî,Serhu's-Siyeri'l-Kebîr, 3/1051.
2. Belazurî,Futûh,275.
3. Nevrûz ve mehricân hediyelerinin doğuşu için bkz.Rahbî, Kitâc,1/583 ; Câhız,Tâc,146 ; Sûlî,Edebu'l-Kâtib,220 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,24 ; Suyûtî,Evâ'il,127 ; Nuveyrî,Nihâyetu'l-Ereb,1/185-187.
4. Ya'kubî,Tarih,2/218 (bunu Abdurrahman b.Ebî Bekre'ye yazdığını belirtir) ; Cahşiyârî,age,24.
5. Sûlî,age,219.
6. M.D.Reyis,Harâc,190.
7. Belazurî,Ensâb,1/494.

beytülmale geri verilmesini vasiyet etti.[1] Ayrıca o,vefat eden valilerin bıraktığı malın yarısına el koyardı.[2] Valiler görevden dönünce muhasebe edilmişler ve bazan mallarına el konulmuştur.[3]

Devlet gelirlerinden bir başka grup,mirasçısı bulunmayanların mallarıdır.Mısır valisi Amr b.el-As'ın bıraktığı mirası oğulları kabul etmeyince,Muaviye bu mirası devlete alacağını belirtti.[4] O, halîfeliği sırasında mirasçı bırakmadan ölen bir ailenin taşınır ve taşınmaz mallarını devlete aldı.[5]

Devlet gelirlerine ait son kalem olarak,diyet ve diğer ceza gelirlerini belirtmeliyiz.Muaviye,zimmîyi öldürenlerden ödediği onikibin dirhemlik diyetin yarısını devlete alırdı.[6] Ziyâd b.Ebîhi, hurma ağaçlarını kesen bir adamdan ağaç başına bin dirhem olmak üzere kırkbin dirhem ceza aldı.[7]

Son olarak Muaviye'nin şahsî gelirlerinden bir kısmını oluşturan savâfî topraklarından elde edilen gelir üzerinde durmak gerekir. Hz.Ömer'in devlete malettiği savâfî topraklarından elde edilen gelir, Muaviye tarafından kendisine maledilerek harâctan ayrıldı.[8] O,bu topraklardan yakınlarına ve kendisine bağlı olanlara iktâlarda bulundu.[9] Irak sâhibu'l-harâcı,Muaviye'ye yılda yüz milyon dirhem gönderiyordu.Yemen,Mekke ve Medine'den de külliyetli miktarda aynî ve nakdî gelir yollanıyordu.[10] Hicaz'daki savâfî topraklarını Muaviye'nin görevlendirdiği kişiler işletiyordu.[11] Muaviye'nin bu toprakları yakınlarına ve diğer müslaman fakirlere vakıf yaptığı da haber verilir.[12]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/28,no:97,153,no:432(Medâinî) ; Taberî, Tarih,5/327.
2. Ya'kubî.Tarih.2/222.
3. Bkz.tez metni,s.315.
4. Makrîzî,Hıtat,1/300-301.
5. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,2-1/145-146.
6. İbn Habîb,Munammak,361(bu uygulamayı Ömer b.Abdilaziz kaldırdı) ; Askerî,Emsâl,2/385.
7. Belazurî,age,4-1/214,no:549(Medâinî).
8. Sûlî,Edebu'l-Kâtib,219 ; Ya'kubî,age,2/232-233.
9. Sûlî,age,219 ; Ya'kubî,age,2/233-234.
10. Ya'kubî,age,2/233-234.
11. Ya'kubî,age,2/250.
12. İbn Asâkir,age,1/596.

§ 33. HARCAMALAR :

İslâm hukukuna göre belli gelirler,belli alanlara harcanır;yani bütçe kaidelerinden birisi olan "tahsis kaidesi" bütçeye hâkim kaidelerdendir.Bu bakımdan zekât,harâc,cizye,ganimet gibi devlet gelirleri Kur'an ve sünnette belirlenen yerlere harcanırdı.Bütün bu harcamaları carî harcamalar,yatırım harcamaları,transfer ve sosyal güvenlik harcamaları şeklinde sınıflandırmak mümkündür:

I. Carî Harcamalar :

A - İdarî Harçamalar :

Emevîler'in kuruluş devrinde halîfelerin bu makam dolayısıyla maaş aldıklarına dair elimizde bir bilgi bulunmuyor.Onların şahsî gelirleri yanında,eyaletlerin bütçelerinden ayrılan payları ve savâfî gelirleri vardı.Dolayısıyla maaş alma ihtiyaçları bulunmuyordu. Vali,kâtip,kadı ve diğer âmme idaresi personeli ise,kendileri için belirlenen maaşları alıyorlardı.[1] Bu çerçevede olmak üzere,Mısır valisi Amr b.el-As'a Mısır'ın tu'me(:yiyimlik) olarak verilmesi meselesi üzerinde biraz olsun durmak gerekiyor.Bey'at edildiği gün, Muaviye,Amr ile yaptığı bir anlaşma sonunda Mısır'ı ona tu'me olarak verdi.Buna göre Amr,atâ'ları hak sahiplerine öder,idarî harcamaları yapar,yatırım ödeneğini ayırır,pek az olarak da Muaviye'ye bir pay gönderirdi.Kalan kısmı ise kendisine alırdı.[2] İbn Kuteybe,Muaviye'nin Sa'îd b.Osman'a da Horasan'ı tu'me olarak verdiğini belirtiyor.[3] Ne var ki Taberî,ondan ayrılarak,Sa'îd'i harb'e,İshak b. Talha'yı da harâc'a tayin ettiğini nakleder.[4]

Muaviye,haksız fiil sonucu valilerinden birinin bir vatandaşın elini kesmesi üzerine,kısas yapmadı,adamın diyetini beytülmalden ödedi.[5]

Hz.Ali'nin başlattığı mahbuslara nafaka tahsisini devam ettir-

---

1. Bkz. tez metni,s.310.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/95,no:301 ; Ya'kubî,Tarih,2/221 ; Kindî, Vulât,31 ; Makrîzî,Hıtat,1/94.
3. İbn Kuteybe,İmâme,1/164-165.
4. Taberî,Tarih,5/305.
5. Belazurî,age,4-1/223,no:579(Derler ki) ; Taberî,age,5/299.

miştir.[1] Muaviye Kâbe'ye iki örtü koydurdu.Bunlardan biri Mısır'dan gelirdi,diğeri ise dîbâc idi.[2] Yezîd de Kâbe'yi dîbâc ile örterdi.[3] Muaviye,beytülmalden karşılayarak Kâbe'yi kandiller ve zeytinyağı ile aydınlatırdı.[4] Ayrıca Kâbe'nin hizmetini görmek üzere köleler satın almıştır.[5]

B — Savunma Harcamaları :

1. Genel Olarak :

Hz.Osman'ın şehadetinden sonra Emevîler'in kuruluş devrine kadar İslâm fetihleri durmuş,fethedilen bölgelerin bir kısmı ise devlete karşı ayaklanmışlardı.Muaviye halîfe olunca,fetihler yeniden başladı,isyankârları da âtaat altına almaya çalıştı.Pek tabiîdir ki bu iki durum önemli ölçüde harcama gerektiriyordu.Savunma harcamalarını savaş gereçleri,andlaşma gideri ve mukâtile'ye ödenen atâ'lar olmak üzere üç grupta ele alabiliriz.

Ülkenin çeşitli cephelerinde fetih hareketi sürdüğü için önemli ölçüde savaş gereçleri hazırlanıyor,ordular gönderiliyordu.Özellikle, Anadolu,Orta Asya,Hindistan ve Kuzey Afrika'ya seferler yapılıyordu. Deniz savaşları için donanma hazırlanıyor ve tersaneler yapılıyordu. Muaviye,Mısırda bulunana ek olarak 49/669'da Ürdün'ün Akkâ kentinde bir tersane yaptırdı.Akdeniz sahillerine güvenlik gayesiyle sürekli iskân yapılıyordu.[6] Savunma harcamalarının .u kısmının büyük rakamlara ulaştığı tahmin edilebilir.Bu arada sınır bölgelerinde kaleler yapıldığı ve mevcutların onarıldığı da düşünülebilir.

Savunma harcamaları çerçevesinde ele alınması gereken bir husus da,Muaviye'nin Bizans'lılarla yaptığı andlaşmalar sonucu vergi vermeyi taahhüd etmesidir.Hz.Osman devrinden beri süren iç savaş,Hz. Ali'nin şahid edilmesi ve Hz.Hasan'ın halîfelikten vazgeçip Muaviye'nin halîfe oluşuyla son bulunca,yeni halîfe Muaviye,Bizans'lı-

---

1. Ebu Yusuf,Harâc,314 (A.Özek tercümesi,239) ; C.Yeniceri, İslâm'da Devlet Bütçesi,199.
2. Ya'kubî,Tarih,2/238 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,4/278-279.
3. Kalkaşandî,age,4/278-279.
4. Ezrakî,Ahbâru Mekke,2/99.
5. Ya'kubî,age,2/238.
6. M.D.Reyis,Harâc,195-196.

lardan bir grubun isyan ettiğini öğrendi.Muhtaç olduğu tedbirleri alması konusunda kendisini meşgul edeceğinden endişe ettiği için yüz milyon dînar vermek üzere Bizans'lılarla andlaşma yaptı. Bu andlaşma 42/662'nin başlarında yapıldı. [1] Amassiyasî durum düzelince Muaviye,her yılın yaz ve kışında Bizans'lılara kara ve deniz orduları göndermeyi ihmal etmedi.Hatta Bizans'lılar Muaviye ile ödediğinin iki katına andlaşma yapmak istedilerse de bu teklif kabul etmedi. [2] Ne var ki,68/678'de Emevî orduları karada ve denizde kayıplar verince,Muaviye,Bizans devleti ile otuz yıllık bir andlaşma yapmak zorunda kaldı.Muaviye bu muahede ile imparatora her yıl üçbin altın,elli köle ve elli at göndermeyi taahhüd etmekte idi. [3]

Savaş esirlerinin iade edilmesi için fidye ödendiği de olurdu. Nitekim Horasan valisi Selm b.Ziyâd,63/682'de Talha b.Abdillah'ı Sicistân'a vali olarak gönderdi ve esir edilen kardeşi Ebu Ubeyde b. Ziyâd'ı fidye vererek kurtarmasını emretti.Talha,yediyüzbin dirhem ödeyerek esiri kurtardı. [4]

2. Atâ :

Askerlere (mukâtile) ve ailelerine ödenen atâ'yı savunma harcamaları çerçevesinde ele almak daha doğru görünüyor.Bu kadar var ki, atâ'nın sosyal güvenlik ve dayanışma yönünün de bulunmaktadır.

Muaviye,mukâtile'nin yalnızca sütten kesilen çocuklarına onar dînar atâ(:maaş) tahsis ederdi. [5] Onun devrinde mukâtile'nin bakmakla yükümlü olduklarının (:iyâlât) sayısı,Basra'da yüzyirmibin(bazılarına göre yüzbin),Kûfe'de seksenbin idi. [6] Mes'ûdî'nin belirttiğine göre,Ubeydullah devrinde Basra'nın harâc geliri yüz milyon dirhem olup,altmışbin mukâtile ve aileleri için altmış milyon dirhem atâ ödenirdi. [7] Yezîd'in vefatı sırasında Basra'da mukâtilenin aile efra-

1. Ya'kubî,Tarih,2/217 ; G.Ostroğrsky,Bizans Devleti Tarihi, 109(andlaşma tarihini 39/659 olarak veriyor).
2. Ya'kubî,age,2/217.
3. G.Ostrogorsky,age,116.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/373,no:982,4-2/77 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih, 1/314(beşyüzbin olarak verir).
5. Ebu Ubeyd,Emvâl,342 ; Belazurî,Futûh,471.
6. Belazurî,age,4-1/220 ; Belazurî,Futûh,503 ; İbn Abdrabbih, Ikd,5/270. Krş.Taberî,Tarih,5/504 ; Mes'ûdî,Murûc,3/84.
7. Mes'ûdî,age,3/84 (mukâtile'nin sayısını altmışbin olarak verir).

dının sayısı yüzyirmibin idi.[1] Mısır'daki ehlu'd-dîvan'ın sayısı Muaviye devrinde kırkbin idi.[2] Şam'daki ordunun mevcudu altmışbin olup,onlara her yıl altmış milyon dirhem ödenirdi.[3]

Bazı olaylar atâ'nın ödenmesine engel oluyordu.Ubeydullah b. Ziyâd'ın valiliği döneminde babası Ziyâd'ı hicveden Abdurrahman b. Ummi'l-Hakem'in atâsı Muaviye tarafından bir süre kesildi.Abdurrahman,Ubeydullah ile barışınca atâ yeniden ödenmeye başlandı.[4] İktidara karşı çıkmak da atâ'nın kesilmesine yol açıyordu.[5] Bazan valiler keyfî bir şekilde atâ'yı ödemiyorlardı.Mervan b.el-Hakem'in böyle bir durumunu haber alan Muaviye,derhal atâ ödeme emri verdi.[6] Basra valisi Ziyâd,yönetimine isyan eden hâricî Kurayb ve Zehhâf'a gönderilenlere,bu ikisinin işini bitiremedikleri takdirde bu yıla (53/673) ait atâ'larını keseceğini söylemişti.[7] Ubeydullah b.Ziyâd, arîf'lere yaptığı konuşmada,aşîretlerinde halîfeye karşı isyan hareketi olduğunda,bu durumu kendisine bildirmezlerse,suçlu görülen arîfin evinin kapısına asılacağını,bu ırâfe'nin atâ'sının iptal edileceğini ve Umman'a sürüleceğini belirtmiştir.[8]

Dîvân'a girişte belirlenen atâ'ya atâu'l-fard denirdi.Yeni kaydolanın atâ'sı babasınınkine göre belirleniyordu.[9] Sufyâniler döneminde atâ'nın miktarıyla ilgili olarak değişik rivayetler vardır.[10] Hiç şüphesiz atâ'nın miktarı,kaynağı oluşu dolayısıyla harâc gelirinin durumuyla yakından ilgilidir.Muaviye devrinde mevâlî'nin atâ'sı onbeş dirhemdi.[11] Atâ'ların miktarı halîfe ve valiler tarafından arttırılabilirdi.[12] Herhangi özel bir sebeple yapılan bu

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/418,no:1072 ; Taberî,Tarih,5/504 (doksanbinden yüzkırkbine yükseldiğini belirtir).
2. Makrîzî,Hıtat,1/79,151.
3. M.D.Reyis,Harâc,194 ; M.E.Salih,en-Nuzumu'l-İktisâdiyye,162.
4. Taberî,age,5/320-321.
5. Taberî,age,5/320,370 ; Makrîzî,İğâse,52-53 ; İsfahanî, Eğânî,5/79-81.
6. Belazurî,age,4-1/108,no:320 (medâinî).
7. Taberî,age,5/238 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/264.
8. Taberî,age,5/359 (Ebu Mıhnef) ; İbn Manzur,Lisânu'l-Arab, 9/238.
9. Fesevî,Ma'rife,2/632 ; Ebu Nuaym,Hilye,4/339.
10. 600 dirhem:Belazurî,age,4-2/47 ; 700 dirhem:İbn Kuteybe, Uyûn,2/44 ; İsfahanî,Eğânî,3/100-101 ; 1000 dirhem:Taberî, age,5/242 ; 1100 dirhem:İsfahanî,age,3/100-101 ; 2000 dirhem:Belazurî,age,4-2/627 ; İbn Hacer,İsâbe,6(4.
11. M.E.Salih,age,112.
12. Ebu Ubeyd,Emvâl,368-369,no:635 ; Belazurî,age,4-1/14.

artışa şerefu'l-Atâ ya da Atâu'ş-Şeref denirdi. [1] Aslında,şerefu'l-atâ,atâ'nın en üst sınırı demektir.Savaşta gösterilen başarı,atânın artmasını sağlıyordu. [2] Muaviye halîfe olunca,atâ'lara yüz dirhem zam yaptı. [3] Yezîd,babasının ölümü dolayısıyla ta'ziyet ve halîfeliğini tebrik için gelenlerin atâ'larını arttırdı. [4] Meymun b.Mihrân'ın belirttiğine göre,şerefu'l-atâ'yı ikibin dirhem yapan ilk kişi Muaviye'dir. [5] Aslında şerefu'l-atâ'nın miktarı ikibinbeşyüz dirhem idi.Muaviye,Ziyâd'a bir mektup yazıp,atâ miktarını ikibin dirhem yapmasını emretti. [6] Muaviye'nin böyle bir düzenlemeye gitmesinin sebebi,belki de gümüş fiyatının artması ve dirhemin dînar karşısında değer kazanmasıdır.Bunun sonucu olarak Muaviye,dirhem kullanan bölgelerdeki şerefu'l-atâ'yı ikibin dirhem şeklinde düzenleyerek,dînar kullanan bölgelere paralel olmasını amaçlamıştır. [7] Muaviye,kendisiyle davalı olduğu Abdurrahman b.Zeyd haklı çıkınca kendisini şerefu'l-atâ grubuna kattı. [8] Halîfe bu artışı kendisine yakın bildiği birisinin teklifi üzerine de yapardı. [9] Yezîd,Abdullah b.Hanzala'yı öldüren iki kişiye sığınma hakkı verdiği gibi,onlara bol hediye yanında şerefu'l-atâ verdi. [10] Irak valisi Ubeydullah,itaat edenlerin atâ'larını yüz dirhem arttırdı. [11] Muaviye'nin Medine valisi de şerefu'l-atâ alanlardandı. [12]

Muaviye ailesinin atâ'larını yüksek tutardı. [13] Hatta bu yüzden kendisine "Sana ve ailene bu mallarda bizden daha çok hak sahibi olmayı sağlayan nedir? Halbuki Yüce Allah bunları müslümanlara kılıç-

---

1. İbn Kuteybe,Uyûn,3/131 ; Belazurî,Ensâb,4-1/133,no:387 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/145.
2. Taberî,Tarih,5/288 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/110 ; İbn Haldun,İber,3/39 ; İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/144.
3. Isfahanî,Egânî,14/115. ; S.A.Ali,Tanzîmât,134.
4. Mes'ûdî,Murûc,3/66.
5. Taberî,age,5/242 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/112.
6. Belazurî,age,4-2/627 ; Taberî,age,5/222 (Ziyâd'ın atâ'yı bollaştırdığını belirtir) ; İbn Hacer,İsâbe,6/40.
7. S.A.Ali,age,130-131.
8. Belazurî,age,4-1/133,no:387(Vâkıdî).
9. İbn Kuteybe,Uyûn,3/131.
10. İbn Sa'd,Tabakât,5/66-68 ; İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/213.
11. Belazurî,age(Kudüs),4-1/499.
12. İbn Kuteybe,İmâme,1/152.
13. İbn Kuteybe,İmâme,1/153.

larımız ve oklarımızla fey olarak verdi." denilerek tenkide uğramıştır.[1] Ayrıca Suriye'lilerin maaşlarını da yükseltmiş,Iraklılarınkini indirmişti.[2] Kendisini destekleyen Suriye'lilerden her birine on dînar artış yaptı.[3] Suriye'de altmışbin kişiye adam başına bin dirhem olmak üzere altmiş milyon dirhem harcanırdı.[4] Muaviye,ayrıca kendisini destekleyen Yemen kabîlelerini tek bir atâ grubuna dönüştürdü ve atâ'larını iki katına çıkardı.Ancak,onlardan endişelenerek,atâ'larını Kays'larla eşitledi.Kendisiyle birlikte Sıffîn'e gelenleri de daima üstün tutmuştur.[5]

Yezîd'in Medine valisi Osman b.Muhammed'e Medine halkı,"Muaviye,atâ konusunda başkalarını bize tercih etti,bir dirhem bile artış yapmadı." şeklinde itiraz ettiler.[6] Nitekim,Müslim b.Ukbe Yezîd'e yazdığı mektupta,onların atâ'larını attırmasını istedi.[7] Halîfelerin yaptığı bu artışı ödemeyen valiler de çıkıyordu.Ancak durumu öğrenen halîfe artışın ödenmesini sağlardı.[8]

Başkentte belirlenen atâ ödeneğinden artma olduğunda bu fazlalık halîfe tarafından yeniden dağıtılırdı.[9] Eyaletlerdeki artan kısım ise başkente gönderilirdi.Mısır'dan Amr b.el-As çok az bir kısım gönderirken,Mesleme b.Muhallad,altıyüzbin dînar atâ fazlasını başkente gönderirdi.[10] Bazan atâ için ayrılan ödeneğin yetmediği de olurdu.Medine valisi Mervan,böyle bir durumu açıklayıp,yüzbin dirhemlik eksiği Yemen'den gönderilen zekâttan tamamlamayı halka teklif ettiyse de,halk bu teklifi kabul etmedi ve bunu tamamlaması için Muaviye'ye mektup yazmasını istedi.Mervan,Muaviye'ye mektup yazıp durumu bildirdi.Muaviye de bu eksik kısmı derhal Medine'ye gönderdi.[11] Basra'da mukâtile'ye ödenen atâ toplamı otuzaltı milyon,

---

1. Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/97(derler ki).
2. Theophanes,hilkat yılı:6151-6152'den J.Wellhausen,Arap Devleti,62.
3. İbn Kesîr,Bidâye,8/127.
4. H.İ.Hasen,en-Nuzumu'l-İslâmiyye,248 ; M.D.Reyis,Harâc,194.
5. M.E.Salih,en-Nuzumu'l-İktisâdiyye,163.
6. İbn Kuteybe,İmâme,1/176.
7. İbn Kuteybe,age,1/186.
8. Belazurî,age,4-1/14 ; İbn Manzur,Lisanu'l-Arab,5/90,20/282.
9. Ebu Ubeyd,357,no:620 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/152.
10. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,102,316 ; Makrîzî,Hıtat,1/79,94.
11. Ebu Ubeyd,Emvâl,368-369,no:635.

aşîretlerin sayısı da yetmişbeşbin civarında olduğundan,her aşîre-atâ miktarı yaklaşık yarım milyon dirhemdir.[1]

Atâ'lardan çeşitli maksatlarla kesintiler yapıldığı da oluyordu.Muaviye'nin atâlardan zekât tahsil ettiğini biliyoruz.[2] Ziyâd b.Ebîhi,çeşitli aşîretlere mensup göçmenlerin masraflarını karşılamak üzere,atâ ödenenlere,ya kendilerinin ve ailesinin atâ ve rızk'larının yarısını keseceğini,ya da herkesin kendi aşîretine mensup olanı ağırlaması gerektiğini belirtti.Bir kısmı birinci,diğerleri de ikinci yolu seçti.[3] Muaviye,Mısır kadı'sı Suleym b.Itr'a bir mektup yazarak yaralama dolayısıyla ödenecek diyetlerin yaralayanın aşîretine ait atâ'dan kesilip üç yıl içinde geri ödenmesini istedi.Zaten dîvânda bu işi yürüten özel bir görevli vardı.[4] Hımıs valisi Nu'man b.Beşîr,yardım isteyen birine atâ'larından kesmek üzere kırkbin dînar verdi.[5] Atâ'sını alanlar hâcibe bir miktar bahşiş verirlerdi.[6] Atâ hakkı mirasa konu olmazdı.[7]

Atâ yıllık olarak ödenir.Atâ'nın ödenme zamanı,harâcın tahsiliyle yakından ilgilidir.Bu bakımdan,harâcın tahsilindeki gecikme atâ'nın ödenmesini de etkiliyordu.Muaviye,atâ'nın ödenmesi gecikince, kişilerin ekonomik hayatı önemli ölçüde ona dayandığından,Ebu Müslim el-havlânî kendisini tenkit etti.Bunun üzerine Muaviye okuduğu hutbede atâ'nın hemen ödeneceğini belirtti.[8] Yezîd,ilk irad ettiklerinden olduğu anlaşılan bir hutbesinde,Muaviye'nin atâ'yı üç zamanda ödediğini,kendisinin bir defada ödeyeceğini belirtti.[9]

Taşrada yapılan atâ ödemeleri,her eyalette farklı zamanlarda olurdu.Harâcın tahsilindeki gecikme dolayısıyla,Hucr b.Adî,Kûfe valisi Mugîre b.Şu'be'yi protesto etti,ödeme yapmasını istedi.[10] Bu

---

1. S.A.Ali,Tanzîmât,142,150.
2. Ya'kubî,Tarih,2/232.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/237,no:623(Şa'bî).
4. Kindî,Kudât,309.
5. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/412.
6. Belazurî,age,4-1/218 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/274 (bu iki kaynaktaki makamlar biraz abartmalı görünüyor).
7. Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,154.
8. Sûlî,Edebu'l-Kâtib,224.
9. Zehebî,Tarihu'l-İslâm,2/267 ; İbn Kesîr,Bidâye,8/143.
10. Taberî,Tarih,5/254-255 ; Isfahanî,Eganî,17/134.

gecikme,harâcın tahsilindeki gecikmeden kaynaklanıyordu.Basra valisi Ziyâd,atâ ve rızk'ın ödenme vaktini geciktirmeyeceği sözünü daha ilk hutbesinde vermişti. [1] Ziyâd'ın atâ ve rızk'ı aynı günde ödediği rivayet edildiği gibi,birinci riveytte mukâtile'ninkini Muharrem'in başında,ailelerinkini Şa'ban ayında,ikinci rivayette ise mukâtileninkini Şa'bân,ailelerinkini Zilhicce ayında adediği belirtilir. [2] Atâlar ikamet mahallinde ödenirdi. [3]

Dîvânu'l-Cund'e kaydını yaptırıp atâ alan mukâtile'nin çağrıldığı takdirde savaşa (kıtâl) ya da isyanı bastırmaya (ba's,bu'Ûs) hazırlanma ve katılma mecburiyeti vardı. [4] Yezîd'in Medine'ye İbnu'z-Zubeyr'i almak üzere gönderdiği elçileri eli boş olarak geri dönünce,Amr b.Sa'îd el-Aşdak'a yazdığı mektupta,İbnu'z-Zubeyr'e karşı savaşmak üzere ehlu'd-dîvan'dan bir ordu kurmasını istedi. [5] Bir bölgenin dîvanına yazılmak o bölgede ikameti zorunlu kılıyordu. [6] Bu yüzden Emevîler,Bekr b.Vâil ve Temîmîleri yerleşmelerinden endişeyle Şam dîvanına yazmazlardı. [7] Hatta ehlu'd-dîvan'ın ikamet durumunu denetlemek için "arrâd" ünvanıyla bir görevli tayin edilmiştir.Arrâd,bölgeyi dolaşır,ikamet yerinden ayrılanın adını siler ve böylece atâ ödemesi durdurulurdu. [8]

Atâ denilen bu nakdî ödeme yanında,mukâtile'ye şahsî tüketime göre aylık olarak verilmekte olup "rızk" [9] denilen aynî ve "me'ûnet" (ç.me'âvin) denilen nakdî ilavelar de verilirdi.Rızk'ın miktarı bölgelere göre değişik olmalıdır.Ziyâd devrinde rızk'ın miktarı,her aile için iki cerîb ve yüz dirhemdi. [10] Mısır'da ise rızk'ın miktarı, yıllık olarak oniki irdebb idi. [11] Rızk (ç.Erzâk),dâru'r-rızk'a konur,orada korunur,alacak olanlar doğruca buraya gelip alırlardı.Bu ödemeler,muhtemelen nama yazılı çek yoluyla oluyordu. [12] Bununla

---

1. Câhız,Beyân,2/64 ; İbn Kuteybe,Uyûn,2/211 ; Taberî,Tarih, 5/220.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/219,no:566(Katâde),567(Medainî),568 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/270 ; Askerî,Emsâl,241.
3. A.Hallâf,Sultât,75.
4. İbn Kuteybe,age,2/211 ; Taberî,age,5/220(Medâinî) ; S.A. Ali,Tanzîmât,32,142.
5. Belazurî,Ensâb,4-2/23.
6. Muhammed eş-Şeybânî, es-Siyeru'l-Kebîr,1/170 ; Belazurî,age,5/142(Ebu Mihnef).
7. Belazurî,age,4-2/89.
8. Belazurî,age,4-2/84,88,89.
9. Câhız,age,2/64 ; İbn Kuteybe,age,2/211 ; Taberî,age,5/220, 508-509 ; İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,102,316.

10. Belâzurî,Ensab,4-1/273,no:623.
11. Kindî,Vulât,82.
12. S.A.Ali,Tanzîmât,146.

birlikte bazı durumlarda rızk'ın ölçüldüğü âletlerde hile yapıldığı Ziyâd'a şikâyet edildiyse de,yaptığı tahkikatta bunun dâru'r-rızk'taki ölçeklerden değil,hizmetçilerin aldıkları bir takım eşyadan dolayı olduğunu belirledi ve bir hutbe okuyarak durumu halka duyurdu.[1] Özellikle savaşa veya bir isyanın bastırılmasına çağırma durumunda,me'ûnetin miktarı arttırılırdı.Yezîd,İbnu'z-Zubeyr'e karşı göndereceği mukâtile'nin atâ'larına ek olarak yüz dînar me'ûnet ödedi.[2] Ziyâd,Ramazan ve kurban bayramlarında herkese 50 dirhem me'ûnet dağıtırdı.[3] Me'ûnetlerin düzenli ve her zaman yüksek miktarda olmadıkları anlaşılıyor.

II. Yatırım Harcamaları :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrindeki harcama alanlarından birisi de yatırım harcamalarıdır.Bu çerçevede olmak üzere,imar ve sulama faaliyetleri gibi doğrudan,resmî bina,ve cami yapımı,yeni yerleşim bölgelerinin kurulması,ulaşım ve haberleşme harcamaları gibi dolaylı yatırım harcamalarından söz edilebilir.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye,hem Irak ve hem de Hicaz'da geniş çaplı bir toprak imar ve sulama çalışmasına girişmiştir.Muaviye'nin Irak'a sâhibu'l-harâc tayin ettiği mevlâ'sı Abdullah b. Derrâc,Kûfe ile Basra arasında yer alıp Batâ'ih denilen bataklıkları setler yaparak ve yabanî bitkilerini temizleyerek ziraate elverişli hale getirdi.Onun ıslah ettiği bu topraklardan beş milyon dirhem gelir elde edildi.[4] Muaviye,özellikle Hicaz bölgesinin sulama işiyle yakından ilgilendi.Ölü arazileri ihya etti,kuyular kazdırdı,sedler yaptırdı.Böylelikle Hicaz'lılar yalnızca atâ,sadaka ve hac mevsimindeki sağlam olmayan gelirlere dayanarak yaşamaktan kurtuldu.[5] Muaviye,Medine civarındaki Kâzıma,Ezrak ve Şuhda gibi

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/208-209,no:527(Medâinî).
2. Belazurî,age,4-2/33; Taberî,Tarih,5/483 (Ebu Mıhnef).
3. Belazurî,age,4-1/237,no:622(Şa'bî).
4. Belazurî,Futûh,416,419-420 ; Ya'kubî,Tarih,2/218(rakamı elli milyon olarak verir ki bu,belki de savâfî topraklarından elde edilen gelirdir) ; Maverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,179 ; Kudâme b.Ca'fer,Harâc,169 ; M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku,83,288 ; M.D.Reyis,Harâc,187-188 ; C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,332-333.
5. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,2-1/145-146 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/368 ; H.Lammens,"Suriye,İA,11/53.

kanalları açtırarak,hurma üretiminden 150 bin vesk,buğdaydan yüzbin vesk ürün elde etti.[1] Muaviye'nin oğlu Yezîd de,Dımaşk'ta Gûta bölgesinin sulanması işini daha mükemmel hale getirmek için Berada'dan itibaren adıyla anılan "Nehru Yezîd" su kanalını kazdırmıştır.[2] Görüldüğü gibi,bataklıklar ve tarıma elverişli olmayan diğer yerler, tarıma elverişli hale getirilince refah ve devletin gelirinde bir artış meydana geliyor.Muaviye'nin Irak valisi Ziyâd da,ziraatçiliğe önem vermiştir.Ziyâd,"Elimde bir fidan olsaydı,bana kıyamet kopmak üzere denseydi,hemen onu dikerdim." demiştir.[3] Üekilmişlere zarar vereni cezalandırırdı.Hurmaları söken birine ağaç başına bin dirhem para cezası verdiğini biliyoruz.[4]

Devletin yatırım harcamalarından bir grubu da,resmî binaların ve camilerin yapımı oluşturur.Muaviye'nin yaptırdığı bazı lüks binalar dolayısıyla İbn Ömer,kendisine karşı çıkmış ve şöyle demiştir: "Eğer bunlar hazineden (mâlullah) yapılmışsa,sen hainlerdensin.Eğer kendi malındansa,bu takdirde müsriflerdensin.".[5] Eyalet valileri de dâru'l-imâre[6] ,dâru'r-rızk[7] ve cami[8] yapımına veya mevcutlara ilaveler yapılmasına önem vermişlerdir.Muaviye,Kıbrıs fethedilince cami yapılması için onikibin dirhem göndermiştir.[9] Bunun yanında her bölgede,o bölgenin özelliğine üre,bazı inşaatlar yapılmış olmalıdır.Bu tür yatırımlardan biri olarak,Amr b.el-As'ın Mısır'da Nil'in sularındaki artış ve azalışı ölçmek için bir mikyâs(:nilometre) yaptırmasını hatırlayabiliriz.[10] Muaviye,Urfa'da zelzeleden zarar üren bir hıristiyan kilisesini tamir ettirmiştir.[11]

---

1. Ezrakî,Ahbâru Mekka,2/169-170,183,227-228 ; S.A.Husaini, Arab Administration,125-126 ; C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,332.
2. M.Kürd Ali,Hadâratu'l-Arab,2/160 ; H.Lammens,"Muaviye", İA,8/440.
3. Câhız,Buhalâ,2/78(İbn Ebî Uyeyne).
4. Belazurî,Ensâb,4-1/214,no:549(Medainî).
5. Ya'kubî,Tarih,2/232-233.
6. Bkz. tez metni,s.289.
7. Bkz. tez metni,s.329.
8. Bkz.tez metni,s.290.
9. C.Yeniçeri,age,339.
10. Makrîzî,Hıtat,1/58 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/294.
11. P.Pitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/40 ; J.Wellhausen,Arap Devleti,64.

Yatırım harcamalarının bir başka grubu,yeni yerleşim bölgelerinin kurulması ve eskilerin onarılması için yapılan harcamalardır. Muaviye döneminde kurulan en önemli şehir Kayravan'dır.Ukbe b.Nâfi' bu şehri 50/670'te yaptırdı. [1] Muaviye döneminde,Fustât'ın karşısında güzelliğiyle ünlü Ravda denilen ada şehri 53/673'te yapıldı.[2] Kıbrıs'ın fethinden sonra Muaviye,burada bir şehir kurulması ve cami yapılması için para gönderdi. [3] Muaviye'nin İrmîniye valisi Abdulazîz b.Hâtim,bu bölgedeki Debîl,Neşevâ,Berze ve Beylekan şehirlerini yeniden yaptırdı. [4] Bizzat Muaviye,Maraş şehrini onartmıştır. [5]

Berîd teşkilatını yeni bir organizasyona kavuşturan Muaviye'nin bu kuruluşun görevlerini lâyıkı veçhile yerine getirmesi için berîd hayvanı,yol ve istasyon yapımı için bir takım harcamalarda bulunduğu tahmin edilebilir.Ne var ki bu konuda fazla bir bilgiye sahip değiliz.

III. Transfer ve Sosyal Güvenlik Harcamaları :

Transfer harcamaları çerçevesinde zekât ve öşür,kredi ve diğer ödemeleri ele alabiliriz.

Zekât ve öşür gelirlerinin genel olarak Kur'an'da belirtilen yerlere harcandığı tahmin edilebilir.Bununla birlikte Emevîler'in kuruluş devrinde zekâtın Kur'an'da belirtilen sarf yerlerine harcanmadığı ve bu yüzden devlete zekât ödenip ödenmeyeceği tartışma konusu olmuştur. [6]

Hıms valisi Nu'man b.Beşîr,kendisinden yardım isteyen bir Irak'lı için,ne yapmaları gerektiği konusunda halka danışmış,onlar da sayıları yirmibin olan dîvan ehlinden her birinin ikişer dînarını atâ'lardan kesmesini istemişlerdir.Vali,beytülmalden kırkbin dînar ayırıp,atâ'larına mahsuben bu kişiye vermiştir. [7]

---

1. Belazurî,Futûh,327,no:577,578; Ya'kubî,Tarih,2/229.
2. Kalkaşendî,Subhu'l-A'şâ,3/335.
3. C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,340.
4. Belazurî,age,293.
5. Belazurî,age,271.
6. Bu konudaki tartışmalar için bkz.M.Erkal,İslâm Vergi Hukuku,232-235.
7. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,3/412.

Yezîd,61/681'de Selm b.Ziyâd'ı Horasan ve Sicstân'a vali tayin etmişti.Horasan ve Sicistân'ın Selm'den önceki valileri onun kardeşleri Abdurrahman ve Abbâd idi.Abbâd bu durumu öğrenince,beytülmalde olanları kölelerine dağıttı.Bir miktar da bırakmıştı.Bir duyuru yaptırarak borç almak isteyenlere borç verdi ve sicistân'dan ayrıldı. Yezîd'in huzuruna varınca,halîfe onu muhasebe etti.Abbâd,sınır boyunda olduğundan hepsini dağıttığını söyledi,konu böylece kapandı.[1] Basra valisi Ziyâd,gıda maddeleri fiyatlarında beklenmedik bir artış olunca.tüccara bir miktar kredi verdi.Fiyatlarda düşme olunca krediyi geri aldı.[2]

Sosyal güvenlik harcamaları çerçevesinde şehid ailelerine ve yaşlılara maaş bağlanması,diyetlerin atâ'lardan ödenmesi,fakirlere yemek vermeyi,halîfe ve valilerin çeşitli ihsanlarını hatırlamak mümkündür.Mes'ûdî'nin naklettiğine göre,Muaviye,eşraftan,ihtiyacı olanların kendisine bildirilmesini isterdi.Şehid olan kişinin çocuklarına,aile reisi kaybolanların ailesine yardım bağlanmasını emrederdi.[3] Ziyâd,Basra'da sahâbe neslinden yaşlı kişilerin listesini belirledi.Beşyüz kişi olarak belirlenen bu kişilere üçyüz-beşyüz dirhem arasında rızk ayırdı.[4] Muaviye,yaralamadan doğan diyet işlerine bakmak üzere ayrı bir hakim tayin etmiştir.Mısır'da Sulleym b.Itr,bu işi yürütürdü.Yaralama davasının bitişinde,kararlaştırılan diyetin ödenmesi için.durumu hem suçlunun ödemeye katılması gereken akrabasına(:âkıle) ve hem de sâhibu'l-harâc'a bir yazıyla bildirirdi.Sâhibu'l-Harâc,tamamı üç senede ödenmek üzere taksitler halinde bu âkılenin atâ'larından kararlaştırılan diyeti hak sahibine ödüyordu.[5] Halîfe ve valilerin yoksullara yemek verdiklerini biliyoruz.[6] Bunun yanında yine hem halîfeler,hem de valiler,gerek yardım istemeye gelenlere,gerekse yakınlarına ve hoşnutsuzluklarını yatıştırmak üzere muhaliflere çeşitli ihsanlarda bulunuyorlardı.Zira,Muaviye, Şîa ve Havâric gibi iki önemli muhalif grupla karşı karşıya idi.Kendisinden hoşlanmayan muhaliflerini yatıştırmak için gerçekten cömertçe hareket ediyordu.

---

1. Taberî,Tarih,5/472 ; M.D.Reyis,Harâc,198.
2. Belazurî,Ensâb,4-1/237,no:622(Medâinî).
3. Mes'ûdî,Murûc,3/30.
4. Taberî,age,5/223-224.
5. Kindî,Vulât,309 ; C.Yeniçeri,İslâm'da Devlet Bütçesi,385.
6. Bkz. tez metni,s.260.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVUNMA ve ORDU

§ 34. ORDUNUN YAPISI ve DÎVÂNU'L-CUND :

Çekirdeği Hz.Peygamber devrinde ortaya çıkan Dîvanu'l-Cund, Emevîler'in kuruluş devrinde günün şartlarına göre gelişti.Dîvanu'l-Cund'un görevi,askerlikle ilişkisi olanların kabîlelere göre adlarını,aldıkları aylıkları ve görevlerini belirten defterler tutmaktır.Basra valisi Ziyâd devrinden itibaren dîvana kaydedilenlerin fizik özellikleri de yazılmaya başlandı.[1] Mukâtile'nin adlarını belirlemesi dolayısıyla Dîvanu'l-Cund ile bu kayıtlara dayanarak mukâtile'ye ve halka maaş dağıtan Dîvânu'l-Atâ bazılarınca aynı dîvan sayılmıştır.Konuyla ilgili rivayetlerin böyle bir ayrım yapmaması bu karışıklığı daha da arttırmıştır.Bu açıklamadan da anla-

---

1. Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/176 ; Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ, 13/111.

şılacağı gibi,Dîvanu'l-Cund'un önemi,yalnızca askerî ve malî organizasyonla kalmayıp,neseblerin yazıldığı resmî siçiller dolayısıyla sosyal yapı alanına da uzanmasıyla daha da artıyor.[1]

Dîvanu'l-Cund'a katılmak prensip olarak ihtiyarîdir.Devlet ancak zarurêt durumunda katılmayı zorunlu kılabilir.[2] Emevîler'in Sufyânîler kolu döneminde,Arapların pek çoğu Dîvan'a yazılmaya rağbet etmedi.Bunun iki sebebi vardı:Birincisi,Dîvan'ın ekonomik açıdan öneminin azalmış olmasıdır;çünkü,atâ'nın miktarı doyurucu değildir.Ayrıca,Dîvan'dan maaş ödenen çocukların sayısı sınırlandırılmıştır.Ikinci olarak,devlet ihtiyaçlar ve iktisadî imkânlar ölçüsünde Dîvan'da kayıtlı bulunanların sayısını sınırlandırmıştır. Bu,şehre gelenlerin sürekli artışı,buna mukabil gelirin -özellikle Kûfe'de- sâbit kalması karşısında,herkesin Dîvan'a kaydedilmesinin imkânsızlığı dolayısıyla beklenen bir gelişmedir.Bu durum karşısında Araplar,iktisadî gelir kaynağı olarak ticaret ve diğer meslekleri seçmeye yöneldi.[3]

Kölelerin Dîvan'a kaydedilme hakkı yoktu.[4] Mevâlî'den yalnızca "Mevlâ'l-Hilf" statüsündekiler Dîvan'a kaydedilebilirdi.Bu durumda,mensubu bulundukları 'irâfe ve kabîlelere göre kayıtları yapılırdı.[5] Bazı mevlâ'lar,seyyidlerinin yanında ya da onların yerine savaşırlardı.Abbâd b.Ziyâd'ın yanında savaşan ikibin mevlâ'sı vardı.[6]

Dîvânu'l-Cund'da kaydı olup,Dîvânu'l-Atâ'dan maaş alanların dört mükellefiyeti vardı:1)Savaşa hazırlanmak(techîz),2)Savaşa katılma(muşâreke bi'l-bu'Ûs ve'l-gazv),3)Sınırlarda nöbet tutma (murâbata fi's-sugûr),4)Maaş aldığı dîvanın bulunduğu yerde ikamet etmek.

Atâ alanların kendilerini savaşa hazırlaması başlangıçtan itibaren uygulanagelen bir esastır.[7] Maaş alanlar,düşmanla veya isyankârlarla yapılan savaşlara katılması istendiğinde,bu daveti kabul

---

1. G.M.Cûde,Ard,208.
2. Şeybânî, es-Siyeru'l-Kebîr,1/19-21.
3. G.M.Cûde,Ard,209-210.
4. Belazurî,Ensâb,5/300 ; Mâverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,203 , Kalkaşandî,Subhu'l-A'şâ,3/110.
5. G.M.Cûde,Ard,211.
6. Belazurî,age,5/165.
7. Taberî,Tarih,3/615.

etmek zorundadır.Savaşa katılmak istemeyenler,atâ'dan mahrum kalır ve isimleri dîvan'dan silinir.[1] Muaviye,Kûfe'lilere bir savaşa katılma görevi çıkarmış,Cerîr b.Abdillah ile oğlunu bundan muaf tutmuştu.Ama onlar,Muaviye'nin bu hareketini kabul etmemişler ve malî yardımda bulunmuşlardır.[2] Yine Muaviye,Medine valisi Mervan'a oğlu Abdulmelik'in kumandasında bir birliği İfrîkıye'ye göndermesini (ba's) yazdı.[3] Yezîd,Medine valisi Amr b.Sa'îd el-Aşdak'a ehlu'd-dîvan'dan bir ordu kurup Ibnu'z-Zubeyr'e karşı göndermesini yazmıştır.[4] Bunun üzerine Amr b.Sa'îd,Mekke'ye gitmek üzere ehlu'd-dîvan'a mükellefiyet çıkardı.Bir kısmı bu görevi kabul etmek istemiyordu.Amr b.Sa'îd onlara,"Ya kendiniz gidersiniz,ya da yerinize birini gönderirsiniz." dedi.Hâris b.Mâlik,kendisi yerine gitmek üzere beşyüz dirheme bir adamı ücretle tuttu.[5] Yezîd,Suriye'lilerden bir grubu Harre'ye gönderirken,kur'a yoluna başvurmuş,bedel göndermeyi kabul etmemişti.[6] Bu maksatla emir çıkardığında sarayın dışında bir çadır kurdurmuş,üç gün içinde gruplar toplanmış,başlarına Müslim b.Ukbe'yi kumandan tayin etmişti.[7] Yezîd,bir dellâl aracılığıyla Hicaz'a gideceklere atâ'larının tam olarak verileceğini ve kişi başına yüz dînar bahşiş ödeneceğini duyurmuştu.Bunun sonucunda onikibin kişi toplanmıştı.[8]

Dîvânu'l-Atâ'dan maaş alanların üçüncü borcu,sınır bölgelerinde (sugûr) görev yapmaktır.Mısır valisi Utbe b.Ebî Sufyân,Alkame b.Yezîd'in kumandanlığında ehlu'd-dîvan'dan onikibin kişiyi murâbata (sınır bölgesinde bulunma) göreviyle İskenderiye'ye gönderdi.Alkame, ordunun azlığından şikâyet edince,Utbe de zilhicce 44/664'te oraya gitti.[9] Herhangi bir mıntıkadaki sınırda görev yapması planlanan kişi için bu sınır bölgesi "mekteb" olarak isimlendirilirdi.Benî

---

1. Belazurî,Ensâb,4-2/476.
2. Serahsî,Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr,1/139.
3. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/248.
4. Belazurî,age,4-2/23.
5. İbn Kuteybe,İmâme,2/3.
6. İbn Kuteybe,age,1/184.
7. Halîfe b.Hayyât,age,1/290 ; İbn Abdrabbih,İkd,5/137.
8. Belazurî,age,4-2/33.
9. İbn Abdilhakem,Futûhu'Mısır,192 ; Kindî,Vulât,36 ; İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhira,1/124 ; Makrîzî,Hıtat,1/168,301.

Teym'in lideri Ebu Mutrif vekî b.Hassân,Selm b.Ziyâd'la Sicistân'a gidince,"mekteb"ini de buraya nakletti. [1] Sınır bölgesindeki görevin hangi dönemde sırası geldiği kesin olarak bilinemiyorsa da,mukâtile'nin sayısına ve bölgenin güvenlik durumuna göre değiştiği tahmin olunabilir.Bölgenin uzaklığı ve yakınlığı da bu konuda etkili olmalıdır.Ziyâd'ın valiliğinde sınır bölgesine gönderilme,"mekteb" uzaksa iki yılda bir,yakınsa her yıl gerçekleşirdi.Ziyâd Kûfe'ye geldiğinde şöyle demişti:"Mektebi uzak olan iki yılda bir gönderilir,sonra kendisinin emîridir.". [2] Sınırda görev yapan mukâtile'ye, şayet bu bölge memleketine yakınsa kısa süre için ailesine gitme izni verilirdi. [3] Ehlu'd-Dîvan'ın sınırdaki görevi,çoğu kez nöbetleşerek olurdu. [4] Görevde kalma süresi devirden devire değişirdi. Halîfeler ve valiler,sınırda sürekli aynı birliği tutmayı yasaklamışlardır.Ziyâd,Kufe'lilere yaptığı konuşmada onları sınırda tutmayacağını ifade etti. [5] Bu konuşma,sınırda uzun süre göreve devam etmenin,mukâtile katında makbul olmadığını gösterir.Sınırda görev yapma,bu bölgeyi tehdit eden bir tehlike olmadığında,ihtiyarî olabilirdi.Nitekim Muaviye,61/681'de Selm b.Ziyâd'ı Horasan'a gönderdiğinde,Basra'da bazıları gelip kendisini yazdırırken,bazıları yazdırmıyordu. [6]

Dîvan'da kaydı bulunanların dördüncü mükellefiyeti,kaydının bulunduğu bu bölgede oturmak zorunda oluşudur. [7] Bunun için Emevîler, Bekr b.Vâ'il ile Temîm kabîlelerine mensup olanları Şam'da sürekli otururlar endişesiyle Şam dîvanına kaydetmezlerdi. [8] Ehlu'd-Dîvân'ın bölgesinde oturup oturmadığını kontrol etmek üzere "Arrâd" denilen bir görevli tayin edilmiştir.Dîvan'da kayıtlı birisi,bölgeden bir süre ayrılırsa "arrâd" onu Dîvan'dan siler ve bunun sonucunda da

---

1. İbn Kuteybe,Ma'ârif,415.
2. Belazurî,Ensâb(Kudüs),4-1/173 (İbn Ayyâş).
3. İbn Sa'd,Tabakât,6/195-196.
4. İbn Sa'd,age,3/221 ; Belazurî,age,4-2/600,610.
5. İbn Kuteybe,Uyûn,2/211 ; Taberî,Tarih,5/220.
   Mukâtile'yi sugûr'da tutup,ailelerine gitmelerini engellemeye Tecmîru'l-Bu'ûs denirdi.
6. Taberî,age,5/472.
7. Şeybanî,Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr,1/170 ; Belazurî,age,5/142 (Ebu Mihnef).
8. Belazurî,age,4-2/89.

atâ'sı kesilirdi. [1] Görüldüğü gibi, atâ almak, yerleşme ve seyahat hürriyetini sınırlayıcı bir özellik taşımaktadır.

Eyâletlerde de başkentteki gibi Dîvânu'l-Cund bulunuyordu. Muaviye devrinde Basra'daki Dîvânu'l-Cund'un kâtipliğini Amr b. Sa'îd b.el-Âs yapıyordu. [2] M.Kürd Ali, Basra'daki dîvanın adını "Dîvânu Cundi'l-Arab" olarak verir. [3]

Ziyâd b.Ebîhi'nin valiliği sırasında Basradaki askerlerin (mukâtile) sayısı, kırkbinden seksenbine, Kûfe'deki askerlerin sayısı ise, altmışbine ulaştı. [4] Kûfe'deki bu rakam aynı dönemdeki Basra askerlerinin sayısıyla karşılaştırıldığında daha az görünür. Bunun sebebi, Kûfe'den yürütülen fetihlerin azalıp, Basra'dan yürütülen doğu bölgesindeki fetihlerin devam etmesi olmalıdır. [5] Basra'daki mukâtile'nin sayısı Ubeydullah b.Ziyâd devrinde de yine seksenbin idi. [6] Muaviye'nin halîfeliği sırasında Mısır'daki ehlu'd-dîvân'ın sayısı kırbin idi. [7] Maaşları dağıtmakla görevli olan menkib ve arîf'ler, sâhibu dîvani'l-cund ile bağlantılı olarak görev yaparlardı. [8]

Asker olmak isteyenler, Dîvân'a gelir, kâtipten adını yazmasını isterlerdi. Yezîd'in Horasan ve Sicistân'a vali olarak gönderdiği Selm b.Ziyâd, Basra'ya geldiğinde, kendisiyle birlikte gidecek ikibin kişilik liste bu şekilde belirlenmişti. [9]

Görüldüğü gibi, ordunun kaynağını, Dîvanu'l-Cund'a kaydını yaptıran ve atâ alan müslümanlar oluşturuyordu. Düzenli ordu birlikleri sadece savaşa, isyanı bastırmaya veya sınırda görev yapmaya gidildiğinde sözkonusuydu. Bu durumlarda, başkentte veya eyalet merkezlerinde

---

1. Belazurî, Ensâb, 4-2/4, 88, 89.
2. Cahşiyârî, el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, 24.
3. M.Kürd Ali, Medâratu'l-Arab, 2/156-157.
4. Belazurî, age, 4-1/220, no:569 (Medâinî), 232, no:603 (Mesleme), (418, no:1072 de ise Ubeydullah devrinde bu miktarda olduğu nakledilir) ; Belazurî, Futûh, 503 ; İbn Abdrabbih, İkd, 5/278.
5. M.Lûde, Ard, 177.
6. Belazurî, Ensâb, 4-2/116 ; Taberî, Tarih, 5/504 (daha önce altmışbinden yetmişbine, Ubeydullah devrinde ise seksenbine ulaştığını belirtir) ; Mes'ûdî, Murûc, 3/84 (altmışbin olduğunu belirtir).
7. Makrîzî, Hitat, 1/94.
8. M.Lûde, Ard, 207.
9. Taberî, age, 5/472-473.

-hares ve şurta gibi güvenlik güçlerine ek olarak- belli sayıda ihtiyat askeri bulunduruluyordu.

Dîvanu'l-Cund'de kayıtlı olup "Ehlu'd-Dîvân" denilenler yanıdda, büyük ihtimalle ikinci derecede işlerde zaruret durumunda gönüllü olarak görev yapan "Mutatavvı'a" da bulunuyordu.Bu gönüllülerin esasını fethedilen bölgelerin yerli halkı oluşturuyordu.Muaviye çeşitli grupları Bizans'la kara ve deniz sınırı olan yerlere yerleştiriyor,böylelikle sınırların güvenliğini sağlamayı hedefliyordu.[1] Gönüllü birlikler demek olan Mutatavvı'a'nın maaşı olmadığı gibi, dîvâna da kaydedilmiyorlardı,onların maaşları zekât gelirinden veriliyordu.[2]

Askerlik yapanların,maaş yanında,elde edilen ganimetlerden de payları vardı.Bu açıdan askerlik hizmetinin iktisadî çekiciliği bulunuyordu.

§ 35.SİVİL İKTİDAR-ASKERÎ OTORİTE İLİŞKİLERİ :

Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde askerî otorite,tam olarak siyasî iktidarın emrine tâbi idi.Çeşitli maksatlarla oluşturulan askerî birliklerin başına,halîfe veya Mısır,Basra,Horasan ve Sicistân gibi bölgelerde eyalet valileri tarafından daha önce herhangi bir sebeple başarısını ispat etmiş olanlar komutan olarak tayin ediliyordu.Bu durumda halîfe,aynı zamanda başkomutanlık görevi yapmaktadır.

Muaviye'nin askerî açıdan en önemli yönleri,atâ'ları arttırması ve ödeme vaktini düzenli hale getirmesi,Bizans ile Sasanî ülkelerine ve diğer yerlere yaz ve kış seferlerini düzenli bir şekilde sürdürmesi,donanmayı düzenleyip geliştirmesi ve uzun süredir durmuş olan fetih hareketini yeniden başlatmasıdır.

Muaviye,her yıl yaz ve kış mevsiminde,Bizans ve Sasanî ülkelerine seferler yaptırırdı.[3] Bunu kurduğu Suriye ordusu ile gerçek-

---

1. Bkz.tez metni,s.38.
2. Ş.A.Kâşif,Mısır,71.
3. İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/149 ; Halîfe b.Hayyât, Tarih,1/278. Yaz ve kış seferlerinin tarihleri ve kumandanları için bkz.Ya'kubî,Tarih,2/239 240.

leştiriyordu.Suriye yerlilerinden ve buraya yerleşen Araplardan oluşan bu ordu,halîfeleri için devletin büyük askerî ihtiyat kuvveti olmuş,sayısız asker ve kumandanlar yetiştirirken,muazzam bir fidanlık vazifesi görmüştür.Muaviye bu orduyu Bizans topraklarına her yıl yaptığı akınlar ile daima tâlimli tutmayı başardı.Deziş kabiliyeti sayesinde,her zaman için,gerek Kureyş'ler arasından,gerek diğer kabîlelerden en işe yarar idarecileri ve en iyi kumandanları seçebiliyordu.Bunlar arasında Dahhâk b.Kays,Ebu'l-A'ver es-Sulemî,Muslim b.Ukbe,Busr b.Ebî Artât ve Habîb b.Mesleme sayılabilir.[1] Basra ve Kûfe,doğuya,Mısır ise İfrîkıya'ye gönderilen orduların merkez üssü durumundaydı.Doğrudan halîfe ya da bu eyaletlerdeki valilerin tayin ettikleri komutanlar veya bizzat eyalet ve vilayet valileri savaşlara katılırlardı.[2]

Ordunun iki temel görevi vardır:İç ve dış güvenliği sağlamak. Dış güvenliği sağlama görevi bundan sonraki bölümde ele alınacaktır. Emevîler devrinde iç güvenliği sağlamak için Şîa ve Havâric gibi muhalif grupların çeşitli isyanlarını bastırmak için askerî kuvvet kullanılmıştır.Bu gibi durumlarda,Şîa'nın Havâric üstüne gönderildiği de olmuştur.[3] Muaviye halîfe olduktan sonra Basra'ya vali tayin ettiği Abdullah b.Âmir,Avf b.Semh el-Yeşkurî'yi Horasan'a gönderdi.Horasan'da isyan edenlere karşı seferler yapılıyordu.Buradaki askerlerden dörtbini Merv'de ikamet ederdi.Bu askerlere "mu'akkıbe" denirdi.[4] Yezîd,Muslim b.Ukbe'yi kumandan tayin edip isyan Medine halkını bastırmak üzere bir ordu gönderdi.[5] Belazurî'nin bir rivayetinden anlaşıldığı kadarıyla,kanallarda nöbet tutan askerler bulunuyordu.[6]

Ordu kumandanları daima Arap unsurundan seçiliyordu.Emevî devleti boyunca başka unsurlardan kumandan tayin edilmemiştir.[7] Ordu savaş meydanında,emîr denilen kumandanın liderliğinde görev yapar.

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/88-89 ; H.Lammens, "Muaviye",İA,8/439.
2. Belazurî,Futûh,630-633,594-599.
3. Taberî,Tarih,5/193,200-201 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/430-431.
4. İbn Asâkir,Tarihu Dımaşk,4/231.
5. İbn Abdrabbih,İkd,5/137.
6. Belazurî,Futûh,516.

Ordu kumandanının,emrindeki asker kişiler açısından askerî ve malî işleri,uyuşmazlıkların çözümlenmesini ve namaz kıldırmasını içine alan genel bir yetkisi vardır.Görevinin sadece askerî işlere mahsus kılınması,yargılama ve imamlık için özel görevliler tayin edilmesi pek nâdir olmuştur.Ordunun savaş alanı dışındaki görevi,sınır bölgelerini özetlemek ve güvenliği sağlamak olup,bu durumda eyalet valilerinin veya yetkilerini devrettikleri kimselerin sorumluluğu altında bulunurlar.[1] Belli bir arazi parçasını fetheden bir ordu kumandanı,o bölge ahalisinin namazlarını kıldıran bir imam ve hukukî ihtilaflarını gözen bir hâkim (kadı) durumundaydı.[2] Ayrıca,fethedilen bölge halkıyla andlaşma yapmak,harâc ve cizye vergilerini koymak da onun görevleri arasındadır.Mesela Muaviye'nin 57/677'de Ifrîkıye'ye gönderdiği Hassân b.Nu'man el-Ğassânî,Berberîlerle yapılan mücadele sonunda onlarla bir andlaşma yaptı ve onlara harâc vergisi koydu.[3]

Arapların savaş düzeni,ordunun aşîretlere göre dizilmesi şeklindedir.En küçük askerî birim olan aşîret içinde piyade ve süvariler bulunabilirdi.Savaşın yönetimini ve organizasyonunu kolaylaştırmak için,bir kısım aşîretlerin büyük birimler çerçevesinde toplanması zorunludur.Bu aşîretlerin neseb açısından birbirine yakın aşîretlerden olması tabiîdir.Basra valisi Ziyâd'ın Basra'daki kabîleleri beş,Kûfe'dekileri dört büyük gruba ayırıp,başlarına geniş yetkileri olan re'îsleri geçirmesi öncelikle askerî gayeye yöneliktir.[4]

§ 36. DENİZ KUVVETLERİ :

Emevî ordusu konusunda,deniz kuvvetleri ve donanmadan da söz edilmelidir.İbn Haldun'un açıklamasına göre,deniz kuvvetlerinin ilk dönemde rağbet görmeyişinin sebebi,bedevîlikleri dolayısıyla Arapların deniz kültürüne ve taşımacılığına biraz yabancı oluşlarıdır.

1.. A.Hallâf,Sultât,86.
2.. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel Islâm Tarihi,1/264-265.
3.. İbn Tağriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/149.
4.. S.A.Ali,Tanzîmât,40-41.

Ama hâkimiyetleri sağlamlaştıktan,komşu milletleri yendikten ve bu işte yardımcı olacak sanatkârlar bulduktan sonra denizcilikle de ilgilenmeye başladılar. [1]

Muaviye,halîfe olduktan sonra,savaş gemileri yapılması işiyle özellikle ilgilendi.Kıbrıs ve Rodos'u fethederken,Suriye donanması binyediyüz gemiden oluşuyordu. [2] 49/669'de Rumlar sahillere çıktılar.O sırada tersaneler yalnızca Mısır'da bulunuyordu.Muaviye,gemi ustaları marangozların toplanmasını emretti.Onlar toplandıktan sonra Muaviye,kendilerini sahillere yerleştirdi.Tersaneler Urdün ve Akkâ'da kuruldu. [3] 53(673'te Cunâde b.Ebî Umeyye el-Ezdî,Rodos (Rûdis) adasını fethetti ve buraya müslümanlar yerleştirdi.Bu olay Rumların deniz hâkimiyetini sarsıtı ve işlerini zorlaştırdı.Muaviye Rodos'taki müslümanların atâ'sını arttırdı. [4] Makrîzî'nin ifadesine göre,Muaviye,Ukbe b.Nâfi'i bu fetihten biraz önce Rodos adasına göndermişti. [5] Cunâde b.Umeyye,54/674'te kuşatma sırasında Kostantınıyye yakınındaki Ervâd adasını fethetti,ama kimse yerleşmeden buradan ayrıldılar. [6] Cunâde,aynı yıl Girit (Ikrîtiş) adasını fethetti. [7] Müslümanlar burasını orduların sığınağı yaptılar;kışın burada barınıyorlar,bahar ve yaz mevsimlerinde Rumlara saldırıya geçiyorlardı.Rumların icad ettiği suda bile yanan ateşi etkili olarak,Kostantınıyye kuşatmasına son verilip,donanma biraz zayiatla geri dönmek zorunda kalmıştır. [8]

Mesleme b.Muhallad'ın valiliği devrinde (47-62/667-681),Bizanslılar 53/673'te Mısır limanlarından Barullus'e saldırdılar ve başlarında Amr b.el-As'ın mevlâsı bulunan pek çok müslümanı öldürdüler.Bu olaydan sonra Mısır valileri gemi yapımıyla özellikle ilgi-

---

1. Ibn Haldun,Iber(Mukaddime),1/448-449.
2. H.I.Hasen,en-Nuzumu'l-Islâmiyye,202; M.Kürd Ali,Hadâratu'l-Arab,2/158.
3. Taberî,Tarih,5/288 ; Ibn Tağriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire, 1/144. Kudâme b.Ca'fer (Harâc,351),52/672 yılını verir; P.Hitti (Siyasî ve Kültürel Islâm Tarihi,2/320) de bunu tercih eder.
4. Belazurî,Futûh,169.
5. Makrîzî,Hitat,2/190.
6. Taberî,age,5/293 ; Kudâme b.Ca'fer,age,351.Islâm tarihi kaynakları,Marmara Denizi'nin güneyinde yer alan bugünkü Kapıdağ Yarımdası'nı "Ervâd adası olarak verirler.
7. Kudâme b.Ca'fer,age,351 ; P.Hitti.age,2/320.
8. P.Hitti,Suriyâ,2/48.

lendiler.Bu amaçla,ilk önce 54/674'te Havda adasında bir tersane inşa edildi.Bu adaya bundan sonra "Cezîretu's-Sınâ'a" veya "Cezîretu Mısr" denildi.[1] Bu olaydan önce Mısır'da,Bizans'lılardan kalma tersaneler de kullanılmış olmalıdır.Nitekim,48/668'de veya 49/669'da Muaviye b.Hudeyc'in kumandanlığında ikiyüz parça gemiden oluşan bir müslüman deniz filosu,İskenderiye'den hareketle Sicilya (Sıklıliye) adasını vurmuştur.[2]

Gemi yapımı için Lübnan ormanları önemli hizmet görüyordu. Gemi yapımı yanında,savaşlarda Bizans'lılardan alınan gemiler de donanmanın bir kaynağı olmalıdır.

Muaviye devrindeki deniz savaşlarında,Abdullah b.Kays el-Hâris,53/673'te vefatına kadar elli kez savaştı,hiç yenilmedi.[3] Deniz savaşlarına gönderilen askerler daha çok sahil boylarında ikamet edenlerden seçilirdi.Muaviye bir defasında deniz savaşına Yemen'lileri,kara savaşlarına ise Mudar'lıları göndermişti.Bu olay kamuoyunda tepkiye sebep olmuş,şair Sudâ' bu konuda Muaviye'yi yeren bir şiir söylemişti.Denildiğine göre Muaviye,Yemen'lilerden bir grubu sürgün edip deniz savaşına göndermişti.[4]

İslâm donanmasındaki savaş gemilerinin şekli özelliklerini tam olarak bilemiyoruz.Ama büyük bir ihtimalle Bizans gemilerine benziyor olmalılar.Çünkü gemi yapımcıları,daha önce Bizanslılara gemi yapıyorlardı.[5] Bizans modeline göre yapılan savaş gemileri, her iki yanda yirmibeş kürekçisi olan bir çektirmeden oluşuyordu. Her kürek başında iki çekici bulunuyordu ki bir gemide yüz veya daha fazla sayıdaki bu kürekçiler silahlandırılmışlardı.Fakat savaş için yetiştirilmiş ayrı leventler yukarı güverteye yerleştirilirlerdi.[6]

Deniz güvenliği açısından Muaviye,bazı grupları iskân etmesinden ayrı olarak,sahil boyunda çeşitli kaleler de yaptırmıştır.[7]

---

1. Kindî,Vulât,38 ; Makrîzî,Hıtat,1/301,2/190.
2. İbn Haldun,İber(Mukaddime),1/253 ; P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,1/253.
3. İbn Hacer,İsâbe,5/94.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/99,no:307 (Avâne).
5. S.İ.Kâşif,Mısr,87-88.
6. P.Hitti,age,2/357.
7. Belazurî,Futûh,181-182 ; M.Kürd Ali,Hadâratu'l-Arab,2/159; M.D.Meyis,Harâc,195.

Yezîd,denizciliğe babası kadar önem vermedi,hatta bu konuda geri gidilmiştir.Kıbrıs'taki askerleri geri çekmesi için verilen külliyetli miktardaki rüşveti kabul etmiştir,askerler geri döndükten sonra Kıbrıs halkı müslümanların şehirlerini ve camilerini yıkmışlardır.[1] Yezîd,Rodos adasına yedi yıldır yerleşmiş olan müslümanları da geri çekmiştir.[2] Bu politika sonucunda İslâm deniz filoları,Boğaziçi ve Ege sularından çekilmişler,buna mukabil "Rûm topraklarına karşı girişilen seferlerden vazgeçilmemiştir.[3]

§37. MUHAFIZ BIRLİĞİ : HARES

"Muhafız Birliği" olarak isimlendirilmesi mümkün olan Hares teşkilatı ilk kez Muaviye tarafından kuruldu.[4] Muaviye'yi bu teşkilatı kurmaya iten sebep,hâricî el-'Urek b.Abdillah'ın suikastı olmuştur.[5] Böylelikle muhtemel bir suikasttten korunmayı düşünmüştü. Hares'in başındaki görevliye "sâhibu'l-hares" denirdi.[6] Muaviye,halîfe olunca Hares'in başına mevâlî'den Muhtar adında birini tayin etti.Bununla birlikte sâhibu'l-Hares'in Himyer'in mevlâsı Mâlik ya da künyesiyle Ebu'l-Muhârık adında biri olduğu da söylenir.[7] Daha sonra Muaviye'nin sâhibu'l-hares'i olarak Dahhâk b. Kays tayin edildi,bu görevden ayrılıp Şurta'nın başına geçince yerine Yezîd b.el-Hurr el-Absî,sâhibu'l-hares oldu.[8] Dîneverî ise, Muaviye vefat ederken Dahhâk'ın şurta,Müslim b.Ukbe'nin Hares'in başında olduğunu belirtiyor.[9] Yezîd'in sâhibu'l-hares'i ise,

---

1. Belazurî,Futûh,218-220.
2. İbn Tagriberdî,en-Nucûmu'z-Zâhire,1/144.
3. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/231.
4. S.A.Musaını,Arab Administration,57,82,168.
5. Ya'kubî,Tarih,2/232 ; Belazurî,Ensâb,4-1/159,no:445(Medâinî); Taberî,Tarih,5/149,330.
6. Ya'kubî,age,2/235 ; Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/256.
7. Ya'kubî,age,2/238 ; Taberî,age,5/330 ; İbn Haldun,İber,3/42.
8. Belazurî,Ensâb,4-1/159,no:145 ; İbn Abdrabbih,Ikd,5/111.
9. Dînevarî,el-Ahbâru't-Tıvâl,226.

Kelb'in mevlâ'sı Sa'îd idi.[1]

Muaviye Arap kabîlelerinden oluşan kuvvet içinde tam bir güven içindeydi. Hares, onu özellikle geceleyin korurdu.[2] Muaviye'nin Hares teşkilatını kurmasından itibaren bu kuvvet, aynı zamanda başkenteki askerî gücün de bir kısmını oluşturdu.[3] Her gün camide haksızlığa uğrayanların ve ihtiyaç sahiplerinin meselelerini inceleyip çözüme kavuşturduğu sırada, hares görevlileri yanıbaşında bulunurdu.[3] Oğlu Yezîd'e veliahd olarak bey'at almak üzere gittiği Hicaz'da, bey'at etmeye yanaşmayan Hz. Hüseyin, İbn Ömer ve İbnu'z-Zubeyr'in yanıbaşlarına ikişer kılıçlı hares görevlisi dikilmesini sâhibu'l-hares'ine emretti.[4] Önünde kargı ve direklerle yürünen ilk halîfe Muaviye'dir.[5] Bu öncü kişiler herhalde Hares görevlileriydi.

Basra'da Ziyâd b. Ebîhi'nin de hares'i vardı. Belazurî'nin ifadesine göre Ziyâd, hares'i ilk kuran kişidir.[6] Ancak bu rivayetin "Basra'da hares'i ilk kuran Ziyâd'dır" şeklinde anlaşılması daha doğru görünüyor. Ziyâd, Benî Sa'd'dan Şeybân b. Abdşems'i sâhibu'l-hares tayin etti. Beşyüz kişiden oluşan bu muhafızlar, camiden ayrılmazlardı.[7] Cami ve çevresini geceleyin koruyan muhafızların âmiri Şeybân, Hâricîleri katlederdi. Ama bir defasında Havâric'ten bir grup gündüzleyin Şeybân'a bir baskın yaptılar, onu ve yedi oğlunu öldürdüler.[8] Basra'da görevinden geçici olarak ayrılan sâhibu'l-hares'in yerine Belc b. Neşîbe es-Sa'dî vekillik etti.[9]

---

1. Ya'kubî, Tarih, 2/253.
2. Taberî, Tarih, 5/149.
3. Mes'ûdî, Murûc, 3/29-30.
4. Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/256.
5. Belazurî, Ensâb, 4-1/217, no:559 ; Ya'kubî, age, 2/232 ; İbnu'l-Verdî, Tetimmetu'l-Muhtasar, 1/254-255.
6. Belazurî, age, 4-1/221, no:573 (Derler ki). Ayrıca bkz. İbn Haldun, İber, 3/18.
7. Belazurî, age, 4-1/221, no:573 ; İbn Haldun, age, 3/18.
8. İbn Dureyd, Iştikâk, 253.
9. Belazurî, age, 4-1/205, no:518 (Medâinî), 217, no:559 ; Beyhakî, Mehâsin, 175 ; İbn Kuteybe, Uyûn, 1/58.

Ziyâd, sâhibu'l-hares'in niteliğini "yaşlı, güvenilir, dürüst ve kendine söz söyletmeyen biri olmalıdır" şeklinde belirtir.[1] O, aynı zamanda önünde kargı ve direklerle yürünen ilk validir.[2] Kûfe'de Ubeydullah b. Ziyâd'ın da hares'i vardı. Hz. Hüseyin adına Kûfe'de bey'at alan Muslim b. Akîl'in ve ona yardım edenlerin âkıbetini belirten konuşması sırasında camide görev yapmışlardı.[3]

Sosyal huzursuzluğun hüküm sürdüğü Basra ve Kûfe gibi, diğer eyaletlerde de Haras teşkilatının bulunduğu düşünülebilir.

---

1. Ya'kubî, Tarih, 2/235.
2. Belazurî, Ensâb, 4-1/217, no: 559, 221, no: 573 ; Taberî, Tarih, 5/224 ; Ebu'l-Fidâ, Muhtasar, 2/100.
3. Taberî, age, 5/372.

ALTINCI BOLUM

MİLLETLERARASI İLIŞKİLER

§ 38. DEVLETİN TEMSİLİ :

Halîfe, milletlerarası ilişkilerde, devletin milletlerarası kişiliğinin temsilcisidir. Daha önce de ele alındığı gibi, halîfe devletin ve ümmetin birliğini temsil eder. [1]

Halîfeler, kendilerini temsil etmek üzere diğer devletlere elçiler göndermişlerdir. Bunlardan biri, Muaviye tarafından Bizans imparatoruna gönderilmiştir. [2] Diğer devletler de Muaviye'ye elçiler göndermişlerdir. [3] Her iki tarafın elçilikleri de geçici olmuştur.

§ 39. ANDLAŞMALAR :

Milletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde, devletlerin birbirle-

---

1. Bkz. tez metni, s. 257.
2. Muberred, Kâmil, 2/639-640 ; Askerî, Emsâl, 1/115.
3. İbnu'l-Ferrâ, Rusulu'l-Mulûk, 48.

riyle yaptıkları andlaşmaların yeri ve önemi biliniyor.Emevî Devleti'nin kuruluş devrinde devletin andlaşma yapmaya yetkili organı,halîfe veya onun yetki verdiği vali ve ordu komutanlarıdır.

Devletin kurucusu Muaviye'nin Bizans'lılarla yaptığı iki andlaşma,hem İslâm,hem de dünya tarihi açısından büyük önem taşıyor. Muaviye,39/659 yılında henüz Hz.Ali ile iktidar mücadelesi yaparken,içinde bulunduğu olumsuz şartlar altında,Bizanslılarla andlaşma yapmak zorunda kaldı.II.Konstantin ile bir muahede akd ve hatta imparatorluğa vergi vermeyi kabul etti.[1] Ya'kubî'nin belirttiğine göre,41/661'de Rum isyankârları kalabalık bir orduyla savaşa çıktı. Kendisini meşgul edeceğinden endişe eden Muaviye,onlarla yüzbin dînara bir andlaşma yaptı.[2] Andlaşma uyarınca ödenecek miktar konusunda herhangi bir açıklama yapmayan Belazurî'nin belirttiğine göre,Rum'larla yapılan bu andlaşmanın teminat altına alınması için Muaviye Rum'lardan bir grubu rehin alıp,Ba'lebek'e yerleştirdi.Sonradan Rumlar andlaşmaya ihanet ettiler.Bunun üzerine Muaviye ve müslümanlar onların rehinelerini öldürmeyi doğru bulmadılar ve salıverdiler."İhanete karşı vefa,ihanete karşı ihanetten daha iyidir." dediler.[3] Böylelikle bu olay,Bizans Devleti'nin doğu sınırındaki yükü fiilen ve derhal hafiflemişti.Doğudaki tehlikeden kurtulmuş olmak,II.Konstans'a devletin Avrupa eyaletleriyle uğraşmak imkânını bahşetti.658'de İslavlar tarafından işgal edilmiş olan Balkanlara bir sefer yaptı.[4] Andlaşmada yer alan vergi kısa bir süre sonra ödenmez oldu.[5]

663'te İstanbul'u terk edip Sicilya'ya yerleşerek,hem yeniden Afrika'da ilerlemekte olan müslümanları,hem de İtalya'daki Lombard'ları göz önünde bulundurmayı amaçlayan ,ne var ki bu hareketiyle Emevî halîfesinin teşebbüsünü kolaylaştıran II.Konstans batıda bulunduğu sırada Muaviye,hilâfetteki karışıklıkların sükûnet bulma-

---

1. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/315 ; M.Kürd Ali, Hadâratu'l-Arab,2/394-395 ; G.Ostrogorsky,Bizans Devleti Tarihi,109.
2. Ya'kubî,Tarih,2/217. Halîfe b.Hayyât (Tarih,1/236) da aynı görüştedir.
3. Belazurî,Futûh,227,229.Ayrıca bkz.Ebu Ubeyd,Emvâl,236,no: 445 ; Maverdî,el-Ahkâmu's-Sultâniyye,51-52.
4. G.Ostrogorsky,age,109.
5. P.Hitti,age,2/315.

sından sonra Bizans Devleti'ne karşı mücadeleyi yeniden ele almıştı.43/663' yılında Araplar yeniden Anadolu'da görünmüşler ve bu zamandan itibaren akınları her yıl devam edegelmiştir.Ya'kubî'nin belirttiğine göre,Muaviye,iktidarı sağlamlaşınca 42/662'den sonra her yıl Rumlara karşı yaz seferleri (sâife,ç.savâ'if) başlattı.Rum imparatoru barış istediyse de kabul etmedi. [1] Nihayet çeşitli kara ve deniz başarılarından sonra 54-58/674-678 arasında İstanbûl kuşatmaya alındı.

Beş yıldır İstanbul'u kuşatmakta olan Emevî ordusu,surlar önünde cereyan eden deniz savaşlarında ağır kayıplara uğradıktan sonra mücadeleyi bırakıp,58/678'de Bizans surlarını terketmek zorunda kaldılar.Çekilme esnasında Arap donanması Pamphylia sahilinde tutulduğu bir fırtına sonucunda ayrıca kayıplar verdi.Aynı zamanda Anadolu'daki Arap ordusu da ağır bir bozguna uğradı.Bunun sonucunda ihtiyar Muaviye,Bizans ile otuz yıllık bir barış andlaşması yapmak zorunda kaldı.Muaviye,bu muahede ile imparatora her yıl üçbin altın,elli köle ve elli at göndermeyi taahhüt etmekte idi. [2]

Bu önemli andlaşma konusunda bir Bizans tarihi uzmanı olan G. Ostrogorsky şu ilgi çekici açıklamayı yapıyor:"Büyük Arap taarruzunun akamete uğraması Bizans Devleti'nin sınırları dışında da muazzam bir tesir yaptı.Avar kağanı ve Balkan Yarımadası'ndaki İslav kabîle reîsleri(...),Bizans İmparatoru'nun yüksek hakimiyetini kabul ettiler.(...)Gerçekten de 678 yılındaki Bizans Zaferi'nin önemi ne kadar büyük gösterilse,yine de mübalağalı addolunamaz.Burada Arap ilerleyişine ilk defa "Dur!" denilmişti.O vakte kadar hemen hemen hiç mukavemet görmeden bir çığ gibi ilerleyen Arap istilası ilk mukabil darbeye maruz kalmıştı.Avrupa'nın Arap ilerlemelerine karşı yaptığı büyük savunma savaşı Konstantinos IV.'un zaferi,Leon III.'un daha sonraki zaferi ve Kral Martell'in o zamanki Dünyanın öteki ucunda,Poitiers yanında Araplar üzerinde 732'de kazanmış olduğu zafer gibi,dünya tarihi çapında bir dönüm noktası teşkil eder.Avru-

---

1. Ya'kubî,Târih,2/217.
2. C.Diehl,Bizans İmparatorluğu Tarihi,53-54 ; G.Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi,116.Ayrıca bkz.P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/324 ; M.Kürd Ali,Hadâratu'l-Arab, 2/398.

pa'yı Arap istilasından kurtarmış olan bu üç zaferden, Konstantinos IV.'a ait olanı sadece ilki değil, aynı zamanda en büyüğü dür de. Arapların o zamanda İstanbul'a yaptıkları taarruz, hiç şüphesiz Hıristiyan dünyasının Araplar tarafından uğradığı hücumların en kuvvetlisi idi. İstanbul ise Arap istilasına karşı koyan son baraj, son sed idi. Bu seddin mukavemet etmiş olması, sadece Bizans Devleti için değil, bütün Avrupa kültürü için de bir kurtuluş olmuştur.". [1]

Kuşatma altındaki düşman kale komutanı eman istediğinde, bu isteği kabul edilir. Nitekim, bir kale komutanı, kendisini zikretmeden böyle bir eman istediğinde, bu isteği kale halkı için kabul edilmişti. "e var ki müslümanlara eziyet eden bu komutan öldürüldü. [2]

Andlaşmalar tarafların belirlediği süre sonunda biter. Emevîler ile Rumlar arasında yapılan bir andlaşma sona erince, Muaviye onlara saldırmak istediyse de, kamuoyunca desteklenmediği için bundan vazgeçti. [3]

Halîfenin andlaşma yapma yetkisini Vali ve komutanlara da devretmesi mümkündür. 51/671'de Muaviye b. Hudeyc, Kuzey Afrika'da bir şehir halkıyla sulh yaptı. [4] Muaviye'nin Kuzey Afrika'ya gönderdiği Hassân b. Nu'man el-Gassânî, Berberîlerle bir andlaşma yaptı. [5] 59/679'da Kartaca'da konaklayan Ebu'l-Muhâcir, bu şehir halkıyla şiddetli bir savaştan sonra, Kîlepolis'e gitti ve onlarla bir andlaşma yaptı. [6] Abdullah b. Âmir'in Sicistân valisi tayin ettiği Abdurrahman b. Semura, Abbâd b. el-Husayn'ı çeşitli yerleri fethetmek üzere bir orduyla gönderdi. Büst'ü fethettikten sonra Huşşek üzerine yürüyen Abbâd, Huşşek halkıyla bir andlaşma yaptı. [7] Kûfe valisi Dahhâk b. Kays'ın Taberistan'ı fethe memur ettiği Maskala b. Hubeyre eş-Şeybânî, Taberistan halkıyla bir andlaşma yaptı. [8]

---

1. G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, 116-117.
2. Serahsî, Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr, 1/326, 2/421-422.
3. Ebu Ubeyd, Emvâl, 237, no: 447 ; Ebu Davud,
4. Halîfe b. Hayyât, Tarih, 1/248.
5. Halîfe b. Hayyât, age, 1/269.
6. Halîfe b. Hayyât, age, 1/272 ; İbn Tağriberdî, en-Nucûmu'z-Zâhire, 1/152.
7. İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/436-437.
8. Halîfe b. Hayyât, age, 1/266.

Diğer devletlerle ilişkiler çerçevesinde,çeşitli devlet başkanlarıyla yapılan yazışmaları da zikretmek gerekir. [1]

§ 40. SAVAŞ ILANI :

Milletlerarası ilişkiler her zaman sulh çerçevesinde yürümez. Bazı durumlarda anlaşmazlık savaşa kadar götürür.Fakat savaş kararını kim verecektir?

Hz.Osman'ın şehadetinden sonra ortaya çıkan iç savaşlar dolayısıyla Islâm orduları fütûhatına devam edemediler.Ahmed Cevdet Paşa bu durumu şöyle açıklıyor:"Cemel ve Sıffîn vak'alarında pek çok dilâverân-ı Islâm zâyi ve telef olmuş ise de millet-i Islâmiyye'nin gençlik zamanı olduğundan nâs içine düşmüş olan ihtilâf-ı efkâr bertaraf olunca yine cihâd ve gazâya kıyam olundu.". [2] Gerçekten de Hz. Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye devretmesinden sonra kuzey,doğu ve batı istikametlerindeki fetih harekâtı yeniden başladı.

Savaş ilanı,halîfe veya onun yetki verdiği vali kumandanlar tarafından yapılırdı.Muaviye,Bizans'ın başkenti Kostantıniyye'ye biri 49/669,diğer 54/674'te olmak üzere iki kez ordu göndermiştir. Ayrıca Muaviye,Bizans ülkesinin içlerine tertiplenen seferleri yaz (sâife,ç.savâ'if) ve kış (şâtiye,ç.şevâtî) mevsimlerinde sürekli duruma getirdi. [3] Böylelikle bu seferler,ordunun fizik gücünü diri tutma ve iyi tâlim görmesini sağlama işinde kullanılır oldu.Bu akınlar muayyen bir fetih planına göre yapılan seferlerden ziyade,büyük ölçüde baskınlardan ibaret idi.Muaviye,bu yoldan düşmanını öz memleketinde meşgul etmek suretiyle,bizzat kendi hududtlarını tesirli bir şekilde müdafa etmiş oluyordu.Bunun la beraber İslâm orduları,Anadolu'da devamlı bir köprübaşı kurmayı başaramadılar.Onlar asıl kuvvetlerini doğu ve batı taraflarına doğru olmak üzere,daha az mukavemet gösteren bölgeler üzerine yönelttiler. [4]

---

1. Câhız,Hayavân,7/113 ; İbnu'z-Zubeyr,Zehâir,1/9-10 ; İbn Haldun,İber,2/473-474.
2. Ahmed Cevdet Paşa,Kısâs-ı Enbiya,1/604.
3. Bu seferlerin bir listesi için bkz.Yakubî,Tarih,2/239-240.
4. P.Hitti,Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,2/315-316 ; H.Lammens,"Muaviye",IA,8/439.

Akdeniz'deki savaşlar da bizzat Muaviye'nin emriyle oluyordu. Bu savaşlarda Rodos adası fethedildi.[1] 45/665'te Muaviye, Muaviye b.Hudeyc'i Kuzey Afrika'ya savaşa gönderdi.[2] Daha sonra 50/670'te Ukbe b.Nâfi'i buraları fethetmek üzere görevlendirdi. Muaviye'den sonra Yezîd' de aynı görevi ona bıraktı.[3]

Valiler de çeşitli dönemlerde savaş ilanına karar vermişlerdir. Basra valisi Ibn Âmir, 43/663'te Abdurrahman b.Semura'yı Sicistân'ın fethine memur etti. Kâbul, Belh, Bust ve diğer şehirler fethedildi.[4] Yine aynı yıl içinde Sind'in fethine gönderilen Abdullah b.Sevvâr el-Abdî, Kîkân'ı fethetti.[5] Abdullah b.Sevvâr, bu bölgede Türklerle yaptığı savaşı kaybedince azledilerek yerine Muhelleb b.Ebî Sufre tayin edildi. 44/664'te Türklerle yaptığı savaşı kazanan Muhelleb, bu bölgede İslâm hâkimiyetini yerleştirmeye başlamıştır.[6] Daha sonra Horasan ve Sicistan'a planlı seferler düzenleyen Ziyâd, Muaviye'nin emriyle bu bölgeye Sinân b.Seleme'yi, daha sonra da onu azledip Râşid b.Amr'ı gönderdi.[7] Muaviye, 53/673'te Abbâd b.Ziyâd'ı Sicistan'a vali olarak gönderdi. Abbâd, Kandehâr'a savaş açtı ve Altın Tapınak'a kadar gitti. Bundan sonra Sicistân'a ek olarak Hind valiliği de ona verildi.[8] 54/674'te Mesleme b.Muhalled, Nâlid b.Sâbit'i Magrib'e gönderdi.[9] 62/681'de Ubeydullah b.Ziyâd, el-Munzir b.el-Cârûd'u Kandâbil'e gönderdi. el-Munzir ölünce yerine oğlu el-Hakem geçti ve Mükân bölgesini fethetti. Daha sonra Yezîd, Abdurrahman b.Yezîd'i gönderdi.[10] Horasan valisi Ubeydullah b.Ziyâd, 54/674'te bizzat kumanda ettiği bir orduyla Buhara üzerine yürüdü. Beykend'i fethettikten sonra, Buhara'yı kuşattı. Uzun süren kuşatmadan sonra, Buhara'yı yöneten Hâtun'la andlaşma yaptı.[11]

Bu savaşların bir kısmı doğrudan fetih amacıyla, bir kısmı ise İslâm ordusunun zayıf ânını kollayan bölgelerin isyan etmesi üzerine bu hareketleri bastırmak için yapılmıştır.

---

1. Taberî, Tarih, 5/288 ; İbnu'l-Esîr, Kâmil, 3/493.
2. Halîfe b.Hayyât, Tarih, 1/241-242.
3. İbnu'l-Esîr, age, 3/465-466 ; M.Hudarî, Muhâdarât, 2/115, 133-134.
4. Ya'kubî, Tarih, 2/217-218 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/436-437.
5. Ya'kubî, age, 2/234 ; İbnu'l-Esîr, age, 3/437 (bu iki yazar İbn Sevvâr'ı bizzat Muaviye'nin gönderdiğini belirtir) ; Halîfe b. Hayyât, age, 1/241.
6. İbnu'l-Esîr, age, 3/437 ; M.U.Yıldız, Türkler ve İslâmiyet, 10.
7. Ya'kubî, age, 2/234 ; Halîfe b.Hayyât, age, 1/249.
8. Halîfe b.Hayyât, 1/260.
9. Halîfe b.Hayyât, age, 1/265-266.
10. Halîfe b.Hayyât, 1/287.
11. Ya'kubî, age, 2/236-237 ; Taberî, age, 5/297.

YEDINCI BÖLÜM

YARGILAMA

§ 41. YARGILAMA MAKAMLARI :

Yargılama devletin yürüttüğü faaliyetlerden biridir. Emevî Devleti'nde bu faaliyeti halîfe, vali, kadı ve kumandan gibi yargılama makamı olarak görev yapanlar yürütmüşlerdir.

Bütün devlet kuvvetlerini elinde bulunduran halîfe, hem ilk, hem de üst dereceli bir yargılama makamı olarak görev yapmıştır. Halîfeler gittikçe artan kişiler arası ihtilafların görülmesini, kendi hakkını dilediği zaman kullanması durumu mahfuz olmak kaydıyla, başkentte kadı'lara, eyaletlerde ise valilere devretmişlerdir. Aynı şekilde valiler de bu yetkiyi hem kendileri kullanmış, hem de tayin ettikleri hâkimlere bırakmışlardır. Böylelikle kadı'lar, uzmanlaşmış bir yargılama makamına dönüşmüştür. Daha önce de söz edildiği gibi, ordu kuman-

danları genel olarak asker kişiler arasındaki ihtilafları çözme yetkisine sahiptiler. Bununla birlikte, daha Hz. Ömer devrinden itibaren ordu içindeki ihtilafları çözüme kavuşturacak özel hakimler de tayin edilmiştir.[1] Mısır kadı'sı Süleyman b. Anez, Amr b. el-As'ın valiliği sırasında ordu kadısı (kadı'l-cund) olarak görev yapıyordu.[2]

Gayri müslimler arasındaki hukukî ihtilaflar, kendi muhtar mahkemelerinde görülüyordu. Ehlu'z-Zimme'nin dinî başkanları özellikle bu görevi yürütmekteydi.[3] Mısır valisi Amr b. el-As, gayri müslimlerin dinî ve medenî anlaşmazlıklarında kendi şeriatlerine uygun olarak muhakeme edilmeleri için Kıbtî bir kadı tayin etmiştir.[4] Taraflardan birinin müslüman olduğu davalarda yetkili makam, İslâm mahkemesidir. Nitekim Muaviye, kadı Şureyh'a iletmek üzere vali Ziyâd'a yazdığı mektupta, bir müslüman ile gayri müslim arasındaki miras uşumazlığında yetkili makamın İslâm mahkemesi olduğunu belirtmiştir.[5]

§ 42. YARGILAMANIN BAĞIMSIZLIĞI :

I. Hâkimlerin Bağımsızlığı :

Hâkimlerin bağımsızlığı, hâkimlerin gerek yürütme ve gerekse yasama organlarına bağlı olmadıkları, onlardan bağımsız oldukları ve bu iki organın hâkimlere emir ve talimat veremeyeceği ve tavsiyelerde bulunamayacağı anlamına gelir.[6]

Biraz sonra ele alınacağı gibi, Emevî Devleti'nde hâkimlerin tayin ve azlinin, halîfe ve eyalet valilerinin elinde olması, bu üst yöneticilerin tutumu ve davranışları ölçüsünde hâkimlerin bağımsızlığını etkilemiştir.

---

1. F. Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 179-180; M. Mallâf, Sultât, 76.
2. Kindî, Vulât, 5.
3. P. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, 2/355, 366-367; Suriye, 2/88.
4. H. İ. Hasan, İslam Tarihi, 1/346-347.
5. Belazurî, Ensâb, 4-1/234-235, no: 606; Sa'îd b. Mansûr, Sünen, 1/67, no. 146.
6. S. Tanilli, Devlet ve Demokrasi, 592.

II. Hâkimlik Teminatı .

Hâkimlik teminatı,hâkimlerin bağımsızlığını korumaya yarayan kurumlardan yalnızca biri ve fakat en önemlisidir.Hâkimlik teminatı,hâkimlerin her türlü maddî ve manevî baskıdan ve kaygıdan uzak olarak,huzur ve sükûn içinde görev yapabilmesi için,kendilerine sağlanan şahsî güvenceler anlamınagelir. [1]

Hâkimlik teminatının sağlanması için üç esasa uyulur:Azlolunamazlık,özlük haklarından yoksun bırakılamama ve coğrafî güvence.

Emevî Devleti'nde hâkimler,halîfe ve valiler tarafından tayin edilirlerdi.Hâkimlerin görevden alınması da,yine onlar tarafından gerçekleştiriliyordu.Tayin ve azil açısından hâkimler âdeta "idare adamı" gibidirler.Hâkimlik teminatını sağlayan azlolunamazlık ilkesi açısından bakıldığında,dönemin özelliği gereği,bu ilkenin uygulanmadığı görülür.Devletin bütün kuvvetlerini kendi elinde tutan halîfe,bu yetkilerini kısmen veya tamamen başka görevlilere devredebilirdi.Bu yetki devri,zamanla hâkimler için de sözkonusu olmuştur.Halîfe başkent hâkimini kendisi tayin ederdi.Eyalet hâkimlerini ise nâdiren halîfeler tayin etmiştir.

Muaviye,Fedâle b.Ubeyd el-Ensârî'yi Dımaşk hâkimi olarak tayin etmiştir. [2] Fedâle'den sonra,Nu'man b.Beşîr Dımaşk'a hâkim olarak getirilmiştir. [3] Başka bazı raviler ise Fedâle'den sonra Ebu İdrîs Âizullah b.Abdillah el-Havlânî'yi tayin ettiğini zikrederler. [4] Yezîd döneminde Dımaşk hâkimi,Bilâl b.Ebi'd-Derdâ idi. [5] Muaviye b.Yezîd'in Dımaşk hâkimi ise Ebu İdrîs el-Havlânî idi. [6]

Her ne kadar başkente hâkim tayin etmişlerse de,halîfeler, ceza davaları başta olmak üzere yargılama faaliyetinde bulunmaktan

---

1. S.Tanilli,Devlet ve Demokrasi,592,595.
2. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,279 ; Ebu Zur'a,Tarihu Dımaşk, İbn Tûlûn,Kudâtu Dımaşk,2 ; Vekî,Ahbâru'l-Kudat,3/200-201.
3. Taberî,Tarih,5/330(Ebu Misher) ; İbn Tûlûn,age,3.
4. Taberî,age,5/330 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,4/272.
5. İbn Tûlûn,age,4 ; Zehebî,Tarîhu'l-İslâm,3/325.
6. Mes'udî,Tenbîh,281.

geri kalmamışlardır.Onlar cinayet [1], arazi [2], neseb [3], boşama [4] gibi davalara bakmışlardır.Ayrıca idarenin haksız eylem ve işlemleri için son idarî yargı mercii yine halîfe olmuştur. [5]

Valiler,eyalet ve vilayetlerindeki hâkimleri tayin edebiliyor ve görevinden alabiliyordu.Valinin bir hakim tayin etmesi, aslında kendi elindeki yetkiyi daha uzman birine terketmesi işlemidir.Uzellikle eyalet valileri,göreve başlarken diğer bazı yöneticiler yanında,hâkimleri değiştirmeyi de öncelikle gerçekleştirmişlerdir.Medine valisi Mervan,42/662'de Abdullah b.Hâris b.Nevfel'i kadı tayin ederken,Mervan'ın yerine geçen Sa'îd b.el-As,49/669'da Ebu Seleme b.Abdirrahman b.Avf'ı tayin etti. [6] Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre,İslâm'da tayin edilen ilk kadı Muaviye devrinde Mervan'ın Medine'ye hâkim tayin ettiği Abdullah b. Hâris b.Nevfel'dir. [7] Malik b.Enes de ilk hâkim tayin eden halîfe olarak Muaviye'yi gösterir. [8] Halbuki,araştırmalar,gerek başkente, gerekse diğer şehirlere ilk hâkim tayin eden halîfenin Hz.Ömer olduğunu gösteriyor. [9] Mervan,53/673'te ise Ebu Seleme'yi alıp,Mus'ab b.Abdirrahman b.Avf'ı hâkim olarak tayin etti.Şurta reisliğini de ona verdi. [10] Ziyâd'ın Basra'ya kadı tayin ettiği İmran b.Husayn görevinden istifa etti,yerine Abdullah b.Fedâle el-Leysî tayin edildi.Daha sonra Âsım b.Fedâle,Zurâre b.Evfâ ve Abdurahman b.Uzeyne Basra hâkimi oldular. [11] Yezîd'in Mekke'ye vali tayin ettiği

---

1. Askerî,Emsâl,2/385 ; Mus'ab ez-Zubeyrî,Nesebu Kureyş,219-220,267,289 ; Vekî,Ahbâru'l-Kudât,1/121-123.
2. Muberred,Kâmil,2/621 ; Mes'ûdî,Murûc,3/5.
3. Belazurî,Ensâb,4-1/482,no:760.
4. Fesevî,Ma'rife,1/372-373.
5. Bkz.tez metni,s.324.
6. Mus'ab ez-Zubeyrî,age,86 ; Taberî,Tarih,5/232 ; Vekî,age, 1/113,116 ; İbn Haldun,İber,3/10.
7. Vekî,age,1/113-114; Suyûtî,Evâ'il,93,no:683.
8. Suyûtî,age,93,no:684.
9. Kettânî,Et-Terâtîbu'l-İdâriyye,1/259 ; F.Attar,İslâm Adliye Teşkilatı,18-20.
10. Halîfe b.Hayyât,Tarih,1/265 ; Vekî,age,1/118-119.
11. İbn Sa'd,Tabakât,4/287 (İmran b.Husayn'ın Ubeydullah devrinde istifa ettiğini belirtir) ; Belazurî,age,4-1/217 ; Taberî,age,5/224,300 ; Cahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, 16 ; Vekî,age,1/296,297 ; İbnu'l-Esîr,Kâmil,3/451 ; İbn Hacer,Isâbe,5/26,290-292 ; Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, 4/515.

Abdurrahman b. Zeyd, Ubeyd b. Husaynî'yi hâkimliğe getirmişti.[1]

Bazı hâkimler uzun süre ve birden fazla vali döneminde bu görevde kaldılar, diğer bazıları ise farklı dönemlerde yeniden bu göreve getiriliyordu.[2] Yezîd'in ölümünden sonra Şurayh, «fitne günlerinde hüküm veremem» diyerek yargılama faaliyetinden kaçındı.[3]

Valiler yargılama yetkisini bizzat kendileri de kullanmışlardır. Valilerin gördükleri davalar daha çok ceza davalarıdır. Bu çerçevede olmak üzere kısas[4], hırsızlık[5], iffete iftira[6], zina[7] davalarına bakmışlardır. Valilerin ceza davalarına özellikle bakmalarının sebebi, kamu otoritesine sahip olmaları ve kamu düzenni sağlamanın görevleri arasında yer almasıdır. Bunun yanında valiler, mülkiyet[8], neseb[9], arazi[10], miras[11], köle[12], boşama[13] davalarına da bakmışlardır. Valilerin, eyaletlerinde ortaya çıkan idarenin haksız eylem ve işlemlerine karşı açılan davaları karara bağladıklarını biliyoruz.[14]

Hâkimlerin tayin, terfi ve azillerini yürüten herhangi bir kurul bulunmuyordu. Halîfe tarafından tayin edilen Dımaşk hâkiminin, diğer hâkimlere göre bir ayrıcalığı olmadığı gibi, hâkim adaylarının belirlenmesi sırasında görüşünün alınması da gerekmiyordu.[15] Bununla birlikte Muaviye'nin Dımaşk hâkimi Fedâle b. Ubeyd'i halîfe vekili bıraktığını biliyoruz[16]

---

1. İbn Hacer, İsâbe, 5/70.
2. Kindî, Kudât, 311-312. ; Vekî, Ahbâru'l-Kudât, 1/290.
3. İbn Tagriberdî, en-Nucûmu'z-Zâhire, 1/162 ; İbn Haldun, İber, 3/292.
4. Abdurrezzak, Musannef, 10/24, no: 17246 ; Belazurî, Ensâb, 4-1/216, no: 556.
5. Abdurrezzak, age, 10/24, , no: 17989 ; İbn Kuteybe, Uyûn, 1/73. Abdurrezzak ın rivayetinde Mervan b. Hakem'in zaruret dolayısıyla hırsızlık için elkesme cezası vermediği yer alır.
6. Belazurî, age, 4-1/237, no: 620 ; Muberred, Kâmil, 1/342.
7. Belazurî, age, 4-1/86, no: 283, 147, no: 415.
8. Abdurrezzak, age, 8/337, no: 15441.
9. Abdurrezzak, age, 9/43, no: 16288 ; İbn Kuteybe, age, 4/122.
10. İbn Kuteybe, age, 1/70 ; Ya'kubî, Tarih, 2/235 ; İbn Abdrabbih, İkd, 2/206 Krş. Belazurî, age, 4-1/205, 206, no: 522.
11. Câhız, Beyân, 2/222 ; Câhız, Resâ'il (Sinâ'atu'l-Kuvvâd), 260, İbn Kuteybe, age, 2/159 ; İbn Sa'd, Tabakât, 7/100 ; Beazurî, age, 4-1/218 ; Beyhakî, Mehâsin, 454.
12. Belazurî, age, 4-1/205, no: 519.
13. İbn Kuteybe, age, 4/43 ; Belazurî, age, 4-1/240-241, no: 638.
14. Bkz. tez metni, s.
15. M. Hudarî, Muhâdarât, 2/217.
16. Bkz. tez metni, s. 254.

Hâkimlerin şu veya bu sebeple özlük haklarından yoksun kılındığına dair herhangi bir bilgimiz bulunmuyor. Özlük hakları yönünden olumlu bir gelişme olarak Ziyâd, hâkimlik maaşının artması teklifini reddeden kadı Şurayh'ı bu görevine ek olarak bir dirhem maaşla beytülmalin başına getirdi. [1]

Hâkimlerin, muvafakatları olmaksızın görev yerlerinin değiştirilmesi anlamına gelen "coğrafî güvence", dönemin özelliğinden dolayı tam olarak sağlanmıştır denilebilir. Çünkü, her vali, kendi eyaletinin hâkimini kendisi tayin ediyor, görevden alınan hâkim aynı yerde ikamete devam ediyordu. Coğrafî güvence açısından Ziyâd b. Ebîhi'nin gerçekleştirdiği bir istisna bulunuyor. Ziyâd, Kûfe hâkimi Şurayh'ı da yanına alarak bir süre için Basra'ya getirdi, daha sonra yeniden Kûfe'deki görevine iade etti. [2] Ziyâd'ın bu tayininin Basra ve Kûfe'nin aynı eyalet olduğu döneme rastladığını unutmamak gerekir. Kûfe kadı'sı Şurayh'ı Basra'ya getiren Ziyâd, onu yanına oturtur ve şöyle derdi: "Eğer bir konuda hükmettiğimde, bu hükmümden başkasını gerçeğe daha yakın görürsen, onu bana bildir.". Ziyâd, bu şekilde hükmeder, Şurayh ona muhalefet etmezdi. Ziyâd "Ne diyorsun?" diye sorar, Şurayh da "Verdiğin hüküm doğrudur" karşılığını verirdi. Bir mesken davasında farklı görüş belirtmişler, ama Ziyâd'ın görüşü hüküm haline gelmişti. [3]

III. Hâkimlerin Denetlenmesi :

Hâkimlerin, yargılama faaliyetleri yanında başka bazı görevleri de üstlendiğini görüyoruz. Şurayh'ın beytülmal müdürlüğü görevini de yürüttüğü az önce ifade edilmişti. Mısır valisi Mesleme b. Muhalled, sâhibu'ş-şurta Âbis'e 61/681'de hâkimlik görevini de vermiştir. [4] Muaviye, Süleyman b. Ared'i kâss ve hâkim olarak tayin etmiştir. [5]

---

1. Belazurî, Ensâb, 4-1/235, no: 612 (Medâinî).
2. İbn Kuteybe, Uyûn, 1/61 ; İbn Abdrabbih, İkd, 5/272 ; Vekî, Ahbâru'l-Kudât, 1/297 (Amr b. Dînar).
3. Belazurî, age, 4-1/235, no: 610 ; İbn Abdrabbih, İkd, 5/271 ; Vekî, age, 1/297.
4. İbn Abdilhakem, Futûhu Mısr, 233 ; Kindî, Vulât, 39, 311 ; Vekî, age, 3/223 ; İbn Tagriberdî, en-Nucûmu z-Zâhire, 1/133.
5. Vekî, age, 3/221.

Suleym b.Itr et-Tucîbî,hem hâkim,hem de kâss olarak görev yapar, insanlara ayakta durarak vaaz ederdi.[1] Muaviye,dîvanu-l-hâtem'in başına bir kadı olan Abdullah b.Muhammed el-Himyerî'yi getirdi.[2] Abdullah bu göreve başlayınca belki de hâkimliği bırakmıştır.Bu ek görevler dolayısıyla hâkimlerin idarî denetimi,teorik olarak mümkündür.Ancak bu konuda çok sınırlı uygulama örneğine sahibiz.

Hâkimlerin doğrudan yargılama faaliyetlerinin idarî denetime tâbi olduğuna dair herhangi bir uygulamaya rastlayabilmiş değiliz. Mahkeme kararlarının denetimi ise,teorik açıdan üst yargılama makamı olarak halîfe ve valiler tarafından gerçekleştirilebilir.Ancak bu tür bir denetleme yapıldığına dair uygulama örneği tesbit edebilmiş değiliz.

§ 43. MAHKEMELERİN İŞLEYİŞİ :

Mahkemelerin işleyişi daha önceki dönemlerdeki sadeliğini koruyordu.Bununla birlikte devrin gerektirdiği ölçüde bazı yenilikler de yapıldı.

Başkent veya eyaletlerdeki yargılama makamları,bu bölgedeki bütün ihtilaflara bakma yetkisini elinde bulunduruyordu.Daha öhce de sözü edildiği gibi,halîfe ve valiler daha çok ceza davaları ile idareye karşı açılan davalara bakarken,medenî davaları tayin ettikleri hâkimlere bırakmışlardır.Bir istisna olarak Muaviye,yaralama davalarına bakmayı Mısır hâkimi Suleym b.Itr'a bırakmıştır.[3] Dımaşk kadı'sı Fedâle,bir hırsızlık davasını görürken,haddi düşürecek şekilde sorular soruyordu.[4]

Halîfenin taraf olduğu medenî hukuk davaları da hâkimler tarafından hükme bağlanmıştır.Muaviye'nin Medine'deki toprağını işleyen mevlâsı Nadîr,Abdurrahman b.Zeyd b.Hattâb'ın toprağına girdi ve bu toprağın Muaviye'ye ait olduğunu öne sürdü.Abdurrahman,Medine valisi Mervan'a giderek davacı oldu.Ancak Mervan,halîfe aleyhine hüküm

---

1. İbn Abdilhakem,Futûhu Mısr,231-232,234 ; Kindî,Kudât,303,310.
2. Sahşiyârî,el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,24-25.
3. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,4/131 ; Zehebî,Tarihu-l-İslâm,3/156.
4. Vekî,Ahbâru-l-Kudât,3/201.

vermekten kaçınıp,sulh yapmalarını istedi.Bu teklifi kabul etmeyen Abdurrahman,Dımaşk'a gidip konuyu Muaviye'ye açtı.Muaviye,arazisini işlemediği için oraya ağaç diktiğini,bunu Hz.Umer'in uygulamasına dayanarak yaptığını belirtti.Abdurrahman,bu konuda doğru söylemediğini ifade edince,Muaviye,kadı Fedâle'ye gitmeyi teklif etti. Beraberce Fedâle'ye gidip olayı anlatarak delilerini belirttiklerinde,kadı Fedâle,Abdurrahman lehine hüküm verdi.Muaviye kadı'nın verdiği bu hükmü kabul etti. [1]

Yargılama makamlarına götürülen davalar,Kur'an ve sünnetteki hükümlere göre çözümlenir,bu iki kaynakta bulunmayan davalarda ictihad yapılırdı.Hâkimler,nasıl hüküm vereceğini konuyu bilen kişilere sorarlardı.Mısır kadı'sı Âbis b.Sa'îd bu şekilde hareket ederdi. [2] Valiler veya hâkimler,bazı davalar için halîfeden ne hüküm vereceklerini sorardı. [3] Ayrıca halîfe ve valiler çok sınırlı olmak üzere hangi konuda,ne hüküm verileceğini de belirlemişlerdir.Muaviye hırsızlıkla ilgili bir konuda nasıl hüküm verileceğini,Medine valisi Mervan'a,Mervan da Yemâme valisi Useyd b.Zubeyr el-Ensârî'ye mektupla bildirmiş,ancak Useyd,sünnete ve Hulefa-i Râşidîn'in tatbikatına aykırı olduğu gerekçesiyle buna itiraz etmiş,Muaviye,vali Mervan'a yeniden bir mektup yazıp verdiği kararın uygulanmasını istemişse de Useyd onun belirlediği bu hükmü uygulamamıştır. [4] Muaviye'nin müslümanları kâfirlere mirasçı kılacağına dair yazısı Ziyâd tarafından kadı Şurayh'a ulaştırıldı.Şurayh bu davalarda hüküm verdiğinde,"Bu halîfenin görüşüdür." derdi. [5]

Halîfe ve valiler davaları genellikle saray ve valilik konaklarında görürken,hâkimlerin baktıkları davalarda mahkeme salonu olarak camiler ve çevresi görev yapmıştır.Zurâre b.Evfâ,Basra camiinin dışında bir bölümde verirdi. [6] Zurâre,evinde de hüküm vermiştir. [7] Ayrıca Mısır'daki hâkimler,bir günü Hıristiyanlar arasındaki ihti-

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/132-133,no:387,(Vâkıdî).
2. Kindî,Kudât,312 ; Vekî,Ahbâru-l-Kudât,3/223.
3. Belazurî,age,4-1/240-241,no:638 (Ali b.Âsım).
4. Abdurrezzâk,Musannef,10/201,no:18829 ; Nesaî,Sünen,
5. Belazurî,age,4-1/234-235,no:606 (Şa'bî).Bkz.tez metni,s.
6. Vekî,age,1/296.
7. Belazurî,age,4-1/133,no:387 (Vâkıdî).

lafları evlerinde görmeye ayırırlardı. [1]

Dımaşk kadı'sı Zurâre b.Evfâ,çocuk kölenin azadıyla ilgili olarak vereceği hükmü,yanında bulunan Câbir b.Yezîd'e danıştı. [2] Görülen davalarda en önemli ispat araçları şahitlik [3] ,yemin [4] ve kasâme [5] idi.Kadı Şurayh,çocukların şahitliğini kabul ederdi. [6] Kölelerin şahitliğini kabul eden ilk kişi Mervan'dır. [7] Medine kadı'sı Abdullah b.Hâris ve Ebu Seleme,tek şahit ve yeminle hüküm verirlerdi. [8] Yalancı şahitlikle hüküm verdiğine dair itirazda bulunulan İmrân b.Husayn,bunun üzerine hâkimlik görevinden itiraz etti. [9] Zurâre b.Evfâ da tek kişinin şahitliğiyle hüküm vermiştir. [10] Ziyâd'ın bir hırsızlık suçu dolayısıyla elini kestiği Temîm b.Mesâd tevbe edip durumunu düzeltince,kadı Şurayh onun şahitliğini kabul etti. [11] Mısır kadı'sı Süleym b.Itr et-Tucîbî (40-60/660-680),bir miras davasında hüküm vermişti.Mirasçılar daha sonra verdiği hükmü kabul etmediler ve yeniden kendisine başvurdular.Süleym ikinci kez hüküm verdi ve bu hükmü bölge ileri gelenlerini tanık yaparak yazdı. Böylelikle mahkeme biçimli tutulmaya başlandı. [12] Hâkimlere yapılan başvurular ve ilgili evrak,hâkimin kâtibi tarafından bir mendil içinde duruşmaya getirilirdi. [13]

Mahkemede verilen hükümlere kanun yolu açıktır.Az önce gördüğümüz gibi,Süleym b.Itr mirasçıların davasını yeniden görmüştür. Basra kadı'sı İmran b.Husayn,yalancı şahitlik yüzünden aleyhinde hüküm verdiği kişiye,yaptığı itiraz üzerine kendisi tazminat ödemiştir. [14] Basra kadı'sı Şurayh'ın verdiği bir hüküm için vali

---

1. S.İ.Kâşif,Mısır, 93 ; Kindî,Kudât,390.
2. Vekî,Ahbâru'l-Kudât,1/293.
3. Abdurrezzak,Musannef,8/280,no:15214 ; Yesevî,Tarih,1/326.
4. Belazurî,Ensâb,4-1/216,no:555.
5. Câhız,Resâ'il,Fadlu Hâşimî,86 ; Vekî,age,1/122-123.
6. Abdurrezzak,age,8/350,no:15501.
7. Suyûtî,Evâ'il,95,no:657.
8. Vekî,age,1/113,118.
9. Zehebî,Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,2/570.
10. Vekî,age,1/293.
11. Belazurî,age,4-1/236,no:616,(Umer b.Şebbe) Krş.Vekî,age, 2/288,395.
12. Kindî,age,309-310 ; Suyûtî,age,97,no:710,Zehebî,age,4/132.
13. Kindî,age,391-392 ; S.İ.Kâşif,Mısır,96.
14. Zehebî,age,2/510.

Ziyâd'a başvurulmuş ve o da şurayh'ın verdiği hükmü bozmuştur.Benî Acl'den biri,kardeşinin yetim çocuklarına ait evi satmıştı.Basra'da ev fiyatları yükselince,yetim çocuklar amcalarına karşı Şurayh'a dava açtılar.Şurayh,satışın iptal edilmesi kararını verdi.Adam,vali Ziyâd'a gelerek,Şurayh'ın verdiği hükmü anlattı ve "Ev fiyatları artıp yükselince bana karşı dava açtılar." dedi.Ziyâd,yetim yeğenlerine,"Şayet ev fiyatları olduğu gibi kalsaydı,amcanız aleyhine dava açmayacağınıza dair yemin eder misiniz?" dedi.Çocuklar amcalarının yaptığı satışı bozmaya yanaşmadılar ve yemin etmediler.Bunun üzerine Ziyâd,"Amcanız bu şatışı sizin çıkarınızı gözeterek yapmış,ben bu satışa izin vermiyorum." diyerek,kadı Şurayh'ın hükmünü bozdu.[1] Muaviye'nin emriyle Medine valisi Mervan,kazf suçu dolayısıyla Abdurrahman b.Hassân'a seksen,kardeşine yirmi değnek vurdu.Bunun üzerine Abdurrahman'ın Muaviye'ye başvurması istendiyse de Abdurrahman bunu kabul etmedi.[2] Şu halde,valilerin verdikleri ve uyguladıkları hükümler için halîfeye itiraz yolu açık bulunuyor.Nitekim Medine valisi Abdullah b.Sa'îd,Amr b.Sa'd b.Ebî Vakkâs'a içki hadd'i uyguladı.Amr,Muaviye'ye itiraz edip hakkının alınmasını istediyse de Muaviye onun bu itirazını reddetti.[3]

---

1. Belazurî,Ensâb,4-1/216,no.555.
2. Muberred,Kâmil,1/342.
3. İbn Habîb,Munammak,397-398.

S O N U Ç

İslâm âmme hukuku tarihinde çok önemli bir yer tutan Emevîlerin kuruluş devriyle ilgili bu çalışmamızda şu hususlar tesbit edilmiş oldu:

1) Emevî Devleti'nin insan unsuru, özellikle kabile asabiyetinin yeniden canlandığı bir toplum olmuştur. Bu sosyal yapı kendine uygun bir siyâsî yapı oluşturmuş, insan hakları da buna göre şekillenmiştir. Özellikle muhalefet guruplarına karşı oldukça sert bir tavır benimsenmiştir.

2) Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra duran fetihler, Muaviye'nin halife olmasından sonra yeniden başlamış, bunun sonucunda da ülke sınırları giderek gelişmiştir. Ülke sınırlarını genişletmek için sâife ve şâtiye denilen yaz ve kış seferleri başlatılmıştır. Muhtelif bölgelere gönderilen ordulaların başına kabiliyetli kumandanlar getirilmiştir. Devletin kurucusu Muaviye denizciliğe önem vermiş, ancak Yezid döneminde bu alanda büyük bir gerileme olmuştur.

3) Emevî Devlet'inin şeklinde de bir değişme ortaya çıkmış, şûrâ ve bey'ate dayalı halîfelik, saltanata dayalı hanedanlığa dönüşmüştür.Bununla birlikte şûrâ ve bey'at şeklen de olsa devam etmişlerdir. Sürekli bir şekilde olmasa da "vufûd" bir yerde şûrâ meclisi görevini yapmıştır.

4) Siyâsî yapıda meydana gelen değişikliğe paralel biçimde idare kuvvetli bir şekilde organize edilerek, eski kuruluşlara yeni şekiller verilmiş, ihtiyaçlara göre yeni kuruluşlar ihdas edilmiştir. Özellikle devletin kurucusu Muaviye, hem bu kuruluşların, hem de eyâletlerin başına çok kabiliyetli kişileri getirmiş, oluşturduğu uyumlu ekibiyle kendi siyâsetini uygulayabilmiştir.

5) Maliye alanında Safavî topraklarının geliri halifeye tahsis edilmiş, vergi kaynakları korunmuş ve geliştirilmiş, yeni gelir kaynakları ihdas edilmiştir.

6) Milletlerarası ilişkiler alanında Bizans Devleti ile daha önce görülmemiş bir anlaşma imzalanmıştır. Bizans'a yapılan birçok sefere rağmen kesin bir başarı elde edilememiştir.

7) Yargılama alanında daha önceden başlamış olan kadı tayini yaygınlaşarak devam etmiş, yöneticiler ihtilâfların çözümünü bu daha uzman kişilere bırakmışlardır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

ABADAN, Y.: Âmme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri (Âmme Hukuku), Ankara 1952.

ABDURREZZAK, Ebu Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm (211/826): Musannef, Yay. H. el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1970-1972.

ARSLAN, Ahmet: İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Ankara 1988.

AHMED b. Hanbel (241/855): Müsned, I-VI, Kahire 1313.

AHMED CEVDET PAŞA: Kısâs-ı Enbiyâ, I-II, İstanbul 1972.

el-AKÎLÎ, Muhammed Reşîd: eş-Şî'a, Ammân 1980.

el-AKKAD, Abbas Mahmud: Muaviye fi'l-Mîzân, Beyrut ty.

el-AKKAD, Abbas Mahmud: el-Huseyn, Beyrut ty.

AKYOL, Taha: Haricîlik ve Şia, İstanbul 1988.

ALDIKAÇTI, Orhan: Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1970.

ALİ DEDE (1007): Muhâdaratu'l-Evâ'il, Mısır 1311.

ALİ, M. Cevâd: Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm, I-VIII, Bağdad 1950-9.

ALİ, Salih Ahmed: et-Tanzîmâtu'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî, Beyrut 1969 (Tanzimat).

ASKERÎ, Ebu Hilâl Hasen b. Abdillah (395/1005): Kitâbu'l-Evâ'il (Evâ'il), Yay. M. Seyyid el-Vekîl, Medine 1966.

ASKERÎ, Ebu Hilâl Hasen b. Abdillah: Cemheratu'l-Emsâl (Emsâl), Yay. Muh. Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Kahire 1964.

ATAR, F.: İslam Adliye Teşkilâtı, Ankara 1979.

ATVAN, Huseyn: el-Fıraku'l-İslâmiyye fi Bilâdi'ş-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî, Beyrut 1986 (Fırak).

BAĞDADÎ, Abdulkadir b. Ömer (1093/1682): Hizânetu'l-Edeb, Kahire ty.

BAŞGİL, A. F.: Esas Teşkilat Hukuku, İstanbul, 1960.

BELAZURÎ, Ahmed b. Yahya (279/892): Fütûhu'l-Buldân (Futûh), Çev. M. Fayda, Ankara 1987.

BELAZURÎ, Ahmed b. Yahya: Ensâbu'l-Eşrâf (Ensâb), 1, Yay. M. Hamidullah, Kahire 1959; 4-1, Yay. İhsan Abbas, Beyrut 1979; 4-2, Yay. Max Schloessinger, Jerusalem 1971 (bu baskı Kudüs gösterilerek kullanılmıştır); 4-2, Yay. Sd. F. Goitein, Jerusalem 1936; 5, Yay. M. Ahlwaardt, Leipzig 1883.

BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Huseyn (458/1066): el-Mehâsin ve'l-Mesâvî (Mehâsin), Yay. F. Schwally, Giessen 1902.

BOUTHOUL, G.: Siyaset Sosyolojisi, Çev. A. T. Yazıcı, İstanbul 1968.

CÂHIZ, Amr b. Bahr (255-869): el-Beyân ve't-Tebyîn (Beyân), Yay. A. M. Harun, I-IV, Kahire 1968.

CÂHIZ, Amr b. Bahr: Resâ'ilu'l-Câhız, Yay. H. es-Sindûbî, Mısır 1933.

CÂHIZ, Amr b. Bahr: et-Tâc fi Ahlâki'l-Mulûk (Tâc), Yay. A. Z. Paşa, Kahire 1914.

CÂHIZ, Amr b. Bahr: el-Buhalâ, T. el-Hâcirî, Kahire 1948.

CÂHIZ, Amr b. Bahr: el-Hayavân, I-VI, M. es-Sâsî, Kahire 1323.

CÂHŞİYARÎ, Muhammed b. Abdûs (331/943): el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb, Yay. M. es-Sekkâ ve arkadaşları, Kahire 1938.

CASSAS, Ebu Bekr Ahmed b. Ali (370/980): Ahkâmu'l-Kur'an, İstanbul 1335.

CİN, H.-AKGÜNDÜZ, A.: Türk Hukuk Tarihi, Konya 1989.

CÛDE (Cevdet), Cemal Muhemmed: el-Arab ve'l-Ard fi'l-Irak fi Sadri'l-İslâm, Ürdün 1979 (Ard).

ÇAM, E.: Siyaset Bilimi, İstanbul 1984.

DENNET, Daniel C.: el-Cizye ve'l-İslâm, Çev. F. F. Ca'dullah, Beyrut 1960.

DİNEVERÎ, Ebu Hanife Ahmed b. Dâvud (282/895): el-Ahbâru't-Tıvâl, Bağdad ty.

DORÎ, A.: Mukaddime fi Tarihi Sadri'l-İslâm (Mukaddime), Bağdad 1949.

DUVERGER, M.: Siyaset Sosyolojisi, Çev. Ş. Tekeli, İstanbul 1982, 2. B.

DUVERGER, M.: Siyasal Rejimler, Çev. T. Tunçdoğan, İstanbul 1986.

DUVERGER, M.: Politikaya Giriş, Çev. S. Tiryakioğlu, İstanbul ty, 2. B.

EBU'L-FİDA, İmâduddîn İsmail: Tarihu'l-Muhtasar bi-Ahbâri'l-Beşer, I-IV, Kahire 1325.

EBU HATİM es-Sic istani, Sehl b. Muh. (255/869): Kitabu'l-Mu'ammerîn ve'l-Vesâyâ, Mısır 1961.

EBU İSHAK el-FEZARÎ (186/802): Kitabu's-Siyer, Yay. F. Hammâde, Beyrut 1987.

EBU YA'LA el-FERRA, Muh. b. el-Huseyn (458/1066): el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Yay. M. H. el-Fakî, Kahire 1966.

EBU YUSUF, Yakub b. İbr. (182/798): Kitabu'l-Harâc (Harâc), Yay. İ. Abbâs, Kuveyt 1985.

EBU UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (224/839): Kitâbu'l-Emvâl (Emvâl), Yay. M. H. Herrâs, Kahire 1968.

EBU ZUR'A, Abdurrahman b. Amr (280/893): Tarihu Dımaşk, Yay. Salahaddin el-Munaccid, Dımaşk 1956.

EMİN, Ahmed: Duha'l-İslâm, Beyrut ty.

EMİN, Ahmed: Fecru'l-İslâm, Kahire 1965.

el-EBYARÎ, İbr.: Muaviye, Mısır ty.

ERKAL, Mehmet: İslâm Vergi Hukuku, Erzurum 1981 (yayınlanmamış doktora tezi)

ESEN, B.N.: Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1968.

EZRAKÎ, Ebu'l-Velid Muh.: Ahbâru Mekke, I-II, Beyrut 1979,

el-FASİ, Muh. b. Ahmed: Şifâu'l-Garâm, Beyrut 1985.

FAYDA, Mustafa: Hz. Ömer Devrinde Gayri Müslimler, Ankara 1979 (yayınlanmamış doçentlik tezi).

FAYDA, Mustafa: Hz. Ömer'in Dîvan Teşkilatı, Ankara 1985 (yayınlanmamış profesörlük takdim tezi).

FERRUH, Ömer: Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Umeviyye, Beyrut 1976.

FESEVÎ, Ya'kub b. Sufyân (277/890): el-Ma'rife ve't-Tarih, Yay. E.D. el-Umerî, I-II, Bağdad 1974.

FIĞLALI, E.R.: İmâmiyye Şîası (Şîa), İstanbul 1984.

GAUDEFROY-DEMOMBYNES, M.: Les Instututions Musulmanes, Paris 1953.

GİBB, H.A.R.: Orta Asyada Arap Fütühatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul 1930.

GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.: Anayasa Hukuku, Ankara 1986.

GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.: Yönetim Hukuku, Ankara 1983.

el-HALEBÎ, Muhammed Râgıb b. Mahmud: A'lâmu'n-Nubelâ bi-Tarihi Halebi'ş-Şehbâ, Haleb 1923.

HALLÂF, Abdulvehhâb: es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye, Kahire 1350.

HALLAF, A.: es-Sultâtu's-Selâs (Sultât), Kahire 1985.

HALÎFE b. Hayyât (240/854): Tarih, Yay. S. Zekkâr, I-II, Dımaşk 1967-8.

HAMİDULLAH, Muhammed: İslam Peygamberi, Çev. S. Tuğ, İstanbul 1980.

HAMİDULLAH, M.: Resulullah Muhammed, Çev. S. Tuğ, İstanbul 1973.

HAMİDULLAH, M.: İslâm Müesseselerine Giriş, Çev. İ. S. Sırma, İstanbul 1981.

HAMİDULLAH, M.: İslâm'da Devlet İdaresi, Çev. K. Kuşçu, İstanbul 1963.

HAMMÂDE, M. Mahir: el-Vesâ'iku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye el-Âide li'l-Asri'l-Umevî (Vesâ'ik), Beyrut 1983.

HASSAN, Ümit: İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi, Ankara 1982.

HASEN, H.İ.: en-Nuzumu'l-İslâmiyye, Kahire 1962.

el-HATİB, Muhibbuddin: el-Avâsım mine'l-Kavâsım'daki notları, Kahire 1399.

el-HIMYERÎ, İbn Abdilmun'im: er-Ravdu'l-Mi'târ, Yay. İ. Abbâs, Beyrut 1975.

HİTTİ, P.: Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. S. Tuğ, İstanbul 1980.

HİTTİ, P.: Tarihu Suriya (Suriya) ve Lubnân ve Filistîn, Çev. K. el-Yazıcî, Beyrut 1959.

HUDARÎ, Muhammed: Muhâdarât (Muhadarat) Tarihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye, I-II, Mısır ty.

el-HÛFÎ, Ah. Muh.: Edebu's-Siyâse (Edebu's-Siyase) fi'l-Asri'l-Umevî, Kahire 1960.

HUSAINI, S.A.: Arab Administration, Madras 1958

HUSEYN, Taha: el-Fitnetu'l-Kubrâ, I-II, yy.ty.

ISFAHANI, Ebu'l-Ferec Ali b.el-Huseyn (356/967): el-Egânî, Kahire 1927.

ISFAHANI, Ebu'l-Ferec: Mekâtilu't-Talibiyyîn (mekâtil), Yay. S. A. Sakr, Kahire 1949.

IŞILTAN, F.: Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960.

İBN ABDİLBERR, Yusuf b. Abdillah (463/1071): el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, Yay. A.M. Becavî, I-IV, Kahire ty (istî'âb).

İBN ABDİLHAKEM, Abdurrahman b. Abdillah (257/870): Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ, Yay. C.C. Torrey, Leiden 1922.

İBN ABDRABBİH, Ahmed b. Muh. (327/939): el-Ikdu'l-Ferîd (Ikd), I-IX, Beyrut 1983.

İBNU'L-ARABÎ, Ebu Bekr (543/1148): el-Avâsım mine'l-Kavâsım (Avâsım), Yay. M. el-Hatîb, Kahire 1399.

İBN ASAKİR, Ali b. el-Hasen (571/1175): Tarihu Medineti Dımaşk (Tarihu Dımaşk), 1951-1978.

İBN DUREYD, Muhammed b. el-Hasen (321/933): el-İştikâk, Yayb A.M. Harun, Kahire 1958.

İBN EBİ'L-HADİD, Hibetullah b. Muh. (655/1257): Şerhu'n-Nehci'l-Belâga, Yay. M. Ebu'l-Fadl İbr., Mısır ty.

İBNU'L-ESİR, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232): el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1965-1966.

İBNU'L-ESİR, Ali b. Muh.: Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-V, Beyrut

İBN FEHD, Necm. Ömer (885/1480): İthafu'l-Verâ bi-Ahbâri Ummi'l-Kurâ, Yay. F.M. Şeltut, Kahire 1983 (İthâfu'l-Verâ).

İBN FEHD, İzz. Abdulaziz (922/1516): Gâyetu'l-Merâm bi-Ahbâri Saltanati'l-Beledi'l-Haram, Yay. F.M. Şeltut, Kahire 1986 (Gâyetu'l-Meram).

İBNU'L-FERRA, : Rusulu'l-Mulûk, Kahire 1366.

İBN HABÎB, Ebu Ca'fer Muh. (245/859): el-Muhabber, Yay. E. Lichtenstater, Haydarabad 1942.

İBN HABÎB, Ebu Ca'fer Muh.: Munammak, Yay. H. A. Faruk Beyrut 1985.

İBN HACER, Ah. b. Ali (852/1448): el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe (isâbe), Kahire 1970-1972.

İBN HACER el-HEYTEMİ, Ah. (974/1566): es-Savâ'iku'l-Muhrıka, İstanbul 1986.

İBN HALDUN, Abdurrahman (808/1406): Kitâbu'l-İber, Beyrut 1967.

İBN HAZM, Ali b. Ah. (456/1064): Cemheratu Ensâbi'l-Arab, Yay. A.M. Harun Kahire ty.

İBNU'L-İBERÎ, Ebu'l-Ferec: Tarihu Muhtasari'd-Duvel, Beyrut 1890.

İBNU'L-KAYYIM el-CEVZİYYE, Muh. b. Ebî Bekr (751/1350): Ahkâmu Ehli'z-Zimme, Yay. S. Salih, I-II, Dımaşk 1961.

İBN KESİR, İsmail b. Ömer (774/1372): el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut-Riyâd 1966.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Muslim (276/889): el-Ma'ârif, Yay. S. Ukkâşe, Kahire 1960.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Muslim: Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, Kahire 1963.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Muslim: el-İmâme ve's-Siyâse, Yay. T.M. ez-Zeynî, Beyrut ty.

İBN MANZUR, Muh.b.Mukrâm(711/1311):Lisânu'l-Arab, Beyrut 1955.

İBN SA'D, Muh.(230/844):et-Tabakâtu'l-Kubrâ(Tabakât), Beyrut 1957-60.

İBN TAĞRİBERDÎ, Yusuf(874/1469):en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki'l-Kahire 1956.

İBN TULUN : Kudâtu Dimaşk, Yay. S.el-Munecced, Dimaşk ty.

İBN TIKTAKİ, Muh.b.Ali(709/1309):el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye, Mısır 1927(Fahrî).

İBNU'L-VERDÎ, :Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, Beyrut 1970.

İBNU'Z-ZUBEYR, Şihabuddin Ahmed:ez-Zehâ'ir ve't-Tuhaf, Yay. M.Hamidullah, Beyrutty.

KALAYCIOĞLU, E.:Çağdaş Siyasal Bilim, İstanbul 1984.

KALKAŞANDÎ, Ah.(821/1418):Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ(Subhu'l-A'şâ), Kahire 1913-1918.

KAPANİ, M.:İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Ankara 1987.

KAPANİ, M.: Politika Bilimine Giriş, Ankara 1975.

KARAMAN, H.:Mukayeseli İslâm Hukuku, İstanbul 1974.

KARAMAN, H.:İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1975.

KARATEPE, Şükrü:Türk Anayasa Hukukunun Gelişimi, İzmir 1988.

el-KARDAVÎ, Yusuf:Fıkhu'z-Zekât, Beyrut 1980, 4.B.

KARMANÎ, Ahmed b.Yusuf:Ahbâru'd-Duvel ve Asâru'l-Uvel, Beyrut ty.

KAŞİF, Seyyide İsmail:Mısır fî Fecri'l-İslâm, Kahire 1970.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya:Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975.

KERSE, A.:Cumhurbaşkanı, İstanbul 1973.

KETTANÎ, A.:et-Terâtîbu'l-İdâriyye, Babat 1346.

KİNDÎ, Muh.b.Yusuf(350/961):Kitabü'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât, Beyrut 1908 (birincisi için Vulât, ikincisi için Kudât kısaltması kullanılmıştır).

KOZAK, İ.Erol:İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat, İstanbul 1984.

KÖPRÜLÜ, M.F.:İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1963(Barthold'un eseri üzerine notları).

KÖPRÜLÜ, M.F.:İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1983.

KUBALI, H.N.:Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Siyasî Rejimler, İstanbul 1964(Anayasa Hukuku).

KUBALI, H.N.:Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İstanbul 1955.

KUDAME b.Ca'fer(310/922):el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe(Harâc), Yay. M.H.ez-Zubeydî, Bağdad 1979.

KÜRD ALİ, Muh.:el-İslâm ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye(Hadâratu'l-Arab) Kahire 1950-59.

LAMMENS, H.:Etudes sur le Siecle des Omayyades(Etudes), Beyrut 1930.

LAMMENS, H.:Etudes sur le Regne du Calife Omaiyyade Moav ia(Moavia), Leipzig 1908.

LAMMENS-H.:le Califat de Yazid I'er(Yazid I), Beyrut 1921.

LANCELOT, Alain:Siyasal Tavirler, Çev.H.Rauf, İstanbul 1976.

LEWİS, Bernard:Tarihte Araplar, Çev.H.D.Yıldız, İstanbul 1979.

LİPSON, L.:Politika Biliminin Temel Sorunları, Çev.T.Karamustafaoğlu, Ankara 1986.

MAHMUD, Hasan Ahmed: el-İslâm fî Asya'l-Vustâ, Kahire 1972.

MAKDİSÎ, Mutahhir b. Tahir: el-Bed'u ve't-Tarih, Paris 1916.

MAKRİZÎ, Ah.b.Ali (845/1441): el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr (Hıtat), Beyrut ty.

MAKRÎZÎ, Ah.b.Ali: en-Nukûdu'l-İslâmiyye, Yay.Ms.A.Bahru'l-Ulûm, Necef, 1967.

MAKRIZI, Ah.b.Ali: İgâsatu'l-Umme bi-Keşfi'l-Gımme, Yay.M.M.Ziyâde-C.M. Şeyyâl, Kahire 1940.

MAVERDÎ, Ali b.Muh. (450/1058): el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Kahire 1973.

MES'ÛDÎ, Ali b.el-Huseyn (346/957): Murûcu'z-Zuheb (Murûc), Beyrut 1965.

MESÛDÎ, Ali b.el-Huseyn: et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Beyrut 1981.

MUBAREK, Muhammed: es-Şekâfetu'l-İslâmiyye, S.Arabistan ty.

MUBERRED, Muh.b.Yezîd (285/898): el-Kâmil fi'l-Edeb ve'l-Luga (Kâmil), Yay.M.Ah.ed-Dâlî, Beyrut 1986.

MUS'AB ez-ZUBEYRÎ, İbn Abdillah (236/850): Nesebu Kureyş, Yay.L.Provençal, Mısır 1976.

MUTEVELLİ, A.: Mebâdiu Nizâmi'l-Hukm fi'l-İslâm, İskenderiye 1978.

NARŞAHİ, Ebu Bekr Muh.: Tarih-i Buhara, Yay.C.Schefer, Paris 1892.

en-NEBRAVÎ, Fethiye: Tarihu'n-Nuzum ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye, Kahire 1981.

NUVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b.Abdilvehhâb: Nihâyetu'l-Ereb fî funûni'l-Edeb (Nihâyetu'l-Ereb), Mısır 1923.

OKANDAN, R.G.: Kadîm Yunan'da Âmme Hukuku, İstanbul 1942.

OKANDAN, R.G.: Roma Âmme Hukuku, İstanbul 1944.

OKANDAN, R.G.: Âmme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul 1968.

OKANDAN, R.G.: Umumî Âmme Hukuku Dersleri, İstanbul 1952.

ORTAYLI, İ.: Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979.

OSMAN, M.F.: min Usûli'l-Fikri's-siyâsiyyi'l-İslâmî, Beyrut 1984, 2.B.

OSMAN, M.F.: el-İslâm ve't-Tatavvur, Kuveyt 1969.

OSTROGORSKY, G.: Bizans Devleti Tarihi, Çev.F.Işıltan, Ankara 1986, 2.B.

ÖZBUDUN, Ergun: Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1988, 2.B.

ÖZÇELİK, Selçuk: Anayasa Hukuku, İstanbul 1984.

ÖZEK, Çetin: Din ve Devlet, İstanbul ty.

RAHBÎ, Abdulaziz b. Muh. (1184/1770'te eserini yazdı): Fıkhu'l-Mulûk ve Miftâhu'r-Ritâc (Ritâc), Yay.A.U.el-Kubeysî, Bağdad 1973-1975.

REYİS, M.D.: el-Harâc fi'd-Devleti'l-İslâmiyye (Harâc), Kahire 1977.

REYİS, M.D.: en-Nazariyyâtu's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye (Nazariyyât), Kahire 1979, 7.B.

REYİS, M.D.: el-İslâm ve'l-Hilâfe (Hilâfe), Kahire ty.

SAFVET, A.Zeki: Cemheratu Hutabi'l-Arab, Mısır 1933.

SALİH, Muh.Emin: en-Nuzumu'l-İktisâdiyye fi Mısr ve'ş-Şâm fî Sadri'l-İslâm, Kahire 1971.

SAYBAŞILI, Kemali: Siyaset Biliminde Temel Yaklaşımlar, Ankara 1985.

SERAHSÎ, Muhammed b.Ebî Sehl(483/1090):el-Mebsût, Beyrut 1398.

SERAHSÎ, Muhammed b.Ebi Sehl:Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr, Yay.S.el-Muneccid, I-IV, Kahire 1958-1972.

SOYSAL, M.: Anayasanın Anlamı, İstanbul 1987, 7.B.

SÛLÎ, Muh.b.Yahya(335/946):Edebu'l-Kâtib, Yay.M.B.el-Eserî, Kahire 1341.

SUYUTÎ, Abdurrahman b.Ebî Bekr(911/1505):Tarihu'l-Hulefa, Mısır 1952.

SUYUTÎ, Abdurrahman b.Ebî Bekr:el-Vesâ'il ilâ Ma'rifeti'l-Evâ'il, Beyrut 1986.

SUYUTÎ, Abdurrahman b.Ebî Bekr:Husnu'l-Muhâdara fi Tarihi Mısr ve'l-Kahira, 1321.

ŞAFAK, Ali: İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı, İstanbul 1977.

eş-ŞAFİ'Î, Muhammed b.İdrîs(204/820):Risâle, Yay.A.M.Şâkir, Kahire 1330.

eş-ŞAFİ'Î, Muh.b.İdrîs:Müsned, Beyrut 1951.

eş-ŞAFİ'I, Muh.b.İdrîs:Sünenu'l-Me'sûra(Sunen), 1986.

ŞAYLAN, Gencay: İslâmiyet ve Siyaset, Ankara 1987.

eş-ŞEYBANİ, Muhammed b.Hasen(189/805):es-Siyeru'l-Kebîr, Yay.S.el-Muneccid, Kahire 1958-1972(Serahsî'nin Şerh'i ile birlikte).

TABERÎ, Muh.b.Cerîr(310/922):Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, Yay.M.Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire ty.

TANİLLİ, S.: Devlet ve Demokrasi(Anayasa Hukukuna Giriş), İstanbul 1985.
TEZİÇ, E.: Anayasa Hukuku, İstanbul 1986.
TRİTTON, A.S.Ehlu'z-zimmet fi'l-İslâm, Çev.H.Habeşî, Kahire 1967.

TUĞ, S.: İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984, 2.B.

TURGUT, Nükhet: Siyasal Muhalefet, Ankara 1984.

TYAN, Emile:Institutions du Droit Public Musulman(İnstitutions), Paris 1954.

VEKÎ, Muh.b.Halef(306/918):Ahbâru'l-Kudât, Yay.A.M.el-Meragî, Kahire 1947-1950.

WATT, M.: İslamic Political Thought, Edinburg ty.

WATT, M.: İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev.E.R.Fığlalı, Ankara 1981

WELLHAUSEN, J.: Arap Devleti ve Sukutu, Çev.F.Işıltan, Ankara 1963.

YA'KUBÎ, Ahmed b.Ebî Ya'kub(292/904):Tarih, Beyrut ty.

YÂKUT, Abdullah b.Abdillah(626/1229):Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1957-68.

YENİÇERİ, Celal: İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984.

YILDIZ, H.D.: İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1980.
ZEHEBÎ, Muh.b.Ah.(748/1347):Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Kahire 1956-(?).
ZEHEBÎ, Muh.b.Ah.:Tarihu'l-İslâm, Kahire 1367-1369.
ZEHEBÎ, Muh.b.Ah.:el-İber fî Haberi Men Gaber, Kuveyt 1960.
ZEHEBÎ, Muh.b.Ah.:Duvelu'l-İslâm, Haydarabad 1364.
ZABUNOĞLU, Y.K.: Kamu Hukukuna Giriş, Ankara 1973.
ZEYDAN, C.:Medeniyet-i İslamiye Tarihi, Çev.Z.Megamiz, İstanbul 1328-30.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi